

માન રા

સર્જન અને ચિન્તનની ગ્રંથશ્રેણી

વર્ષ ૬ અથાક ૧

માર્ચ ૧૯૮૧

પ્રકાશન

૨૧

પ્રકાશન સ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : ભાવનગર

લાં છુઃ આ ચુ ધ્ય
સુંદર રમરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંડુ કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કેસરી
રસસિંદુર, અભ્રક
તથા બીજાં પૌષ્ટિક
ઔષધો મેળવેલાં છે.

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુખ્ય નં. ૧૪

લાવનગર એજંટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફ્રં. આંગ્રાચોક

તમારા જન, માણ અને
 મિલકતની સલામતી માટે
 'ઇન્ડીઅન ગ્લોબ' ની
 વિમાની પોલીસી સંપૂર્ણ
 પ્રકારની ગેરંટી છે.

વિમાનું તમામ

પ્રકારનું કામકાજ

૧૦૦% સ્વદેશી

અને

સંકુલ

જી

ધી ઇન્ડીઅન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

સુરત પ્રાંચ
 ૧૪૫/૬, સુરત

ગાંધીનગર દેવનગી રોડ
 ફેઝ, મુંબઈ

અમદાવાદ પ્રાંચ
 દનેલી બીકીંગ ફાસ્ટા રોડ

શાખા અને એજન્સી ઓર્ગાઈસી અગાયના દરેક સ્થળોએ છે.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કું.

મેલીંગ એજન્ટસ

ધી એસોશિએટેડ સીમેન્ટ કંપનીઝ
લીમીટેડ

લોખંડ, હાઈવેર, બ્રાસવેર, ઓઇલ પેન્ટસ કલરના વેપારી
૨૦-૨૨, સી. પી. રોડ રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨

પાણી નેટલું 'અ-મૂલ્ય' છતાં પ્રાણીને
મૂલે-વેચાય છે.

શું ?

મનન અને મનતંબો

લેખક

રતનલાલ વિક્રમલાલ ખાંડવાલા

કેાણુ કહે છે ?

ખરોડા કોલેજના પ્રોફેસર કેશવલાલ દિગ્ગતરામ કામદાર
પુસ્તક માટે અભિપ્રાય આપતાં લખે છે કે:-

"ચર્ચામાં લીધેલા વિષયો સમ્પ્રદાય મહત્ત્વના છે તેથી તેમના
ઉકેલના માર્ગો આપે જે દર્શાવ્યા છે તે વાંચતાં ખરેખર આનંદ
પાવે છે. તે ઉપાયો ગૂંજાત મહાગૂંજાતની જનતાને ચોક્કસ માર્ગ-
દર્શક થશે. પુસ્તકનાં રૂપરંગ સુંદર છે અને વસ્તુના પ્રમાણમાં
તેની આક આના કિંમત તો પાણીના નેટલી 'અ-મૂલ્ય' કહેવાય."

સહકારી વીમા પદ્ધતિની

એક વધારે ફતેહ

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રોજ પૂરી થયેલી મુદત દરવામાં આવેલી મીઠા મૂલ્ય-આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પરિણામે, ધ જોગ્યે કોઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'ગ્રોનસ' બાહેર હતું છે.

આખી જિંદગીની પોલિસી પર દર હજાર રૂ. ૪૫
'એન્ડાઉમેન્ટ'ની " " " " " ૩૩

અમારી વિશેષતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા બે લાખ કરતાં વધુ વધુ રકમની લાભીનગીરી મૂકેલી છે.
૨. નાણાસંકાણની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રહે છે.
૩. દર સસ્તો છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં પોલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા વિસાખ-તપાસગ્રી થાય છે.

સહકારી મંડળીઓને
ખાસ સગવડ આપવામાં આવે છે.
વિગત માટે લખો
જી. એલ. દેસાઈ, બી. એ.
મનેજર

ધી કો-ઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ
કંપની લિમિટેડ

સર દિરોજશા મહિતા રોડ, કોટ, મુંબઈ

થોડાંકે તાજાં સાહિત્ય-સુમનો

સાહિત્ય કુંજની નવી કુલ છાયા
શ્રી અરદેશર શ્રામજી અખરદારની કૃતિઓ

કલ્યાણિકા

મક્ત હૃદયની આરમૂ અને આત્મ-
નિવેદનથી છલકાતાં અને સર્જનજૂની
સમસ્યાઓનાં રહસ્ય જોડતાં, સુગેય
લોકપ્રિય ઢાળોમાં રચાયેલાં ભાવવાહી
કાવ્યો અને બજતોનો તદ્દન નવો સંગ્રહ

શ્રી જયોતીન્દ્ર દવેના ટીપ્પણ સાથે
મુંદર રૂપરંગ ૫૫ મૂલ્ય રૂ. ૭૫

રાષ્ટ્રિકા

રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી તરબોળ, ભાવ અને ભાષાની
બલકબરથી તદ્દન નવાં ગીતોનો આજીવાન સંગ્રહ
છપાય છે. તા. ૧૫ ડીસેમ્બર સુધીમાં બહાર પડશે.

દર્શનિકા

જીવન અને મૃત્યુનાં રહસ્યો સમગ્રવર્તુ
મક્તિ અને તત્ત્વચિંતનથી ભરપૂર અને
જતાં તેટલું જ રોચક અને હૃદયસ્પર્શી
સરસ સૈદ્ધાંતો રચાયેલું એકું સામગ્ર્ય કાવ્ય

નવી આવૃત્તિ ૧૯૪૦ : મૂલ્ય રૂ. ૩૫
એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની
જી ક સે લ સી, મું બ ઇ, નં. ૨

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ
મુંબઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૬૮૧
તારનું સરનામું : “ દાબ્રાસ ”

કચ્છાણી ઉપી વાતની ટેબલ છોટા
અને સાત પાટીનો ઉપા પ્રકારનો
ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

વિશેષ આકર્ષક રૂપે નીકળી છે

નાજીક સવારી

લેખક : ‘ વિનોદદાન્ત ’

આ નવી આગતિમું નિબંધના વિશેષ ઉપોદ્ધાવ
ઉપરાંત કિંવિશ્વકોષ છે. વિદ્યાર્થીઓને મોટી
મદદરૂપ. ૩. ૧૧ : ૨૫ રૂપાંચ અવનુલ્લભ્યો.

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ નં. ૨

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાનાં સર્જનો

છેલ્લો ફાલ

△ પ્રવાહી તેટલી જ પહેલદાર શૈલીમાં
કુશળ શબ્દશિક્ષણીની કલમે લખાયલી.
રસ, રહેસ્ય અને રંગભરી વૈવિધ્ય
અને વાસ્તવિકતાથી છલકાતી વીસ
વાર્તાઓ અને બાર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ ✽ મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

મીઠી નજરે

△ સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગભૂમિ અને નૃત્યકલા
વિષયક વિશદ વિવેચનો સાહિત્ય અને કલા છવનનાં
સંરમરણો અને પ્રાસંગિક કાવ્યોને સંગ્રહ
સંપાદક : શ્રી વિ. કે. વૈદના

‘હળવી કલમે’ શીર્ષક આમુખ સાથે
કલામય મુદ્રણ ✽ મૂલ્ય રૂ. બે

રંગલીલા

શ્રી નટવરલાલ પંડ્યા, રમણલાલ નીલકંઠ, જાગીરદાર
જયોતીન્દ્ર દવે, ધનસુખલાલ મહેતા અને ચન્દ્રવદન મહેતા

આ છ લેખકોનાં હાસ્યરસિક લખાણોમાંથી
મુંદર પ્રસંગો ઊંચા લઈ તેમની એક
ખીજ સાથે બાતીગળ ગૂંચણી કરેલું
રચેલું હાસ્યરસથી છલકાતું પ્રહસન :

મુંદર રૂપરંગ ✽ મૂલ્ય ચૌદ આના
એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨

ગુજરાતમાં જોણે કાવ્યના ને
ભક્તિના સંસ્કારની રેલ રેલાવી

એ

આ દિ ક વિ

‘નરસૈ મહેતો’

ચિત્રપટના પડદા પર
સહવરૂપે ખડો થયો છે.

ગુજરાતના દરેક લેખક, વિચારક,
સાહિત્યકાર, સાહિત્યરસિયાં સંસ્કાર-
વાંછુ નરનારે ગુજરાતની એ ગૌરવગાથા
પોતપોતાના નગરના છબીઘરમાં
અવશ્ય નીરખવી ઘટે.

સર્ગક

દિગ્દર્શક

પ્રકાશક

પ્રકાશપિક્ષયર્સ:: વિજયભટ્ટ:: એવરગ્રીન પિક્ષયર્સ

અંધેરી

મુંબઈ નં. ૪

વિષયદર્શન

વર્ષ ૬, અંક ૧

માર્ચ ૧૯૪૧

સર્જન અને નિબંધો

સરસ્વતીકંઠાભરણુ: તત્ત્વમસિ ('છાંદોગ્ય'માંથી : ૧૩, ૧૪)	૧
પદ્મલાલ (કવિ અને કાવ્ય)	
પ્રા. સુરેશ હીલિત	૩
પતંગના પૂરમાં (નાટિકા)	
ધનસુખલાલ ક. મહેતા	૧૨
'વેલણુ'રસ (સંશોધન)	
પ્રા. હીરાલાલ ર. કાપડિયા	૧૬
આસ્પિક (તથા, પ્રાસંગિક અધ્યયન)	
નિ. ક. વૈ.	૨૫
નર્મકેવિતાનું ગોલ્ડનું પુરતક (પુનઃપ્રિત વિવેચન)	
અજ્ઞાત	૪૯

નિકષ

આ. આનંદરા'કરતુ' કા. ત. ચિંતન (સાબ્યતત્ત્વચિંતન)	૫૧
પ્રા. ડાહ્યારાય રં. મોકડ	૫૧
સુજ્ઞાતનો અદ્યતન...ઈતિહાસ (સુજ્ઞાનો મ. રા. ઇતિ. ભા. ૨)	૬૬
રામલાલ સુ. મોદી,	૬૬
કાંખી રેખાઓ (નર્મદ: અર્વાચીનોમાં આધ)	૭૬
ચન્દ્રકાન્ત મહેતા	૭૬
શાન્ત કવિતા (ઈન્દ્રધનુ)	૭૬
મ.	૭૬
રાહ લોઈ રહેલાં પુસ્તકો (ધરયાળા વગેરે)	૮૫
'વસન્તાવૃત્ત'	૮૫
પ્રાસિન્ધીકાર	૮૪

દેવનિ

૧. સ્વ. વિ. પ્ર. વૈદ્ય: અવસાનનોંધ (દ્ર. કે. સાસી)	૮૫
૨. નિકષપૂર્તિ (વિ. ક. પે)	૮૬
૩. મંદિરનો ધંડનાદ (..)	૧૦૧
૪. શા. હો. તું સાહિત્યપ્રદર્શન (જ. સા. નેપી)	૧૦૪

માનસી ગ્રંથપ્રેક્ષી સંચારકે વિજયરાય ક. વૈદ્ય, દરજી મહોલ્લો; નાનપરા: સુરત. લવાજમ: ર. ૫); દેસાવર, ર. ૬); છટક ર. ૧૧. શાખાઓ: (૧) સુખાઈ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સુરત, પ્રવાય પ્રેસ, કળ્પીક, (૩) વડોદરા, પ્રા. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ, શિયાપુરા; (૪) અમદાવાદ, મરયાન કાર્યાલય, ચાર રસ્તા; (૫) કરાંચી, બારની સાહિત્યસંઘ, ડેન્સો હોલ; (૬) પોરબંદર, રા. દામોદર કેસવજી ભટ્ટ, પોરબંદર એન્ડિસ રોડ.

રંગતરંગ દરે જગે છે જગ્યાજગ્યા. જ્યોતીન્દ્ર દેવે છે જગડનાર ને જગડવામાં બાજ ૨, ૩, ૪, ફાસ તેને મદદ કરે છે સૂરતલું ગાંધીવ પ્રાચીન મંદિર એમાં (મારી નોંધપોથી સહિત) આખા ય આનંદ-વિનોદી જ્યોતીન્દ્ર સમાઈ જાય છે.

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says EMERSON*

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in my art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the Materia Medica, the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference-Book.

Free on Request:

ROY & COMPANY.
PRINCESS STREET BOMAY 2
Sole Agents for Bombay Presidency for—
BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

રંગદર્શી વિવેચનો

જૂઠું અને કેતકી

કતી

વિજયરાય કલ્યાણરાય વેદ

રૂપિયા અઢી

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ નં. ૨

પ્રા. વિશ્વપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીકૃત

વિવેચના

તર્કદ-લક્ષણથી માંડી, ખટલાઈ અને પૂલકાલ
સુધીના કેટલાક સાહિત્યકારોની રચનાઓ
વિશેના અને બીજા અપૂર્વ તથા અવશ્ય
સંબંધપાત્ર ૨૮ વિવેચનનિબંધો.

પાકું પૃકું :

બિંયા કાગળ

૬ : ૩ અઢી

મોલ એજન્ટ : શુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

માનસી

વર્ષ ૬, અંક ૧ માસ ૪૧

સરસ્વતીકંઠાભરણ

તત્ત્વમસિ । (ગતાંકથી ચાલુ)

૧૩

૧. પિતાએ કહ્યું “ મીઠાનો ગાંગડો આ પાણીમાં નાંખ, અને પછી સવારમાં મારી પાસે આવજો. ” પુત્ર શ્વેતકેતુએ તે પ્રમાણે કર્યું. તે સવારે આવ્યો તારે ઉદાલકે (પિતાએ) કહ્યું “ પુત્ર ! કાલે તે પાણીમાં મીઠું નાંખ્યું હતું તે ઠાઠી લાવ. ” એણે તે ખોળ્યું પણ જડ્યું નહિ.

૨. ઉદાલક : “ જો કે તે ઝોગળી ગયું છે તો પણ હે પુત્ર ! એમું ઉપરથી આચમન કર, એને આખ; એ કેવું લાગે છે ? ” “ ખારું ” “ એને મધ્યેથી આખ; એ કેવું લાગે છે ? ” “ ખારું. ” પિતાએ કહ્યું : “ એને હવે ફેંકી દે, અને પછી મારી પાસે આવીને બેસ. ” શ્વેતકેતુએ તે પ્રમાણે કર્યું અને કહ્યું “ એ મીઠું શશ્વત (નિત્ય, સદા ય) છે. ” તેને પિતાએ કહ્યું : “ હે સોમ્ય ! તેમ જ અહીં (શરીરમાં) ખરે છું સતને-મૂળને-બાળતા નથી, છતાં તે શરીરમાં પણ જડે છે જ. ”

૪. "એ ને આવો સૂક્ષ્મ છે તે આ સર્વનો આત્મા છે, તે સત્ય છે. હે શ્વેતકેતુ ! તે તું છે."

શ્વેતકેતુ: "ભગવન્! મને એ વધારે સમજાવો." પિતાએ કહ્યું કે એમ હો.

૧૪

૧. ઉદાહરણ: "જેમ, હે સોમ્ય ! કેાઇ પુરુષને આંખો બાંધીને ગંધાર દેશથી^૧ લાવીને નિર્જન પ્રદેશમાં મૂકી દે, અને જેમ એ ત્યાં પૂર્વ, ઉત્તર, દક્ષિણ કે પશ્ચિમ દિશાઓમાં ધુમરાણુ કરી મૂકે કે મને આંખો બાંધીને આવશે છે અને આંખો બાંધેલો મૂકી દીધો છે;

૨. "અને જેમ, ગંધારથી આવેલો કેાઇ ધ્યાણુ પુરુષ તેનો પાટો છોડીને તેને કહે કે આ દિશાએ ગંધારદેશ આવ્યો માટે એ દિશાએ ચાલ્યો જ ... અને પછી ગામેગામ પૂછતો એ પંડિત અને બુદ્ધિશાળી પુરુષ ગંધારદેશ જ પહોંચે, તેમ અહીં બ્રહ્મવેત્તા આચાર્યનું મગેલો પુરુષ સત્તે—પોતાના મૂળ ધામને—જાણે છે, પામે છે. શરીર છૂટે નહિ તેટલી જ એવાને વાર થાય છે; અને પછી તે સ્વને પામે છે.

૪. "એ ને આવો સૂક્ષ્મ છે તે આ સર્વનો આત્મા છે; તે સત્ય છે; બીજું સર્વ વિકાર છે. એ આત્મા છે, હે શ્વેતકેતુ ! તે તું છે."

શ્વેતકેતુ: "ભગવન્! મને એ વધારે સમજાવો."

પિતાએ કહ્યું કે એમ હો.

૧. ગંધારથી: એ કાળે હાલતું અફઘાનિસ્તાન હિંદુસ્તાનનો જ ભાગ હતું.

પદ્મનાભ

કાલુનડદે-પ્રબન્ધ

૧

કાલુનડદે-પ્રબન્ધનો કર્તા પદ્મનાભ વિસલનગરો નાગર
ખાજાનું હતો; ઝાલોરના ચોદાણુ રાજા અખેરાજના દરબાર-
માં કવિ હતો. આટલી માહિતી આપણને પ્રબન્ધમાંથી મળે છે

“ પદ્મનાભ પંડિત સુકવિ, વાણી વચન સુરંગ;

x x x x x x

ચાહુઆણુ ગુણુ વર્ણવું પુહવિં પ્રાકૃત બન્ધ.

x x x x x x

વિસલનગરુ નાગર એક, પદ્મનાભ કવિ પુણુ વિવેક

x x x x x x

અખિરાજ સીખામણુ સરી પદ્મનાભ કીરતિ વિસ્તરી.

કવિએ આ પ્રબન્ધ સંવત ૧૫૧૨માં માગશર સુદ પૂનમ
ને સોમવારે ઝાલોરમાં લખ્યો છે. એની ભાષા બૃતી ગુજરાતી
છે. આ કાવ્યની નકલ થરાદના જૈન ભંડારમાં લૂગડાના બાંધણુ-
માં બાંધેલી અને સુરક્ષિત દાગડામાં મૂકીને તાળાફંચીવાળા
પટારામાં સચવાયેલી હતી. કાલુનડદે-પ્રબન્ધના કર્તાના જીવન
સંબંધે આપણને નહિ જેવી માહિતી હોવાથી કર્તા કરતાં કાવ્ય

તરફ આપણું વધારે લક્ષ્ય દોરાય છે. કવિની બીજી કાષ્ઠ પણ કૃતિ ન હોવાથી તેની કાવ્યશક્તિનું માપ પણ એક જ કાવ્ય ઉપરથી કરવાનું છે. કાહનડે-પ્રજાંધ મારવાડમાં જાણીતી મૂતા નૈયુસીની ખ્યાત સાથે કંઈક મળતો છે. એટલે એ પ્રજાંધમાંની વાત રજ-પૂતાનામાં જાણીતી હોવી જોઈએ.

ગુજરાતના કરણ્યેશાનો મંત્રી માધવ અદલાઉદ્દીન ખિસજીના દરબારમાં જાય છે ત્યાંથી પ્રજાંધ શરૂ થાય છે. પાદશાહ ગુજરાત ઉપર સવારી ખાટે, લશ્કર તૈયાર કરી ઝાંઝોરના રાજા કાહનડેને લશ્કરને માર્ગ આપવા કહેણ મોકલે છે. કાહનડે વાટ આપવા ના પાડે છે. અલૂદખાંની સરદારી નીચે મોકલેલું અદલાઉદ્દીનનું લશ્કર મોડાસે આવે છે અને ત્યાંના રાજા લડે છે પણ હારી રણે પડે છે. લશ્કર આગળ વધતાં પાટણ આવે છે. કરણ્ય અને એની રાણી પલાયન કરી જાય છે. લશ્કર પાટણ લૂંટી મુરત, ખંભાત, ઘોળકા, ચાંપાનેર વગેરે ગુજરાતનાં શહેર લૂંટી સોરકના દરિયાકિનારાનાં ગામ લૂંટતું, પ્રજાને રંજડતું, બંદીવાન લેતું સોમનાથ ઉપર તૂટી પડે છે. સોમનાથના લિંગને ગાડામાં નાંખી અલૂદખાં ઝાંઝોર તરફ ફર્ય કરે છે. કાહનડેને લડવા કહેણ મોકલે છે. કાહનડે રાણા, રાય, સામંતો અને સરદારોને બોલાવી લશ્કર તૈયાર કરે છે. જ્યત દેવડો રતોરાત તુરક લશ્કર ઉપર તૂટી પડી તેની કતલ કરે છે. એ કતલમાંથી અલૂદખાં એકલો રખડતો રવડો નાશી છૂટે છે. સોમનાથના લિંગનો કાહનડે બચાવ કરી તેની પાંચ રથો સ્થાપના કરે છે.

અદલાઉદ્દીન અલૂદખાંની હાર જાણી રોયે મરાય છે. અને જળરહસ્ય લશ્કર લઈ ઝાંઝોર તરફ ફર્ય કરે છે. ત્યાંનાં સાંતલ ચઢુઆણના સમિયાણુ ગઢ આવે છે. ગઢના પાણીમાં ગાયનું લોહી નાંખી સુલતાન જળને અપવિત્ર કરે છે. સાંતલ સામો થઈ રણમાં પડે છે, તેની રાણીએ જોહર કરે છે. લશ્કર આગળ

વધતાં ભિન્નમાળ લૂટે છે. આ લૂંટની કાદ્દનડેને જાણ થતાં તે સૈન્ય તૈયાર કરે છે. સૈન્યના નાયક મહીપને જયતદેવડો પાદશાહી લશ્કર ઉપર ઓચિંતો હલ્લો કરી તેને લૂંટે છે. લૂંટ લઈ રજપૂતો એક સરોવરમાં નદાવા જાય છે. તેવામાં મ્હેન્દ્ર એકાએક આવી ચાર હજાર રજપૂતોને સ્નાન કરતા બીને લૂગડે કાપી નાંખે છે. કોઈ જાણેર જવા પામવું નથી. પાદશાહ લશ્કર લઈ જાણેર બહુ જાય છે.

એ અરસામાં અણહિલીનની પુત્રી કાદ્દનડેના પુત્ર વીરમહે સાથે સાદી કરવા મનસૂબો કરે છે. વીરમહેને યુગ્ધરાત ધનામમાં આપવાનું કહી સુલતાન 'તેનું' માથું કરે છે. વીરમહે ઓખખા ના પાડે છે. સુલતાન લશ્કર લઈ આગળ વધે છે. કાદ્દનડેને કુળદેવી આસાપુરી સ્વપ્નમાં મેડતા આગળ લડત કરવા સલાહ આપે છે. રજપૂત લશ્કરના આઠ ભાગ કરી તુરક લશ્કરને ઘેરે છે. સુલતાની લશ્કરના હાલમેહાલ થઈ સમરુખાન સરદાર જીતે પકડાય છે. આ હારની ખબર પાદશાહને પડે છે. એ વેળાએ શાહજાદી પોતાના સાત રજપૂત પૂર્વજન્મની વાત સુલતાનને કહે છે. અંતે બરિધવાણીમાં વીરમહેના મૃત્યુની તિથિ, પોતાની જન્મનાજનમાં આત્મહત્યા અને સુલતાનના મરણની આગાહી કરે છે. પછી શાહજાદી પોતે જાણેર જઈ બંદીવાનોને છોડવા અને વીરમહેને મળવા જવા દેવા અરજ કરે છે.

શાહજાદી ગદ ઉપર જાય છે અને વીરમહેને પડદા ઓથે મળે છે. વીરમહે પાસે ચાર વચન લે છે. તેમાં પાદશાહના લશ્કર ઉપર રાતના એકાએક હલ્લો ન કરવાનું એક વચન છે. વીરમહે પાદશાહને મંદિર ન તોડવા, ગાય અને વિપ્રને ન પીડવા અને દેશને ભાંગવો નહિ એમ કહેવાય છે. શાહજાદી ગદ જોવા છુટા કરે છે. પ્રધાન ગદ બતાવી શાહજાદીને પાછી વાળે છે સુલતાન લશ્કરને બાહદરપુર મોકલી દિલ્હી રવાના થાય છે.

શાહનદી દિલ્હી પાછી આવતાં અલાહાબાદ તોને ઝાલોર
ગઢની વિગત પૂછે છે. ઝાલોરનું વર્ણન તથા તેની જાહેરાત
સાંભળી પાદશાહનું મન તે સેવા લલચાય છે. એક જોરાવર લશ્કર
ફરી તૈયાર કરી ઝાલોર ઉપર હુમલો કરવા મોકલે છે. સિંધથી
ગુજરાત સુધીના રાજાઓ કાહનડેને સાથ આપવા લેગા મળે છે. આઠ
વર્ષ સુધી સુલતાની સેના ગઢેગઢ હારે છે, અને હૈરાનહૈરાન
થાય છે. આઠમે વર્ષે તુરક લશ્કર ઝાલોરને ઘેરા ધાલે છે. ગઢનો
સેનવાળા વિક્રા લાલચથી ફૂટી જઈ લોભથી ગઢ બેઢવાનો હુપો
માર્ગ મુસલમાનોને બતાવે છે. કાહનડેને સ્વપ્નમાં આની જાણ
થાય છે. જુમાટો થતાં રજપૂતો પાદશાહના લશ્કર ઉપર તૂટી પડે
છે. ખૂનખાર જંગમાં એક પછી એક સરદાર રણમાં પડે છે.
રાણીઓ જોઈકર કંઈ છે. ગઢના બંડાર પાણીમાં નંખાય છે. કેટ-
લાક સરદારો રણમાંથી નાશી જાય છે. છેવટે કાહનડે રાજા
રાણીઓ સાથે રણમાં ઝંપલાવે છે. સંવત ૧૩૬૮ માં સુદ
પાંચમ ને જુલદારે મુદ્દમાં મૃત્યુ પામે છે. વીરમદે પણ પછી મરાય
છે અને ગઢ પડે છે. વીરમદેનું માથું મલિક દિલ્હી લઈ જાય
છે. શાહનદી મસ્તક જેતાંને ઊલટું મુખ કરી ફેરે છે. છેવટે
શાહનદી મસ્તકનો અગ્નિસંસ્કાર કરી જમનાજળમાં આત્મહત્યા
કરે છે. આઠ માસ પછી અલાહાબાદ મરણ પામે છે. અહીં
અખંધનો અંત આવે છે.

૨

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કાહનડે અખંધ ઓછા મહત્વનો છે.
હુમયૂન અને પૃથુરાજ રાસા સાથે તેની તુલના થઈ શકે એમ છે.
ખિસ્તોરીના શાહનામામાંની સોરાય અને રૂસ્તમની વાત જોટલી
તેની ઐતિહાસિક કિંમત હશે. અખંધની કથા ઝાલોરની લગાઈ
પછી એકસો પિરતાલીશ વર્ષે અને કાહનડેની પાંચમી પેઢીના

સમયમાં પક્ષનાભે લખી છે. તેમાં ઇતિહાસનું અસ્પષ્ટ એક પાતું લોકવાયકા અને ઝાંખા રમરણ ઉપરથી આલેખાયલું છે.

અક્ષાઉદ્દીન ખિલજી ઈ. સ. ૧૨૬૬માં તેના ઠાકા અને સસરા જલાલઉદ્દીનને મારી ગાદીએ આવ્યો. ગુજરાત ઉપર તેનો પહોલો હલ્લો ઇ. સ. ૧૨૬૭માં આવ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૩૦૦માં રણુથંબોર ઉપર હલ્લો કર્યો પણ હાર્યો, પરંતુ બીજા વર્ષે કિલ્લો પડ્યો. ઇ. સ. ૧૩૦૩માં ચિતોડ પડ્યું. ઇ. સ. ૧૩૧૬માં અક્ષાઉદ્દીન ગુજરી ગયો. પક્ષનાભના લખવા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૩૧૨ માં ઝાલોર પડ્યું છે. એટલે ઝોઝામાં ઝોઝો બાર વર્ષનો ફેર છે. તે જ પ્રમાણે સુલતાન આઠ મહિના પછી મરી ગયો એ પણ બંધબેસતું નથી. અક્ષાઉદ્દીનનાં સગાંને મલિકકાકુરે કતલ કર્યો હતો.* બનવાબેગ છે કે સમબગ દોઢ સો વર્ષ પછી ચિતોડ, રણુથંબોર અને ઝાલોરની ત્રિગતો માટે સેજમેજ થઈ ગઈ હોય. રજપૂતોની તથા તુરકોની લડાયક ઢંગ તો દરેક ગઢ આગળ એક જ તરેહની હતી. રણુથંબોરમાં જ બન્યું હશે તે ચિતોડ અને ઝાલોરમાં ફરીફરીને બન્યું હશે. વીરમહેનું માર્થુ દિલ્હી લઈ

* ઇ. સ. ૧૨૬૭માં ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ લાવનાર હલુધખાન અને નુસરતખાન હતા. એ લડાઈવખતે બંસાતમાં તેઓએ મલિક કાકુરને હંબર દિનાર આપી વેચાતો લીધો હતો. ગુજરાતમાંથી લશ્કર પાછું ફરતાં અક્ષાઉદ્દીનના ભગીજને લશ્કરે બળવો કરી કાપી નાંખ્યો હતો. અક્ષાઉદ્દીન રણુથંબોર ઉપર હલ્લો કરવા ઢાંજર હતો પરંતુ ગુજરાતના લશ્કર સાથે નહોતો આવ્યો. ચિતોડ ઉપર હલ્લો કરવાનું કારણ પશ્ચિમીનું સૌંદર્ય હતું. ચિતોડ લીધા પછી તે ખીજરખાનને અગીરમાં આપ્યું હતું. પછે પાછળથી સોનગિરા માલદેવને તે અક્ષાઉદ્દીને સોંપ્યું હતું, માલદેવ પાસેથી હમીર તે જૂંદપી લીધું હતું. અલદખાન અક્ષાઉદ્દીનનો સરદાર હતો, પરંતુ તેણે માળવા ઉપર સવારી કરી હતી. પ્રબંધમાં કહેલા અલુખાનને બદલે હલુધખાન જોઈએ.

ગયા હોય એ સંભવિત છે. ધડથી માથુ જુદું કરી ફેરવવાનો તે કાળમાં રિવાજ હતો. અક્ષાઉદીન જ્યારે જલાલઉદીનનું ખૂન કરી ગાદીએ આવ્યો ત્યારે જલાલઉદીનનું માથું બાલાની અણી ઉપર ચડાવી ફેરવ્યું હતું. વિગ્રહમાં બાળહત્યા અને સ્ત્રીહત્યા પણ અક્ષાઉદીને શર કરી હતી. પરદેશી અને પરધર્મીના જીવનને એમાં અતિશયોક્તિથી વધાર્યો નથી એ પ્રબંધનો ગુણ છે.

પદ્મનાભના લખવા પ્રમાણે કરણધેણે અને તેની રાણી છીંડું પાડી નાદાં એ વાત સંશયાત્મક છે. કરણધેણાના કર્તા નંદશંકરની નવલકથામાં જુદી જ વાત છે. માધવનું સોમનાથ પાસે લડાઈમાં મરાવું એ નોંધવા જેવું છે. ફિરસ્તાએ ઝાલોર ઉપરની સવારી ગણાવી છે, પરંતુ કારસી ઇતિહાસલેખક નેટલી વખત મુલતાનની જીત લખે છે તેટલી વખત હાર નથી લખતો. પ્રબંધમાં દુર્રમાળ તોડવાની હકીકત નથી. મોઢેરા લૂંટ્યાની પણ ખબર નથી. ધર્મોરણમાં એ હકીકત છે. અક્ષાઉદીન જાતે રજપૂતાનામાં લડવા આવેલો એ વાત પણ ખરી નથી. અક્ષાઉદીન પછી શીરાજશાહ તથાજળ ગુજરાતમાં આવેલો; એ ઐતિહાસિક બનાવ છે. એકંદરે નાનીમોટી વિગતમાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ પ્રબંધ ક્ષેપક છે પરંતુ એમાંનું રેખાચિત્ર ખોટું કહી શકાય એમ નથી. પ્રબંધના ઇતિહાસ તદ્દન કાલ્પનિક નથી. અક્ષાઉદીનની સાહજાદીના લગ્નની વાત, પાદશાહનું દુર્ર સ્વરૂપ, એ સર્વ હિંદુ રાજકવિનો રજપૂતોની હારનો લૂલો બન્યાવ છે. તે કદી ય માની શકાય એમ નથી. પ્રબંધની આયુક્તિ ઇતિહાસની ક્ષેપક છે પરંતુ સાહિત્યનું બૂપણુ છે. પ્રબંધ ઇતિહાસ નથી પણ કાવ્ય છે. કવિને ઓળંગી સર્વ છૂટ એમાં લેવાયલી છે. એકાંક દક્ષતરની હકીકત કેટલ્ય ટીપ્પણુ ઉપરથી લખાયલું કાવ્ય નથી. પ્રબંધ સોનગિરાની દરબારી પ્રચરિત છે.

૩

સાહિત્યની દૃષ્ટિએ કાલ્પનક પ્રબંધ વીરસર્પી હલકાતું વર્ણનાત્મક કાવ્ય લેખાય. તેમાં ભાટ અને ચારણોની શૈલીનો છાંયો જોશક છે. તેની ભાષા આજની ગુજરાતી ભાષાથી જુદા પ્રકારની છે, પરંતુ એટલી જુદી નથી કે થોડાઘણા પ્રયત્ને તે સમજાય. "ધ" ને બદલે "એ" અને "ઉ" ને બદલે "યુ" કે "ઓ" કરી નાખવાથી તે કેટલેક અંશે આજની ગુજરાતીને મળતી થાય છે. તેમાં કારસી શબ્દો નથી એટલી શુદ્ધ છે. આજની ગુજરાતી ભાષામાં અરબી, કારસી, અંગ્રેજી, પોર્ચુગીઝ, ફ્રેન્ચ અને ટુરકી ભાષાના શબ્દો સંસર્ગથી આવ્યા છે. ભવિષ્યમાં પ્રગતે નવા અનુભવે અને વિકાસે બીજા ભાષાના શબ્દો આવશે. એ જ રસતે ભાષાનો વિકાસ છે. પ્રબંધમાં પુણ્ય અને લોભ ઉપરની ચોપાઇઓ શામળની કવિતાની આગાહી કરે છે. શામળ ભટ્ટ પહેલાં એના જેવી ચોપાઇઓ લખાતી અને એવી જ ૩૬ થઈ હતી એનું એ સૂચક છે. પંદરમા અને સોળમા સૈકામાં ઉત્તર ગુજરાત અને રણપૂતાનાના નૈઋત્ય કોણના પ્રદેશમાં એક જ ભાષા બોલાતી. મુસલમાની રાજ્ય પહેલાં સંસ્કૃતનાં વળતાં પાણી ચર્ચાં હતાં. સંસ્કૃત ભાષા એ બ્રાહ્મણ ભાષા હતી, આર્ય ભાષા હતી, સાહિત્ય અને ધર્મની ભાષા હતી, ગુપ્તો તથા હર્ષના કાળ સુધી રાજ્યભાષા હતી. પરંતુ સોલ્હામા તે કદીય નહિ હોય. અશોકે સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ રાજ્યભાષા તરીકે કર્યો, આંધ્ર રાજ્યો પશુ સંસ્કૃત ભાષા ઉચ્ચારતા નહોતા. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મે સંસ્કૃતને અપનાવી નહોતી. ઇ. સ. ૮૯૦-૯૦૮ વચ્ચે કવિ રાજશેખરે કપૂર-મંજરી પ્રાકૃત ભાષામાં લખી છે. સંસ્કૃત આડે દગાવણી લોક-ભાષા મુસલમાન સમયમાં ઉપર આવી ને દરેક પ્રાંતની ભાષા બની ગઈ. સંસ્કૃતમાં લખાયેલો પહેલો શિક્ષાલેખ ઇ. સ. ૧૫૨માં મહાક્ષત્રપ સુરદાસનનો ગિરનાર ઉપરનો છે. બહુ તો એક હજાર વર્ષ સુધી સંસ્કૃત ભાષા હિંદમાં જાગી ગઈ હતી. આજની પ્રાંતીય

ભાષાઓ સમકાલિક છે એમાં શક નથી. ઈ. સ. ૧૩૪૬માં કૃત્તિવાસે સંસ્કૃત રામાયણનું પહેલું જંગાળીમાં ભાષાંતર કંયું છે. ગુજરાતમાં હેમચંદ્રાચાર્યે કુમારપાળચરિત પ્રાકૃતમાં લખ્યું હતું. કાલિદાસના નાટકમાં પણ પ્રાકૃત હોય છે. પ્રાકૃત જો કે અપભ્રંશ ભાષા હશે તો ય આપણને ખ્યાલ છે તે કરતાં વધારે પુરાણી હોવાનો સંભવ છે. આને અંગ્રેજી એથે દખાતી દેશી ભાષા કરતાં ય સંસ્કૃતનો પ્રાકૃત ઉપર વધારે દાખ હશે.

કાલ્પનકે પ્રબંધમાં લખાયેલો ઇતિહાસ ગુજરાતનો નથી. પદ્મનાભનું કુટુંબ મારવાડમાં જન્મને ક્યારે વસ્યું હશે તેનો આપણને અંદાજ નથી. પ્રબંધની ભાષા ગુજરાતના રહેવાસીઓને સમજ પડે તે કરતાં ઝાઝોરના રાજકુટુંબને સમજાય એવી લખાયેલી હોવી જોઈએ. સમકાલીન ગુજરાતી કરતાં એમાં ફેર હોય તો તે આમ સમજી શકાય એમ છે. છતાં ય નરસિંહયુગના કવિઓને એ ઘણું અંશે મળતી છે. આખો ય પ્રબંધ વાંચતાં ભાષા પરાઈ લાગતી નથી. તેમાંના ચોપાઈ, દોહરા આને ય આપણા સાહિત્યમાં છે. તેમાંના “ પવાડા ” ગુજરાતી સાહિત્યમાં “ રાસડા ” કહેવાય છે પરંતુ મરાઠી બોલસાહિત્યમાં રહ્યા છે.

શરણીર છતાં ય શત્રુ સામે નિર્જળ જની જતા, રજપૂતોના યુદ્ધવિધાન અને વિગ્રહરચના તરફ એક દષ્ટિ આવશ્યક છે. યુદ્ધમાંએ ધર્મ હોય એ રજપૂત પ્રણાલિકા જંગલી શત્રુ સામે પાળવા જતાં તેઓ હારી જતા. વસ્તીમાં ત્રાસ વર્તાવી શત્રુના મનોબળને ડગાવવું એ યુદ્ધનો એક નિયમ છે. મુસલમાન સરદાર એ સમજતા અને તેથી વસ્તી ઉપર ત્રાસ વર્તીવતા. દુશ્મનને ડરથી દબાવતાં અને નાશતા શત્રુનો પીછો પકડતાં હિંદુઓ શીખ્યા ન હતા. સંખ્યા સામે સંખ્યાનો મુકાબલો હિંદુ સેનાનાયકો કરતા, પરંતુ પોસસથી માંડી સદાશિવ ભાઈ મુઘીની પાણીપતની લડાઈમાં મોટી સંખ્યા એ સેનાધિપતિની શખલા જની જતી.

રજપૂતોનું શરાતન આંધળાઓને હવું. તે ઉપરાંત બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય કામોમાંથી યુદ્ધના સંસ્કાર પણ ભુલાઈ ગયા હતા. લડાઈ સમયે તેઓ રજપૂતો ઉપર નાંખી પડતા. લોભ અને લાલચે સૈન્યની એકાદ વ્યક્તિ છૂપી રીતે શત્રુને જાણ મળતી જોળી જીતી કમનશીખી હતી. પરદેશી પાસેથી નવાં શસ્ત્ર અને નવાં યુદ્ધ-વિધાન ન શીખવાથી રજપૂત શરાતન એળે ગયું છે. એકદંત્ર સત્તાની ખામીને લીધે દેશ નાનાનાના કિલ્લાઓમાં કે ગઢમાં વહેંચાઈ ગયો હતો. શત્રુ ઉપર જીત મેળવવા નવું યુદ્ધવિધાન અને નવી વિઘ્નહરચના શિવાજી શોધી શક્યો હોતો અને એથી જ એ કાળ્યો હતો.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રજાંધનું મૂલ્ય જાણું નથી છતાં સામાજિક દૃષ્ટિએ તેનો આંક જાણો છે. ધરલામની હિંદમાં થયેલી જીત તરફનો હિંદુ દૃષ્ટિકાળ એમાં છે. તે ઉપરાંત રજપૂતોનું યુદ્ધવિધાન, સમાજ અને રાજ્યની સ્થિતિ એમાં સ્પષ્ટ બતાવી છે. અઘાઉદ્દીનના લશ્કરનું વર્ણન, રજપૂતનાં શસ્ત્ર અને અશ્વોનું વર્ણન, લડાઈઓની વિગત, બંદીવાનોની સ્થિતિ, વિજયની ઉમળાણી, નગરરચના, લોકતા રીતરિવાજ, ધંધારોજગાર જેવી અનેક વિગતો આ કાળ્યમાં જાણવા મળે છે. શુદ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિ કરતાં સામાજિક દૃષ્ટિએ પ્રજાંધનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. કાંઈ પણ કાળે શું રહ્યું અને શું ગયું છે એ જાણવા આવું સાહિત્ય અપરિહાર્ય હોય. સમ્બંધે રહેલો તે જૂતકાળનો પડછાયો છે.

પતંગના પૂરમાં

પાત્રો

દલસુખરામ : દાદા.

મંગળા : એમની પુત્રવધૂ.

વિપિન : એમનો પૌત્ર.

સ્થળ : સૂરતમાં દલસુખરામનું ઘર :: સમય : સાંજના પાંચેક વાગ્યે.

[મંગળા વિપિનના પહેરણને જટન ટાંગતી એક ખૂણામાં જોડી છે. ત્યાં વિપિન લંચરિયું લેછાજતો આવે છે.]

વિપિન : બા, બા, એક ચાર આના આપ ને.

મંગળા : કેમ ? ચાર આનાને શું કરવા છે ?

વિપિન : તને તે, બા, શું કહું ? પરમ દા'ડે તો સંકાંત આવી તે ખચ્ચર છે ને ? એટલે પતંગ ઉડાડવાને.

મંગળા : દીકરા, તને મેં કેટલી વાર ના કહી કે આ વખતે પતંગ નહિ ઉડાવાય. નહિ તો બે ચાર આનાની મેં તને કોઈ દિવસ ના કહી છે ?

વિપિન : મેં નેટલી વાર પૈસા માગ્યા તોટલી વાર તે ના પાડી. પણ પતંગ કેમ નહિ ઉડાવાય ? બધા ઉડાવે છે કે નહિ ?

મંગળા : આવતે વરસે, દીકરા, તું પણ ઉડાવશે.

વિપિન : આવતે વરસે ? પણ, બા, આ વખતે કેમ નહિ ?

મંગળા : વિપિન ! નવ-દસ વરસનો થઈને તું એટલું પણ સમજતો નથી ! દાદી મરી ગયાં એટલે પતંગ નહિ ઉડાવાય, વાપ, છતાં તું રોજ પૈસા માગ માગ ક્યો કરે છે અને મારે ના કહેવી પડે છે.

વિપિન : દાદી મરી ગયાં તેમાં પતંગ નહિ ઉડાવાય ? તું શું વાત કરે છે ! તેમની દશા અને તેરમાને દા'ડે તો કેવાં સરસ જમણુ ક્યાં હતાં અને હવે પતંગમાં શું થાય ?

મંગળા : થાય કે નહિ યામ; પણ પતંગ નહિ ઉડાવાય, સમજ્યો ?

વિપિન : પણ એમ તે ચાલે ! સંક્રાંતને દા'ડે આખું ગામ પતંગ ચડાવે અને હું બેસીને જોયા કરું ? બા, એમ શું કરે છે ? ચાર જ આના આપ, પછી નહિ માથું.

મંગળા : હું તને કેમ સમજાવું, દીકરા ! ચાર આના માટે ના નથી પાડતી. આ તો ફાઇ, ફાઈ એ બધાંએ મને ધમકાવીને કહ્યું છે કે આ વરસે વિપિનને કહી દેજે કે પતંગ ઉડાવવાના નથી. એમના છોકરાએને પણ બંધી કરી છે.

વિપિન : બા, હું બાપાજીને પછું ? એ મને ના નહિ પાડે.

મંગળા : ના ના, દીકરા, નહિ જતો-મરી જ જશે. તું વારે ધડીએ પૂછ્યા કરતો હતો એટલે મેં કાલે જ એમને વાત કરી જેમ પણ એ તો એકદમ ગરમ થઈ ગયા. એમણે તો કહ્યું કે ખજરદાર, જેએક પાછ પણ તું વિપિનને આને માટે આપી છે તો ! એટલે હું શું કરું, દીકરા !

વિપિન : (માનો છોડા પકડીને) બા, ગમે તે થાય પણ, ચાર આના તો આપ. સંક્રાંત પૂરી થાય ત્યાં સુધી પછી માથું નહિ.

મંગળા : (હતાશ થએલી. ઉશ્કેરાઈને) દીકરા, માનો જીવ લઈ લે કે પત્યું. આમથી તારી ફાઈ અને તારી કાઢી મને સતાવે, આમથી એ મારા ઉપર ગુસ્સે થયા કરે અને હવે બાકી રહેલો તું તું મને હેરાન કર.

[રડી પડે છે. એટલામાં એના સસરા દલસુખરામ આવે છે.]

દલસુખરામ : અરે, મંગળા ! રડે છે કેમ ?

મંગળા : આ-આ વિપિન રોજ બીડીને પતંગ અને દોર માટે પૈસા માગ્યા કરે છે.

દલસુખ : ભોળા ભગવાન ! પરમ દિવસે સંક્રાંત એ વાત જ હું બૂલી ગયેલો ! પણ તારું બહુ થાય, મંગળા, તું એને રોજ બેચાર પૈસા આપતી હશે. એક વખત થોડા પતંગ અને દોર અપાવી દઈએ એટલે ખપ્યા મટી ! ચડાવી ચડાવીને એ કેટલા ચડાવવાનો હતો ?

મંગળા : પણ-પણ મોટીખાંડ અને બાબીજી કહે છે કે દાદી મરી ગયાં એથી આ વરસે પતંગ નહિ ચડાવાય.

દલસુખ : એતારીતી ! દાદી મરી ગયાં એથી આ વિપિન-થી પતંગ નહિ ચડાવાય ! (આશ્ચર્યચકિત થઈને પુરશી ઉપર બેસીને તપખીરનો સડાકો લે છે) આ દાદી મરી ગયાં એથી પતંગ નહિ ચડાવાય ! ખરી કીધી ! તમારાં જેવાં માયકાંગલાંના નસીબમાં જ ગુલામગીરી તે બીજું શું કરે ? તારો નરમ સ્વભાવ બળ્યોતોતો એથી તો હું જીવતે છોકરાઓને જુદા કરાવ્યા અને હું તારી સાથે રહ્યો નહિ તો કાણ બળ્યે તું કેટલી પિલાયા કરત ! પણ હવે શું છે ? એ મોટીખાંડ અને બાબીજી એના ઘરનાં મોટાં. તારા ઘરની તો તું મોટી કેની ?

મંગળા : પણ-પણ એમણે પણ ના પાડી છે.

દલસુખ : કાણે-કાણે ના પાડી છે ? તારા વર છત્રમુખે ?

મંગળા : હા, દાદાજી.

દલસુખ : એએમ ? જોડો ! માની લાત ખાતો ખાતો એવડ વળી જતો હતો તે આજે પાંસઠ વરસની મા મરી ગઈ તેનો શોક પળાવવા નીકળ્યો અને તેમાં પછુ પતંગ ન ચડાવાય એટલો શોક ! એ તો હીક છે કે હું હજી એડો છું-નહિ તો એ બાઈ તો કાંઈ નવુંજનું કરી નાખે એમ લાગે છે. ત્યારે તો છ મહિને-વરસ દાડે હું મરીશ એટલે પાછો ઘરમાં શોક પાળવાનો, એમ જ ને ?

મંગળા : દાદાજી, એમાં હું શું કરું ?

દલસુખ : તે તને, દીકરી, કોણ કહે છે ! આ તો બાઈને મગમાંથી પગ નીકળ્યા તેની વાત થાય છે. પેલી મહાલખમીનો ઇતિહાસ જુઓ : એણે હોંસે હોંસે શોકને ઘરમાં ધાડ્યો. તે પછી ઘરમાંથી નીકળ્યો જ નહિ, અને 'શોક શોક' કરતાં આખું ઘર પાયમાલ થઈ ગયું !

મંગળા : હા, દાદાજી.

દલસુખ : ત્યારે વળી ! શોક, શોક તે કોનો અને કયાં સુધી ? પાંસઠ વરસે માધુસ મરે નહિં ત્યારે શું જીવાનજોધ ફટી પડે ? અને જીવાન જાય તો ય રમતોમાં શોક કેવા ! અમારે રમતો હતી, ગમતો હતી, આનંદ હતા તો આજે સીતેર વરસે ટટાર ઊભા રહીએ છીએ. રમત ગમત અને આનંદ છોડાવીને બધાને બાયલા બનાવી દેવા છે બાયલા ! અધ્યા વિપિન, પતંગ ચગાવતાં આવડે છે ?

વિપિન : ના, દાદા, જરાબર નહિ.

દલસુખ : તો શીખશો ક્યારે ? તારા જેવડો હતો ત્યારે તો હું મહોલ્લામાં એકો ગણાતો, અને પછી તો વરસો સુધી પતંગની બાજતમાં મારા નામના સિંહા પડતા, સમજ્યો ? ચાર, આનામાં

શું ધૂળ વળવાનું હતું ! સે, આ આઠ આના. લઈ આવ તારે
જે લઈ આવવું હોય તે.

મંગળા : પણ-દાદાજી—

દલસુખ : પણ ને બધું ! કોઈ અવાજ સરખો કરે તો
મારું નામ દેજે. શોકના પાળનારા નહિ જોયાં હોય તે !

વિપિન : દાદાજી, પરતી લાવું કે પીંડું ચાલશે ?

દલસુખ : દાદાનું નામ રાખે એવો લાગતો નથી ! વળી
પરતી વગર તે ચાલતું હશે ! (વિપિન જાય છે.) મંગળા,
તારા પિયરની પાસે પેલી ચાર માળની હવેલી છે ને, એ જમિ-
યત જશ્નડની હવેલી. હાલ તો એની છોકરીનાં છોકરાં લાં રહેતાં
હશે. એ જમિયત પણ જખરો પતંગ ચડાવનારો. હોં કે ?
સંકાંતને દિવસે એના અને મારા સરતીના પેચ લાગે તે જોવા
આખું સરત ચંબી જતું. એક એક પેચમાં રતલ રતલ માંજનો
ભુકો થઈ જતો. હવેના સોકો શું ધૂળ પતંગ ચડાવવાના !

મંગળા : દાદાજી, આ વખતે તમે પણ પતંગ ચડાવોને ?

દલસુખ : એ ઠીક કહ્યું, ઠીકરી. મારે ય હવે કેટલાં ઠાઠવાં
છે ! આ વખતે ચડાવી લઈએ. પણ, મંગળા, તને આવડે છે
કે જૂલી ગઈ ?

મંગળા : એ કાંઈ થોડું જૂલી જવાય છે ! પણ જાણતાં
હોઈએ તો થે હવે ચા ખપતું ?

દલસુખ : હટ ! આ વખતે તારી પાસે પણ પેચ લડાવું.
જોઈ તો ખરો કે વચમાં કોણુ દખલ કરે છે ! અત્યારે જ જાઉં
છું જખરમાં; પંદર-વીસ રૂપિયાનો મસાસો લઈ આવું. આવતી
કાલના દાંડમાં કન્ના-ગન્ના જાંધીને કનકવા તૈયાર કરી રાખીએ.
નવનીત, છેલ્લશંકર અને ઝનુભાઈને પણ કહેતો આવું કે સંકાંતને
દાંડે વેળાસર આવી પહોંચે.

મંગળા: દાદાજી, આટલી બધી તૈયારી કરો છો પણ તમારી સામે ટક્કર કોણે ઝીંઘશે ?

દલસુખ: દીકરી, તું બધાંનો વિચાર કરી રાખે છે તો ! પેલા માંડા મદારીને ત્યાં પણ જતો આવું અને છેડતી કરતો આવું કે છેલ્લાં ચાર પાંચ વરસ થયાં કુતરાંને હરાવીને સંતોષ માને છે તો આ વખતે પણ મેદાને અને સિંહનો ઝપાટો જોઈ લે.

મંગળા: દાદાજી, એ બિચારો માંડો તમારી સામે શું કરવાનો ?

દલસુખ: (મુજ ઉપર તાલ દબો) બરાબર કહ્યું દીકરી ! ઘરડો ઘરડો તો ય ગરાશિયો છું. ખોરું ઘી દીવેત્રમાંથી નહિ જાય.

(જવા માંડે છે પણ કાંઈક યાદ આવતાં પાછા ફરે છે.)

મંગળા: જી.

દલસુખ: તું એમ 'જી' કરીને બિબી રહે તેમાં વળ્યું શું ? સંકાંતને દાંડે કેટલે વાગ્યે બિઠશું ?

મંગળા: સાડા પાંચે બિઠીએ ?

દલસુખ: હાહાહા ! દીકરી, તો તો આપણે પતંગ ચડાવી રહ્યાં ! સાડાચારે તો મોડામાં મોડું બિઠવું જ જોઈએ.

મંગળા: તો સાડાચારે બિઠશું, ચાહને માટે વાસી દૂધ રાખશું.

દલસુખ: અને-હા, લાહીનું શું ? લાહી વિના સંકાંતમાં એક ડગલું બરાવાનું નથી.

મંગળા: હું કાલે જનાવી રાખીશ.

દલસુખ: ચા આ આલો, એ જાણે પત્યું, હવે તો કશું બાકી રહ્યું લાગતું નથી. છતાં તને કાંઈ યાદ આવે તો કહેજો.

(પાછા જવા માંડે છે અને પાછા ફરે છે.)

અરે હાઆ અ ! દીકરી, ઘડપણ ચોક્કસ આવ્યું, નહિ તો

આમ જૂલી ન જઈ. જો પેલા બાણિયાને કહી દે જ કે કાલ સાંજ સુધીમાં ભાંગેલાં નળિયાં અને ઈંટોડાંનો પોટલો છાજલી ઉપર ચડાવી દે. સમજી ગયું ?

મંગળા: દાદાજી, એને શું કરવો છે ?

દલસુખ: અરે તારી બહી યાચ ! આ ભપકો ગતાવવા દીકરાજીએ છાપરા ઉપર વિલાયતી નળિયાં મૂકાવ્યાં છે ને; તે મારામારી કરવી પડે તો એ નળિયાં ઉખેડીને કેમ ફેંકી શકાય ?

મંગળા: તે દાદાજી, તમે નળિયાંની મારામારી કરશો ?

દલસુખ: ત્યારે શું કોઈ પતંગ ઉપર ઝોલમોલ મારે તો આપણે હાથ જોડીને ઊભા રહેવું ! નળિયાં અને ઈંટોડાં વગર એ લોકો સીધા યાચ નહિ તો, અને જો, રામલાને કહેજો કે એ વાંસડા જાંખરાં જાંધીને તૈયાર કરાવી રાખે.

મંગળા: કાલ સાંજ સુધીમાં જધું તૈયાર કરાવી રાખીશ, દાદાજી.

દલસુખ: જીવતી રહે દીકરી; અને જો, એ દા'ડે સવારે પાંચગી લગભગ અગીઆર અને ગમેતે ત્રણ-સાડાત્રણગી અંધારું થાય ત્યાં સુધી તારે અમારી સાથે છાજલીમાં રહેવાનું છે; એટલે રાંધવા-જમવાની ગંધી ગોઠવણ એ પ્રમાણે જ રાખજો.

(દાદા જાય છે. પડદો પડે છે.)

પ્રા. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

‘વેલણુ’ રસ

જેન સાહિત્યની વિવિધતા અને વિશાળતા વિષે બે મત નથી, પરંતુ એનું મથેષ્ટ મૂલ્યાંકન થાય તે માટે જેવા જોષ્ઠએ તેવા પ્રયાસો થયા કે થતા નથી. એનું એક કારણ તે એ સાહિત્ય-ને અમુક ભાગ પાછય (સં. પ્રાકૃત) બાપામાં રચાયેલો છે તે હોય એમ જણાય છે. એ પાછય બાપામાં રચાયેલા તમામ મ-થોની સંસ્કૃતમાં દીકા નથી કે એના અંગ્રેજી બાપામાં અનુ-વાદ નથી. આથી તે જોનોનાં મૌલિક-પ્રાચીન શાસ્ત્રો, જે ‘આગમ’ ગણાય છે તેમાં પણ જૈન ધર્મને લગતી હકીકતો ઉપરાંત જે અન્ય હકીકતો પ્રસંગવશાત્ પીગસાયેલી છે તેના આસ્વાદનો લાભ પાછય બાપાથી અપરિચિત જનો લાઇ શકતા નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં હું અણુઓગદાર(સં અનુઓગદાર)માં ‘વેલણુ’ (ગ્રીકન) રસ વિષે અને સાથે સાથે અન્ય રસ વિષે થોડાક નિર્દેશ છે તેની હકીકત અત્ર રજૂ કરીશ.

અણુઓગદાર એ જૈનોના નિવિધ આગમો પૈકી એક છે. એની બાપા અર્ધભાગધી ગણાય છે. એના પ્રણેતાએ પોતાનું નામ એમાં કોઇ રચને દર્શાવ્યું નથી. એટલે એ કોણ છે તેનો નિર્ણય કરવો બાકી રહે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એના કતાં તરીકે શ્રીઆર્યરક્ષિતસૂત્રિનું નામ સૂચવે છે. એ સૂરિનો જીવન-વૃત્તાન્ત આપરસયસુરિણુ(ભા. ૧, પૃ. ૩૯૭-૪૧૫)માં નજરે

પડે છે. એમનું સ્વર્ગગમન વીરસંવત્ ૫૮૪ એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭૫માં થવાનું મનાય છે. વાલ્મીકી ઘેરાવડી અનુસાર તો વીરસંવત્ ૫૬૭માં એમનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો.

અણ્ણઓગદાર ઉપર પાછળ સંસ્કૃતમાં એક ચુલ્લિષ્ઠ છે. વળી શ્રીયાકિનીમહત્તરાના ધર્મસૂત્ર તરીકે સુવિખ્યાત શ્રીહરિ-ભદ્રસૂરિએ તેમ જ મલધારી શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિએ એના ઉપર સંસ્કૃતમાં એકેક ટીકા રચી છે. આ મિયાપ આ આગમ ઉપર અન્યકોઈ પ્રાચીન વૃત્તિ હોય તો તે મારા જોવા-જાણવામાં નથી.

પ્રસ્તુત ચુલ્લિષ્ઠના કર્તા શ્રીજિનદાસગણિ મહત્તર છે એમ એની મુદ્રિત પ્રતિના અંતમાં ઉદ્ઘેષ્ય છે. જો એ વારતવિક્ક હોય તો આ ગણિએ શકસંવત્ ૫૬૮(વિ. સં. ૭૩૩)માં નન્દી-ચુલ્લિષ્ઠ સમાપ્ત કરી છે. એ ઉપરથી આપણે પ્રસ્તુત ચુલ્લિષ્ઠના સમય વિશે અનુમાન કરી શકીએ.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિના સમય માટે તથા મત જોવાય છે: કેટલાક એમનું સ્વર્ગગમન વિ. સં. ૫૩૦માં થયેલું માને છે તો કેટલાક વિ. સં. ૫૮૫માં થવાનું જણાવે છે. વળી એમના મંથોના આન્તરિક્ષ નિરીક્ષણથી કેટલાક વિદ્વાનોએ એમનો સત્તાસમય વિ. સં. ૭૫૭ થી ૮૫૭ સુધીનો નક્કી કર્યો છે.

મલધારી શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ દક્ષિણાવર્તન શ્રીહિમચન્દ્ર-સૂરિના સમદાલીન થાય છે. એમણે વિ. સં. ૧૧૬૪માં જીવસમાસવૃત્તિ રચી છે

આ પ્રમાણે અણ્ણઓગદારના વિવરણાત્મક સાહિત્ય રચનારાના સમય વિશે રચૂળ નિર્દેશ કરી હું મૂળ વાત હાથ ધરું છું.

અણ્ણઓગદાર (મુત્ર ૧૨૬)માં ૧૧ રસોનાં નામ નીચે મુજબ પંચમાં અપાયેલાં છે.—

“જીરો ઘિનારો અચ્છુઓ અ રોદો જ દોદ્ બોદ્ધવ્યો ।

વેલળઓ ધોમચ્છો દામો જતુઓ પમેનો અ ॥”

આ પ્રમાણે અહીં વીર (વીર), સિંગાર (શૃંગાર) અબ્ધુઅ (અદ્ભુત), રોદ (રુદ્), વેલણુઅ (વીરનક), ખીમઅ (ખીમત્સ), હાસ (હાસ્ય), કલુણુ (કરુણ) અને પસંત (પ્રશાન્ત) એમ નવ રસોનો નિર્દેશ છે.

અલંકારશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓની એ વાત અજાણી નથી કે રસની સંખ્યા સંગંધી એકવાક્યના નથી. દલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી-હિમચન્દ્રસૂરિએ એની સંખ્યા ૮ તેમ જ ૯ની દર્શાવવા ઉપરાંત અમુક અપેક્ષાએ એની સંખ્યા એની પણ દર્શાવી છે. વળી કેટલાકે ૧૦ અને ૧૧ની પણ ગણતરી છે, પરંતુ કોઈએ વેલણુને રસ તરીકે ગણાવેલ હોય એમ જણાતું નથી.

‘વેલણુ’ કહો કે ‘વેલણુઅ’ કહો તે એક જ છે અને એનો અર્થ ‘વીરનક’ થાય છે. એતું સક્ષણુ આણુઓગદાર- (સ. ૧૨૬)માં નીચે મુજબ અપાયેલું છે:—

“ વિળઓવયારગુજ્જગુરુદારમેરાવશ્કમુષ્મળો ।

‘વેલણુઓ’ નામ રસો લજ્જાલંકાકરણસિંગો ॥ ”

વિનયને લાયક જનોનો, વિનયને યોગ્ય એવો ઉપચાર કરવામાં વ્યતિક્રમ, શુભ વસ્તુના પ્રકાશનરૂપ વ્યતિક્રમ અને યુરુજનોની પત્નીની સાથે જે મર્યાદાપૂર્વક વર્તન કરવું ઘટે તેવું ઉદ્ધંધન એ ‘વેલણુ’ રસની ઉત્પત્તિનાં કારણો છે, બ્યારે લગ્નનું વિધાન તથા શંકાતું વિધાન એ આ રસનાં લિંગ છે. આ રસના ઉદાહરણ તરીકે આણુઓગદાર (સ. ૧૨૬)માં નિમ્નલિખિત ગાથા અપાયેલી છે:—

“ કિ લોહ્યવરણીઓ લજ્જામીતરં તિ લજ્જયામુ તિ ? ।

વારિજંમી ગુરુયણો પરિવંદદ જં બહુષ્પોતં ॥ ”

૧. આણુઓગદારની શુણ્ણિણના ૪૮મા પત્રમાં ‘વેલણુઅ’ને બદલે ‘વેલણુ’ શબ્દ વપરાયેલો છે.

આનો અર્થ એ છે કે લૌકિક ક્રિયાથી બીજું શું વધારે શરમાવનારું છે. લગ્નમાં ગુરુજન વહુના વસ્ત્રને પૂજે છે એથી હું લગ્ન પામું છું.

આ અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં સુણિણમાં કહેવાયું છે કે વધૂ પોતાની સખીને કહે છે કે પાસે ગેડેલી હું લાજી છું કેમ કે મારા ગુરુજન, પોતાની પંકિતના-ગાનિના મનુષ્યોને મારા પતિ માથે મારો પ્રથમ સમાગમ થતાં મારું જે વસ્ત્ર રુધિરથી ખગડાયેલ છે તે જતાવે છે તેને નમે છે અને કહે છે કે આ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે લગ્ન થયાં ત્યાં સુધી મારી પુત્રવધૂએ કૌમાર્યવ્રત અખંડિતપણે પાળ્યું છે.^૧ આ સંબંધમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ ટીકા કરતાં ૭૩મા પત્રમાં કહે છે કે આ વિદેશાચાર છે. મલધારી શ્રીહિમચંદ્ર-સૂરિની ટીકામાંથી આ સંબંધમાં કઈ વિશેષ જાણવાનું મળતું નથી. બાકી એના ૧૩૫ ના પત્રમાં 'ભયાનક' રસનો કેમ ઉત્તેજન થતો એ વિશે જોડાપોડ છે. એમનું કહેવું એ છે કે વ્રીહનક રસને જાહેસે અન્યત્ર ભયજનક યુદ્ધ વગેરે વસ્તુના દર્શનથી ઉદ્ભવતા ભયાનક રસનો ઉદ્ભેષ જોવાય છે. એ રસનો રોદ્ર રસમાં અન્તર્ભાવ કરી એની અત્ર પૃથક્ ગણના કરાઈ નથી. વળી ૧૩૭ ના પત્રમાં તેમણે કહ્યું છે કે ભયજનક ૩૫ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતો. સમૌહ ઇત્યાદિ લિંગવાળો રસ તો 'ભયાનક' જ હોય છે તો પછી એને અહીં રોદ્ર કેમ રહ્યો? આમ પ્રશ્ન બેઠાવી તેઓ એ સમાધાન કરે છે કે મિશ્રાય વગેરે રોદ્ર વસ્તુમાંથી એ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી એની રોદ્ર તરીકે વિવક્ષા અદ્વિપિત છે. વળી શત્રુ વગેરે નજરે પડતાં, તેનું ગાયું છેલ્લું ઇત્યાદિ ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત

૧. આજે પણ આ પ્રગાણાનું વસ્ત્ર સર્ગાસંબંધીમાં જતાવવાની પ્રથા કોઈ કોઈ કોમમાં હોવાનું સંભજાય છે. વિશેષમાં પ્રથમ રમેદર્શનની અહેસાત કરવાનો તેમ જ એ પ્રસંગ ઉજવવાનો રિવાજ હિન્દમાં અન્યત્ર હોવાનું પણ કહેવાય છે.

થયેલ, તેમ જ પશુને-સુવર, હરણુ વગેરેને મારવામાં ગૂંથાયેલા જનોનો જે રૌદ્ર અધ્ધવસાધનાળો અને જ્યાં ચક્રાવર્ત એ જાતના લિંગવાળો રસ છે તે પછી અહીં ઉપલક્ષણથી જાણી લેવો; નહિ તો એને માટે સ્થાન રહે નહિ. એથી તો રૌદ્ર પરિણામવાળા પુરુષની એછાનું પ્રતિપાદન કરનાર ઉદાહરણુ અંચકાર દર્શાવે છે અને જયભીતની એછાનું પ્રતિપાદક ઉદાહરણુ તો અતે જ વિચારી લેવું એમ સૂચવે છે.

આ પ્રમાણે આ લઘુ સ્તેષ પૂર્ણ કરવા પૂર્વે જે ત્રણ હકીકત નોંધી લઉં :

(૧) આણુઓગદારની ચુલિણુ(પૃ. ૪૭)માં, રસ પરત્વે નીચે મુજબનું પદ છે :-

“ મિત્રમહુરરિમિગ્નમયરણીતિનિદ્રોસમૂસણાણુગતો ।

સુહુદુહસ્મમસમા શ્વ કમ્મ(શ્વ)સ રસા મર્વંતિ તેણં ॥ ૧ ॥”^૧

આનો પૂર્વાર્ધ અશુદ્ધ જણાય છે. એમાં મૃદુ, મધુર અને રરિલિયનો તેમ જ નિદ્રોપ જૂથણનો નિર્દેશ છે. ઉત્તરાર્ધનો અર્થ એ છે કે તેથી સુખ અને દુઃખના કર્મના સમાન, કાવ્યના રસ છે.

(૨) મલધારી શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકા (પત્ર ૧૩૫)માં નીચે મુજબનાં બે અવતરણો છે :-

(અ) “ બાહ્યાર્પાલમ્વનો યસ્તુ વિકારો માનસો મવેત્ ।

સ માનઃ કચ્ચતે સદ્વિસ્તરયોત્કર્ષો રસઃ સ્મૃતઃ ૩૥”

૧. શ્રીહરિણાદ્રસૂરિકૃત આણુઓગદારની ટીકા(પૃ. ૬૯)માં આ પદ એકાક ફેરફાર સાથે અવતરણુ રૂપે રજૂ કરાયેલું જોવાય છે.

૨. આ રાખ્દ નામ હોય ત્યારે એનો અર્થ ‘ સ્વરપોષન ’ થાય છે અને વિરોધજી હોય ત્યારે એનો અર્થ ‘ સ્વરપોષનથી યુક્ત ’ એવો થાય છે.

૩. આ પદ રસનું લક્ષણ પૂરું પાડે છે.

(આ) “ શૃંગાર-દાસ્ય-કરુણા રૌદ્ર-વીર-ભયાનકાઃ ।

વીરભક્તિ-હૃદયુત-શાન્તાદ્ય નવ નાટ્યરસાઃ સ્મૃતાઃ ॥”

(૩) કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસુરિએ કાવ્યાનુશાસનમાં

કે એની વૃત્તિમાં રસની ચર્ચા કરતાં ‘વેલણુ’ને રસ તરીકે નોંધેલો જાણુતો નથી તેનું શું કારણ? તેઓ આણુઓગદારમાંના ઉલ્લેખથી અનભિજ્ઞ હોય એમ તો બને નહિ. ત્યારે શું આવી નવાઈ જેવી હકીકત દર્શાવતાં તેમને જૈન દર્શનની હાંસી ચલાવો બય ઉત્પન્ન થવાથી તેમણે તેમ કયું નહિ? જો તેમને આવો બય ઉત્પન્ન થયો હોય તો ખુદ આણુઓગદારના કર્તાને એવો બય કેમ ન થયો? શું ‘વેલણુ’નો રસ તરીકે તેમની પૂર્વે કાઈએ ઉલ્લેખ કર્યો હશે અને તેથી તેમણે તેમ કયું? આ પ્રશ્નોની ચર્ચા હાલ પુરત મુલતવી રાખી હું આ લેખ પૂર્ણ કરું છું.

સત્ય એ પર્યાપ્ત નીતિ

સત્ય એ કોઈ પણ વાસ્તવ્યસેવકને માટે પર્યાપ્ત નીતિ (‘પોલિસી ઈનફ’) છે. પ્રામાણિકતાથી જે કંઈ પરિશ્રમ તેને કરવામાં આવે, તેના ઉત્તર તેણે હૃદય ખોલીને આપવા ભેઈએ અને કલાની યુક્તિપ્રયુક્તિથી પર એવા કલાધર બનવું ભેઈએ. સન્તપુરુષની જેવા નિખાલસપણાથી તમે તમારા ‘સર્વેન, કાર્યપદ્ધતિ,’ કરજો તથા સાધનસામગ્રી-અધુ જે બતાવી દો, એ સર્વનો ઉપયોગ કરવા આવનારમાત્રને વધુમાં વધુ દૃષ્ટી ઉપયોગ કરવા દો. આવી હાંથી, કોટિની સ્પષ્ટવાદિતા તથા પ્રેમ-ભાવનામાંથી તમને તમારી પ્રકૃતિમાં હુપાયલાં ઉચ્ચતર રદરથો લાપરો અને દેવો પણ, તમે એ રદરથો જગજનોનાં ચિત્તમાં સંક્રાન્ત કરો તો આ માટે, નીચા નમીને તમારા સદાચક થશે. —એમર્સન

જૂના-નવા શબ્દો : ૧

૧લી જુલાઈ ૧૯૪૦ : હું ગુજરાતીનો પ્રાધ્યાપક ખરો
પણ નેટલો સંસ્કૃતી-ગુજરાતીનો તેટલો
અરખી-ગુજરાતીનો નહિ. તેથીરતો, કાલના 'હરિજન-
બંધુ'માં (પૃ.૧૨૨) " પ્રાંતિક સમિતિઓને હિદાયત
કરવામાં આવે છે " એ વાક્યે મારી પાસે શબ્દકોશ
ઉપસાવરાખ્યો. 'હિદાયત' એક વિશેષનામમાં તો ઘણી વાર
વાંચેલો પણ એ વખતે અર્થ જાણવાની શી જરૂર હોય.
ઉપસા વાક્યે એ જરૂર પાડી ને અર્થ શીખવ્યો કે હરદમેશની
ગુજરાતી જેને 'રરતો' દેખાડવો તે અથવા 'શિખામણુ' કહે
છે તેને હરિજનજાન્યની ગુજરાતી 'હિદાયત' કહે છે. સારું
છે કે ગુજરાતમાં નખશિખ આર્યરવે પ્રજાજનો કોઈ સ્વાતંત્ર્યવીર
સંસ્કૃતનિષ્ઠ સાવરકર નથી; જાકી તો તે જામી પડેલા યાવની
શબ્દોને પણ હાંકી કાઢરા કેક કસત ને ઉપલીના જેવી નવી
આપાતોને સામે તો જીવસટોસટની ('સુન્દરમ્' કહે તેમ)
સુન્દર જેહાદ પેકારત. પણ આપણે તો કોઈ એવું કેં કરીશું

૧. સપ્ટે. ૪૦ ને ડિસે. ૪૦ના અંક માટે તૈયાર થયેલું સપ્તાહ;
આર્થિક આપત્તિને કારણે ત્યાં સમાવે અસમર્થ; વાણ્મયિક સંપત્તિ
લેખે દુજ રસ કરવે સમર્થ.-વિ. ઇ. વે.

નહિ ને એ જ સાતું છે. એવી અનેક આપાતોથી અગાઉ તેમ મધવીશીમાં પણ આપણી ભાષા વધારે જિન્દાદિલ અને ચાનદાર બની છે. પણ એટલું ખરું કે આવા શબ્દપ્રયોગો નવાનવા હોય ત્યારે (જેમ અભારના પરિચિત સંસ્કૃત શબ્દો નવાનવા હતા ત્યારે મ. ન. દ્વિ. ને મનઃસુખરાગ કરતા તેમ) તેના અર્થ સાથે ઠાઠસમાં કે નીચે દીપમાં અપાય એ છટ્ટ છે. એવી સગવડ નહિ હોવાથી, 'જીવનનો આનન્દ' જેવો સંસ્કૃતતત્ત્વના પ્રાધાન્યવાળો મન્ય પણ, એ શીખવતાં તેમાં અચાનક 'દિશાઝત' આંખ સામે તરી આવતા, કેાઈ જિનતૈયાર પ્રાધ્યાપકની આગર બેનાર બની જાય એવો ભય છે... 'દિશાઝત' એટલે જીજ્ઞાસુ કે સંભાળ. પહેલી આટ્તિ-ને પૂ. ૩૩૫મે (ખીજમાં પૂ. ૪૪૮મે) એ સંગીતવિચારને અંગે, વપરાયો છે: "જૂના વારસાની દિશાઝત કરનાર વર્ગ ન હોય તો પ્રમાદી સમાજનો જાધુ' જોઈ બેસતાં વાર ન લાગે." એ શબ્દ આખા ય વિચારની રજુઆતને કેટલી તાજગીભરી બનાવે છે. એ શબ્દને લીધે આખું ય વાક્ય યાદ રાખવું ગમે છે અને વાક્યના મર્મની અસર સચોટ થાય છે. એ મર્મ આપણને એવી દુઃખદ યાદ પણ આપે છે કે ગુજરાતના સંસ્કારવારસાની દિશાઝત કરનાર વર્ગ નાનો છે ને અદ્યપસાધન અનેક રીતે છે તેથીરતો પ્રમાદી ગુજરાતી સમાજ ઉચ્ચતર સંસ્કારસંપત્તિના વિષયોમાં જાણે જાધુ' જોઈ બેસવાને પંથે પળતો ધયો છે.

વધુ 'વર્નાક્યુલર' વિચાર

તા. ૨૨૭: (૧) થોડાંક વર્ષ પર 'મોડર્ન રીવ્યુ'એ કેટલાંક પ્રમાણે તથા ચર્ચા પછી સૂચવ્યું હતું કે 'વર્નાક્યુલર' અમુક ભાષાને માટે વાપરવાથી તેનું રથાન નીચું જ ગણાય છે તેવું કે નથી; એટલે, એ શબ્દ જ્યાં (ગુજ. વર્નો. સોસાયટીના નામમાં) ચતકના મોટા ભાગથી જડાઈ ગયો છે ત્યાંથી એને ઉખેડવાનું

સાદસ આપણે ન કરીએ, એનો વાપર આપણને નીચા પાડે છે. એવી કુદરતનાના લોભ જનીને (૨) નામ બદલ્યું જ, સંસ્થાને 'ગુજરાત સારસ્વતમંદિર' કે 'ગુજરાત વિદ્યાસંવર્ધક મંડળ' એવું કેક કહેવા માંડ્યું, તો કાં તો, (અ) જૂનું ને નવું નામ જાને હજી કીકડીક લાંગાવખત સુધી સાથે કદાચ વાપરવાં પડશે ને એ લાગશે કદંચું; નહિ તો, (આ) એકલું નવું નામ વપરાતાં, જૂનાથી અપરિચિત નતી પેઠી, એ જૂનું નામ ક્યાંક વાંચશે-સાંભળશે ત્યારે ગુજરાત વનીકયુક્તર સોસાયટીને કાષ્ટક સહગત સંસ્થા માનવા લાગી, કેટલોક નિર્ગર્ક જે ટાળો સાધશે. જે જીવે છે તેને મધુ મનાતું અટકાવવાની એક જ સાચી રીત છે ને તે એ કે નામપલટાની વાત વગરશેકે પડતી મૂકવી — એ જાણી રાખવાથી નવા શેકોનો, પ્રાકૃતીક અનિવાર્ય જની જતો હોવાથી.

અસંગૃહીત રમણભાઈ

૧૨મી: આ વિષય પરની ગયા (જુન'૪૦ના) નોંધ અંકમાંની (પૃ. ૨૮૬) વાંચી, એક વિદ્વાન મિત્ર એની પૃત્તિમાં ટપકાવવા જેવું થોડું આજે મળેલ પત્રમાં લખે છે, તે આ પ્રમાણે: (૧) 'તેવાર છે' નામે રમણ લેખ; (૨) કદાચ હાજી રમા. અંથમાં દશે એ ફૂતરાની વાત; (૩) 'ઈન્દુકમાર'ના પ્રથમાંકનું 'જ્ઞાનસુધા'—માંનું વિસ્તૃત વિવેચન ... આમાંનો નં. ૧ કયાં છપાયેલો તે, તથા નં. ૨ એ અંથમાં જ છે કે કેમ તેની ખાતરી કરવાની : આટલું હજી શોધવું બાકી રહે છે. (પૃત્તિ : આમાંના બીજા નંબરવાળા લખાણમાં ફૂતરો છે પણ એના મયાળામાં નથી. મયાળું 'જન-વરની ભાષા જાણવાનો એક અખબરો' એવું છે)

રોજ જ પ્રધાન ને સેનાપતિ

૧૪મી : આજે એક કિતાબી ગાઇએ કલમ ચલાવી નાંખી છે કે ગાંધીજીનાં લખાણોનાં ભાષાન્તર જે 'નવજીવન'માં આવતાં તથા 'દ. જ. જન્મ' માં આવે છે તે ભારે દુષણયુક્ત હોય છે

વગેરે. એ મત અનબ્યાસીનો ને ઉતાવળો છે. કોઈ વાર એ ભાષાન્તરોમાં મૂળ અંગ્રેજીની સુક્ષ્મ અર્થછાયા ખરાબર ઊતરી ન હોય તેવા દોષ આબ્યા હશે એમ સ્વીકાર્યા પછી પણ કહેવું જોઈએ કે એકંદરે એ ભાષાન્તરો યથાર્થ હોય છે ને ધણી વાર તો ચલણી નહિ છતાં અસરકારક શબ્દપ્રયોગો, રૂઢિપ્રયોગો વગેરે એ નિમિત્તે આપણને તાજ કરાવી આપીને આપણી ભાષાને સજીવ અને બલવન્ત કરવામાં સારો દિરસો પૂરે છે. ...મારા એ જ (વિદ્વાન તો નહિ પણ) ઊર્મિવાન મિત્રે એ જ પાને 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' પર લખતાં એકરાર કર્યો છે કે 'વસન્ત'-પૃષ્ઠોમાં આટલું ગાંધું વિવેચનધન દટાયું પડ્યું છે એની પેતાને તો ખબર જ નહિ. બલા બાધ! તમ સરખાનું એ જ દુઃખ છે ને કે એક તો કુદરતે મનોવૃત્તિ જ અદ્વિતિયર આપી હોય, અભ્યાસકાળનું ગુજરાતી વાચન એવું સરખું જ હતું ને હવે વળી તમારો ધંધો જ એવો ધમ-ધમ-ધમાલિયો કે મનોવૃત્તિને જાણે વરાહપાની બનવા દહને, "શૈવ ને શૈવ લેખો તો પ્રસવવા જ જોઈએ." ('કાલેલકરના લેખો' ભા. ૨; પૃ. ૨૭૧). ...પછી એ દુઃખ ખરી રીતે આપણા આખા વર્તમાનપત્રી લેખકવર્ગનું છે. તેમનામાં પશ્ચિમના સારા પત્રકારો જેવી-જેટલી જાગ્યા સાહિત્યની ઉપાસના, ઇતિહાસનું અધ્યયન કે સર્વતોમુખી કર્તવ્યાનુરક્ત ભાષાભિમાન છે નહિ. આવું બનવાનાં બીજાં કારણો છે તેમ એક તો, એ જ લેખ 'પત્રકારની દીક્ષા' માં કાઠાસાહેબે સૂચવ્યું છે તે છે કે આપણાં તંત્રીમંડળો વિશાળ હોતાં નથી ને તેથી તેમાં "ધણી વાર રાજા, પ્રધાન, સેનાપતિ બધા એક જ હોય છે." આવી સ્થિતિ ગરીબ છાપાં પૈસાને અભાવે નિભાવ્યે રાખે છે અને પૈસાદાર છાપાં પૈસાને લોકો જારી રાખે છે. એમ ન હોત તો 'ફૂલછાગ'નો બધો મુખ્ય જવાબદારીભર્યો બોળે જેમતેમ વડી શકનારને માથે 'ક. કિ.' દ્વારા જીવન ગુજરાતનો સાહિત્યમત

ધડવાની અને પ્રૌઢ તથા વૃદ્ધ ગુજરાતી સાહિત્યકારોને યથાપ્રસંગ બિરદાવવાની મા તો રંગદોળવાની ફરજે નાંખવામાં આવત ખરી? અજ્ઞાનમૂલક વિધાનો

તા. ૧૫મી : વળી, એમ ન હોત, તો કાલના ' પ્રજા-બન્ધુ 'માં બન્ધુ છે તેમ, દૈનિક-સાપ્તાહિકની એવડી (અને આ દિવસોમાં તો ત્રેવડીચોવડી કહેવા જેવી) જવાબદારી વહનાર માનનીય વિદ્વાનને બાગે, એમાંની ' વિદ્વાનોની દુકાનદારી 'માં કેટલાંક અજ્ઞાનમૂલક વિધાનો હિતાવળે કરવાની ફરજ આવી પડી હોત નહિ. એવું ન બનત, જો તેમને પૂરતી નિવૃત્તિ યુનિવર્સિટી-શિક્ષણનાં અંગોપાંગ વિશે બધી જરૂરી માહિતી મેળવવા તથા એ મેળવ્યા બાદ દીકા કરવા માટે હોત તો; પાઠ્યપુસ્તકોની આવૃત્તિઓ વિશે લેણી ' કહાણી ' સાંભળીને જ એ વિષય પર દીકા કરવા ધસવાને બદલે જીભ પક્ષ કે પક્ષોની સ્થિતિ વિશે પ્રત્યક્ષ સંપર્કથી કે પત્રવ્યવહારથી માહિતી મેળવવાની વિદ્વાન પત્રકારને શોભતી વૃત્તિ તથા આવશ્યક અવકાશ હોત તો, એ સાપ્તાહિકના પત્રકારત્વના હિચ્ચાદ્ય માટે તથા એને સિદ્ધ કરવાના તેના કેટલાક સફળ ચત્નો માટે માન હોવાથી જ આમ લખું છું એ કહેવાની જરૂર હોય તો આ લખવે કહું છું.

‘ હ. જ. બન્ધુ ’ વાંચ્યા પછી

૧૬મી : એના પરમ રોજના અંકથી ગાંધીજીનાં લખાણ ફરીથી ગુજરાતીમાં શરૂ થયાં એ પ્રસંગ બાપાસેવકો માટે ' પુત્રજન્મોત્સવાયતે ' જેવો હોષ, તેની સાનંદ નોંધ લઈ આગળ ચાલીએ અમરોજીને મથાળે જે ભારતપ્રયોગ દાંકચો છે તે એક વિશિષ્ટ પ્રસંગે સંભળાવનાર, જેમની પાસે ' મ્હોરોનો બ'ડોળ ભર્યો છે ' તે રા. અણે ગુખ્યત્વે એક રાજકીય નેતા છે એ હકીકત યાદ આવતાં મને એમ થયા વિના રહું નહિ કે એવો જ ખરેખર વિદ્વાપ્રેમી અને સજીવ વિદ્વાતાવાળો (આડંબરી, બાળ્યુ-

છાંટણુપટ્ટ, ને કલ્પનાવિહારી 'વિક્રતા'થી વિભૂષિત નહિ, પણ નગદ, જીવતું પાંડિત્ય આ દાખલામાં અન્ય છે તેમ ધરાવનાર.) એક પણ પહેલી પંક્તિનો—ખીજનો પણ—ગુજરાતી રાજકીય નેતા છે ખરો ? અને ઉત્તર તો આવે વખતે જે અનિવાર્ય નકાર આપણે નસીએ હોય છે તેમાં જ આવ્યો. ખીજું, હમણાં 'કેસરી'માં ફ્રાંસ-જર્મનીના ઇતિહાસ તથા રાજકારણ વિશે તાત્કાલિક કેળ કરતી જે અભ્યાસ તથા વિચારશીલતાયુક્ત તેમ જ શૈલીદૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન સાહિત્યગુણવંત લેખમાળા છપાય છે તેવા લેખો લખનાની શક્તિવાળો એક પણ રાજકીય નેતા કે વિદ્વાન કે પ્રાધ્યાપક પણ આજે ગુજરાતમાં છે ખરો ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ ખેદ-પૂર્વક ઉપલાની જેવો જ આપવો પડે છે. ગુજરાતમાં તો જેમ (છૂટક અપવાદ બાબતે રાખતાં, વર્ગો તરીકે) ગુજરાતી વેપારીઓને ઉદ્યોગવીરો, વકીલડોક્ટરો તથા ઇજનેરો, ધણાખરા પત્રકારો શિક્ષકો તેમ જ પ્રાધ્યાપકોને સુદાં માતૃભાષાગત વિક્રતાના ગ્રેમ કે શ્રાદિલેખોપણ સાથે, એ વસ્તુઓથી પમાતી જંગી સંસ્કારિતા સાથે, આપે માર્યા વેરનો સંબંધ છે તેમ ગુજરાતી રાજ્યનીતિજ્ઞોને પણ, એક વર્ગ તરીકે, છે જ ને ? ... એ જ 'હ. જ. બંધુ'ને પહેલે પાને તથા અગ્રલેખમાં સામાન્યતઃ અપરિચિત ક્રિયાપદો 'ઠઠવું' તથા 'જિભવું' વપરાયાં છે. 'સા. જો. કાશ' એ શબ્દોને કાઠિયાવાડી તરીકે ઓળખાવતો નથી પણ મારી જાણ પ્રમાણે એ ગુજરાતગત અમારા ઉપગ્રાન્તના વિશિષ્ટ રાષ્ટ્રપ્રયોગો છે, અને સવળતા આપે છે તેથી, ગાંધીજી સરખાની મહોરછાપ તેને વાગે છે તેથી પણ પ્રાન્તે અપનાવવા જેવા છે.

‘ઉત્તર નર્મદચરિત્ર’

૨૭મી : થોડા વખત પર મુંગધતા ગુજરાતી પ્રિં. ગ્રેસે પ્રમટાવેલા આ નાના પણ (નર્મપત્રાવલિ વગેરે મહત્વની સામગ્રીવાળા) અલુભૂલ અન્ય તર્ક આપણું ધ્યાન હજી પૂરતા પ્રમાણ-

માં દોરાયું નથી. મારા જવાને તો એનો વારંવાર ઉપયોગ આભારપૂર્વક કરવાનો થશે. એ રીતે પરમદિને (મોટી અગિયારશની રત્ન હતી તેથી; બાકી તો કુરસદ કેરી ? બાકી તો, આ તમારું 'માનસી' નહોતું એ માટે મારે રોજ-રૂપિયા ચારના રોજે નિયમિતપણે કોલેજ સેવવાની ને એ રોજિંદા કામમાંથી થોડો સમય ફાજલ મળે ત્યારે 'માનસી'નો તંત્રી, ટપાલકેષક, ડાયરી-કેષક, અવલોકક, દ્રવ્યપ્રાર્થિતિચિન્તક-ચિન્તાકાર એવા વિશિષ્ટ-ર્થમાં આ પ્રયોગ (સમજવો-વગેરે હોઈ છું.)-પરમ દિને એ અન્ય પ્રસંગોપાત જોતો હતો, ત્યાં ગઈ વાસરિકાનાંધિમાંથી જેમાંના લખાણના સુધારાએ અહીં ટપકાવવા જેવું થોડું મળ્યું : (૧) 'અર્ચીનીમાં આવે' વિશેના મારા લખાણમાં એવી ગતલગતું છે કે દૂધપૌઆવાળા પ્રસંગે કવિ તથા નરભેરામ જે જ હતા, પણ આ અન્યમાં (પૃ. ૭૬, ૮૦) નર્મદનાં (મૂળે ૧૯૧૫માં 'શુભરાતી'માં છપાયલાં) સંસ્મરણો લખતાં રામરામ શાસ્ત્રી નોંધે છે તેમ એ શાસ્ત્રીજીના પિતા રામરામ પંથુ હતા—જો કે આ હકીકત 'અ. આદ'ના કર્તાની જૂલનો અમુક અંશે પણ બચાવ બને તેમ નથી કેમ કે તેમના લખાણમાંના ('અ. આદ' પૃ. ૧૨૨-૨૩) 'ચારે જણે' એટલે તો કવિ, તેમનાં બે પત્ની તથા પુત્ર જયશંકરે !... (૨) મેં નવલરામની શાલાયગીય અવસાન-નોંધનો જેમાં ઉપયોગ કર્યો છે તેમાં સુધારી લેવાનું કે આ 'હ. ન. ચરિત્ર'માંના એ જ સંસ્મરણલેખમાં પૃ. ૬૭ મેં નોંધાયા મુજબ તો, એ લેખકની જાણ પ્રમાણે કવિ નર્મદાશંકરને માથે મરણસમયે કઈ નહોતું; તેથી, એ થોડું ઘણું રહ્યું હોવાનો સંભવ મજબૂર અવસાનનોંધમાં સૂચવાયો છે તે ખરો નહિ હોય, તે એમ જ હોય તો આપણા મિત્ર શ્રી. રામનારાયણભાઈ હવે કહી શકે : 'નહોતો કહેતો હું ? સમાજે તો નર્મદને સારો નવાજેલ; તેથીરતો એ અનુણી ગન્યાનો લઠાવ લઈને મરણ પામી શક્યો.'

ત્રણ વધુ સુધારા

મારી ગયા વખતની આ વિષયની નોંધમાં બીજી પછી જે-ત્રણ નાની વિગતો ઉક્ત સંસ્મરણોને આધારે (ઉ. ન. ચ. પૃ. ૮૦ ને ૮૧) સુધારી લેવા કે ઉમેરવા જેવી છે: (૧) ટપાલમાં મદદ આવી પહોંચી એ રૂ. ૫૦૦, ની નહિ (પાંચસો એક વાર મળેલા, પણ એ તો કાંઈ પારસી શૃંગરથી મોકલેલા એમ નવલરામે 'કાવજીવન'માં-એની છેલ્લેથી પાચમી કંડિકાની ટીપમાં-નોંધ્યું છે,) પણ એથી બેવડા રૂ. ૧૦૦૦)ની હતી; (૨) એ રકમ, પોંઆવાળો પ્રસંગ જેવો પૂરા થયો તરી જ ટપાલમાં આવી હતી; (૩) પોતાનું નામ ગુપ્ત રાખી એ મોકલનાર, અમારા જાવનગરના નાગર શૃંગર 'રસિક ઉદાર મહાપુરુષ દેસાઈજી' હરિ-પ્રસાદ સંતોકરામ જાતે જ ઠવિના દીવાનખાનામાં 'એ વખતે ત્યા હાજર જ હતા, ન બહાણેલા ચાહ પીતા હતા, એ વાત બહુ પાછળથી જણાઈ. '...મદદ મોકલનાર કાણુ હતું એ આ છેલ્લી બાબતની ટૂંકો ઉલ્લેખ શતાબ્દીઅન્યમાના સ્વ. ગાનશંકરજીના લેખમાં પણ (અન્યના બીજા વિભાગનુ પૃ. ૨૩૭મું) થયો છે....એ અન્ય 'અ. આઈ'ના કર્તાની જ પ્રેરણાનું રૂળ હોવા છતાં એમના આ હવનચિત્રપ્રયોગના દેસાઈજીવાળા આ પ્રસંગનું સ્થાન સરખું નથી. જેલમાં લખાયેલા પાનાં જેન બહાર પણ આમ અજ્ઞાનની કેદમાં પડ્યા રહી એવું દાસપણુ વેઠે છે એથી હરકોઈ ખરા નર્મદપ્રેમાને દુઃખ થાય તત્તુ છે અતઃ મારા જેવા શતાબ્દી-અન્યના મુખ્ય સંપાદકન તો સૌથી વધુ થાય છે.

—: મારું નામ ત્યા સંપાદકમંડળમાં છેલ્લું છે પણ એ અન્યમાં સૌથી મહત્ત્વનું અંગ જે શતાબ્દીપ્રસારના અર્ધરૂપ નવાં લખાણો (કુલ સવાયારસો અન્યપૃષ્ઠોમાંના આશરે બસો) તે તો મારા જ ઉત્સાહ અને કાર્યશક્તિનું (થોડે અંશે પ્રતિષ્ઠાનું) છે, પણ મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા તો સ્મારકસમિતિની એ ટીપીનું છે.)

પરિણામ છે એટલું એ 'મુખ્ય' એવા વિશેષણના ખુલાસારપે ને ઇતિહાસની એક સાદી હકીકત તરીકે નોંધવામાં કેં ખોટું નથી; અને એવી જ હકીકત તરીકે આટલું પણ સ્વીકારું છું કે મારી કારકિર્દીનું એ એક ધણું મનપસંદ ને અગત્યનું કામ જેને લીધે થયું તે તક મને એ રથાને મૂકીને આપનાર પણ, એ નિમણૂકે થઇ તેવામાં 'પેરોલ' પર બહાર આવેલા, પૂર્વોક્ત ગ્રેફરહાર જ હતો; અને એ જ કારણે તેમ નર્મદને ખાતર પણ મને આ બાબતમાં વધારે માહું તો એમ લાગ્યું છે કે એ રીતે તેમણે ને મેં મળીને કરેલા બારે પરિશ્રમનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરીને જ તેઓ નર્મદજીવનચિત્રકાર લેખે પ્રસિદ્ધિ કાં ન પામ્યા ?

‘પ્રાધ્યાપક’-પ્રતિષ્ઠાપન

દલી સપ્ટે: દરેક નવી સખળ ભાવના ત્રણ તબક્કામાંથી પસાર થાય એવો કુદરતનો નિયમ જાણીતો છે. ‘ગુજરાતી’એ (તથા મેં) આપણે પ્રાન્તે આપાત કરેલા શબ્દ ‘પ્રાધ્યાપક’નું પણ તેનું જ થયું. એ મુકાબલે નવો હતો ત્યારે, જુન ‘ઉદ્ભાવ’ મુંબાઈનિવાસી એક વિદ્વાને અમદાવાદની એક સુપ્રસિદ્ધ સંસ્થાના કાર્યાલયમાં મારા એક મિત્રને કહેલું : “આ વિજયરાય પણ કેવો છે ! આપણા લોક હજી ‘અધ્યાપક’ પણ ‘પ્રોફેસર’ને માટે જરા-જરા પ્રચલિત કરતા નથી, ત્યાં વળી લઇ આવ્યો આ મોટો ‘પ્રાધ્યાપક’ !” પણ, લાગે છે કે એ જદ્દ માનવંત વિદ્વાનની આવા વિષયની વ્યવહારબુદ્ધિ કરતાં પણ મારી પ્રચારપ્રચુદ્ધતા વધારે તેજસ્વી હોવી જોઈએ. તેથીરતો, એવીએ વિરોધની તથક ‘પ્રાધ્યાપક’ ઝડપબંધ વટાવી દીધી છે અને તેણે વેઠવી આવ-શ્યક જ, એવી ઇપ્તહાસની તથકમાં હમણાં જ પ્રવેશ કર્યો છે. આની સાગિતી: ‘રેખા’ના આ માસના અંકમાં મારા વિદ્વાન મિત્ર અધ્યા-અરે ના, પ્રા. નવલરામ ત્રિવેદી ‘પ્ર-પ્રાધ્યાપક’ વગેરે લખી કરેલો કટાક્ષ અને સાંપ્રતજર્નરકવિકુલાવતંસ, કવિ-

ચક્રચૂડામણિ, કવિહુલગુરુ ખખરદારશેઠે તેમની હમણાં જ પ્રગટલ
'કલ્યાણિકા'ની પ્રસ્તાવનામાં એ શબ્દ સામે ફેંકેલો કટાક્ષ ...
ત્રીજી તબક્કા અનુકરણ કે સ્વીકારની, તેણે અવારનવાર "પ્રખ્યાનધુ"
વગેરેમાં દેખ્યા હોયેલી યાદ આવે છે. અત્યેવ, 'પ્રાધ્યાપક'—
પ્રતિષ્ઠાપન ગુર્જરભાષા વિશે થઈ ગયું છે એમ માનવામાં હરકત નથી.

૨૬મી : આજે અમારી એમ. ટી. બી. કૉલેજમાંનાં સંસ્કૃત
ભાષણોમાં પણ એ કે ત્રણ વાર 'પ્રાધ્યાપક' મારા વિદ્વાન-
મિત્રા. પ્રા. દયારાંકર જોષી તથા પ્રા. હીરાલાલ કાપડિયાએ
વાપર્યો. સંસ્કૃતમાં તો એ એવા રૂડો સોભતો અનુભવ્યો કે ન
પૂછો વાત. કોઈ ભાવિ આપ્ટે પણ એનો સદુપયોગ કરશે જ
એવી આશા રાખીએ.

પ્રાધ્યાપકો મારેનાં ટિપ્પણ

૨૭મી : કવિવર્ધ ખખરદારે એમની ઉક્ત પ્રસ્તાવનામાં એ
શબ્દ અમુક સંમાન્ય વૃદ્ધ વિદ્વાનને ચીઢવવાના આશયથી ને કેંક
અગ્રંભીરભાવે વાપર્યો છે એટલે તેમના એ વાપરને લંબાણથી
અહીં ચર્ચવા નથી. અહીં તો મુખ્યત્વે એમના ઉલ્લેખથી યાદ
આવેલી એક જુદી વાત નોંધવી છે : આજના નાનામોટા સૌ
પ્રાધ્યાપકોને પણ ઓછું કે વતું શીખવાનું જોઈતી મળે તે
ટિપ્પણો તો બીમરાવકૃત 'પૃથુરાજ રાસા'નાં નરસિંહરાવે લખેલાં
તે અને 'રમરણસંહિતા'નાં આચાર્ય આનંદચંદ્રે લખ્યાં છે તે. એમાં
થી ભૂતપૂર્વ પ્રાધ્યાપક ન્યોતીન્દ્રથી માંડી વિદ્યમાન પ્રાધ્યાપક
વિજયરાય સુધીના ધણા અમારા વ્યવસાયજંધુઓ કેંક નવું જાણી
શકે યા જાનું સાનંદ તાબું કરી શકે તેમ છે; બાકી 'કલ્યા-
ણિકા' છેડેનું વીશ પાનાં લગી વિસ્તરેલું અર્થવિસ્તારરૂપ માન-
પાત્ર બંધુકૃત તો જે સેવા જળવે છે તે અમે બંધુઓની નહિ પણ
આપણા એ કવિબંધુની પડની અને તે પ્રાકૃતવાચક બંધુઓની
દૃષ્ટિએ જ-ખાસ કરીને તો એટલા માટે કે આ સંગ્રહમાં કરશે

પેલા સુપ્રસિદ્ધ અમૃતકુંભો નથી બરાબા, નથી હલકાતા, નથી કોઈ અપૂર્વ પણ દુર્ભાગી કબિયાનું કાલખૂત બનવાના.

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવિચાર

૧૨મી : ઓક્ટો. આ વિષય પરનાં, ગાંધીજીના શેખર્માનાં, આજના 'હ. બંધુ'માં પહેલે જ પાને છે એ થોડાં વાક્યો એ મહા-પ્રશ્નનાં અગત્યનાં પાસાં નમૂનેદાર લાઘવથી રબૂ કરી દે છે; ને તેથી એ રાજકારણી શેખથી છૂટાં પાડી, ઇતર જીવનક્ષેત્રોમાં ઉપયોજવાની દૃષ્ટિએ પણ ધ્યાનપાત્ર છે :

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો ઇનકાર યુરોપની નવી ધૂન છે એ ગયું તો બધું ગયું. ને વ્યક્તિ કંઈ જ નથી તો સમટિ તો નથી જ. વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય હોય તો જ વ્યક્તિ સ્વેચ્છાએ આત્મસમર્પણ કરી શૂન્યવત્ પઈ સમાજ સેવા કરી શકે. ને એ સ્વાતંત્ર્ય હણી લેવામાં આવે તો મનુષ્ય યંત્રવત્ બની ભય ને હેવડે સમાજનો નારા થાય.

એવી સમાજરચના મનુષ્યસ્વભાવવિરોધી હોય થી અન-સંભવિત, કેમ કે મનુષ્ય 'મનરહિત પશુ' બને એ પણ અસંભવિત એવા ભાવાર્થના સખાણુ પછી છેવટ ઉમેરું છે : " ખરું જોતાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો નારા ઇચ્છનારા પણ કોઈ એક ને જાંઘીસ-ખાનના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનું સમર્થન તો કરે જ છે."... વ્યક્તિત્વનો અમર્યાદિત સ્વીકાર એ યુરોપની જે જૂની ધૂનને આપણે આપણી કરવા ૧૮૫૦-૧૯૨૦ના દસઠાઓમાં મળ્યા, (મર્યાદિત ને વિવેક-સરના સ્વીકારનો કેટલોક લાભ પણ લણ્યો એની અલગત ના નથી.) તેના પ્રત્યાઘાતરૂપે જ ત્યાં તેમ અહીં જન્મેલી ઉપલી નવી ધૂનનો વિનિયોગ, પૂર્વોક્ત ઇતર જીવનક્ષેત્રોમાંનાં યુજ્જ્વલતાની કહેવાંતી સા. પરિ. વગેરે વાસ્તવ્યપ્રવૃત્તિ તથા ઉચ્ચતર શિક્ષણનાં ક્ષેત્રોમાં કયાં અને કયારે કયારે ૧૯૨૦-૪૦ દરમિયાન થયો છે એ પણ કોઈકે (મારા જેવાનો તો ખરી રીતે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યવિનાશ દ્વેષગભગ થઈ ચૂક્યો હોય,

રૂપિયા બે લાખના ફંડવાળા કોષ્ટકે) સંશોધીને જાહેર રીતે સાબિત કરવા જેવું નથી ?

ભૂના-નવા શબ્દો : ૨

—: ‘હ. જ. ખંધુ’ના ગયા (પમી ઓક્ટો.ના) અંકમાંના ૫. ૨૩૫મા પાને બાપાંતરિત પત્રગહેવાર વાંચ્યા પછી: (૧) ‘મહા-સભાના રહેતુમાને નાતે’માંના વચલા શબ્દે મારા વિશાળ શબ્દ-ગાનને પણ સંકુચિત દરાવ્યું, ચોક્કસ અર્થ એનો ન સમજાયો એટલે જોડણીકોશ ને ફાસી—અરબી દોશ ઉચલાવ્યા. ખંને નકાગા કેમ કે એકેમાં એ નહોતો; ત્યાં તો નવજીવન-સંસ્થાપ્રકાશિત ‘રાષ્ટ્રશાપાનો ગુજરાતી કોશ’ યાદ આવ્યો, ઉઘાડયો ને એમાં પેલા શબ્દનો જરા જુદો અવતાર (‘રહતુમા’ એટલે માર્ગ-દર્શક) મળતાં કોશકારના ગ્લાન તથા મારી ધીરજને ધન્યવાદ આપ્યા. (૨) ‘મૂકામા’નો પરેલો રતર હવે નો દૂરવ જ કરવાનો નહિ? જોડણીકોશની ત્રીજી આવૃત્તિ આની હા જ પાડે છે; વખતે, દીર્ઘ એ હાપખૂવ હશે. (૩) આમવર્ગ માટેના સં-માન્ય સામાદિકમાં ‘પરાવૃત કરવાના’ જેવો શબ્દપ્રયોગ ન હોય તો સારું; એને જદલે ‘વાળી લેવાના’ કે ‘પાછા વાળવાના’ ચાલી શકત. ...અંકને છેલ્લે પાને શુદ્ધરૂપ ‘નિરપરાધ’ છે તેમ અગ્ર-લેખમાં પણ એવું ૩૫ ‘નિષ્પક્ષપાત’ જોઈએ; છપાયલું ‘નિષ્પક્ષ-પાતી’ ૩૬ ભલે હોય પણ જ્યાં શાસ્ત્રીયતા જળવવામાં આપણને મોટી મહેનત પડતી નથી ત્યાં તેનો ભોગ વિનાકારણ તો ન જ આપીએ ને ?

‘વિવેચકપદ્ધત્યુ’

રજી નવે. મારા જીર્મિમાન મિત્ર મેઘાણીભાઈને મેં મરકતે મુખે એ પ્રિદુદ આપ્યું ત્યારે તો મને તનિકમાત્ર ખ્યાલ નહિ

કે એ 'શબ્દપ્રયોગ' અને 'માગસતદાર' (જેવું) ગઈ તા. ૧૩મીનું
 'પ્રજાગંધુ' પૃ. ૬૬; એનો તા. ૨૭મીનો અંક પણ આ વિષય-
 નું થોડુંક રસિક વાચન પૂરું પાડે છે) જનાવવાનો છે. જો હોત
 ખાસ, તો શબ્દપ્રયોગને હજી ૫ જેવડો-ચોવડો જસદ ને
 ઝલકદાર જનાવત એટલે એ પાણીવસોવમિયા મેરુમામાઈ અને
 ગવર્નર કે ગવર્નરજનરસ જનાવવાનો લક્ષ્યો લઈ શકત; અને
 કોણ નથી જાણતું કે અને એવડા હજારોના પગારની જરૂર
 લાંબા વખતથી છે જ ? (અલગત, એ પદવી ને પગાર બધું
 હોય તો "મનમાં જ પરણતું ને .." વાળી કહેવતની પાદ
 આપે તેવું. પણ મનમાં એક વાર મનોરથ હોય ત્યારે
 એની સિદ્ધિ થાય ને? એટલે વાઈસરોયપદ પામવા જેવા
 મોટા મનોરથ હજી ૫ કોઈક યથાપ્રસંગ મારામાં જગાડે તેવી
 મારી ઝંખના તો છે જ એ વિદિત થાય લાગતાવળગતાઓને)
 ...એ કુર્મન્ધનિયા 'મેરૂ' કહે છે કે શ્રીમાન ઠક્કમ-કિતાબીએ
 બિરુદ મારા મોઢા પર સામું ફેંક્યું છે. ફેંક્યું એ તો જાણે ખરી
 વાત, પણ ક્યારે ફેંક્યું ?-એ એમને હોયે બરાબર વાગ્યું ને
 ત્યાં અસર ઉપગતી ચૂક્યું પછી : એટલે કે, મારા કર્તવ્યરૂપ
 પ્રહારની એ સેખકમાઈ પર એવી ઊંડી અસર થઈ ચૂકી કે તેમણે
 ત્યાર પછીને પ્રસંગે ધત્તમાર્ષ તથા 'મીડી નજરે' પર વધારે જવાબ-
 દારીથી લખ્યું. (આ મત મારે હિચ્ચારવો જોઈએ નહિ ને હિચ્ચાર-
 તો પણ નથી કેમ કે મેં એ લખાણો પાંચ્યાં નથી. પણ આ
 વિષય પર બોલવા અધિકારી જાણકારોનો એ અભિપ્રાય છે. તેઓ
 માનનીય જાણકારો પણ હોઈ, તેમનું કહ્યું મેં માન્યું છે.)
 ... મારા ચર્યાપત્રનો નિર્યંકપણે લાંબો રદિયો 'ક. કિ.'માં
 છપાયો છે તેનો સામો જવાબ આપવો હોય તો ત્યાં જ તત્કાલ
 આપવો જોઈએ પણ (ખાસ કરીને હવે તો, આ સાડાત્રણ
 વર્ષથી) લેખણ-ખાંડાના ખેલ ખેલ્યા કરવા એ કે મારો એક

રૂપિયા એ લાખના ફંડવાળા કાષ્ટકે) સંશોધીને જાહેર રીતે સાબિત કરવા જેવું નથી ?

જૂના-નવા શબ્દો : ૨

—: ‘ હ. જ. બંધુ ’ ના ગયા (પ્રમી ઓકટોના) અંકમાંના પૃ. ૨૩૫મા પરનો બાપાંતરિત પત્રવહેવાર વાંચ્યા પછી: (૧) ‘ મહા-સનાના રહેતુમાને નાતે ’ માંના વચ્ચલા શબ્દે મારા વિશાળ શબ્દ-જ્ઞાનને પણ સંકુચિત હરાવ્યું, ચોક્કસ અર્થ એનો ન સમજાયો. એટલે જોડણીકોશ ને ફાસી-અરણી કોશ ઉઘસાવ્યા. બંને નકામા કેમ કે એકેમાં એ નહોતો; ત્યાં તો નવજીવન-સંસ્થાપ્રકાશિત ‘ રાષ્ટ્રવાપાનો ગુજરાતી કોશ ’ યાદ આવ્યો, ઉઘાડાયો ને એમાં પેલા શબ્દનો જરા જુદો અવતાર (‘ રહતુમા ’ એટલે માર્ગ-દર્શક) મળતાં કાશકારના જ્ઞાન તથા મારી ધીરજને ધન્યવાદ આપ્યા. (૨) ‘ મૂકાયા ’ નો પરેસો સ્વર હવે નો દૂરત જ કરવાનો નહિ ? જોડણીકોશની ત્રીજી આવૃત્તિ આની હા જ પાડે છે; વખતે, દીર્ઘ એ છાપખૂણ દશે. (૩) આમવર્ગ માટેના સં-માન્ય સામાજિકમાં ‘ પરાવૃત્ત કરવાના ’ જેવો શબ્દપ્રયોગ ન હોય તો સારું; એને જાહેરે ‘ વાળા લેવાના ’ કે ‘ પાછા વાળવાના ’ ચાલી શકત. ...અંકને છેલ્લે પાને શુદ્ધરૂપ ‘ નિરપરાધ ’ છે તેમ અઅ-લેખમાં પણ એવું રૂપ ‘ નિષ્પક્ષતાત ’ જોઈએ; છપાયલું ‘ નિષ્પક્ષ-પાતી ’ રૂઢ બલે હોય પણ જ્યાં શાસ્ત્રીયતા જળવવામાં આપણને મોટી મહેનત પડતી નથી ત્યાં તેનો ભોગ વિનાકારણ તો ન જ આપીએ ને ?

‘ વિવેચકપદ્ધત્યુ ’

રજી નવે. મારા ભિર્મિમાન મિત્ર મેઘાણીબાઈને મેં મરકતે મુખે એ મિરુદ અપ્યું ત્યારે તો મને તનિકમાત્ર, ખ્યાલ નહિ

કે એ 'શબ્દપ્રયોગ' અને 'મામલતદાર' (જેવું ગાંધી તા. ૧૩મીનું
 'પ્રજાપંથ' પૃ. ૬૬; એનો તા. ૨૭મીનો અંક પણ આ વિષય-
 નું થોડુંક રસિક વાચન પૂરું પાડે છે) બનાવવાનો છે. જો હોત
 ખાલ, તો શબ્દપ્રયોગને હજીય એવડો-એવડો જલદ ને
 ઝલકદાર બનાવત એટલે એ પાણીવલોવણિયા મેરુમામાઈ અને
 ગવર્નર કે ગવર્નરજનરલ બનાવ્યાનો લઢાવો લઈ શકત; અને
 કાણુ નથી જાણતું કે અને એવડા હજારોના પગારની જરૂર
 લાંબા વખતથી છે જ ? (અલગત, એ પદવી ને પગાર બધું
 હોય તો "મનમાં જ પરણતું ને .." વાળી કહેવતની યાદ
 આપે તેવું. પણ મનમાં એક વાર મનોરથ હોય ત્યારે
 એની સિદ્ધિ થાય ને ? એટલે વાઈસરોયપદ પામવા જેવા
 મોટા મનોરથ હજીય કોઈક યથાપ્રસંગ મારામાં જગાડે તેવી
 મારી ઝંખના તો છે જ એ વિદિત થાય લાગતાવળગતાઓને)
 ...એ દુર્ભાગિણી 'મેર' કહે છે કે શ્રીમાન કલમ-કિતાબીએ
 બિરુદ મારા મોઢા પર સાનું ફેંક્યું છે. ફેંક્યું એ તો જાણે ખરી
 વાત, પણ ક્યારે ફેંક્યું ? --એ એમને હૈયે બરાબર વાગ્યું ને
 ત્યાં અસર ઉપજવી ચૂક્યું પછી : એટલે કે, મારા કર્તવ્યરૂપ
 પ્રહારની એ લેખકમાઈ પર એવી જાંડી અસર થઈ ચૂકી કે તેમણે
 ત્યાર પછીને પ્રસંગે ધત્તાભાઈ તથા 'મીડી નજરે' પર વધારે જવાબ-
 દરીથી લખ્યું. (આ મત મારે ઉચ્ચારવો જોઈએ નહિ ને ઉચ્ચાર-
 તો પણ નથી કેમ કે મેં એ લખાણો વાંચ્યાં નથી. પણ આ
 ત્રિપય પર જોતલા અધિકારી જાણકારોનો એ અભિપ્રાય છે. તેઓ
 માનનીય જાણકારો પણ હોઈ, તેમનું કહ્યું મેં માન્યું છે.)
 ... મારા ચર્ચાપત્રનો નિરર્થકપણે લાંબો રદિયો 'ક. કિ.'માં
 છપાયો છે તેનો સામો જવાબ આપવો હોય તો ત્યાં જ તત્કાલ
 આપવો જોઈએ પણ (ખાસ કરીને હવે તો, આ સાડાત્રણ
 વર્ષથી) લેખણ-ખાંડાના ખેલ ખેલ્યા કરતા એ કે મારો એક

માત્ર જીવનચરિત્રસાથ નથી એટલે એ જવાબ લખવા જેટલું મહત્ત્વ તેને આપવું ને વળી એ માટે ખાસ અવકાશ મેળવવો એવી બધી ભાંજગડમાં પડ્યો નહિ. પણ હાલને કાળ આ બાબત સમેટતાં એટલું કહેવાની જરૂર તો લાગે જ છે કે જે મેધાણી-ભાઈ માટે વ્યક્તિ તરીકે અમને સૌને માત્ર માન નહિ-ચાહ પણ છે, તેમની અડણી 'વિવેચન'કલાનાં સંખ્યાબંધ અકાંડતાંડવા સામે દરિયાદ મેં જે વારંવાર અમે જાનેને ઉભય-સામાન્ય મિત્રાને મુજેથી સાંભળી ન હોત તો મારી એકની જ લાગણી વ્યક્ત કરવા હું યદગાર રહી જશે તેવું એ ચર્ચાપત્ર ચીતરવાની પંચાનમાં પડ્યો જ ન હોત. આના અર્થ બે : (૧) તેમણે સાચું આત્મનિરીક્ષણ આદરી, નહીં કરી લેવું કે વિશાળ વાયક સમૂહને પહોંચી શકવાના સતત બાનનો કેદ તો પોતાને નથી ચઢ્યોને ? (૨) એમના માલિકાને જે 'ક. કિ.'ની પ્રતિષ્ઠા જેવી રાખવાની દગ્ગાર હોય તો તેના લેખકને ચગદતા ખીજત્રીજ નંજળીપણાથી શક્ય તેટલા વધુમાં વધુ મુક્ત સત્વર જ કરી દેવા તેમને. (હવે તો એ અને એથી ય વધુ 'મુગતિ'ના બોગવણહાર એમને દાક્તરો ને માલિકાએ મળીને બનાવ્યા પણ ખરા; શાન્તિરસ્તુ ! તુષ્ટિરસ્તુ ! પુષ્ટિરસ્તુ !... તા ૨૪-૧-૪૧)

મુજ રમૂજવૃત્તિવિચાર

૧૧મી નવેં : પ્રાચીન રાજ્યો અને અર્વાચીન સુત્ર વાયકો એ જાનેની રમૂજવૃત્તિ વખતોવખત વતીઓછી ભુટ્ટી બનતી તો લાગે જ છે : તેથીરતો વિદ્વધે પોતાના રાજવી ગિત્રની મશ્કરી કર્યા પછી તેને ત્રિનાંતિ કરવી પડેલી કે સખે ! મારું જે 'પરિહાસવિનિષ્પિત' હતું તે 'પરમાર્થે'ન ન ગૃહ્યતાં વચ :; તેથી રતો, સદા સામે મારાથી શેં લખાય, સદાબાળે તો, ભાઈ, મારા મોટા દાતાઓ છે એવા બાવાર્થનું કેટલુંક લખ્યા પછી મોભાગ્યુદિના ચર્ચાપત્રોએને કુશાગ્રબુદ્ધિ મર્મવિદ

ગાંધીજીએ ખુલાસો કરવો પડ્યો કે પોતાના એ લખાણમાંનો સદ્ભ વિનોદ પત્રીઓમજકુરથી ગ્રહણ થઈ શક્યો નથી; અને તેથીરતો, અમો ત્રગડીના (શ્રી. મેઘાણી, 'મેર' ને શ્રી વિજય-રાયના) વાઙ્મયજગતમાં ગણીતા ત્રિવાદને અંગે દંડાગ્ર બુદ્ધિના એ 'મન્યત'કારને મારે શીખ દેવી પડેલ કે તમે મારું લખાણ જોન-સેમનો દાખલો લઈ વાંચો, હિટ-મુસોનો નહિ. એટલેથી આ વાત અટકવી જોઈતી નહોતી ? પણ ખીજી રીતે બહુમાનનીય પ્રજાબાન્ધવી પત્રકારવે આ બાગતપૂરતી અબૂઝટિ પીલી જીલવા દીધી છે ને પોતાના ઉમદા પત્રને જડબાલબુદ્ધિમય પ્રશ્નોનું વાહન 'નિગ્રાસુ' નહિ તેટલા અલક્ષિ કેઈ અર્વાચીન અસુર વાયકને હાથે બનવા દીધું છે...હોય. હશે, ... બસા પત્રમિત્રોની સંગીત જે-બલાઈ અમો કેટલાકે નિભાવી લેવાની હોય છે. બાકી તો, :એ જ 'મેર' ને એ જ 'સાહિત્યમિય' ક્યાં નથી સમજતા કે : (૧) ઇતર તેમ સાહિત્યની પ્રવૃત્તિને અંગે પ્રસંગોપાત્ત ઉત્તર દીકા થતી જ જોઈએ ને તેને 'બાગલતદારી' કે 'ચીટ' કહેવાની હોય નહિ; અને, (૨) જિડતી સાંભળેલ આવૃત્તિ-'કલાણી' છાપવા સંબન્ધી ગેરવર્તણૂક પોતાથી થઈ હોય એ જાહેરમાં સુધારવાની ફરજ સારો પત્રકાર તો બજાવે જ છે.

થોડોક ભાષાન્તરવિચાર

તા. હમી ડિસે : એ મારો નથી પણ મૂલ્યવાન છે, તેથી આજે જેવો સાંભળ્યો તેવામાંથી માદ છે તેટલું ટપકાવું છું : (૧) ગુજરાતીમાં જે ગ્રન્થોનાં ભાષાન્તરો થાય તે શિષ્ટમાન્ય કૃતિઓ યાને 'ફલાસિક્સ' તો હોવાં જ જોઈએ, પણ તેમાંનાં મ સર્વોત્કૃષ્ટ તરીકે સ્વીકારાયલાં લેવાં-'મિડલિંગ' યાને મધ્યમ કોટિનાં નહિ; (૨) એવા ગ્રન્થો ભાષાન્તર માટે પસંદ થાય તેમાં ગ્રન્થસ્વામિત્વનો પ્રશ્ન જ ન આવે તેથી એ (હમણાં ધણા બને છે તેમ) અનૈતિક બન્યા વિના થઈ શકે ને આર્થિક પ્રશ્ન (જે

વિંધમાનો કે તાજ સહગતોનાં બાષાંતરમાં, નૈતિક રીતે કામ કરવાની લાલચ ન જ રોકી શકનારને નડે છે તે) નડે નહિ કેમ કે મૂળ અન્યકાર કે તેનાં વારસને એમાં કશું જોખી આપવું પડતું નથી; (૩) એ રીતે ઉપયોગિતાપૂર્વક પસંદ થઈ શકે તેવા ગદ્ય અર્ધશતાબ્દી (અન્યસ્વામિત્વ જૂતકાળમાં જેટલું લંબાઈ શકે છે તેટલો આ સમયાવધિ) પહેલાંના અન્યકારો એટલા છે કે આવતાં પોણેસો કે સો વર્ષ લગી સારા ગુજરાતી બાષાન્તર-કર્તાઓને ખોરાક પૂરો પાડી શકે; (૪) એવા અવેજી કર્તાઓ તથા એમના પ્રકાશકર્તાઓ હમણાં એ રીતે ઉત્તમ ગાનસિક ખોરાક ખાવાન્પીરસવા કરતાં પોતપોતાનાં દાળરોટલા (ને કેટલીક વાર ઘેવર જોખી કે સૂતરફેણી) પર જ વધારે એકચિત્ત બનતા હોવાથી, સ્વતંત્ર સર્જનો માટે ફાજલ પાડી શકાત એ શ્રમસમયદ્રવ્યનો દુર્વ્યય ધણો થયે જાય છે; (૫) ચાલુ પ્રશ્નો મહાપ્રશ્નો વિશેની રચનાઓ (યથા: 'શુભે પોલાંડ' ને 'સોવિથેટ જીવાની ') બાષાન્તર કે રૂપાન્તર તરીકે સ્વબાષામાં લાવવા કરતાં એવા વિષયો પર સ્વતંત્રપણે જ લખવું એ બહેતર છે; (૬) વાચકવર્ગે પણ સમગ્ર રહેવું ઘટે કે પોતાને માથે ઝીંકાયે જ જતા તરેહતરેહના 'અનુવાદ' વડે વાચનભૂખ મટાડવામાં મશગૂલ રહેવા કરતાં તો એવું વાંચવાનું જ ઓછું કરી એનું ઉત્તમ જ પસંદ કરવું ને એ પ્રમાણસરનું રાખવું એ પરિણામે ઇષ્ટ છે.

પ્રકૃતિકવિ કેવીસ

૧૪ મી ડિસે : રોજર્ટ લિન્ડ (હું પણ કૈંક અંશે છું તેમ) સમર્થ નિબંધકાર છે તેમ સારા વિવેચક પણ છે. (મને આ વર્ણન લાગુ પાડે તો વિશેષણો અદલબદલ કરી લેજો જરા.) તેમણે મેથ્યુનની એક પદ્યસુમનમાલાના (૧૯૨૧ના ત્રેમાં પ્રગટી, વર્ષાન્ત સુધીમાં તો છ આવૃત્તિનું માન પામેલી) ઉપોદ્ધાતમાં જે કવિની ગણના સાંપ્રતોમાં હાર્ડી થિજ્જસ તથા પેટ્રસની સાથે

હરી છે તે ડબ્લ્યુ. એચ. ડેવીસની અવસાનનોંધ આ અડવાડિયે આવી પુગેલા તા. પમી ઓક્ટોબરના 'ટાઇમ્સ લિટ. સપ.'માં છે. નોંધનવેશ ઇ. એચ. ડબ્લ્યુ. મેયરસ્ટાઇન; નિવાપાંજલિરૂપે લખેલી ચતુઃશ્લોકી પદ્યરચના 'અર્થ-લવર'માં પણ ડેવીસને પ્રકૃતિકવિ તરીકે હાર્ડીના સમાનરૂક્ષ ગણ્યા છે:

You taught us how to love the earth,
As none since Hardy could;
Her phases were your glad song's birth,
Their art her motherhood.

અતિવેગ તથા આવેગોને વિવશ બની ગએલાં હાલનાં ઉપાધિગ્રસ્ત મનુષ્યોએ કુદરતથી વિમુખ નહિ થતાં તેને શ્રેષ્ઠ વધારે ચહાતાં અને ભજતાં શીખવાની ગરૂર છે એ ડેવીસે (પૂર્વોક્ત સુમનગાળામાં છે તે) 'લીફ્ટર' નામે પ્રસિદ્ધ કાવ્યમાં દર્શાવ્યું છે:

What is this life if, full of care,
We have no time to stand and stare?

x

x

x

No time to see, in broad daylight,
Streams full of stars, like skies at night.
No time to turn at Beauty's glance,
And watch her feet, how they can dance.

જરા નવાઇ જોયું તો ખરું જ ને કે આ કવિએ અંધાકરખડુ તરીકે જિંદગીનાં કેટલાંક કામતી વર્ષ અમેરિકામાં ગોવાળ ('કાઉ-ગોપ') તરીકે ગાળેલાં છતાં, ખીચી રીતે પણ ગરીબીને ગરીબજીવનના પોતે ભૂતઅનુભવી છતાં, તેમણે આપણા હરીન્દ્રો તથા મેઘાણીઓની જ્ઞમ પ્રલંબ હાથકારા સહિત પોતાના હોંસીલા ભૂતભાષણોનો પ્રકૃતિપ્રેમ, દરિદ્રનારાયણના પવિત્ર નામને

નાહકનું વચ્ચે આણી, ડહાવી દેવાનો એકાદ નાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ ... જનોડ શો સરખાની પ્રસ્તાવનાનું વિરલ માન પામેલી એ 'ઓટો બાયોગ્રાફી ઓફ એ સુપરટ્રેમ્પ'માંથી તમને હું આ પ્રસંગે વાનગી ચખાડત, જે ગારા સ્વ-દેશમાંના મુખ્ય ગ્રન્થાલયથી વિખૂટો પડી હું સૂરત નામનો પરદેશ સેવતો ન હોત તો. હવે તો એ લાલ લેવા-દેવા બીજો પ્રસંગ શોધવો રહ્યો. ... કેવીસ વિશેનો સમર્થ લેખ. 'ન્યુ. રટે. નેશન'માં ડા. ડેરમંઠ મેકકાર્થીએ લખ્યો છે તે પરથી જણાય છે કે કેવીસે દલિતવર્ગ વિશેનાં કાવ્યો પણ રચેલ, જે બીજા એવા સમકાલીન કાવ્યકારોની જેમ ક્રોધાવિષ્ટ નહોતાં પણ સમભાવશીલ સ્વાભાવિક સીધાપણાના જોવા ગુણે અંકિત હતાં.

— એ જ લેખમાં એ કવિનું એક સુંદર નાનું જિર્મિકાવ્ય છે. એ ધડીક રહીને હોતાડું-એમાંનો ભાવ હવે કેટલેક અંશે મારા હૃદયનો હોઈ મને એ ખાસ ગમ્યું હોવાથી. પણ, ત્યાર પહેલાં એક જૂના કાવ્યને યાદ કરું.

— એ કાવ્ય છે હેન્લીનું પ્રારબ્ધનો ધડવંથો છું, આત્માનો કપ્તાન છું વગેરે અર્ધ સદ્ભિમાની ચખ્દોવાળું; એમાની એથી ય વધુ પ્રિય હતી મને ભૂતકાળમાં એ તો વળી બીજી પંક્તિઓ:

Under the bludgeonings of Chance.

My head is bloody yet unbowed.

એ મારી મનઃસ્થિતિ, આજથી પંદરકા પરની તો ખરી- પંચવર્ષી પરની ચે. ને હવે ? આ સાડાત્રણ વર્ષથી ? એથી ય વિશેષ, અમુક અપ્રસિદ્ધ ય કારણે, આ એક વર્ષથી ? ... હવે મને કેવીસ સાથે આમ આવું ગમે છે :

Once I was wise when, in my Youth,

I went my way alone;

Before the world destroyed my trust

And turned my heart to stone.

Or is it all in God's good time,
In keeping with his plan—
That I may put more trust in him,
The more I lose in man.

આયુર્વેદ અને પાશ્ચાત્યો

૧૫મી ડિસે: "સીઝેરિયન (Caesarian) વિભાગને લંગતું કે' ભારતીય વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં હશે ?" શરીર પરની શસ્ત્રક્રિયા વિશેનો આ પ્રશ્ન કોઈ વૈદ્યકશાસ્ત્રના સંશોધકે કેટલાંક વર્ષ પર અમેરિકન કોંગ્રેસની લાઇબ્રેરીના સંચાલક ડૉ. હોરમ પોલમનને પૂછ્યો ત્યારે આ વિદ્વાને પોતાના ભારતીય વિદ્યાર્થીના અભ્યાસને આધારે પૂછનારને કેટલીક માહિતી આપેલી અને તે અમેરિકન શાસ્ત્રનો મંદિ પ્રકાશનપાત્ર પેલા સંશોધકને લાગેલી એમ. ડૉ પોલમન પ્રેમુકું ભારતમાંના (નવે. '૪૦) લેખ ' અમેરિકા'ઝ ઇન્ટરેસ્ટ ઇન ઇન્ડીઅન ઇલ્ધર'માં કહે છે. ...એ એક દાખલો અને આ બીજો: પાંચ દિવસ પરના કેસરીમાંનો લેખ ' આયુર્વેદ ન પાશ્ચાત્ય વૈદ્યક'માંના ઉતારા મુજબ ક્વિલાડેસ્કિયા-વાળા ડૉ. જ્યોર્જ ઇ. કલાકના અભિપ્રાયानુસાર, જો આધુનિક દાક્તરો પોતાનાં દવાદાઝ તથા દધને ચરકસંદિતામાં છે તે ઔષધો તથા રોગનિવારણપદ્ધતિ સ્વીકારે, તો શમવાઈકાનું ('અંડરટેકસ' છે મૂળમાં.) કામ આપણને ઓછી વાર પડે ને અવારનવાર લિખ્યા આવતાં (એટલે 'કોનિક ') દર્દો પણ ઘટી જાય. ...મુનાની દવાઇઓ તો મેં કદી અજમાવી નથી; નવતર નિસર્ગોપચારનું પણ તેમ જ; ને જાડીની પદ્ધતિઓમાંથી આયુર્વેદ કે એલોપથી કરતાં વધારે સારી લહેજુદેણી મારે હોમિયો-પથી સાથે છે એ વાત જુદી. પણ આયુર્વેદ આજના જમાનામાં પેણુને તે હિન્દ ખદાર-માન્ય થવાને પાત્ર છે એ હકીકત વાચકોના ધ્યાન પર લાવવા ઉપલા જને દાખલા ટાંક્યા છે. અને આવતાં થોડાં વર્ષોમાં એમે અને કે પૂર્વપશ્ચિમની સંયુક્ત પ્રતિભાને

સંશોધનબળે આયુર્વેદ અર્વાચીન રૂપે એટલે સંસ્કૃતમાં કે વિજ્ઞ-
પરાય રાતાયુ કરાય, એનાથી જ.

ત્રણચાર અન્યથ વાઙ્મય

ડૉમી: (૧) ડૉનું વાંચવું તો છે પણ હજી વંચાયું
નથી તેથી દિલગીર છું. (૨) ડૉનું અર્થ ઉપરાંત વંચાઈ-ગયું;
જાને સમીક્ષકમિત્રોને અનેકાનેક સાધુનાદ, કેમ કે અત્યાર સુધીની
સમીક્ષાગિમિલાનાં પાંચેક ઉત્તર શિખરમાંનાં જે એટલે આ
અમીક્ષાયુગ્મ. માણ કલમક્રિતામી, 'સાહિત્યપ્રિય' અને હું: તથે
એકેકથી ઘણી મિત્ર પ્રકૃતિના વિચારકો એ યુગ્મના પ્રશંસકો
અન્યા છીએ એ હકીકત ખતાવે છે કે મારી પ્રશંસા એ વાઙ્-
ખાંધુ મિત્રની નથી, મુક્તવિહારી વાઙ્મયમધુકરની છે ... એની
પર વિગતે લખવાની તક લેવાની જ. (૩) કાલે પૂરા થતા ૪૦ના
વર્ષનાં પ્રકાશનો જન્મલે હજી પ્રા. રવિશંકર મ. જોશીને (કે.
તખ્તેશ્વર-પ્રોફ.) સાયનગર મોકલ્યાં ન હોય તેઓ હવે
અવિલંબે મોકલે એટલી ગુજરાત-સાહિત્યસમાજની તેમ મારી
વિનંતિ, ને પહોર આ દહાડે એ સમીક્ષા પ્રશંસવાનો પ્રસંગ
આવ્યો હશે એટલી આશા, છે એ પરત્વે. (૪) કાલના 'અન્ન-
ખંધુ'માં જાહેર થયા પ્રમાણે ૪૧ના વર્ષને માટે ત્રણ સમીક્ષક ક્યાં
છે. ભૌતિકશાસ્ત્રિવાળો ત્રીજો વિભાગ એક સમીક્ષકને પૂરવું
કામ આપશે કે કેમ તે તો જોવાનું રહેલું. દરમ્યાન, આ નવા પ્રયોગને
સફળતા ઈચ્છીએ.

પ્રાસંગિક હાથરીનોંધ

તા. ૧૯મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૦

નરસીલાગત: કાલે અહીં સૂરતમાં એના પ્રાગર્શન-
'પ્રી-વ્યુ' નો લાભ મળ્યો... મારો હમેયનો ટીકાકારનો અમલો
આથો મેલીને બોલવામાં પણ જુદો જ મળ્યો છે એમ જાણું છું

ને એ રીતે બોલતાં કહું કે આ બોલપટ મને ઘણું ગમ્યું. ધર્મ સાયન્સવિરોધી મનાતો—૨૭ ધણા માને છે—પણ મને તો લાગે છે કે આ ચિત્રની જેમ સાયન્સ ધર્મભાવનાને આપણામાં વધુ ને વધુ જાગતી રાખશે.... માણેક મહેતાનો પાક જો હજાર બજવાય છે તો નરસિંહ મહેતાનો બક્ષિદર્શિએ વધારે પ્રેરક છે. તત્કાલીન વાતાવરણ ઉપવ્યવહારો પશ્ચિમ પ્રશંસનીય છે. ...એ આખો અનુભવ જ્યારે જ્યારે મનમાં પુનર્જીવન પામે છે ત્યારે એમ જ થાય છે કે જિંદગીમાં આવા આનંદપૂર્ણ અઢી કલાક જીવન થોડા જ ગાળ્યા હશે. આ લાગણીથી ભરે દેશે સં. આલોકને અભિનન્દન આપવાં પણ સર્વથા રવાનાવિક.

તા. ૨૧ મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૦

રંગલીલા: એને વિશે મારા મનમાં જ એવો તીવ્ર મત-ભેદ માલુમ પડે છે કે કેં જે લખતાં ગમરાહિં. ...પરમ દિવસે એ જોયા પછી તુર્ત એક મિત્રે મારામાંનો પરીક્ષક જાગૃત કરી, “તમે રંગલીલાને કેટલા માર્ક આપો?” પૂછતાં, ૪૦ કહેલા: એ જોવા જ મુંઝાણ આવ્યો છું એમ એક મુરબ્બીને કહેતાં “એટલો બધો રસ તમને રંગલીલામાં ખરો?” એમ તેમજે પૂછતાં, “ધન-સુખલાલમાં તો ખરો જ” એમ જવાબ દીધેલો; અને આને મુખ્ય નોટમાંના એકે અભિપ્રાય ફોન પર પૂછતાં “સગસા” એ આપણો સર્વદાસુદમ ઉદ્દગાર સહજપણે જ મારા મુખમાંથી સરી પડ્યો. એવા જ એક જીવન નોટ પ્રયોગને જ્યારે ‘સુધ-રેલી બચાઈ’ કહી ત્યારે મે “ના, એમ તો શું?” બોલીને ઉમેરેલું “જો કે બચાઈ મેં કોઈ દહાડો જોઈ નથી.” આના જવાબમાં તેમણે “મારી સામે માર્મિક દષ્ટિએ જોઈ, હું સૂરતમાં રહી સૂરતીઓની જેમ બોલતાં ફીક દીખી ગયો છું એવો ચિરપાત્ર આપ્યોઆટલું તો જરા અગંબીરતાવે; (ત્યાં બધું જ એવું નહોતું?) પણ આ પૃથ્વી હું માત્ર એવો ન થઈ શકું.... બોળા

બટ તરીકે બાનુબાઇ, વરરાજી તરીકે જ્યોતીન્દ્ર ને નવાજ તરીકે ચન્દ્રવદન સારા દીધ્યા; નાપિતનો ભાવ જો શંકરપ્રસાદે અચ્છો બાજ્યો તો ગોરમહારાજોમાં ઉચ્ચકાય, પાધડીધારી પરમસુખ-બાઇ સૌથી રૂઆપદાર ને અસરકારક છાપ પાડી ગયા; અને અપૂર્વ એવા 'કિરકિટ-નૃત્ય'ની સમગ્ર કલ્પના મનોહર હતી તેમ તેનો સર્વ અભિનય સુરમ્ય લીલામય હતો....એકંદરે, 'એડિસ્ટ ફાર્સ' ને એવા તરીકે ઓડું નહિ.

તા. ૨૨મી નવેમ્બર ૧૯૪૦

સ્વ. સરદાર પાઠકજી: પરમ દિવસે નીપજેલા એમના અવસાન વિશે જાણી દિલગીરી થઇ; અને તે, અનેક કારણે. આ સુરતમાં જે બહુ થોડા સાહિત્યપ્રેમીઓ એવા છે જેમણે પોતાની બાળ તથા યુવાનવયે નર્મદ ને તેના જમાના વિશે ઘણું જાણેલું ને તેમાંનું થોડુંઘણું અક્ષરાકારે જાળવી ગયા છે, તેમાંના એક તેઓ હતા; ઉત્તમ વાતોલાપીનાં લક્ષણો જે આમે શુન્દરાતી વાહનયસેવકોમાંથી થોડામાં જ છે, જે સારા પ્રભાજીમાં જુદી જુદી રીતે એમના પુત્ર સ્વ. વ્યોમેશભાઈમાં તથા સ્વ. ચન્દ્રશંકર પંડ્યામાં હતાં તેના પણુ સારો પરિચય સ્વ. સરદારસાહેબ સાથેના રસમય મેળાપોમાં થતો; અને, 'એ અનુભવી પિતા અને વિદ્વાન પુત્રના' સહયોગદ્વંદ્વે ત્રૈમાસિક કૌમુદીના બીજા વર્ષમાં (પૌષ '૮૨) આનન્દશંકરભાઈની જે યાદગાર શબ્દછબીનું સાહ્યાગ્ય સાંપડેલું (પછીને એક વર્ષે સ્વ. રા. બ. કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદીનું રેખાચિત્ર પણ-એ જ કલમનું-એમાં આવેલ.) તે જેમ મારે માટે એક લઘાવો હતો તેમ સ્વાપણા રેખાચિત્રસાહિત્યની પણ એક 'મધુર પ્રભાવન્ત સિદ્ધિ' છે.

તા. ૧૩મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૦

સ્વ. વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય : તેઓ પણ પાકટ વયે ગત થયા પણ એ કારણે એમનું જલ્દી ઓછું દુઃખદ નથી. તેમની

પાસેથી જૂના જમાનાની વાહનપ્રવૃત્તિ તથા પ્રવૃત્તિકારો વિશે જે કેટલીક મહત્વની માહિતી હતી તે પત્રરચ થઈ હોય, વહેલી-મોડી પ્રગટ થાય, તો ધણું સારું. ઉત્તરવયમાં તેમણે અન્ય વ્યવસાયગ્રાંથે સેખનકાર્ય કર્યું નહિ પણ આજના ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ખજાર નહિ હોય કે મણિલાલ ન. દ્વિવેદીએ જેને હિપોદ્ધાતના માનપાત્ર તથા સ્વ. સર રમણુભાઈએ વિરચીત વિવેચનના ધ્યાનપાત્ર ગણેલી તે 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ની કદાચ સૌથી પહેલી ગણનીય તે અંધરૂપ સમાજોચના સને ૧૮૯૦મા સ્વ. વિશ્વનાથભાઈને જ હાથે લખાઈ હતી; તેમ જ આજના ઘણા પ્રાધ્યાપકોને પણ ખજાર નથી કે આજથી ૫૦-૬૦ વર્ષ પર, ગુજરાતી ભાષા તથા સંસ્કારની કીમતી સેવા કરતું માસિક 'આર્ધધર્મપ્રકાશ' મુંબાઈની વેદધર્મસભા તરફથી પ્રગટવું અને તેમાં સ્વર્ગસ્થે ધાર્મિક ને નૈતિક વિષયોના વિચારશીલ લેખો આપેલા. તેમણે 'કાન્તમાલા'માં એ લાલતકોમલ પદાવલિના કાન્ત કવિ સાથેના જે પ્રસંગો નોંધ્યા છે તથા તેઓ જ આપી શકે તેવી કુટુંબજીવન વર્ગોરની હકીકતો આપી છે તે થોડા છે પણ કવિના સુપાત્ર જીવનકથાકારને, અવસ્ય ઉપયોગી થશે એવી છે. ખરાખર સાત વર્ષ પર, વડોદરામા પ્રાચ્યવિદ્યાપરિષદ ભરાઈ ને તેમાં પહેલી (તેમ જ, જાણ્યા પ્રમાણે, છેલ્લી જ) વારનો ગુજરાતી વિભાગ રખાયો તેના સ્વ. વિશ્વનાથભાઈ અધ્યક્ષ હતા એ તો હંમણીના ને મુકાબલે ગોણુ વાત, પણ, એ પ્રવૃત્તિનો પાયો નાંખાવવા માટે જે જે સરકારી ને અન્ય ચકો ગતિમાન કરવાની આવશ્યકતા હતી તેના તેઓ મુખ્ય સંચાલકોમાંના એક હતા એ ગૌરવપ્રદ ઘટના ગુજરાતના વિદ્યાવિકાસના ઇતિહાસમાં હમેશા માટે નાંધી રાખવા જેવી છે. વળી, એવી જ મુરખની પરિવદમા પણ હારલાલ હ. કુવળી પછી ભારતવર્ષ તરફથી જનાર તેઓ જ પહેલા ગુજરાતી હતા એ હકીકત પણ આપણે અભિમાન લેવા જેવી ગણાય.

તા. ૨૮મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૦

દયારામ-સ્મારકઃ કોઈ વકદર્શી ધારે તો એમ કહી શકે કે આ આપણી પ્રિય ગુજરાતી પ્રજા પેલું પચાસેક હજારનું કલાપીસ્મારક લાઠીમાં ને નરસિંહરાવનું પાંચ હજારને ખર્ચે મુંબાઈખુંબાઈમાં તો કરી રહી, એટલે હવે તેણે વળી આ જૂનેરા કવિને નવો કરવાની વાતો આદરી છે. આ દાખલામાં પેલા એ જેવું નહિ બને એવી આશા રહે છે કેમ કે આના કાર્યકરો આપણા એ અમર ગરખીસ્વામીના સન્નગ બકનો છે. તેમને હાથે ડભોઈમાં ચનાર સ્મારક જેમ કવિના ગૌરવને શોભે તેવું થાય તેમ સર્વથા અખિલ ગુજરાતના પ્રતિનિધિરૂપ થાય એ જ અભિવાંછના.

તા. ૨૯મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૦

રાયચુરાભાઈઃ આજે એમનો સન્માનસ્મારંભ મુંબાઈમાં થશે. મૂળે તો આપણે ત્યાં, સાહિત્યના એકનિષ્ઠ સેવક જ આછા, એટલે તો વિશેષે કરીને એમાંના જે કોઈના કાર્યની કદર થાય તેનાથી મારા જેવાને થવો જોઈએ તે આનન્દ આ પ્રસંગે થાય છે. જે ક્ષેત્રને પોતાનું ક્યું તેમાં ઇશ્વરે આપી શક્તિમતિનો વધુમાં વધુ વિનિયોગ આ રનેહી સજ્જને શારદા તથા મન્ય-લેખનદ્વારા આશરે પદરકાથી કર્યો છે. એમની એ નિષ્ઠા આંવર્તા વર્ષોમાં અખંડપણે લોકલાભ કરતી રહે એવી શુભેચ્છા એ આજનું મારું મીઠું કર્તવ્ય.

તા. ૩૦મી ડિસેમ્બર ૧૯૪૦

શુક્રિયા! (=થેંકયૂ!): આ ઉદ્દગાર ૧૯૪૦ પૂરું થવા સાથે મારે મુખેથી ને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નીકળી જાય છે, બન્ધુઓ વિશ્વનાથ બદ, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, અર્નતરાય પાવળ, મજરાય દેસાઈ તથા ચંપકલાલ વ્યાસ પ્રત્યે. જાર જ માસમાં આટલી સાર્યાદલ, સમભાવયુક્ત, સવિવેક શુશ્રુષ્ણતાનો અનુભવ વિવેચનની પ્રવૃત્તિ કરનારને અગાઉ થયો જાણ્યો નથી. આપણા વિવેચન-

સાહિત્યના નકશા પર હવે હું મુકાયો, તેની પર મારું ને જે સ્થાન હોય તે એ પાંચે ભેખડોનાં છ મોટાંનાનાં લખાણો કરાવવા કર્તવ્યશીલતાપૂર્વક પ્રયાસ કરે છે. એ જોઈ આત્મસંતોષ અનુભવું છું. એમ જાહેરમાં કહેવું ફાન્ટાસ્ટિક ગણાય તો સારું..... સરેરાશ ગણતાં, એમ એકાંતરે મહિને એકેક લખાણ ૧૯૪૦માં જ આપ્યું એ કેવળ અકસ્માત નથી—એ સિદ્ધિમાં મારાં તરણ મૈત્રિણી શ્રીમતી હીરા મહેતાનો હિસ્સો છે જ : એક જાણીતા દાખલામાં ભાભીના મહેણાને પરિણામે ભગવાન મળ્યા હતા, તેમ, એ બાલવિદુષીના ઉપેક્ષાસાદસને પરિણામે જ, કેટલેક અંશે તો, એ સુગન્ધી પ્રથંસાપુષ્પો પામ્યો છું એમાં સંશય નથી; અને તેથી જ, પૂર્વોક્ત વિવેચકપંચના ભાવભર્યા ન્યાયનિર્ણય માટે તેમની પ્રત્યે પુનરપિ આભારની સાગણી વ્યક્ત કરતાં જેમ તેમને સર્વને એક રીતે તેમ એ માનનીય વિવેચિકાને ખીજી રીતે નમનપૂર્વક કહું છું : અનુગૃહીતોસ્મિ.

નર્મ કવિતાનું મોહોટું પુસ્તક.^૧

(દોહોરો)

કવિતાના સહુવાયકી, મનરંજન યઈ નય;

નીવિવાત મનમાં ઠસે, અચ્યુત ઓળખ યાય.

પ્રથમ મુંબઈમાં અને મુંબઈથી આખા ગુજરાતમાં કવિતા

૧. આ આશ્રય લખાણ (મૂળમાંની બધી જોડણી વગેરે—બનતાં સુધો બીબાં પલ્લ—કાચમઃરાખી) 'જ્ઞાનપ્રસારક'ના મે ૧૯૬૭ના અંકમાંથી પુનર્મુદ્રિત થયું છે. નર્મની કવિતાને એ સમયનો આ કોઈક અનામી પલ્લસુપાત્ર સમાલોચક ને રીતે જુએ છે તેનો પ્રતિચ્છ આજના અભ્યાસીઓને મળે એ હૃદયથી. આ સમાલોચનાલેખ વિશે કૌશલ-સભા-મહોત્સવમંચમાં (૫. ૧૭૬૫) ઉલ્લેખ છે તે પલ્લ આની સાથે વાંચવો ધટે—સં. મનસી

વાંચવાનો, કવિતા બનાવવાનો અને તેથી મનને ખુશી કરવાનો શોખ લોકોમાં ઉપજાવવાનું મોહોદુઃ માન કવિ નર્મદાશંકર લાલ-શંકરને ધટેછે. સુમારે બાર વરસ થયાં એ કવિએ આ કામ માથે લીધેલું છે. તેનું મોહોદુઃ પરિણામ એ છે કે મથાસે લખેલા ૪૩૫ પાનાના કદાવર અને ઘણી રસભરી કવિતાના પુસ્તકોનો ઉમેરો ગુજરાતી કવિતામાં થયો છે અને ગુજરાતી ભાષા વાંચનાર તથા બોલનાર આલમને એ કવિએ એ પુસ્તકના આકારમાં ઘણી જ ઉત્તમ ભેટ નગર કરી છે.

વિદ્યાપ્રકરણમાં કવિ નર્મદાશંકરે ગુજરાતી ભાષા બોલનારની આટલી જ માત્ર સેવા બજાવી નથી. ગુજરાતીમાં સાદી ભાષાનાં પુસ્તકોની ઘણીજ ખુટ છે અને જોકે એ બાછના એકલાથી એ ખુટ પુરી પડવી મુશ્કેલ છે તોપણ એમને [એમણે] પોતાની ફરજ બજાવી છે અને ‘નર્મગદ્ય’ નામનું પુસ્તક જેણે વાંચ્યું હશે તે જોશે કે ગુજરાતીમાં આપણુદિથી સાદી ભાષામાં લખેલાં એવાં પુસ્તક થોડાં જ મળી આવશે.

એ શીવાય ગુજરાતી ભાષાના કોષની ગરજ જે ઘણા દિવસ થયા માલમ પડેલી છે અને જેમજેમ ગુજરાતી લખનારા તથા લખાણ વધતું જાય છે તેમતેમ એનો વધારે ખપ માલમ પડતો જાય છે તે ખુટ પુરી પાડવાનું બીકટ કામ એ કવિએ માથે લીધું છે. તેનો અરથો બાગ તો જાહાર પડી ચુક્યો છે અને જાહોનો થોડી મુદતમાં બહાર પડશે એવી ઉમેદ છે : ગુજરાતી ભાષાનો કોષ રચવામાં એ કવિએ ગુજરાતી બોલનારી આલમની ઘણીજ અમુલ્ય સેવા બજાવી છે; એથી ભાષાનું માર્મિક જ્ઞાન થવામાં કેટલો સારો ફેરફાર થઈ જશે અને ગુજરાતી લખનારાઓને કેટલી મદદ મળશે તેનો ખ્યાલ કદાચ હાલ નહીં આવે પણ જેમ જેમ પડેલી મરુજ એ કોષના આધારથી સરતી જશે તેમ તેમ તેની ખુબી માલમ પડતી જશે.

હાલ એ કવિએ નર્મ કવિતાનું મોહોટું પુસ્તક યુનિયન પ્રેસમાં છપાવી પરગટ કીધું છે. એમાં બાઇ નર્મદાશંકરે પોતાની તમામ કવીતાનો સંગ્રહ કર્યો છે, બાર વરસની અંદર જેમ જેમ પ્રસંગ આવતો ગયો તેમ તેમ જનાવેલી છુટી છુટી પ્રસિદ્ધ કરેલી અને તેની સાથે કેટલીએક નહિ જાહેર કરેલી એ બધી કવિતા એક પુસ્તકમાં એકઠી કરીને ઘણાંજ સુંદર ટાઇપમાં છપાવી છે. અમે ધારીએ છીએ કે એવું મોહોટું ને સર્વ વાતે શોભષ્ટું કવિતાનું પુસ્તક ગુજરાતી આલમની આગળ પહેલુંજ મુકવામાં આવ્યું છે.

પ્રસંગ વગર મનનો જીરસો નિકળવો મુશ્કેલ છે. બાઇ નર્મદાશંકરે ઉપસા પુસ્તકને દર પાને ક્યે ક્યે પ્રસંગે કવિતા રચવી પડી તેની દીપ આપી છે. વળી કવિતામાં અધરા શબ્દો આવેલા તેના દીપમાં અર્થ પણ આપ્યા છે અને જે જે કવિતા સમજવા સારુ વાંચનારને અધરી લાગશે એવું એ કવિને માલમ પડ્યું તે તે ઠેકાણે સાદી અને સરળ ભાષામાં વિસ્તારીને તેનો દીપમાં અર્થ સમજાવ્યો છે. એવો ખુલાસો કરેથી વાંચનારને એ કવિની કવિતા શક્તિ કેહેવી છે તે સહેજ ધ્યાનમાં આવશે.

નરસીંહ ગેહેતાથી માંડીને દવારામની વખત સુધી જે જે કવિયો થઈ ગયા અને કવિતા રચાઈ તેમાં અને કવિ દલપતરામ તથા નર્મદાશંકરની કવિતામાં મોહોટો બેઠ જોવામાં આવશે. કવિયોના જે વર્ગ જણે જીદા જ પડેલા છે એવું નજરે પડશે. એનાં ઠારણ છે. એકતો જમાનાનો ફેર. જીના કવિયો યર્ષ ગયા તે વખતનો જમાનો જીદો હતો અને હાલનો જમાનો જીદો છે. તે વખતે જીદું રાજ હતું, રીતમાતમાં પણ ફેર હતો અને તેની કેટલીએક અસર જોડે વધારે નહી પણ થોડી તે કવિયોના મન ઉપર અને તેમની કવિતા ઉપર થયેલી છે. આગળના રાજનો જીદુમ હાલ નથી. જનમાલની સંભાળ

વિશે હાલ ધારતી રહેતી નથી. લોકોની દીનપરદીન અવસ્થા સુધરતી જાય છે અને તેઓમાં વધારે સુધારો કરવાની ઉલટ આવતી જાય છે. સંસારી તથા ધર્મની બાબતમાં જે કંઈ ખરાબ ચાલ સ્વાર્થી ધર્મોપદેશકોને લીધે પડી ગઈ છે તે ઉપર પણ લોકોનું ધ્યાન પોહોચતું જાય છે.

આપણા હાલના કવિઓની કવિતામાં આ અવસ્થાનું ચરિત્ર જોવામાં આવે છે. આગળના કવિઓએ મહાભારત, રામાયણ, પુરાણ આદિ કથાઓમાંનો સાર લેઈને શુજરાતીમાં પુસ્તકો રચ્યાં છે અને જે જે ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાની મન શક્તિ વાપરી છે તે ધણું કરીને નીતિ તથા ભક્તિ સંબંધી કવિતા રચવામાં વાપરેલી છે.

કવિ નર્મદાચંકરની કવિતામાં જમાનાની હાલતનો ચીતાર સારી પેઠે જોવામાં આવે છે. શુજરાતી લોકોની સંસારી તથા ધર્મસંબંધી હાલત હાલ કેહેવી આવે છે તે વિશે હવે પછીના કાંઈ ઇતિહાસ લખનારને અથવા શોધ કરનારને માહિતી મેળવવી હશે તો તેમાં એને નર્મદકવિતાનું પુસ્તક ધણેક દરજ્જે આરસી જેવું થઈ પડશે.

સ્ત્રીઓને બચાવવી તેમને હરવા કરવામાં તથા ઓઢવા પહેરવામાં અને બીજાં ધણાં સંસારી કામમાં ઘટતી છુટ મળતી નથી તે વિશે 'ગંગી'ના પોકાર ઉપર ચાલતો વિચાર કરવો ધટે છે.

(સંલિપ.)

તનકુશરતી સારૂ હવા ખપે, કદિજ તે મને શેઠ ઓ કુપે;
નકુટ ચાલ જે લાજ કુમટી, અતિશ ગુંગળાવે અરે વળી;
પગરખાં હમે કાં ન પહેરિયે, છતરિયો હમે કાં ન હોડિયે;
સમજતાં વધે લક્ષ કાં નહી, લગન કેમ રાંડેલિને નહી?

કરુણા રસવાળી એટલે જે વાંચતાં માણસના દીલમાં દયા ઉપજ્યા વિના રહે નહિ એવી કવિતામાં કવિ નર્મદાશંકરે પોતાની કવિત્વ શક્તિ ધણીજ સારી બતાવીછે. હાલના વખતમાં વિધવા દુઃખ શિવાય બીજું કરુણા રસનું પ્રકરણ કિયું મળવાતું છે? આજ રાંડનો વેશ કાઢતી વખતે જે તેના મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તેના ચિતાર જોઈ જાય કંઈ દુઃખીવાળા પુરુષના મનમાં અસર નહિ થાય

(લલિત.)

સમયતો દિઠો આવતો જુરે, અરર વેશ તો કાઢવો પૂરે;
મુંડણ જે સમે ગદાર રે યયું, શરિર સામદું સોસિતે ગયું;
સમય તે દણ હું ન બીસતું, અરર હાથ હું કેમ ના મરું;
કરિ વિલાપ ને ચીસ પાડતી, ગઈ લગ્નમની પાસ લાગતી;
કરમ ચૂડિતું રે વળિ યયું, કરમ કૂટિરે તે દિને ગયું;
વર મુવો કુતો બધુ તે દિરે, અરર કોઈ ના રાંડ્યો જિરે :

જેમ સંસારી હાલતનો ચિતાર આપવામાં એ કવિની શક્તિ સારી માલમ પડે છે તેમ સૃષ્ટિની લીલાનું વર્ણન કરવામાં, તેના ચમત્કારના ગુણ ગાવામાં અને તે ચમત્કારનું દુખે દુખ બયાન આપવામાં પણ આપણા કવિની જીદિ ધણી માલમ પડેછે. ઋતુઓનું વર્ણન કરવામાં ભાઈ નર્મદાશંકરે સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસની ઢળ પકડી છે અને જેણે સંસ્કૃતમાં 'ઋતુ સંહાર' નામનું કાલિદાસનું રચેલું ઋતુનું વર્ણન વાંચ્યું હશે તેને એ પ્રખ્યાત સંસ્કૃત તથા આ પ્રાકૃત કવિમાં કેટલાએક સમાન ગુણ જોવામાં આવ્યાવિના રહેશે નહીં. ઋતુ વર્ણનમાં જીદિ જીદિ ઋતુની ખુબીયો બતાવી છે અને તેની સાથે તેના તેજ પદમાં વિજેગથી પીડા પામતી સ્ત્રીનું વર્ણન પણ ઉપલા સંસ્કૃત કવિની પેઠે કર્યું છે. વળી એકજ છંદમાં ગ્રીષ્મ ઋતુનું વર્ણન કરતીવેળા,

(ઇન્દ્રવજ્ર)

તાપે કરીને જલ બાક થાય, પાણી કુવાના બહુ દેઠ બધે;
વેશાં કરયાથી ગયુ પાણી આદી, આંખો રૂપી વાવડિયેજ ખાલી .

પ્રાણો ખગીયા કુલ વાસ વાળા, વાણી વજ્રકો કળયી રસાળા;
દેખી અદેખી બહુ થાઉં આલી, કૂટે નસીબે નહિં આંહિ માળી;
કૂટે કુવારા નહિ જીકિતવાળા, કૂટે પડે રૂપિતલ ભુલ છાયા.

વર્ષા ઋતુના વર્ણન મધ્યે નીચેની ઠવીતામાં રૂપક ધણુંજ સરસ આપ્યું છે અને જોણે સંસ્કૃતમાં કાલિદાસનું “મેઘદૂત” વાંચ્યું હશે તેમાં વિજયલીલું વર્ણન છે તે સરખાવી જોતાં આ પ્રાકૃત કવિની ઠવપના ચકિતનો સારો વિચાર આવ્યાવિના રહેશે નહીં.

(મંદાકાંત વૃત્ત)

ને ને પેલી ચતુર ચપલા વીજ સંભોગ અર્થે,
ભકારેછે, સુખતિ ઋતુને, વલ્લ કાંતી કલ્પદે;
ના ભકયો તે, તજવિજ છતે, તાહરે પાછિ હઠી,
ફેટી નેરે, જલનિ મહુકી, રહોડ વાલીજ સૂતી;
પાસે હોયે, વર વધુ કરું, ચાતુરી વીજ કર્તા,
શોભે પરમે, વરવધુપણું, હોય સાધેજ તર્તા;
બેળાયેને અધરણુ તો, દૂધ થાજે દહી હું,
દેવે નાંખ્યું, મમનહુણરે તેણિ ફાટી ગઈછું;

જો પ્રમાણે “હઠાવો ન હીધો ઋતુનાં સુખોનો” પણ ધણુંજ મન રંજક છે.

આ ઠેકાણે અમે કવિ નર્મદાશંકરને એટલી સૂચના કરવા માગીએ છીએ કે જે પ્રમાણે સંસ્કૃત કવિયોયે પોતાની કવિતા રસબર લખી છે અને તેની સાથે શબ્દની રચનામાં પણ વ્યાકરણ દોષ અથવા હ્રસ્વ, દીર્ઘની પણ ખામી નથી તે પ્રમાણે કવિ નર્મદાશંકર રસની સાથે શુદ્ધ શબ્દ લખવાનો નિયમ રાખવાની મહેનત કરે તો બહુ સારુ. શબ્દની જોડણી શુદ્ધ લખવી એ કાંઈ એઓને મુશ્કેલ નથી. રસની સાથે શુદ્ધ શબ્દ ધણી ખુબી આપછે. તે પ્રમાણે નહીં હોવાથી કવિની મોહોટી ખામીએ એમ અમે કહેતા નથી પણ કવિતામાં શબ્દને શુદ્ધ લખવાનો નિયમ રાખ્યાથી તેને વધારે શોભા મળેછે અને વ્યાકરણ દોષ તે ઉપર આવી શકતો નથી.

તેઓએ ઇંગ્લિશમાં મિલ્ટન કવિનું હિંદુસ્થાનના 'વડ' નું વર્ણન વાંચેલું છે તેઓને આ નીચે લખેલા કબીર વડનું વર્ણન કાંઈ ઓછી રમુજ આપ્યા વિના રહેશે નહીં.

(શિખરિણી વૃત્ત)

કદે દેખાવે એ અચરતિ જણાવે જગતમાં;

x

x

x

ધડો બાંધો મોઢાં, કધણિક વડવાઈ કરિ રહે. ૧

કબિર વડ વિશેની તમામ કવિતા 'વર્ણન કવિતા' નો ધણો સરસ નમુનો છે.

નર્મદાશંકર કવિનું લખાણ ધણું જોસ્સાભરેલું છે અને તેવી જોસ્સાભરેલી કવિતાના નમુના આ પુસ્તકમાં ઘણા જોવામાં આવે છે. પણ જગાના સંકોચને લીધે તે આ ઠેકાણે અમે આપી શકતા નથી. આ પુસ્તક કવિતાના રસિક ગૃહસ્થોએ અવશ્યે પોતાની પાસે રાખવું જોઈએ એ અમારી લલામણુ ગુજરાતી બાષા વાંચનારી તથા સમજનારી આલમને છે. બુદ્ધિમાન પુરુષોને આગળના વખતમાં રાજ્યોની તરફથી વર્ષાસન આદિ આઠારમાં આશ્રય મળતો હતો. હાલની વખતમાં સર્વ પ્રજાએ એઓની ધુજ જાણવી જોઈએ અને ઘટતો આશરો આપવો જોઈએ.

૧. મૂળમાં આ અવતરણ 'કબીરવડ'ની બીજીથી છઠ્ઠી કડી સુધીની પાંચ કડીઓરૂપે છે. (નર્મકવિતા આ. ૪૫૧, પૃ. ૨૧૩-૧૪); તેમાંથી અહીં માત્ર પહેલી-છેલ્લી લીટી જોતારી છે, એ કાવ્ય સુલસ હોવાથી અને જગ્યા બચાવવા. છેલ્લીમાંને પહેલો 'ક' છાપભૂલથી આવેલો જણાય છે. આગલા અવતરણમાં 'અધકરણતો' હતું એ સુધારીને છાપ્યું છે-સ. માનસી.

નિઃકષ

આચાર્ય આનન્દશંકરનું કાવ્યતત્ત્વચિન્તન^૧

આપણે ત્યાં કવિતાનાં અન્તસ્તત્ત્વ વિશે કેટલાક પ્રમાણ-
ભૂત વિવેચકોએ વિવેચન કર્યું છે તે બધામાં શ્રી આનન્દશંકરનો
મત, કેટલીક રીતે, શુદ્ધો તરી આવે છે. આપણે કવિતાને ભુક્તિ-
પ્રધાન કે ભિન્નિપ્રધાન કે કલ્પનાપ્રધાન કહીને એનું સ્વરૂપ તપાસવા
તરફ વળીએ છીએ. શ્રી આનન્દશંકરને એવા શબ્દો પસંદ નથી.
એમના મતે “કવિતાના ઉદ્ભવરથાનને (હૃદયને બદલે) આત્મા
કહીએ) વધારે વિસ્તૃત કરવાથી, કવિતામાં જગતના કવિઓની
‘અસંખ્ય મહાન કૃતિઓનો સમાવેશ કરી શકાય છે; એટલું જ
નહિ, ‘પણ હૃદયમાં ભિન્નિ’ ઉપરાંત બીજાં પણ તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ
‘કાવ્યની પરીક્ષા કરવાનું’ આવશ્યક છે. ” (પૃ. ૪૦)

આ સિદ્ધાન્તમાં હૃદયને બદલે આત્મા મૂકવાથી શબ્દમાત્રનો
ફેર થતો નથી, પણ એક ધણો જ તાત્ત્વિક ભેદ થાય છે તે
સમજી લેવું જરૂરી છે. કવિતાનાં ઉદ્ભવરથાન તરીકે જે આત્માને
માને તે કાષ્ઠ પણ એક જાતની કવિતાને જ (વિચારપ્રધાન કે
ભિન્નિપ્રધાનને) દિગ્ગેતમ માની લેવાની જૂલ કરે નહીં. એવી જૂલ
આપણે ત્યાં થઈ છે અને હજી ચાલી રહી છે માટે આ તત્ત્વને

૧. કાવ્યતત્ત્વવિચાર: લેખક આનંદશંકર બાપુભાઈ મુવ, ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. રા. ૧-૦-૦, પૃ. ૧૨+૩૪૦

બારપૂર્વક બહાર મૂકવાની જરૂર છે. આત્માના જે જે ધર્મો તે બધા કવિનાના પશુ થઈ શકે એ વાત આ સિદ્ધાન્તથી સ્પષ્ટ થાય છે.

આવા સિદ્ધાન્તમાં માનનાર વિવેચક ઇર્ષિપ્રધાન અને વિચારપ્રધાન કવિતાને તો અમત્ય આપે જ, પણ જેને આપણે સમારંજની, ઉપદેશાત્મક, પ્રાસંગિક એવી એવી ટૂંકીએ ટૂંકીએ તે જાતની કવિતાને પણ એ કાવ્યના પ્રદેશમાં યોગ્ય સ્થાન આપ્યા વગર રહે નહીં. શ્રી આનંદશંકર પોતે જ લખે છે: “કવિતા-કવિતાની ઉત્તમોત્તમ ભાવના સિદ્ધ કરતી કવિતા-પશુ મનુષ્યનાં જીવિ (Intellectual), હૃદય (Emotional), કૃતિ (Moral) અને અન્તરાત્મા એટલે કે ધાર્મિકતા (Religious-Spirituality)ની જરૂરિયાતો સંતોષે એવી હોવી જોઈએ” (પૃ. ૫)

આ વાત આપણે (કવિઓ તથા વિવેચકો) જેમ સત્તર સમજી લઈએ તેમ સારું. માનવાત્માની કક્ષાઓ જુદી જુદી હોય છે અને એ દરેકને સંતોષે એવી કૃતિઓ જનસમાજ પાસે મુકાવી જ જોઈએ.^૨ એટલું જ નહીં, જનસમાજનો બહુ મોટો સમૂહ સામાન્ય સપાટી ઉપર જ વિહરનારો હોય તેથી આપણે જેને સામાન્ય ટૂંકીને અવગણીએ તે જાતનું સાહિત્ય ધણું વધુ પ્રમાણમાં નિર્માણનું અને રહેવાનું. આત્માની ઉચ્ચ શૂનિકા જનતામાં પણ જેમ વિરલ હોય છે તેમ એવી ઉચ્ચ શૂનિકાનાં સર્જનો પણ વિરલ જ હોય. આ સાદાર્થિક ક્રમ છે. ઉચ્ચ કોટિનું સર્જન બોધું જ રહેવાનું, સામાન્ય કોટિનું વિપુલ રહેવાનું.

૫૨-નું સગજવાનું તો એ જરૂરી છે કે સમાજના સમસ્ત સમૂહને બધી જ કોટિનાં સર્જનની જરૂર રહે છે. આ સાપેક્ષતા સમજી લઈએ તો, આપણામાં આભારે જે કેટલાક અનિષ્ટ કુરા-

૨ આ વાત પણ આ. કુવ સ્વીકારે છે, જુઓ પૃ. ૬, જ્યાં એ સમદિઆપન પ્રકારો વર્ણવે છે.

મહેા ધર કરી બેઠા છે તે રહે નહીં. શ્રી આનન્દશંકર આ સાપેક્ષતાને જરાગર સમજી શક્યા છે. તે કહે છે:

“એક ત્રીજો સિદ્ધાન્ત જે સાહિત્યના ગ્રંથીજનો ધ્યાનમાં રાખે તો સારું એમ ધમ્મુ છું, તે રસની સાપેક્ષતા (relativity)નો છે. રસ (subjective) વાચકના હૃદયમાં રહેલો છે તેમ એ વસ્તુગત (objective) પણ છે; અર્થાત્ એ સર્વથા કાલ્પનિક હોઈ વાચકના હૃદયની અપેક્ષા કરે છે એમ નથી; કિન્તુ વસ્તુગત છે; પણ વસ્તુગત હોઈને પણ એ સર્વને સર્વકાળે અને સર્વરચણે પ્રતીત થાય એમ હોતું નથી, અને તેટલા માટે એને હું સાપેક્ષ કહું છું. આ સિદ્ધાન્ત ધ્યાનમાં રાખીએ તો ઉદારતાથી ધણાં કાવ્યોમાં જુદે જુદે સમયે રચણે અને પ્રસંગે આપણે રસ લઈ શકીએ. ” વળી કહે છે “અર્થ એટલો જ છે કે ન્હાની મોટી ધણી કૃતિઓ ભોક્તાને સમયવિશેષે પ્રસંગવિશેષે અને મનની અમુક રિયતિમાં આનન્દ આપી શકે છે. ” (પૃ.૪૧)

આ સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારીએ અને સમજીએ તો આપણામાં સર્વસમભાવની વૃત્તિ એનાં સસરૂપમાં પ્રકાશે. આપણાં મનનું બંધારણ એવું તો સંકુલ છે કે જેને આપણે પ્રખર વિદ્વાન અને સાક્ષર ક્ષીએ તે પણ પ્રસંગવિશેષે કે સમયવિશેષે, સમારંજની કવિતામાં પણ, સર્વાત્માથી, રસ લઈ શકે; એટલું જ નહીં, કાલિદાસ કે ભવભૂતિ જેવા ઉત્તમ કાવિના કવિ સમયવિશેષે માત્ર રંજનાત્મક કૃતિઓ પણ રચી શકે. શંકરાચાર્ય જેવા અગ્રિમ અદ્વૈતવાદી જુદા જુદા દેવોનાં સ્તોત્રો રચે તે પણ આ જ દષ્ટિએ સમજાવી શકાય. આ સાપેક્ષ દષ્ટિ કેળવતાં વિવેચક આપોઆપ જુદા જુદા વર્ગની કૃતિનું સાચું મૂલ્ય આંકી શકશે અને કાષ્ઠ પણ વર્ગની કૃતિને વધા તિરસ્કારશે નહીં. ૩

૩. આ સાપેક્ષતા બેવડી દોષ છે એ જાતની ચર્ચા મેં અન્યત્ર કરી છે.

આની એક બીજી ઉપપત્તિ આપણને જરા ચમકાવે એવી આ છે. ઉપદેશપ્રધાન કાવ્ય તે કાવ્ય જ નહીં, કાવ્યને કે કલાને ઉપદેશની સાથે કેશ સમ્બંધ જ નથી એમ આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ. પણ ઉપરના સાપેક્ષવાદમાં માનીએ કે તરત જ કાવ્યમાં ઉપદેશ હોય તેટલાથી જ આપણે એને હલકી કાઢી નહીં ગણી કાઢીએ. શ્રી આનંદશંકર તો કવિતામાં નીતિ ઉપરાંત ધાર્મિકતાનું પણ અમુક તત્ત્વ જોઈએ એમ માને છે. “જે કાવ્ય યા નાટકમાં નીતિના ત્રિકાલાખાધ સિદ્ધાન્તને ધક્કો લાગેશે હોય છે એ રસભંગ ઉત્પન્ન કરે છે એ સ્પષ્ટ છે.” (પૃ. ૭) વળી કહે છે: “કવિતાના સામાન્ય સ્વરૂપમાં જે ધાર્મિકતાની અપેક્ષા છે તે વિશ્વની પાર રહેલા તત્ત્વનું સૂચન, માત્ર કલા અને કવિતા દ્વારા ચાતુરીથી દર્શન, કરાવવામાં રહેલી છે.” (પૃ. ૮) આમ કવિતામાં એટલે કલાત્મક સર્જનમાત્રમાં ધર્મ તેમ જ નીતિની જરૂર પણ છે એ સિદ્ધાન્ત જૂનવાણી લાગે એવો છે છતાં શ્રી આનંદશંકરનો એ વિચાર આપણાં વિવેચન-સાહિત્યનાં અસારનાં વાતાવરણમાં નવીન છે. પરંતુ એટલું સમજી લેવું જોઈએ કે આ ધર્મ અને નીતિ કલાનાં પરમ તત્ત્વોને ટાંકી દે એવાં પ્રબલ રૂપમાં ન હોવાં જોઈએ, બિલકુલ, જેમ ધર્મ અને નીતિ કલાત્મક સર્જનમાં સુરેખ રીતે વ્યંગ્ય રહે અને વાચ્ય ન બને તેમ સારું. સમજવાનું માત્ર એટલું કે ધર્મ અને નીતિને પણ કલાના વિશાળ પ્રદેશમાં પોતાનું નિશ્ચિત સ્થાન છે.

પ્રધાનતઃ તત્ત્વચિન્તક એવા આનંદશંકરનાં કાવ્યતત્ત્વ-વિચારમાં એક મુદ્દો અલન્ટ અગત્યનો છે, કેમ જે એ કાવ્ય-માત્રને તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે સંકળી લે છે. તે સખે છે: “આ પરિદેશ્યમાન જગતમાં અમુક અલૌકિક જિમ્મોનાં માત્ર પ્રતિ-જિમ્મો જ આપણને ભાસે છે, અને એ પ્રતિજિમ્મોમાં પ્રત્યક્ષ યતાં જિમ્મો સંગ્રહવાં, ઓળખવાં અને વાચકના આત્મામાં

હિતારવાં એ કવિનું કાર્ય છે. એની સૃષ્ટિ આવાં બિમ્બોની જ બનેલી છે. બિમ્બો સામાન્યરૂપ નિત્ય અને અલૌકિક છે; પ્રતિ-બિમ્બો વ્યક્તિ-વ્યક્તિના હિપાધિથી યુક્ત અનિત્ય અને સ્થૂળ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ એક એકથી વિલક્ષણ હોય છે. છતાં એ સર્વને આપણે એક સામાન્ય નામ આપી શકીએ છીએ; એનું કારણ એ છે કે આપણાં અંતરમાં એ સર્વની એવી એક સામાન્ય ભાવના છે... .. અને કવિપ્રતિભાનાં પાત્રો. ચિત્રો, સર્વો એ મિથ્યા કદંબી કાઢેલા પદાર્થો નથી, પણ કવિના દિવ્ય ચક્ષુ પ્રતિ ભાસતા ભાવનાના ખરા ભાસો છે. એ ભાવનાઓનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ તો પરમાત્માના જ જ્ઞાનમાં છે, કવિ પ્રતિ એના રૂપખંડો ભાસે છે-જે ભાસ શબ્દરૂપે પ્રત્યક્ષ યદ્યપ્ત, આપણા અન્તરાત્મામાં પ્રવેશ કરી તે તે રૂપખંડોનું આપણને જ્ઞાન કરાવે છે. આ ભાવનાઓ, જે દિવ્ય ચક્ષુથી જ ગ્રંથ્ય છે તેને અર્મચક્ષુથી ગ્રંથ્ય માનવી એમાં ભ્રાન્તિ રહેલી છે.... પરંતુ એમનું અસ્તિત્વ સર્વથા નિર્ગેહનું એ એના કરતાં પણ પણ વધારે મોટી જૂઠ છે.” (પૃ. ૪) વળી લખે છે: “ કવિનું કાલ્પનિક જગત મિથ્યા નથી, પણ સત્ય છે. કહેવાતા સત્ય જગત કરતાં પણ વિશેષ સત્ય છે.” (પૃ. ૩૭)

આ સિદ્ધાન્તમાં કંઈક અગમ્યવાદનું તત્ત્વ આપણને દેખાય અને શંકરના માયાવાદની પેઠે કાવ્યના તાત્ત્વિક પ્રદેશમાં પણ માયાવાદનું તત્ત્વ પ્રવેશનું દેખાય અને તેથી આ કંઈક અપાર્થિવ છે, આપણી મૂર્ત કલ્પનાથી ગ્રાહ્ય યદ્યપ્ત એવું તત્ત્વ એ નથી એમ લાગી જવાનો સંભવ છે. પરંતુ એમ નથી. વસ્તુતઃ આદર્શવાદ અને વાસ્તવવાદના અધગતોઃ અહીં સરસ રીતે નિરાસ કરવામાં આવ્યો છે. કવિનું વસ્તુ આદર્શ છે છતાં એ જગતની કાષ્ટ પણ વસ્તુ કરતાં વધુ સત્ય છે. સત્ય એટલે પાર્થિવ પદાર્થો જેવું સત્ય નહીં, પણ પરમ તત્ત્વ જેવું સત્ય. જગતની વસ્તુઓને તો

માયાથી ભ્રમિત થઇને આપણે સાચી માનીએ છીએ. એ બધામાં ને નિત્ય સત્ય છે એની જ ઝાંખી ખરો કવિ કરે છે, માટે એનું વસ્તુ આદર્શ છતાં સત્ય છે.

પરંતુ કવિજગત ને આમ ભાવનાનું જ હોય તો કવિતામાં વારતવને કાંઈ સ્થાન જ નથી શું ? એનો જવાબ, ક્ષર-અક્ષરની મીમાંસા કરીને મી આનન્દશંકર આપે છે કે, “ કવિ આ જગતને અવગણી માત્ર ભાવનાના પ્રદેશમાં જ રમ્યા કરે, અથવા તો ભાવનાના જગત અત્યે અન્ધ રહી આ જગતનાં યાન્ત્રિક ચિત્રો પાને ફેરોમ્મી લીધા કરે તો એ કવિ અધૂરો

...પણ પ્રથમ પંક્તિના મદાન કવિઓ તો તે જ છે કે નેઓ આ ક્ષરમાં અને ક્ષરની પાર એમંભિમયરૂપે અક્ષરદર્શન કરે છે અને કરાવે છે. ” (પૃ. ૯૯)

શ્રી આનન્દશંકરનો કાવ્યતત્ત્વવિચાર આવો છે. એમાં બે મુદ્દાઓ ખાસ નોંધવા જેવા છે. (૧) કાવ્યનું ઉદ્ભવસ્થાન હૃદય, જીમિં કે કલ્પના છે એમ કહેવા કરતાં આત્મા એનું ઉદ્ભવસ્થાન છે એમ કહેવું વધુ સમુક્તિક છે. (૨) કવિનું કાવ્યનિક જગત મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે.

આમાંથી પહેલા મુદ્દાના સ્વીકારથી કાવ્યનો પ્રદેશ એકદમ વિશાળ બની જાય છે. ને કેમ આત્માના ધર્મો છે તેમાંથી એકને પણ સ્પર્શીને વિકસાવી શકે તે કાવ્ય: પછી એમાં ઉચ્ચ-નીચ એટલે હોષ શકે. કાવ્યપ્રદેશની આવી વિશાળ કલ્પના આપણે ત્યાં તો શ્રી આનન્દશંકરે જ આપી છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીઓના ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ વિભાગો કાવ્યપ્રદેશને આટલો જ વિશાળ બનાવે છે. વિચાર, કલ્પના, જીમિં વગેરેમાંથી કેમ એક જ દૃષ્ટિગિન્દુથી આને જ્યારે કાવ્ય તરફ જોવાય છે અને એના ઉપરથી અનેકાનેક સાચાખોટા વાદવિવાદોની પરમ્પરા ચાલ્યા કરે

છે તેવા સમયે કાવ્યપ્રદેશનું' આ વ્યાપક સ્વરૂપ 'કાવ્યનાં' બધાં અભ્યાસીઓએ સમજી લેવાની જરૂર છે.

ખીજો મુદ્દો તો કંઈક અગત્ય છે. રસવાદની પરીક્ષા કરતાં ભટકાંકુકે ચિત્તપુરમ ન્યાય મુજબ 'આ રામ છે, આ રામ નથી, આ રામ હશે, આ રામ નેવો છે' વગેરે સત્ય, મિથ્યા સંશય અને સાદૃશ્યાદિ પ્રજ્ઞાભેદો ગણાવ્યા છે: તેમાં તેણે કવિજગતને સત્ય પણ નથી ગણ્યું અને મિથ્યા પણ નથી ગણ્યું. પરંતુ ત્યાં શંકુકેનું દષ્ટિગિન્દુ મૂળ રામ અને કવિનિર્મિત રામ વચ્ચેનો ભાવ તપાસવાનું છે. અહીં જે કવિજગતની વાત છે તેમાં ઉપર મુજબ દ્વિવિધ નહીં, પણ ત્રિવિધ સમ્યન્ધ ધ્યાનમાં રાખવો પડે તેમ છે. કવિનિર્મિત રામ અને મૂળ રામ બન્ને ખરી રીતે ક્ષર જગતની વ્યક્તિઓ છે. તે બન્નેને અક્ષર પરમ તત્ત્વ સાથે પણ સમ્યન્ધ છે અને મૂળ રામમાં જે જે અક્ષર તત્ત્વો હોય તેને તેને કવિ પોતાના રામમાં જેટલાં ઉતારી શકે તેટલા અંશે એ કવિ પરમ સલાતી નજીક જાય છે એમ ગણાય.

પણ તો પછી એક પ્રશ્ન ઊભો થવાનો સંભવ છે. પરમ તત્ત્વ એ જગતનો પરમ આદર્શ હોય તો એના રૂપખંડોને પોતાની કલામાં ઉતારનાર કવિ તો દુરદર્શિ આદર્શ પાછળ પ્રપત્નથીયે છે એમ જ ગણાય ને? આવી શંકામાં ઊતરી જનારને શ્રી આનંદશંકરે જવાબ આપ્યો જ છે કે કવિએ ક્ષર-અક્ષરનો સંબંધ સાધવાનો છે. ક્ષરમાં અક્ષર અને અક્ષરમાં ક્ષર બતાવનાર કવિ જ ખરો કવિ છે, ખરી રીતે આ ભૂગિકાએ કવિ, કવિ મટીને દ્રષ્ટા (seer) બને છે અને જગતના મહાન કવિઓ દ્રષ્ટાઓ પણ છે જ ને ?

ઉપર આપ્યાં આનંદશંકરના કાવ્યતત્ત્વવિચારના મુખ્ય મુદ્દાઓ આપ્યા છે. આપણાં કાવ્યવિવેચનમાં એ મુદ્દાઓ

માર્ચ ૧૪૨ આ. આનંદશંકરનું કાવ્ય તત્ત્વ ચિંતન

આત્મન્ત અગત્યના છે એમાં શંકા નથી, બાકી નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ એ મુદ્દાઓનું અન્તસ્તત્ત્વ કેવું નીકળે છે એ, વાતનો જવાબ જરા વધુ વખત માગી શકે એમ છે. એમના મુદ્દાઓની પરિભાષાના કટલાક પ્રશ્ન ઊભા થવાનો સમ્ભવ છે. એક બાજુથી તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષા વાપરીને આપણે એમ કહીએ કે 'કવિનું' દાષ્પતિક જગત સત્ય છે, મિથ્યા નથી અને બીજું બાજુથી તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જરાજર ન સમજાય એવો. (હોપ્કિન્સ) આત્મા શબ્દ કાવ્ય પરત્વે આપણે વાપરીએ એ બન્ને વચ્ચે સંગતિવિસંગતિ છે કે નહીં ? જો હવે છે, શ્વે છે અને બીજા ધર્મો અનુભવે છે તે આત્મા કે હૃદય કે એવું બીજું કાંઈ તત્ત્વ ? જો આત્મા ભાવાવેશથી નિર્લિપ્ત છે તો એને કાવ્ય, જો ભાવ, કલ્પનાદિ ઉપર અવલમ્બે છે તેની સાથે કંઈ જાતનો સમ્બન્ધ છે ? આવા આવા પ્રશ્નો ઊઠે છે પણ શાન્ત રીતે કાવ્યવ્યવહારમાં, ક્ષર-અક્ષરની મીમાંસાની દૃષ્ટિએ આ સિદ્ધાન્તોની ઉપપત્તિઓ તપાસીએ તો કદાચ આવી વિસંગતિઓ ટળી પણ જાય. માત્ર એક જ પ્રશ્ન ઊભો રહેઃ કાવ્યવ્યવહારમાં તત્ત્વજ્ઞાનની આ પરિભાષા દાખલ કરવાથી ખાસ કંઈ ફાયદો છે ખરો ? ગોટાળો વધવાનો સમ્ભવ નથી ?

આચાર્ય આનંદશંકરનું આ ચિન્તન સમગ્ર દૃષ્ટિએ જ થયેલું છે, એથી રસવાદ કે ધ્વનિવાદ જેવો એ કાંઈ સળંગસૂત્ર સંપૂર્ણ સિદ્ધાન્ત નથી. એમની નજર કાવ્યનાં મુખ્ય તત્ત્વ ઉપર જ રહી છે. એની વિમતો એમણે પૂરી નથી, પ્રશ્ન એક બે આત્મન્ત અગત્યના મુદ્દાઓ તરફ એમણે આપણું ધ્યાન એવું છે. આપણે ત્યાં આજ સુધીમાં જે કંઈ કાવ્યતત્ત્વવિચારણા થઈ છે તેમાં આ વિચારણા મોલિકતાની તથા વિષયમાદનાં જોડાણની દૃષ્ટિએ સૌથી અમૂલ્ય મહુવાલેરી છે.

પુસ્તકના બીજા વિભાગમાં કટલાક અવલોકનો છે, તેમાં ખાસ

ધ્યાન ખેંચે એવાં વિક્રમોર્વશીય નાટક, સાચું સ્વરૂપ અને અભિ-
જ્ઞાનશકુંતલા નાટક એ ત્રણ છે, તો નરસિંહ અને મીરાંનો
અહીં સંગ્રહાએલો ક્ષેપ તો પછી ઊપજેલી એક સત્યની વિવાદ-
સ્પદ ચર્ચાનું ઉદ્ભવસ્થાન બન્યો છે, માટે નોંધપાત્ર છે. આ
વિભાગમાં આચાર્ય દ્રુવનો સત્ય માટેનો નિરતિશય પક્ષપાત દેખાઇ
આવે છે. કે. હ. દ્રુવ જેવા લબ્ધપ્રીતિ ભાષાન્તરકારનાં ભાષાન્તરનાં
ચિન્તયરથાનો ચોક્કસ સ્પષ્ટતાથી એમણે જ બતાવ્યાં છે. કેશવ-
લાલ દ્રુવની કલ્પનામિશ્રિત સંશોધનપદ્ધતિનાં ભવસ્થાનો શ્રી
આનંદશંકર દ્રુવે ખરી સ્પષ્ટતાથી પૂરી વિગતમાં ઊતરીને બતાવી
આપ્યાં છે. આ અવલોકનો વાંચતાં જ આપણને એમ લાગે કે
લખનાર પોતાના વિષયના સ્વામી છે. એ જે કહે છે તે પૂર્ણ
વિશ્વાસથી, પૂર્ણ ચોક્કસપણાથી કહે છે અને તેથી એમનાં કથનો
પ્રતીતિજનક અને પ્રભાવુભૂત બને છે. એમના પોતાના શબ્દમાં
આ અવલોકનો વિદત્પરીક્ષણરૂપ છે.

શ્રી આનંદશંકરની ગણસૈલી સૌમ્ય અને સ્વસ્થ છે.
ભાવાવેશથી એ ક્યાંય કલુષિત બનતી નથી. એ એક લક્ષણ,
નરસિંહરાવ, બલવન્તરાવ અને ન્હાનાલાલના જમાનામાં એટલું
તો નિરલ છે કે એનું આવું સુંદર સ્વરૂપ જોઈને આપણને,
આ પેઢીનાને, તો આશ્ચર્ય અને સંતોષ થાય જ. એમની પ્રકૃતિ
એટલી બધી સૌમ્ય છે કે એમને ગુસ્સે થવું હોય તો પણ એમના-
થી થવાય નહીં. એટલે આ શૈલીનું એક બહાર તરી આવતું
લક્ષણ તે વિનયનિષ્ઠ સૌમ્યતા. લખવું તે પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય એવા
વિષય ઉપર જ લખવું એવી જ એમની પ્રતિજ્ઞા લાગે છે તેથી
વિષય ઉપર અને પરિણામે શૈલી ઉપર એમનો સ્વસ્થ કાબૂ હંમેશ
હોય છે. આથી એમની શૈલીમાં પ્રસન્ન ગામ્ભીર્યનો ગુણ પણ
બળ્યો છે. જેનું મન, પોતાને જે લખવું છે તેના વિશે જરાય
સમવિષમ નથી તેનાં લખાણમાં પ્રસાદ તો હોય જ; અને સાથે

સાથે જોનામાં ગૃહસ્થને છાત્રે એવી શાન્ત ગમ્ભીરતા છે તેની શૈલીમાં ગાંભીર્ય પણ હોય જ. એના હિતમ અંશોમાં એનાં ગદ્યવાક્યો ઠરેલાં, સમપ્રસાવાળાં અને સ્પષ્ટાર્થવતાં હોય છે. ક્યાંય અતિ લંબાણુવાળાં નહીં છતાં વિષયાનુરૂપ લંબાઇટૂંકાઈ ધારણ કરતાં, વિષયાનુરૂપ હજવાં કે ભારે બનતાં એમનાં વાક્યોમાં સંકુલતા ક્યાંય નથી. માત્ર એટલું નોંધવું જોઈએ કે આ ગુણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત નથી. ક્યાંક એમનાં વાક્યોનું ધડતર તરજીમિયું લાગી જાય છે, ક્યાંક એનાં પોતમાં જોઈએ તેવી ધનતા રહેતી નથી. પણ “સાહિત્ય અને સાક્ષર” જેવા લેખમાં છે તેવી ગદ્યશૈલી તો કોઈ પણ સાહિત્યને શોભાવે: આપણું સાહિત્યમાં તો જુદી જ ભાત પાડે છે. એકાદ જગ્યાએ એપણે આલંકારિક ગદ્યશૈલી વાપરી છે, પણ ઠહેવું જોઈએ કે એ તત્ત્વ એમનાં ગદ્યમાં આગવુંક છે, પોતીકું નથી. શાન્ત ગાંભીર્ય, સૌમ્યતા, સ્વરચતા અને પ્રસન્નતા-એમનાં ગદ્યના વિશિષ્ટ ગુણો છે.

ડાહરરાય ૨, આંકડ

“સાક્ષર” શબ્દનો યૌગિક અર્થ “અક્ષર સહવર્તમાન,” એટલે કે જેણે અક્ષર પ્રભાવિધા સાથે સાધુભય મેળવ્યું છે તે. આ અર્થમાં આપણે કેટલા ખરા “સાક્ષર” છીએ ? (કાવ્યતત્ત્વચિંતાર, પૃ. ૧૧૬)

ગુજરાતનો અદ્યતન સંશોધનપૂર્વક રચેલો ઇતિહાસ

(૧)

‘ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ ભા. ૨ ’ બહાર પાડીને શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ ગુજરાતના હિન્દુ સમયના ઇતિહાસની પૂર્ણાકૃતિ કરી છે. એ અંધથી તેમણે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ ઉપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે, કેમ કે ગેઝેટીઅરનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ થયા પછીની હકીકત જુદાં જુદાં સામયિકોના અંકોમાં અને પાછળથી પ્રસિદ્ધ થએલાં પુસ્તકોમાં છૂટક છૂટક વેરાએલી પડી હતી. એ બધી હકીકતને સંકલિત કરી પુસ્તકરૂપે બહાર પાડવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ હતું. કોઈ લેખક માત્ર ઇચ્છા કરે કે મારે અદ્યતન સંશોધનનો ઉપયોગ કરીને ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખવો છે તો તે કાર્ય સહેજે થઈ શકે એવું નથી; કારણ કે તેને માટે પ્રથમ તો સંપૂર્ણ સાધનો એકઠાં કરતાં થયેા સમય નીકળી જાય છતાં બધાં સાધનો મળી શકે નહિ; ત્યાર પછી તેનું અધ્યયન કરવામાં અને નોંધો લખવામાં કેટલાંએ વર્ષો વલાં જાય અને તેમ છતાં પણ જો તેનો ઉત્સાહ ટકી રહે અને રમરણુશક્તિ પ્રબળ હોય તો જ તે કાર્ય પૂર્ણ કરી શકે; અને છતાં પણ આવો સફળ ઇતિહાસ લખી શકે કે કેમ એ શંકા ભરેલું છે. પ્રસ્તુત ઇતિહાસ વાંચતાં જણાય છે કે કોઈ પણ નાની કે મોટી વિગત શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈની નજર બહાર રહી ગઈ નથી. આને તેમની ઝીણવટ અને કાળજીભરેલી નોંધોનું

૧ માચ્યું. ૧૮૧ ગુનો અઘતન સંશો. પૂર્વક રચેલો ઇતિહાસ

કે તેમની પ્રગળ રમૂતિનું પરિણામ ગળતું એ સમજાતું નથી. એટલી વાત સત્ય છે કે પ્રસ્તુત પુસ્તક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની આજ્ઞાથી લખાયું નથી, પણ તેમની આખી જિંદગીના પરિશ્રમનું ફળ છે.

વિભાગ બીજામાં કુમારપાલથી ત્રિભુવનપાલ સુધી સોલંકીઓના અને ત્યાર પછી વીસલદેવથી કર્ણ દેવ સુધીના વાઘેલાવંશના ઇતિહાસનો સમાવેશ થયો છે. આ લેખમાં સોલંકીવિભાગનું અવલોકન લખી વાઘેલા વંશનું અવલોકન દ્વે પછી લખવાનો વિચાર રાખ્યો છે, કારણ કે વાઘેલા વંશનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરવાનો સમય મળ્યો નથી અને એ સંબંધી શિક્ષણોત્તર પુસ્તક ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો બા. ૩ ફોર્સ સભા તરફથી હજી સુધી પ્રાપ્તિ થયું નથી.

પ્રથમ વિભાગમાંની તેટલી જાગતોમાં ગતભેદને અવકાશ હતો તેટલી જાગતોમાં આ વિભાગમાં નથી એ ખુશી થવા જેવું છે. આ વિભાગમાં અપુત્રિકાધન અને કુમારપાલની અદિસા સંબંધી કરેલી શાસ્ત્રીય ચર્ચા ખરેખર રા. દુર્ગાશંકરભાઈની બહુમુતતા અને સમાધાનકારક શૈલીને અનુરૂપ છે. ઇતિહાસના મંથોમાં લઘુ ભીમદેવનું વૃત્તાન્ત વસ્તુપાળ અને લવણપ્રસાદ તથા વીરધવલના વૃત્તાન્તમાં દંદાધનનું હતું પરન્તુ શ્રી રાઘવીજીએ ઉત્કૃષ્ટ લેખોને કાલાનુક્રમે ગોઠવી ભીમદેવની હકીકત વિશિષ્ટ રૂપે સિલસિલાગ્રંથ વર્ણવી છે. તેમાં પણ માળવાના રાજ્યો સાથેના વિમલનું વર્ણન વિશદ રીતે કરવામાં આવ્યું છે.

સં. ૧૨૮૭માં પાટણની ગાદી પચાવી પાકનાર જયંતસિંહ કાણુ હનો એ સંબંધી તેમણે જે પ્રકાશ નાંખ્યો છે તે અપૂર્વ છે. માળવાના રાજ અર્જુનવર્મા સાથે સં. ૧૨૭૦ના અરસામાં ગુજરાતનો કોઈ જયસિંહ નામનો સામંત લલ્લ્યો હતો. એમ અર્જુન-

વર્માના દાનપત્રમાં ઉલ્લેખ છે. આ જયસિંહ તે જ સં. ૧૨૮૦ના દાનપત્રવાળો જયંતસિંહ હોવો જોઈએ એ શ્રી શાસ્ત્રીજીનો તર્ક મને યથાર્થ લાગે છે. જોકે તેમણે એ સંબંધી કંઈ પ્રમાણ આપ્યું નથી પણ મને એક મળી આવ્યું છે. ઉક્ત દાનપત્રની અંદર જોકે જયંતસિંહ નામ છે, પરંતુ તેની અંતે સહી કરી છે તેમાં જયસિંહ નામ છે. આથી જયંતસિંહ અને જયસિંહ એક જ હોવા જોઈએ એ ખરું છે. દેવગિરિના સિંધણીની ગુજરાત ઉપરની ચઢાઈ-ઓનું વર્ણન કરવામાં અને તે સમયના મુસલમાન હસ્કરને હરાવવાનો યથા ગુજરાતની સેનાને નહિ આપતાં મેવાડના જૈનસિંહને આપવામાં થી. દુર્ગાશંકરભાઈએ નિષ્પક્ષ ઇતિહાસકારનું સાચું વલણ બતાવ્યું છે.

ઉપરની મતીકથની બાબતો બતાવ્યા પછી, હવે મતભેદની બાબતો નોંધવી પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ દર્શીકત કુમારપાળના જૈન ધર્મના સ્વીકાર સંબંધી છે. શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈ એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા છે કે કુમારપાળે શિવભક્તિનો ત્યાગ કર્યો વગર જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. આ સંબંધી ના પાડી શકાય એમ નથી. સોમનાથ બગવાન સોલંકીઓના કુલદેવ હતા, તેથી તેના ઉપર પણ તેની આર્યા હોય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. હાલ પણ શ્રીમાળી વણિક જૈનો મહાલક્ષ્મીદેવીને અને પોરવાડ જૈનો અંબાજીને પોતાની કુલદેવીઓ તરીકે સ્વીકારી તેમનાં દર્શન કરે છે, બાલા-આખડી રાખે છે અને નવરાત્ર પણ બેસે છે. બીજું કુમારપાલનું એમ માનવું હતું કે મને સોમનાથની કૃપાથી રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેથી તે જૈન થયો હોવા છતાં ઉમાપતિ-ચરલઘ્નપ્રસાદઃ ગિરુદ કાયમ રાખે તો તે સ્વાભાવિક છે. સોમેશ્વર જેવો બ્રાહ્મણ કવિ પણ તેને વીતરાગરત્તિઃ એટલે તીર્થંકરની ભક્તિવાળો જણાવે છે એ પુરાવો કંઈ જોઈએ બગવાન નથી. પંદરમા સૈકામાં સ્થાએશા ધર્મોરણ્યમાં અને સત્તરમા સૈકામાં

૪ માર્ચ, ૧૯૧૧ ગુ નો અધ્યતન સંશો. પૂર્વે રચેલો ઇતિહાસ

સંગ્રહપ્રદીપમાં પણ કુમારપાલ જૈન થયો હોવાનાં સ્પષ્ટ કથનો છે. એ ઉપરાંત દંતકથાઓમાં અને બાટચારણોની ખ્યાતોમાં પણ એ હકીકત જણાવેલી છે. આ બધા બ્રાહ્મણધર્મીઓના પુરાવા છે. વળી, સં. ૧૨૨૧ના આરોરના લેખ ઉપરાંત પાટણના સંઘવીના પાકાના બંડારમાંની યોગશાસ્ત્રની સં. ૧૨૨૮ની પુષ્પિકામાં પાટણના બંડારોની સૂચિ બા. ૧, ૫ ૧૦૫; (G.O.S.) કુમારપાલને પરમાર્હત નિશેષણ લગાડેલું છે, તેમ જ શાન્તિનાથ-ચરિત્રની સં. ૧૨૨૭માં રચાયેલી દાનપ્રશસ્તિમાં (પાટણના બંડારોની સૂચિ બા. ૧, ૫. ૧૦૫) કુમારપાલને 'સુશ્રાવક' કહ્યો છે. આ પુરાવા ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે કુમાર-પાલે તેના અંતકાળનાં વર્ષોમાં જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જો કે સં. ૧૨૧૬નું વર્ષ બરોબર નહિ હોય એમ હું માનું છું. એ વર્ષ મારા ધારવા પ્રમાણે સં. ૧૨૨૬નું હોવું જોઈએ. મં. ૧૨૧૬માં તેણે અહિંસાવિશે આજ્ઞાપત્ર કાઢ્યું હોય તે જનવાજ્ઞેગ છે, પરંતુ તેણે જૈન ધર્મની દીક્ષા તો સં. ૧૨૨૬માં જ લીધેલી હોવી જોઈએ. જો એ વર્ષનો સ્વીકાર કરીએ તો સં. ૧૨૨૫માં લખાયેલી પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રની પ્રશસ્તિ અને બાવન૫૨૨પતિની સોમનાથની પ્રશસ્તિના પુરાવાનો પરિહાર થાય છે.

આ પ્રમાણે અજયપાલે કરેલા જૈનધર્મ ઉપરના અન્યા-યારની હકીકતને ન માનવા વિશેનો શ્રી દુર્ગાચંદ્રમાધવનો અભિપ્રાય પણ સ્વીકારી શકાય એવો નથી. તેઓ લખે છે કે "જેનોએ તેની જે નિંદા કરી છે તેનું કારણ તેની ઉચ્ચ શિવ-ભક્તિ જ લાગે છે." આનું આક્ષેપાત્મક વાક્ય તેમના જેવા નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસકારને હાથે લખાય એ યોગ્ય નથી. મૂળ-રાજથી માંડી સિદ્ધરાજ સુધીના લગભગ બધા સોલંકી રાજાઓ ઉચ્ચ શિવભક્ત હતા, છતાં પણ તેમની નિંદા જેનોએ ન કરી અને માત્ર અજયપાળની કરી તેનું કારણ શું ? વળી તેઓ

લખે છે કે “ અજ્ઞાત જૈન ધર્મ તરફ તેણે (અજ્ઞપાળે) પ્રક્ષપાત બતાવ્યો નહિ હોય અને જૈનો અપક્ષપાતનો દ્વેષ ગણે એ સ્વાભાવિક છે.” આ વાક્ય પણ શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈએ અસાવધપણામાં લખેલું લાગે છે. શું બધા ગુજરાતના રાજ્યોએ જૈન ધર્મ તરફ પ્રક્ષપાત બતાવ્યો હતો ? તો તેમના અપક્ષપાતને જૈનોએ દ્વેષ ન ગણ્યો અને માત્ર અજ્ઞપાળના અપક્ષપાતને દ્વેષ કેમ ગણ્યો ? શું એમ નથી લાગતું કે અજ્ઞપાળે જૈનોની નિંદાને પાત્ર થવાને તેમના તરફ દુર્વર્તન ચલાવ્યું હતું ? તેના પુત્રના ઉત્ક્રાંતિ લેખમાં “ પૃથ્વી ઉપર નિષ્કલક રામરાજ્ય ઉતારનાર ” કહ્યો હોય તેથી તેના ઉપરનો આરોપ કાંઈ અંશે આઠો થતો નથી. કહ્યુંદેવ વાઘેલાને ઇડરના લેખમાં ‘શ્રુતિ અને શાસ્ત્ર અનુસાર પ્રભુ પાલન કરનાર’ કહ્યો છે, તે માટે શ્રી શાસ્ત્રીજી કહે છે કે ‘એના રાજ્યમાં રહેનાર એની સ્તુતિ જ કરે,’ તો પછી અજ્ઞપાલનો પુત્ર પોતાના પિતાની સ્તુતિ સિવાય બીજું શું કરે ? જો રાજ્યમાં રહેનાર માણસના વચનને રાજાની લાયકીનું પ્રમાણપત્ર ન ગણવામાં આવે તો પુત્રના વચનના આધારે બાપની લાયકીનું માપ શી રીતે નીકળી શકે ? ‘મોહપરાજ્ય’નો કર્તૃ યશ:પાલ અજ્ઞપાલનો સેવક હતો, તેથી તેના વિરુદ્ધની હકીકત ન લખે એ સ્વાભાવિક છે. કીર્તિકૌમુદી અને સુકૃતસંકીર્તનના લેખકોએ કાંઈ રાજાની નિંદા કરી જ નથી, તો તેઓ અજ્ઞપાલના વિરુદ્ધ પણ શું કરવા લખે ? ચામુંડ બખિચારી હતો એ મત તરફ શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈનું વલણ છે, તો આ બે લેખકોએ એ બાબતમાં મૌન સેવી ચામુંડની કેમ પ્રશંસા કરી છે ? વળી અજ્ઞપાલના સેવકોમાં જૈનો હતા, તેથી જૈનો ઉપરના તેના જુલમની વાત માનવા જેવી નથી. એ ફલીલ પણ ટકી શકે તેમ નથી. ઔરંગઝેબના મોટા મોટા અધિકારીઓ હિંદુઓ હતા, છતાં પણ તેણે હિંદુ ધર્મ ઉપર જુલમ નહોતો કર્યો ?

માર્ચ ૧૪૧ ગુનો અદાતન સંશો. પૂર્વક રચેલો ઇતિહાસ

આથી અન્યપાલે જોનો ઉપર કરેલા આચાર્ય સંબંધીના પુરાવા એમ સહેજે ફેંકી દેવાય એવા નથી એમ હું ધારું છું.

અન્યપાલે કુમારપાલને ઝેર આપ્યા સંબંધી હકીકત પણ શ્રી શાસ્ત્રીજીને માનવા યોગ્ય નથી લાગતી, પરંતુ તેનું કારણ માત્ર એટલું દર્શાવ્યું છે કે કુમારપાલ પછી અન્યપાલ ગાદીનો હક્કદાર વારસ હતો, તો તે શા માટે કુમારપાલને ઝેર આપે ? પરંતુ રાજ્યક્ષોભ રાજ્યકર્તાના મરણ સુધી થોભી શકતો નથી. ઇતિહાસમાં હક્કદાર વારસોએ રાજ્યકર્તા સામે બંદ ઉઠાવ્યાનાં અથવા તેમનાં ખૂન કરાવ્યાનાં ઘણાં દૃષ્ટાન્તો છે. વળી આ બાબતમાં જે કારણ પ્રબંધોમાં આપવામાં આવ્યાં છે—કુમારપાલ અન્યપાલનો હક્ક નષ્ટ કરી તેના હૌદિત્ર પ્રતાપમલ્લને વારસ કરાવવાની પેરવીમાં હતો—એ કારણ કાઢી નાંખવા જેવું નથી. સિક્કરાજનો વિચાર પણ પોતાની પછી રાજ્ય પોતાના હૌદિત્ર સોમેશ્વરને મળે તેવા હતો એમ પૃથ્વી-રાજદાવ્યમાં નોંધાયું છે. આ જોતાં કુમારપાલને ઝેર આપ્યા સંબંધી વાત ન માનવા જેવી નથી.

સિક્કરાજે કુમારપાલને મારવાના કરેલા પ્રયત્નો પણ માનવાની શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈ ના પાડે છે. ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ તેઓ કહે છે કે એ સંબંધી પૂરતા પુરાવા નથી એ બાબતને આશ્ચર્ય થાય છે. જોન પ્રબંધોમાં તે સંબંધી ઘણા પુરાવા છે. એ પુરાવા સાચા માનવા નહિએ જુદી વાત છે, પણ પુરાવા જ નથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી. વળી તેઓ કુમારપાલ રાજ્યમળ્યા પહેલા પાટનુંતી ગદારબદ્ધ હતો હતો એ વાત માને છે, તો આ હકીકત પણ જોન પ્રબંધોના આધારે માને છે કે તેને માટે સ્વતંત્ર પુરાવા બીજા છે ખરો ? તે રખડપટ્ટીનો હેતુ શું મોહપરાજય પ્રમાણે કુતૂહલ જ માનવો ? રાજ્યનો હક્કદાર માણસ રાજ્યના અતેસમયે રાજધાની બહાર કુતૂહલથી રખડ્યા કરે એ વાત માની શકાય તેવી છે ? જે પ્રબંધો-

ના આધારે કુમારપાલની રખડપટ્ટીની વાત સાચી માનવામાં આવે, તે જ પ્રખ્યાતિએ તેનું જણાવેલું કારણ સાચું ન માનવું એ કેવો ન્યાય ? એ કારણ સાચી ખોટું માનવું ? એમાં સિદ્ધરાજની પ્રતિજ્ઞાની હાનિ ચાલ છે તેથી ? પરંતુ કુમારપાળ પાછળ મારા મોકલવામાં પ્રમુખકારોએ જે તક ક્યો છે કે કુમારપાળ હલકા કુલનો હતો, તે મરણ પામે તો સિદ્ધરાજને પુત્ર ચાલ, વગેરે માનવા જેવા નથી. ખરું કારણ તો પૃથ્વીરાજવિજયમાં આપેલું છે. પોતાની પછી પોતાનો દૌહિત્ર સોમેશ્વર ગાદીએ આવે તેવી સિદ્ધરાજની ઇચ્છા હતી, એમ માનીએ તો ખોટું નથી.

પ્રખ્યાતિમાં લખ્યું છે કે અજમેરનો અણોરાજ પાટણ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો અને ગુજરાતના સીંગાડે લુદ્ધ થયું હતું, પરંતુ ખીજ મંથોમાં એમ છે કે કુમારપાળે અજમેર ઉપર ચઢાઈ કરી હતી અને ત્યાં લુદ્ધ થયું હતું. શ્રી દુર્ગાચંકર-ભાષા પહેલી હકીકતનું ખોટી માની ખીજ હકીકત ખરી માને છે. અલખત ખીજ હકીકત ખરી માનવાને પુરાવો જળવત્તર છે, એ વાત ખરી, પરંતુ એ જાનેનો સુમેળ એ વાર લુદ્ધ થયાં એમ માનીએ તો સાધી શકાય એમ છે. એક જ લુદ્ધ માનવાથી એ લુદ્ધનું કારણ શોધી શકાતું નથી. કુમારપાલ ગાદીએ બેઠો કે તુરત જ તે નવો રાજા છે તેથી જલદી પરાસ્ત થશે અથવા તો પોતાના પુત્ર સોમેશ્વરનો એ ગાદી ઉપર સિદ્ધરાજે હક્ક સ્થાપિત કર્યો છે એ કારણથી અણોરાજ સ. ૧૩૦૧ માં કે ૧૩૦૨માં પાટણ-ઉપર ચઢી આવ્યો હોય, પણ કંઈક સમાધાન ચવાથી કે હારવાથી પાછો ગયો હોય અને કુમારપાલે રાજ્ય સ્થિર કર્યા પછી અણોરાજના આક્રમણનું વેર લેવાને સં. ૧૩૦૭માં અજમેર ઉપર ચઢાઈ કરી હોય તો જનવાળેગ છે. શ્રી ગૌરીચંકર એણે પણ કુમારપાલ અને અણોરાજ વચ્ચે એ લુદ્ધ થવાનું માન્યું છે.

માર્ચ ૧૪૧ શુ.નો અદ્યતન સંશો. પૂર્વક રચેલો ઇતિહાસ

પ્રબન્ધચિન્તામણિ અને પ્રબન્ધકોશમાં આ ચુદ્ધમાં કુમાર-
પાળના પક્ષમાંથી અર્જુનરાજના પક્ષમાં જનાર ચાહડને રાજકુમાર
ગણેલો છે, છતાં પણ તેઓ દ્વાયાશ્રયના એક સંદિગ્ધ વચનને
પ્રમાણ માની તેને હાથીનો માવત માને છે. હું આ ચાહડને
સિદ્ધરાજનો દૌહિત્ર સોમેશ્વર ગણું છું. આ સંબંધી મારી અને
શ્રી દુર્ગોશંકરભાઈ વચ્ચે ચર્ચા ફોર્મસેમાના ત્રેમાસિકમાં ચાલેલી
છે, તેથી અહીં વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

વાગ્મટાલંકારનો કર્તા વાગ્મટ ઉદયન મંત્રીનો પુત્ર નહોતો.
એમ શ્રી. દુર્ગોશંકરભાઈ માને છે, પણ ફોર્મસે સગાના મહોત્સવ-
ગ્રંથમાં 'ઉદયનમંત્રી અને તેનો વંશ' એ લેખમાં મેં બતાવ્યું
છે કે વાગ્મટાલંકારનો કર્તા ઉદયનપુત્ર જ હતો; તે સંબંધી શ્રી.
દુર્ગોશંકરભાઈ અને અન્ય સાહિત્યકારોનું ધ્યાન દોરું છું.

વીરધવલના પુત્ર વીરમ સંબંધી શ્રી. દુર્ગોશંકરભાઈએ કરેલી
ચર્ચા મને સમાધાનકારક લાગી નથી. ઉત્કીર્ણ લેખોમાં વીરમનું
નામ ન હોય, તેથી તે વીરધવલનો પુત્ર ન હોય એ અનુમાન
સકારણ છે; પરંતુ ૧૨૬૫ના લેખમાં જણાવેલા લૂણપસાક અને
તેના પુત્ર વીરમને વસ્તુપાલના આશ્રયદાતા લૂણપસાક કરતાં
ભિન્ન વ્યાક્રિત માનવા તરફ ઇતિહાસકાર પ્રેરાપા છે તે યોગ્ય નથી.
આ લૂણપસાકના પિતૃનું નામ પણ આનાક હતું એમ જયંત-
સિંહના સં. ૧૨૮૦ના અને બીમદેવ ખીખના સં. ૧૨૮૭ના
દાનપત્રો ઉપરથી જણાય છે. આથી જાને લૂણપસાક (લાવણ-
પ્રસાદ) એક હોવા જોઈએ. અને તેને એ પુત્રો વીરમ અને
વીરધવલ હોવા જોઈએ એમ હું માનું છું. રા. દુર્ગોશંકરે ત્રીજા
પુત્રનું નામ સંમાર્ગસિંહ જણાવ્યું છે, પરંતુ તેનું પ્રમાણ આપ્યું
નથી, આથી વીરમ તે વીરધવલનો પુત્ર નહિ પણ તેનો ભાઈ
હતો એમ હું ધારું છું. ૨૬. તનસુખરાગ ત્રિપાડીએ વીરધવલ

અને વીરમને એક જ ગણ્યા છે, પણ વળી વીરધવલના ત્રીજા પુત્રનું નામ પણ વીરમ ગણ્યું છે. (જુઓ પુ. પ્ર. ૧૯૧૦માં મુરલીધરના મંદિરની પ્રચરિતનો લેખ.)

માળવાનો રાજા બલ્લાલ કે જેને કુમારપાળે હરાવ્યો હતો તેને દક્ષિણનો હોદ્દાસલા બલ્લાલ ગણવાનો શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈનો તર્ક સંતોષકારક નથી, કારણ કે કુમારપાળનું મરણ સં. ૧૨૨૬માં થયું, જ્યારે આ હોદ્દાસલા બલ્લાલ સં. ૧૨૨૬માં ગાદીએ આવ્યો હતો. ઇલાચ એમ કહેવામાં આવે કે કુમારપાળે મરણના વર્ષે જ તેને હરાવ્યો હોય, પરંતુ આ બલ્લાલને હરાવવાનો સં. ૧૨૦૮ની વડનગરની પ્રચરિતમાં ઉલ્લેખ છે. એથી આ હોદ્દાસલા બલ્લાલ માળવાનો બલ્લાલ હોઈ શકે નહિ એ ખુલ્લું છે. આ ઉપરથી શ્રી. દુર્ગાશંકરભાઈ અનુમાન કરે છે કે તેણે ગાદીએ આવ્યા પહેલાં કુમારપાળ સાથે યુદ્ધ કર્યું હશે !

હવે કંઈક ઓછા મહત્વની અને કંઈ નજરચૂક જેવી બાબતોનો વિચાર કરીશું.

પ્રકરણ ૧૩ માંના આરંભમાં લખ્યું છે કે શંકરે સિદ્ધરાજને કહ્યું હતું કે “ તારા ભાગ્યમાં પુત્ર નથી અને તારા પછી કુમારપાળ ગાદી બેસશે ” એમાં પૂર્વાર્ધ મૂળ શ્લોકમાં નથી. મૂળ શ્લોક આ પ્રમાણે છે:—

ત્વદ્વંશત્રીયત્રિભુવનપાલપુત્રોસ્તિ ધૂઃક્ષમઃ ।

કુમારપાલઃ સાશ્વત્યસ્ત્વદન્તે ર્માઁ ધરિષ્વતિ ॥

(સર્ગ) ૩૫, શ્લોક ૫૫.

અર્થાત્ તારા બત્રીજા ત્રિભુવનપાલનો પુત્ર કુમારપાલ તારા પછી પૃથ્વીને ધારણ કરશે. આમાં ‘ તારા ભાગ્યમાં પુત્ર નથી ’ એવું વચન નથી.

વળી એ જ પૃષ્ઠ ઉપર લખ્યું છે કે દ્વયાશ્રય તથા ચિતોડના કિલ્લાના લેખમાં કુમારપાલની વંશાવળી આપેલી છે, પરંતુ દ્વયાશ્રયમાં તેના બાહ્યો તથા બહેનોનાં નામ નથી અને ચિતોડના લેખમાં તો તેના વંશના એક પણ માણસનું નામ નથી. ભાવબ્રહ્મરૂપતિની પ્રશસ્તિમાં તેની બેન પ્રેમલદેવીનું નામ છે, પણ દેવલદેવીનું નામ કોઈ ઉત્કૃષ્ટ લેખમાં નથી. દેવલદેવી અન્નમેરના ચૌહાણ રાજા અર્જુનરાજને પરણાવી હતી એવો ઉલ્લેખ પ્રત્યંધોમાં છે, પણ કુમારપાલ અર્જુનરાજની પુત્રીને પરણ્યો હતો એ હકીકત જોતાં પ્રત્યંધોની વાત માનવા લાયક નથી. આથી કુમારપાલને બીજી બહેન હતી કે નહિ એ વાત સંકાપડતી છે. પાટણના ભંડારમાંની કુમારપાળપ્રત્યંધતી પ્રતમાં (ગા. પ્રા. મં. સૂચિ ભા ૧, પૃ. ૧૭) ત્રિભુવનપાલને ત્રણ પુત્ર અને એક પુત્રી હોવાનું રપૃષ્ઠ વિધાન છે. ત્રિભુવનપાલસ્યૈકામૃત્સ્મૃતા, તત્રયાસ્ત્રયઃ આથી દેવલદેવીની વાત ખોટી છે.

કુમારપાલના ગાદીએ બેસવાની તિથિ વિચારણામાં માગશર શુદ્ધિ ચોથ આપેલી છે અને જિનગંડનગણિના કુમારપાળપ્રત્યંધમાં માગશર વદિ ચોથ આપેલી છે; આમાંથી શ્રી દુર્ગા-ચંકરમાર્ધ શુદ્ધિ ખરી માને છે અને વદિ ખોટી માને છે, જો કે તેમ માનવાનું કારણ આપ્યું નથી. પરંતુ કુ. પ્ર. માં એ તિથિએ પુષ્ય નક્ષત્ર જણાવેલું છે. હવે, માગશર માસમાં પુષ્ય નક્ષત્ર વદમાં જ હોય, સુદમાં હોય જ નહિ, કારણ કે મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર માગશરની પૂનમ હોય અને ત્યાર પછીનું ત્રીણું નક્ષત્ર પુષ્ય વદ ચોથના દિવસે જ સંભરી શકે. આથી કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકની તિથિ માગશર વદિ ચોથ જ ખરી છે.

પૃ. ૨૮૬ અને ૧૯૦ ઉપર લખ્યું છે કે કુમારપાલે નાન્દી-પુરના લશ્કરને બલ્લાળ સામે મોકલ્યું હતું. એ ઉપરથી એવો ભાસ થાય છે કે માળવાના રાજા સામે પોતાનું લાટમાં આવેલું

લશ્કર મોકલ્યું હતું. મૂળ શ્લોકમાં (સ. ૧૬, શ્લોક. ૨૩) તે એમ છે કે સાકાંશ્ય, નાન્દીપુર અને વાતાનુપ્રસ્થ-એ નગરોના રાજાઓને સેનાપતિ કાકની સાથે મોકલ્યા હતા. નાન્દીપુરમાં કુમારપાળનું સૈન્ય હતું તે જલ્દાજની સામે મોકલ્યું એવો અર્થ શ્લોક કે તેની टीकाમાંથી નીકળતો નથી.

ગિરનારનાં પગથિયાં જાંધાવનાર રાણિગપુત્ર આંબાકને સોરઠનો અધિકારી લખવામાં આવ્યો છે, પણ તે અધિકારી નહોતો. અધિકારી તો વાહક હતો અને વાહકે તેને એ પગથિયાં જાંધાવવાના કામ માટે નીમ્યો હતો એમ જિન૦ કૃત કુમારપાળપ્રબંધ ઉપરથી જણાય છે; વળી એ ઉપરથી જણાય છે કે એ પગથિયાં રાજ્યખર્ચે જાંધાવવામાં આવ્યાં હતાં. વૌસરિને બહુચનો જ્ઞાણુ (પૃ. ૩૨૨) લખ્યો છે, પણ તે બહુચનો વતની હતો એવો કાંઈ કેકાણે ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી.

પૃ. ૩૪૬માં ઉપર સોમેશ્વર ચૌહાણને ગાદીએ બેઠાનું વર્ષ સં. ૧૨૩૬ લખ્યું છે, તે સરતચૂક કે મુદ્રચૂકોય છે. એ વર્ષ સં. ૧૨૨૬ જોઈએ.

(અપૂર્ણ)

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

ઝાંખી રેખાઓ

નર્મદ—અર્વાચીનોમાં આઘ : કનૈયાલાલ મા. મુનશી (આર. આર. શેઠની કૃા. ૩૧. ૧-૪-૦)

આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી મુનશી લખે છે 'આ નર્મદનું ચિત્ર ૧૯૩૨-૩૩માં જેઠમાં લખાયતું. ...તે આજે પ્રસિદ્ધ થઈ છે.' આ વિધાન ઉપરથી, શ્રી. વિશ્વનાથ બટ્ટના 'વીર નર્મદ'માં છે તેનું સુરેખ શબ્દચિત્ર જોવાની આશા રાખનાર વાચક તો આખું પુસ્તક વાંચી હતાજ ન ચવાતો. આમ થવાનું કારણ

સ્પષ્ટ જ છે. જ્યાં ઐતિહાસિક વિગતો ઉપલબ્ધ હોતી નથી, અને જોના ચરિત્રનિરૂપણમાં માત્ર કાલ્પનિક રંગો પૂરવાના હોય છે ત્યાં જ શ્રી મુનશીની શક્તિ ('નરસિંચો બસ-હરિનો 'માં બન્યું' છે તેમ) પૂરેપૂરી ખીલી જાડે છે. પણ દુબોઝે નર્મદ તો 'મારી હકીકત' લખી ગયો છે. એના જીવનના બધા જ મુખ્ય પ્રસંગો એટલા બધા સાચા સ્વરૂપમાં નર્મદના તથા નવલરામનાં લખાણો દ્વારા ઉપલબ્ધ છે કે એમાં શ્રી. મુનશીની કલ્પનાચિત્રો દોરવાની શક્તિ ગૂંચળાઈ જાય છે. આમ શ્રી. મુનશીની ચિત્રશક્તિની આડે અહીં ઇતિહાસ આવીને જોડો રહે છે. વળી ભૂતકાળ પાસે જવાની, તથા ભૂતકાળને ઓળખવાની અભ્યાસજન્ય જે રસદષ્ટિ વિશ્વનાથ પાસે છે તે મુનશી પાસે નથી. એઓ તો નર્મદની કૃતિઓની મૂલવણી એમના 'સરસતા'ને ધોરણે જ કરે છે; (જુઓ 'કવિજીવનનો પ્રારંભ' તથા 'સુધારાનો પયગંબર'નાં પ્રકરણોમાં એમણે આપેલી સાહિત્યની વ્યાખ્યા, તથા સાહિત્યપરીક્ષાનાં દર્શાવેલાં ધોરણો). નર્મદના ઋતુવર્ણન કાવ્ય વિશે ચર્ચા કરતાં શ્રી. મુનશી કહે છે કે 'પ્રકૃતિકાવ્યો રચવાનો આ રતુત્વ પ્રયાસ સરસતાની દૃષ્ટિએ નિર્માલ્ય છે." આ સરસતાનાં ધોરણ વિશે શ્રી. ડોલરરાય મંકડનો જ અભિપ્રાય ટાંકું છું. એઓ કહે છે "...આ સરસતા શબ્દ પણ શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં આવે એવો નથી" ('સાહિત્યમાં સચોટતા' કૌમુદી : નવેમ્બર, ૧૯૩૬; પૃ. ૪૬૪ની ફૂટનોટ). વળી શ્રી મુનશીએ 'રોમેન્ટિક' માટે 'અદ્ભુત-રંગી' શબ્દ વારંવાર વાપર્યો છે, તો 'રોમેન્ટિક સાહિત્ય' એટલે આપણને વિરમચંપમાડનારું સાહિત્ય એવો અર્થ કરવો? અને એ અર્થમાં અદ્ભુતરસનું સંબંધ સાહિત્ય 'રોમેન્ટિક' કહી શકાય ખરું?

આ પુસ્તકનું ગમે તે પાનું ઉઘાડો, તો જાણે ઇતિહાસનો અન્ય ન વાંચતા હોઈએ તેમ ત્યાં તારીખ અને સાલો દૃષ્ટિએ

પડે છે. વળી આ તારીખો અને વર્ષો પણ અમુક ક્રમમાં નથી આપ્યાં. પ્રથમ પ્રકરણમાં શ્રી. મુનશી જણાવે છે કે '૮મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૫૧ એ નર્મદ ઇન્સ્ટિટ્યુટ છોડે છે' (પ. ૮.) ત્યાર બાદ એની સૂરત અને રાદેરની પ્રવૃત્તિઓ જણાવ્યા પછી, એઓ કહે છે કે જાન્યુઆરી ૧૮૫૪માં નર્મદ સૂરતથી મુંબઈ આવે છે (પૃ. ૧૭). વળી ૧૮મા પૃષ્ઠ પર કહે છે કે ૧૮૫૧ની તેરમી જૂને નર્મદ ફરી ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં જોડાય છે. અહીં સાલ ગોટી છે. ૧૮૫૪ જોઈએ. આ ઉપરાંત શ્રી મુનશીએ જે ઐતિહાસિક વિગતો રજૂ કરી છે તેમાંએ ક્રમ નથી. બીજા પ્રકરણની શરૂઆત, ૧૬૮૭ની સાલમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની મુંબઈ આવી ત્યારથી થાય છે-તે કે, આ પ્રકરણમાં નર્મદની પ્રવૃત્તિઓ તથા ૧૮૫૪ના સમય પર વાયકનું લક્ષ કેન્દ્રિત કરવાને જણે શ્રી. મુનશી મુંબઈનો, કેળવણીનો અને બુદ્ધિવર્ધક સમાનો ઇતિહાસ, પાના ને પાના સુધી પોતાની કૃતિઓમાંથી અવતરણો આપી લાંબાએ જ જાય છે, તેથી, લખાણની એક છાપ બેઠતી નથી, સમમતા આવતી નથી. પછી બીજા ફકરામાં ૧૮૧૮ની હકીકત, ત્રીજા ફકરામાં ૧૭૬૨ની વિગતો, અને છઠ્ઠામાં ૧૮૧૩ની વિગતો આપી છે. આમાં કંઈ ક્રમ લાગે છે? એ જાણું લખાણ તો લેખકની અંગત ઉપયોગ માટેની નોંધ જાણે છપાવી દીધી હોય એવું લાગે છે એક તો આ જાંધી ઐતિહાસિક વિગતો જ મુખ્ય વિષયને અનુપકારક તેમાં વળી એ વિગતોમાં ક્રમ નહિ, એથી આખું લખાણ વ્યસ્ત લાગે, એમાં ગમે તેવા વાયકને પણ કચાર લાગે તેમાં શી નવાઈ? આ તો ઠીક, પણ એમના આ નર્મદજીવનનાં ચિત્રમાં, મુખ્યચિત્ર કરતાં પશ્ચાદ્ભૂને જ વિશેષ મહત્ત્વ પાળ્યું છે, એવું 'બુદ્ધિવર્ધકની ઉત્સાહમૂર્તિ' તથા 'સુધારાનો પયગંજાર' વગેરે પ્રકરણો વાંચતાં લાગે છે. અહીં આલેખાયેલા પ્રસંગોની વરણી પણ રસદષ્ટિએ નથી થઈ, અને તેથી જાણે શ્રી. વિશ્વનાથે દર્શાવેલો

આ નર્મદ જ ન હોય એવું લાગે છે. એક જ દૃષ્ટાન્ત લઈએ. જહુનાયજી મહારાજ જોડેનો નર્મદનો મેળાપ તથા શાસ્ત્રાર્થ વિષે એ ઉભય વચ્ચે થયેલી ચર્ચાનો પ્રસંગ જે રસમય રીતે 'ભારી હકીકત'માં રજૂ થયો છે તે અહીં સાવ મેળો તથા નીરસ લાગે છે. બીજી બાજુ, શરૂઆતનું લાલચકર દ્વે તથા નર્મદ વચ્ચેના સંઘર્ષણનું ચિત્ર, તથા ડૉ. વિલ્સનને ત્યાં મેળા થયેલા સુધારકોનું ચિત્ર, એ શ્રી મુનશીની ચિત્રશક્તિનાં લાક્ષણિક દૃષ્ટાંતો લેખી શકાય. આવી જ ચિત્રશક્તિ જો આખા પુસ્તકમાં દૃષ્ટિએ પડતી હોત, તો આ પુસ્તક નર્મદધેલા મુનશીની યશસ્વી કૃતિ બની રહત. પણ અહીં તો, 'બુદ્ધિવર્ધકની ઉત્સાહમૂર્તિ'માં છે તેમ, કંપની અને કેળવણી, સુધારકો તથા સમાજો અને પત્રકારત્વના નર્મદના જીવનને કોઈ પણ રીતે ઉપકારક ન થઈ પડે તેવા ઇતિહાસો; 'કવિજીવનનો પ્રારંભ,' 'સુધારાનો પયગંબર' વગેરે પ્રકરણોમાં, શ્રી. મુનશીએ સાહિત્યશિક્ષકની છટાથી રજૂ કરેલા 'સચોટતા' 'સરસતા' 'સર્જન' અને 'ચિત્ર' વિષેના ચર્ચારપદ અને કંઈક અંશે ભ્રામક સિદ્ધાંતો; તથા બળવા વિષે રજૂ કરેલી સંદિગ્ધ વિગતો; એ બધા વચ્ચેથી નર્મદની મગદૂર શી કે તે જિંઓ આવી શકે? આમ આ પુસ્તકમાં, ઇતિહાસત્રિદ્ મુનશી દૃષ્ટિએ પડે છે, સાહિત્યશિક્ષક મુનશી નજરે ચઢે છે, નજડતા નથી માત્ર આ કૃતિને ચિત્ર કહેનારા ચિત્રકાર મુનશી; અને પેલા ઠોકે ફરિયાદ કરી હતી તેમ આપણને પણ ફરિયાદ કરવાનું મન થાય છે કે, 'ગુજરાતનો નાય ને એવું પ્રતિભાસંપન્ન સાહિત્ય લખ્યા પછી શ્રી. મુનશી આવું અતેરું કમ લખતા હશે?'

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

શાન્ત કવિતા

ચન્દ્રધણ: સુદશ જા. બેઠાઈ. (આર. આર. ચોકની કં. ડા. ૨)

શ્રી. બેટાઈના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'ન્યોતિરેખા'થી ગુજરાતી

એ સમજી બાવના, વિચાર અને લાગણી પરત્વે શ્રી. બેટાઇ પર નરસિંહરાવની અસરની પ્રતીતિ કરાવે છે. વળી ૧૯૨૯માં લખાયેલા 'મનુજ' દાખ્યામાં કે ૧૯૨૭માં લખાયેલા 'ધન્યતા' કે ૧૯૩૯માં લખાયેલા 'પ્રયાણ' માં 'ગૂઢ' ને 'ગહન' શબ્દોનો નરસિંહરાવે જે લાક્ષણિક અર્થમાં ઉપયોગ કર્યો છે તે જ અર્થમાં ઉપયોગ, 'સંખ્યા' 'તારા' 'સિન્ધુ' તું દર્શન, 'ચન્દ્ર' માટે શ્રી. નરસિંહરાવે ચોતેલા સ્ત્રીજિંગી પ્રયોગનો ઉપયોગ, પ્રચલિત શબ્દ 'પારણ' અશુદ્ધ લાગવાથી શ્રી. નરસિંહરાવે 'પાલણ' શબ્દ લખી 'પારણ'ની શુદ્ધિ કરી હતી, તો આ કવિ પણ 'પાલણ' શબ્દને શ્રી નરસિંહરાવ જેટલી જ ચીવવટથી વળગી રહ્યા છે, એ સમજી બાવા પરત્વે શ્રી. બેટાઇ ઉપર નરસિંહરાવની અસર કેટલી છે તે દર્શાવે છે.

શ્રી. બેટાઇએ એમનાં આ કાવ્યોમાં વાતસલ્યપ્રેમ હૃદય ભરીને ગાયો છે. જે દાખ્ય પરથી આ સંશ્લેષનું નામ પડ્યું તે 'ધન્વધતુ' દાખ્ય તો આપણાં વાતસલ્યનાં કાવ્યોમાં ચિરંજીવ સ્થાન ભોગવે એવું કાવ્ય છે; એટલું જ નહિ પરન્તુ 'વત્સલવાધરે,' 'દાદીમા' 'અશ્વદાતુ' આદિ 'જનની' 'લ્યોતિર્મયી જનની' વગેરે કાવ્યો વાતસલ્યપ્રેમમાં પણ કવિ જે વિવિધ ભાવ લાવી ચકવા છે તે દર્શાવે છે. આપણા આજના કવિઓમાં વાતસલ્યપ્રેમનાં ગીતામાં આટલી વિવિધતા મળે એ જાણખા હોય તો તે શ્રી. બેટાઇએ જ. આજના કવિઓમાં શ્રી. બેટાઇની લાક્ષણિકતા તે આ જ. વાતસલ્યના દાખ્યોની પછી એમનાં દાંપત્યના કાવ્યનું દ્વિતીય સ્થાન આવે છે. આ દાંપત્યમાં પણ હૃદયના મુકે ઉદ્ઘાસ છે. એમનાં પ્રણયકાવ્યોમાં પ્રેમની ઉભા નયી, પરન્તુ શાન્ત અને નિર્મળો પ્રેમધન્દુ શીજી તેજ આપે છે. આ ધન્દુએ પૃથ્વીગાનો નહિ પરન્તુ ખીજ-ચોયનો જાંખો જાંખો પ્રકાશે છે, અર્થાત્ એમનાં પ્રણયકાવ્યોમાં પ્રેમનો હસનસાટ કે પ્રચંડ વેગ

નથી, પરંતુ શાન્તરસ તરફ સંક્રમણ કરતો એમનો શૃંગાર છે તે પછી આવે છે શાન્તરસની જ છાંટવાળાં એમનાં બુદ્ધોત્સાહનાં ને વીરરસનાં કાવ્યો. આ કાવ્યોમાં કાન્તિની ભાવના નથી, વર્ગવિગ્રહના રૂંવાડાં ઊભાં કરે એના જોખાર આવો કે શબ્દો નથી. કવિ ઇશ્વરને કહે છે કે:

જગતકરુણ કાવ્યના સુભગઅંશને પાળવો
પ્રભો પરમદષ્ટિ આપ, પુરુષાર્થ તો દે પાળ
કરું નહિ કશું નહિ અચળ એક નિર્જાગી.

આવી જગતની કરુણતા જોઈને એમનું હૃદય નિઃશ્વાસી ન ડગાય એવો નિશ્ચય કેળવે છે. એ કરુણતાના કારણભૂત મૂડીવાદીઓ તરફ બંડ કરવા નથી પ્રેરાતું. એમનાં વીરરસનાં કાવ્યોમાં પણ ગાંધીજીના અહિંસા-મનસા, વાચા કર્મચા-ને સત્યના સિદ્ધાંતોનો આગ્રહ જણાય છે 'કરી વિજયની તમા' એ કાવ્યમાં તે કહે છે કે વિજયની તમા નથી પરંતુ

... ... સદન ધા કરું સામદા
લડું કષ્ટું તે છતા હૃદય ક'ખીકું ના બને.

એમ સહિષ્ણુતાની અને કંપ લાગવા જેટલી પણ હિંસા ન આવે એવી માગણી, વળી 'રખે તું લખે' એ કાવ્યમાં પણ સત્યના અનલથી બમૂકી હૃદય ભરમશેષ થાય તેનો કવિને શોચ નથી, પણ અસત્યના વિપજંતુડાથી હૃદય ખદગદી રહે એવી કમનસીબો ન આવે એવું પ્રભુને પ્રાર્થે છે. આમ એમનો વીરરસ પણ ગાંધીજીના વીરરસની જેમ શાન્તપ્રધાન છે. એમના ઝાંઝરી-વિભાગનાં કેટલાંક કાવ્યો, આપણાં ગેયકાવ્યોમાં ચિરંજીવ રહેના સર્ગમાં હોય તેવાં છે. પરંતુ એમાં વિશેષે કરીને આત્માને સંબોધન હોવાથી અર્થાત્ એ કાવ્યો આધ્યાત્મિક વિષયનાં હોવાથી, એમાં ઢાળોના જેટલું વિષયનું વૈવિધ્ય નથી, અને સંગીતની માધુરી જેટલી વિચારની

રોચકતા નથી આમ છતાં આપણું અત્પસંખ્ય ગેયકાવ્યોમાં શ્રી. બેટાઇની ઝાંઝરીનો કૃષ્ણપ્રિય રણકાર ધણા કાળ સુધી સ્મરણીય રહેશે.

શ્રી. બેટાઇનાં છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં પણ ગેયતા પ્રત્યેનો એમનો પક્ષપાત વારંવાર દૃષ્ટિએ પડે છે. ગેયકાવ્યોના જેવી ધ્રુવપદ કે ટેકની પંક્તિ 'ન હું જાણું માણું' 'એકલવાસમાં' વગેરે કાવ્યોમાં છે. 'નવઉધાડ' કાવ્યમાં પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનકાવ્યોમાંનાં વલણ જેવું પંક્તિઓનું પુનરાવર્તન, 'કશી વિઝમની તમાં' જેવાં કાવ્યોમાં આદિ અને અંતમાં એક ને એક જ પંક્તિ, 'જીનપંથ' 'અર્ધે આઘ્યાં' જેવાં કાવ્યોમાં આદિ અને અન્તમાં એમ બે રચને મળતા પ્રાસો આ સર્વ એમનાં છંદોબદ્ધ કાવ્યોને ગેયકાવ્યોની દરોળમાં મૂકી દે છે. આથી એમનાં કાવ્યોને લાભ અને હાનિ બન્ને થયાં છે. કૃષ્ણરંજકતા વધી એ લાભ, જ્યારે કાવ્યબંધા-રણમાં શૈથિલ્ય આવ્યું, નિરર્થક પુનરુક્તિ વધી એ હાનિ. એમનાં કાવ્યોમાં કવચિત્ આપાસ પણ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. એમના પ્રથમ કાવ્ય 'સંસ્મરણદીપમાં' ધૂનઃ પુનઃ પાદપૂરક 'ય' અને 'જ' નો ઉપયોગ, વળી 'સંસ્મરણતારક સંસ્કુરાવે (ગોગતીને. પૃ. ૭૧) જેવી પંક્તિઓમાં 'સ' થી કાવ્યના અર્ધમાં કશી વિશેષતા આવતી નથી, એટલે અહિં 'સ' હ્યનું કાર્ય માત્ર પાદપૂરક તરીકે છે.

આમ છતાં શ્રી બેટાઇનાં કાવ્યોમાં સરળ વદન નથી, એમ તો કવિતાને કાંઈ પણ અવગણી કહી જ કેમ શકે ? એમની કવિતામાં ગતિ ન હોય, છતાં યાન્ત્રિ છે. વૃણા, યાન્તરસની જેટલે અંશે કાવ્યમાં આવશ્યકતા સ્વીકારીએ તેટલે અંશે શ્રી. બેટાઇના કાવ્યની શુભવત્તા પણ આપણે સ્વીકારવી પડશે. આપણે તો કહીએ કે--એમની પ્રકૃતિને, એમની કાવ્યપ્રતિભાને ખંડ-કાવ્યો જ વિશેષ અનુદાન છે. અને બિર્મિકાવ્યોમાં એમનો

પ્રિય ભાવ વાતસલ્યનો છે માટે—અનેક ‘જ્યોતિરખાઓ’ લાવો. ગુજરાતની કવિતાને એ સ્વરૂપના વિકાસની (ખંડકાવ્યના) અને એ ભાવની (વાતસલ્યના) ધણી જરૂર છે.

મ.

રાહ જોઈ રહેલાં પુસ્તકો

મેજ ઉપર લાંબા વખતથી કેટલાંક પુસ્તકો પડી રહ્યાં છે. એ પુસ્તકો ઉપરટપકે વાંચીને બાજુએ મૂકવા જેવાં નથી. એના ગુણદોષ જોઈ રજૂ કરવા જેવાં પણ છે. એ પુસ્તકો જોઈ જવામાં મોકું થાય છે તેમ તેમ તેમાં વધારો થયા કરે છે. આ રહ્યાં તે પુસ્તકો:

(૧) ધરધરણું અને મનોહર, (૨) ૮૦ દિવસમાં પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા, (૩) ધરશાળા (માસિક), (૪) ઓપરેશન કોનું ? અને બીજી વાર્તાઓ, (૫) આપણે સૌ બણીએ, ત્રીજી ચોપડી.

૧. ધરશાળા: આમાંનાં પહેલાં ત્રણ ભાવનગરની ધરશાળાનાં પ્રકાશનો છે. તેમાંનું ત્રીજું ‘ધરશાળાનું’ માસિક મુખપત્ર છે. એ ‘શિક્ષણપત્રિકા’ અને ‘છાત્રાલય’ ની દળનું છે. શાળા એક પ્રયોગમંદિર છે એમ માનીએ તો શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીની ધરશાળામાં આવતાં બાળકો—કિશોરોનાં માનસના અભ્યાસ ઉપરથી થતા જુદા જુદા પ્રયોગો અને અનુભવોનું વાહન આ માસિક છે એમ કહી શકાય. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં આ જાતનાં માસિકની જરૂરિયાત હોવા વિષે બે મત નથી. એટલે લાંબા વખતથી ખાલી રહેલી જગ્યા આ માસિક પૂરે છે એમ કહી શકાય. લવાજમ ફક્ત એક રૂપિય છે. બાળક તથા કિશોરોની કેળવણીની જેમના ઉપર જવાબદારી છે એવા શિક્ષકો અને માળાપો આ માસિકને

સત્કારશે તો તેથી તેમને તથા બાવિ પ્રજાને અને તે રીતે દેશને લાભ થશે.

માસિકના પહેલા અંકમાં 'વાચનનો વિવેક' અને 'ધરમાં' એ બે લેખો દરેક માસાપે વાંચી જવા લાયક છે. 'વર્ગમાં આમ બન્યું' દરેક શિક્ષકને-ખાસ કરીને લાગણીપ્રધાન શિક્ષકને-ચાલુ વર્ગમાં દૈનિક વાર મુજબજીમરી રિયતિ ઊભી થાય છે તે વખતે કેમ વર્તવું જોઈએ એ દર્શાવેલ છે.

૨. 'ધરધરણું' અને 'મનોહર' યોગક: શ્રી મરતરામ પંડ્યા; આ પછી બીજું પુસ્તક 'ધરધરણું' અને 'મનોહર' શ્રી મરતરામ પંડ્યાએ બે જુદા જુદા લેખકનાં અંગ્રેજી નાટકો ઉપરથી કરેલ ભાષાંતરો છે. બંનેમાં મુખ્ય અને પહેલું નાટક 'મનોહર' છે. ૧૨૭ પાનાનાં પુસ્તકનાં ખાસમાં ૧૦૫ પાનાં રોકવું હોવા છતાં પહેલું નામ ધરધરણું મૂક્યું તે કદાચ વાંચનારને આકર્ષવા માટે હશે. જોન વાન ફ્લેટના 'યંગ વુડ્સી' ઉપરથી 'મનોહર' લખાયું છે. લેખક કહે છે કે મૂળ નાટકમાં 'આપણા જીવનને અનુરૂપ ફેરફારો કરવાની છૂટ લીધી છે.' એટલે મૂળ નાટકનું આ શબ્દશઃ ભાષાંતર તો નથી જ. મૂળ નાટકમાં 'એક પરિણીતા સ્ત્રી બીજા ઉપર પ્રેમ કરવા ખેંચાઈ' જાય છે પરંતુ યોજકને શિષ્ટતાની દૃષ્ટિએ એ અયોગ્ય લાગવાથી મૂળ નાટકમાંની પરિણીતા સ્ત્રીને 'પ્રિયતમા શિષ્યા' બનાવી છે.

'મનોહર' માં છાત્રાલયના તરુણ વિદ્યાર્થીઓનાં માનસનો ખ્યાલ આપ્યો છે તરુણોમાં કર્મ કષ્ટ જાતની વૃત્તિઓ જાગે છે અને તેને દાખી દેવા આચાર્ય સનિદેવ કેવા ઉપાયો લે છે અને તેનું શું પરિણામ આવ્યું તે એમાં દર્શાવેલ છે. પ્રકાશક શ્રી. હરભાઈ ત્રિવેદી (નિયામક, ધરશાળા, ભાવનગર)એ બે બોલ લખતાં જણાવ્યું છે કે 'બંને નાટકોના ગર્ભમાં મનુષ્યના મુલાયમ પ્રશ્ન છેડવાનો ગંભીર પ્રયત્ન થયેલો દેખાશે.' ઊગતા તરુણોમાં

સ્વાભાવિક રીતે જાગતી જાતીય (કેન્જિન્સી) વૃત્તિને લીધે વિજાતીય વ્યક્તિ તરફ આકર્ષણ પેદા થાય છે. આ આકર્ષણ તે જાતીય વૃત્તિ. આ વૃત્તિ વિકૃતિમાં પરિણમવાથી વ્યક્તિ પોતાને અને વ્યક્તિ સમાજનું એક અંગ છે એમ માનીએ તો સમાજને નુકશાન કરે છે.

નાટકમાં આચાર્ય શનિદેવ પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં કાંઈક નવી જ વૃત્તિ જાગતી જોઈને તે વૃત્તિને દબાવવા અનેક ઉપાયો લે છે, પરિણામે વિદ્યાર્થીઓના મનમાં આચાર્ય તરફ અણુગમો આવે છે. આચાર્યના હુકમોનું પાલન કરતી વખતે પણ મનમાં એ હુકમ-પાલનમાંથી છટકી જવાની વૃત્તિ મનોહર, અનુપમ, મધુકર, વિનોદ વગેરેમાં જાગે છે, અને તેઓ તક મળ્યે બહાનાં કાઢી છટકી પણ જાય છે. આચાર્ય શનિદેવની મૂંઝવણનો પાર નથી. અને આ મૂંઝવણનો જીકેલ કેમ કરવો તેનો સાચો રસ્તો ન સૂઝવાથી ખોટો માર્ગ ચઢી છેવટે મનોહરે કરેલી એક ભારે જૂલને લીધે તેને નિવાસગૃહમાંથી છોટા કરવામાં આવે છે.

આધેડ ઉમરના આચાર્ય શનિદેવની પ્રિયતમા શિષ્યા સત્તાના પરિચયમાં ભાવનાથીલ મનોહર આવે છે. મનોહરનાં કાન્યે વાંચીને સત્તા મુગ્ધ બને છે. સત્તા અને મનોહરનાં કેટલાંક વર્તન ઉપરથી શનિદેવને શંકા જીઠતાં સત્તાને સીધા સવાસો પુછાયા તેનો ખુલાસો જે મળ્યો તે ઉપરથી સિરતને નામે ઠડક નિયમો છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર લાદે છે. મનોહરને નિવાસગૃહમાંથી રૂખસદ મળે છે. મનોહરને તેડવા આવેલ તેના પિતા વામનરાય પાસે આચાર્ય શનિદેવ સત્તાખાંડ પ્રત્યેની વાંધાભરેલી વર્તણૂકનો ઉલ્લેખ કરી મનોહરની પિંદૂન મનોહરનાનો ચિતાર રજૂ કરે છે. વામનરાય જતાં જતાં સત્તાખાંડને પણ મળી લે છે અને સત્તાખાંડ મનોહર પ્રત્યે વામનરાયે દહ રીતે વર્તણું તેની, ઠીક ઠીક સલાહ આપે છે અને અંતે મનોહરને તેના પિતા નિવાસગૃહમાંથી ઘેર લઈ જાય છે.

નાટક ગદ્ય લાંબું છે. ભજવવા લાયક છે એમ શ્રી. હરભાઈ કહે છે પણ તેમના જ કહેવા પ્રમાણે ‘ભજવવા માટે કુશળ નટ અને સમૃદ્ધ અભિનયની જરૂર પડશે’ તેનું શું ?

‘ધરધરણું’ ગણિતન ચેહોવના પ્રયોજલ ઉપરથી લેવાયું છે. એ નાટકમાં નિર્દોષ અને હલકા ગામડિયાઓનાં મનમાં પણ સુલાયમ લાગણી પેદા થતાં કેનાં સાનમાન ગુમ થઈ જાય છે તે બતાવ્યું છે. ધરભ ગ થયેલો આખો પટેલ લોંબા પટેલની વિધવા પુત્રો મોંઘીને ધરધવાના ધરાદાથી આવે છે પણ તે એટલો બધો મુંઝાઈ જાય છે કે મૂળ વાત જ ઠીકી રાકતો નથી. ગમરાટમાં ને ગમરાટમાં પાંચા બીજી વાત ઉપર બિતરં પડે છે અને લડી પડે છે. આખરે મોંઘીને આંખા પટેલ સાથે ધરધાવ્યાનું લોંબા પટેલે વચન આપીને લાપસીનાં આધણ્ય મુકાવે છે. આખું નાટક એક પ્રહસન છે. પ્રહસનની છોળ એટલી બધી વધી ગઈ છે કે લેખકનો મુખ્ય હેતુ પ્રહસન રજૂ કરવાનો છે કે નિર્દોષ ગામડિયાઓનાં મનમાં જાગતી સુલાયમ લાગણીઓથી ખરે વખતે કેવી ગમરામણ્ય પેદા થાય છે તે બતાવી માનવ સ્વભાવની એક બાજુ રજૂ કરવાનો છે તે સમજી રાકાતું નથી.

શ્રી. મરતરામ પંચા એક વેપારી ગૃહસ્થ છે. તેમના પરિચયમાં આવનારને તેઓ એક ગંભીર વ્યવહારક્ષ વેપારીરૂપે દેખાય અને તેમને સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ હશે અને આવાં જીવાનોની વૃત્તિ આલેખતાં નાટકો તેઓ રજૂ કરે એવા છે તેવી કોઈને ચંકા પણ ન આવે. પરંતુ તેઓ જ્યારે વેપારી તરીકેના ગંભીર સ્વભાવનો અચ્ચો ઉતારી નાખે છે ત્યારે તેમના આનંદી સ્વભાવનો પરિચય થાય છે. તેમને હાથે આવા અનુવાદો તથા મૌલિક કૃતિઓ વધુ ને વધુ સાંપડે એમ કહેવામાં તેમની સક્તિ ઉપર જરાય વધુ મડદું આક્રમણ નહિ ગણાય.

૩. ૮૦ દિવસમાં પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા, સંક્ષેપકારઃ
મૂળરાંકર મો. મદ.

મૂળ લેખક ગુલે વર્નના 'રાઉન્ડ ધ વર્લ્ડ ઇન એઇટી
ડેઝ' ઉપરથી સંક્ષેપમાં આ વાર્તા ઉતારી છે. 'સાગરસત્રાટ' અને
'સાહસિકોની સૃષ્ટિ' જેમણે વાંચેલ હશે તેમને આ પુસ્તક
વિશે વધુ કહેવાની જરૂર નહિ રહે. કિશોરવયના વાચકોની
કલ્પનાને ઉત્તેજિત રાખે અને એક વાર હાથમાં લીધા પછી એક
શ્વાસે વાંચે રાખવાની વૃત્તિ જાગે તેવું આ પુસ્તક પણ છે.

લંડનની 'સુધારક કલ્પના'માં ગરબા મારવા બેઠેલા દ્રોગ અને
તેના મિત્રો વચ્ચે તાજેતરમાં બેંકમાં થયેલી ૫૫,૦૦૦ પાઉન્ડની
ચોરી વિષે ચર્ચા ચાલી. અને તેમાંથી ત્રણ મહિનામાં પૃથ્વી
પ્રદક્ષિણા કરી આવવાની હોડ જાડવામાં આવી. દ્રોગે કહ્યું કે
ત્રણ મહિના નહિ ૮૦ દિવસમાં પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરી શકાય
જોવી આજના રેલ્વે અને રીડીમરના જમાનામાં શક્યતા છે.
વાતવાતમાં દ્રોગે ખીડું ઝડપ્યું અને તે તરત જ ધેર જઇ વીસેક
હજાર પાઉન્ડની નોટો ખીસમાં નાખી, નોંકરને સાથે લઇ,
એક જોડ ગરમ કપડાં અને પેડેશોની ગાંઠ લઇ રેલ્વેને ગય
છે અને પ્રવાસે બીડે છે. સાથોસાથ બેંકની ચોરી પકડના
વિભાગતની પોલીસ દોડધામ કરી ચૂકે છે. એક ડિટેક્ટિવને
દ્રોગ જ ચોર છે એમ શંકા આવે છે અને રીડીમર ઉપર તથા
રેલ્વેમાં પ્રવાસ દરમ્યાન તેની ચાંપતી દેખરેખ રાખે છે. શંકા
દઢ ચતાં વોરંટ મગાવે છે પણ તે મોડું આવતાં શિકાર છટકી
ગય છે. રીડીમર, રેલ્વે, હાથી વગેરેની મુસાફરી કરતો દ્રોગ
તેનો નોંકર પાસ-ફુટ અને ડિટેક્ટીવ ફોક્સ અનેક સાહસો
ખેડતા અને પૃથ્વીપર્યટન કરતા છેક છેલ્લે દિવસે લંડન પાછા
પહોંચે છે. ૭૬મા દિવસે ઈંગ્લાંડ કિનારે પગ મૂકતાં જ ફોક્સ
દ્રોગને-વોરંટથી પકડે છે, પરંતુ પાછળથી સાચો ચોર જડી

જતાં કોગને મુક્ત કરે છે, મુક્તિ મળ્યા પછી તુરંત જ ખાસ ટ્રેન જોડાવી તે લંડન પહોંચે છે, પણ તેની ગણતરી પ્રમાણે તે ૮૦ દિવસ ઉપર પાંચ મિનિટ મોડો પહોંચે છે, અને પોતે શરત હાર્યો છે એમ માની શે છે. બીજે દિવસે કલખનો દાદામ યતાં કલખમાં પહોંચતાં તેને માલુમ પડે છે કે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતાં તેને ૮૦ દિવસ નહિ પણ ૬૬ દિવસ થયા હતા. પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ આવતાં પ્રવાસ દરમ્યાન ૨૪ કલાકનો ફેર ઘડીઆળમાં પડે તેનો ખ્યાલ તેને ન આવ્યો, અને શરત મુજબ જરાબર નિયત સમય કરતાં પાંચ સેકન્ડ વહેલો કલખમાં પહોંચે છે અને ઇનામ જીતી જાય છે.

આ વાર્તા સાંજળનાર તથા વાંચનારને શરૂ કર્યા પછી અંધૂરી ચૂકવી ગમે નહિ તેવી છે, મૂળ પુસ્તકમાં એકાદ બે પ્રસંગો લેખકના અજ્ઞાનને લીધે ઘૂસી ગયા છે અને તેથી વિન્દતી જાણનામી થતી જણાતાં સંક્ષેપકારે તે પ્રસંગો રદ કરેલ છે. બાદ મૂળચંકર આવાં અનેક પુસ્તકો ગુજરાતની કિશોર પ્રજા આગળ મૂકે તેવી આશા છે.

દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા જાંધ થયા પછી ટેળવણીવિષયક શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થી-ઉપયોગી પુસ્તકોનું જે પ્રકાશન અટકી ગયું હતું તે ધરણા-પ્રકાશનવિભાગ શરૂ થતાં ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી દક્ષિણામૂર્તિનાં પ્રકાશનોનું ખાલી પડતું સ્થાન પૂરવામાં કાળો આપશે એવી આશા રહે છે.

ક. ‘ઓપરેશન કોનું ? અને બીજી વાર્તાઓ’

આજે એ પુસ્તકો તરફ નજર કરતાં પહેલું પુસ્તક દાકતર પ્રાણજીવન મહેતાનું ‘ઓપરેશન કોનું’ અને બીજી વાર્તાઓ’ નજરે ચડે છે.

દાકતર પ્રાણજીવન મહેતાનું નામ લાંબા વખતથી જાણીતું

છે. તેઓ એક નિષ્ણાત દાકતર છે. ક્ષયરોગના ખાસ ચિકિત્સક છે અને સ્વભાવે શાંત અને સરલ છે એમ લાંબા વખતથી સાંભળ્યું હતું; પરંતુ તેઓ સાહિત્યરસિક છે, લેખક છે એવું સાંભળ્યું નહિ. એમ તો એમણે ક્ષયરોગ ઉપર એકાદ નાનકડી પુસ્તિકા લખી છે પરંતુ એ પુસ્તિકાથી તેઓ કાંઈ લેખક ઠરી શકતા નથી.

મુંબઈમાંથી ધંધો સંકેલી લઈ જાગનગરના મુખ્ય વૈદ્યકીય અધિકારી બન્યા પછી તેમણે જાગનગરની મામલખાની શારીરિક સુખાકારી માટે ઠીક ઠીક પ્રયાસો પર્યટનદ્વારા તથા પર્યટન કરતાં દવાખાનાંઓની યોજના મારફત કર્યા હોવાનું જાણ્યું હતું.

આને તેમણે લખેલી આ ટૂંકી વાર્તામાંનો સંગ્રહ જોઈ પહેલે વિચારે એમ જ લાગ્યું કે રોગનાં જંતુઓ વચ્ચે કામ કરનાર અને યેસા કમાવાની અને રોગો દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિમાંથી દુરસદ નહિ મેળવનાર દાકતર મહેતા અને આ પુસ્તકના લેખક એ બંને જુદી જુદી જ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ. પરંતુ બંને વ્યક્તિ એક જ છે એવી ખાતરી થતાં દાકતર મહેતાને આ વાર્તાઓ લખવા માટે હૃદયથી અભિનંદન આપવાની બાવના જાગી ઊઠી.

આ અભિનંદન ફક્ત તેમણે દુરસદ મેળવી રોગરોગ દગલાગંધ જહાર પડતાં પુસ્તકોમાં એકનો વધારો કર્યો એટલા માટે નહિ પણ એક ધંધાદારી વ્યક્તિએ પોતાના ધંધાના જ અનુભવો ઉપરથી વાર્તાઓ લખી પોતાના પરિચયમાં આવતાં લોકોના માનસને ખરે અવ્યાસ રજૂ કર્યો એટલા માટે; ઉપરાંત તેમણે તેમના જોષ જ નહિ પણ જીજ્ઞાસાના વ્યવહારમાં પહેલાં-ઓને પણ પોતાના અનુભવોને આવી રીતે વાર્તાઓમાં વણીને પ્રજાસમક્ષ રજૂ કરવાનું માર્ગમુચક કરવા માટે પણ.

૧૧ ટૂંકી વાર્તાઓના આ સંગ્રહમાં ફક્ત દરદીઓ અને

દરદીઓની ચિંતા કરનારા સંબંધીઓનાં નહિ પણ દાકતરોના માનસનો પણ અવ્ઝો અપાસ લેખકે આપ્યો છે. 'બે શ્વારી'માં ધીકતી કમાણીવાળા દાકતરો પણ પોતાની પાસે દરદીઓ આવે તે માટે કેટલું કરે છે તે જતાવેલ છે.

પહેલી વાર્તા 'ઓપરેશન કેલું ?' ઉપરથી આ સંગ્રહનું નામ પાડવામાં આવ્યું છે. વાર્તામાં સામાન્ય જનતાની જે માન્યતા, સંતતિનો અભાવ સ્ત્રીના વાંકે નહિ, તે ખોટી હોવાનું જતાવ્યું છે, અને વૃદ્ધ ઉગ્મરના ગણપતરામ પોતે જાણતા હતા કે તેઓ પિતા થઇ શકે તેમ નથી તે છતાં રામકાકીની દોરાધાગાની મત ઉત્સવો ધર્મદાન વગેરે વાતમાં શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યા. પુત્રેષણને લીધે બાનબૂમેલા બિચારા ગણપતરામજીને જ્યારે ખમર પડે છે કે પોતાના બાળકનો ચહેરો બરમાં કેટલાક વખતથી આવતા જતા થયેલા બ્રહ્મચારી જેવા છે ત્યારે તેને સખત આપાત લાગે છે. પત્ની પ્રભાવતી તદ્દન બકી ભોળી હોવાથી ગણપતરામની મનોવ્યથા સમજી શકતી નથી. છેવટે ગણપતરામના અવસાનકાળે પતિપત્ની એકબીજાનું દિલ ખોલી વાત કરતાં ગણપતરામ કહે છે 'સંતતિ ન થાય તો પુરુષ કે સ્ત્રી બેમાંથી એક અથવા જન્મેનો દોષ હોવાનું ગણાય છતાં આધુનિક સમાજ કે વિજ્ઞાને સ્ત્રીઓ પર જાતજાતનાં બંધનો, અખતરા કે પ્રયોગ કરવાનું જતાવ્યું, પુરુષ માટે કાંઈ નહિ.' પ્રભાવતી એના ઉત્તરરૂપે બોલી 'મારા પર ડોક્ટરે નાનું ઓપરેશન મને પૂછીને, સમજવીને ક્યું અને તેનો ધા આક્રમ્ય દિવસે રજાણો, પણ તમારા પર તો સામાજિક જીવને જીવમેષ્ય ઓપરેશન ક્યું છે.'

લેખક વાર્તાને છેડે કહે છે 'પણ આ બંધાના કારણ-રૂપ પુરુષોચ્ચિન સ્વાયંદૃત્તિનું શું ?' પરંતુ 'આ બંધાના કારણરૂપ

પુરોચિત સ્વાર્થવૃત્તિ' રહેલ છે કે જોડી જિભા કરવામાં આવેલી સામાજિક શરમતી ભાવના ?

દરેક વાર્તામાં ફક્ત દરદની કે દરદીની જ વાત નથી. બોળા માણસો સાધુવેશમાં ફરતા શયતાની સંપાસીઓના ભોગ કેવી રીતે બને છે ('જન્મની ઉપર પટ' માં), માંદગી ન હોવા છતાં માંદા હોવાનું માનસ ('સાડીનબ્વાણું') અને મોટાંનાં દરદ મોટાં એમ માનનારાઓનાં માનસ ('આપામાધતું એપેન્ડીક્સ')નો પણ ખ્યાલ આપીને ડૉ. મહેતાએ માનવરવભાવનો અભ્યાસ પોતાના ધંધા દરમ્યાન સારી પેઠે કર્યાનું જણાવ્યું છે. 'સાડી નબ્વાણું' માં દરદીના માનસમાં બંધાઈ ગયેલ ગૂંચનો જીકેલ સારવાર કરનાર દાક્તરે કર્યાનું બતાવીને દાક્તરોએ રોગીઓની માનસિક મુશ્કેલીને જીકેલ કરવા માટે માનસશાસ્ત્ર અને માનસ-પૃથક્કરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે કામ લેવું જોઈએ એમ બતાવ્યું છે.

આ વાર્તાસંગ્રહને વાર્તાશાસ્ત્રનાં કલાતત્ત્વોની કસોટીએ ચક્રાવવાની જરૂર નથી. એ રીતે કસતાં વાર્તાઓ દિલ્લુકસ પણ નીવડે. પરંતુ જે વાર્તાઓ મનોમન્યનમાંથી જન્મી હોય, તેના જેવી આસ્વાનુભવમાંથી જન્મી છે. સાચી વાર્તાઓનાં સર્જનમાં રહેલા કાષ્ઠદોષો તરફ અંશુલીનિર્દેશ કરવા કરતાં આવાં સર્જનો જેમાં સમાજના માનસનું પ્રતિબિંબ પડતું હોય તેને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. ધંધાના અનુભવમાંથી આ રીતે થયેલાં સર્જનો મુજરાતીમાં કેટલાં હશે ? જે વકીલો, વેપારીઓ, સમાજસેવકો, રાજપુરુષો વગેરે આ જાતનાં સર્જનો રજૂ કરે તો સાહિત્યમાં તેઓ એક અનોખી ભાત પાડે-સાહિત્ય સમૃદ્ધ થાય-એમાં બે-મત નહિ હોય.

૫. આપણે સી ભણીએ : ત્રીજી ચોપડી : 'ધુમકેતુ'એ શરૂ કરેલી ઐતિહાસિકમાળાની આ ત્રીજી ચોપડી છે. તેમાં પૌરાણિક

ઐતિહાસિક તથા વૈજ્ઞાનિક વિષયોને લગતા પાડો છે. ભાષા અને શૈલી વાંચનારને ગમી જાય તેવાં છે. ટૂંકી વર્તોઓનાં અને નવલકથાનાં ક્ષેત્રમાં જેવી લેખકને સફળતા મળી છે તેવી જ સફળતા આ માળામાં પણ મળશે એવી ખાતરી છે. આ વાંચનમાળા ત્યાં ત્યાં પ્રૌઢશિક્ષણ અપાતું હોય ત્યાં વાપરવા લાયક છે.

‘વસંતાનુજ’

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

નવજીવન-પ્રકાશનમંદિર

પ્રબંધદેશનો પ્રવાસ : દ. ભા. કાલેલકર (આ. ૨૭; ૩ આના) - વાદમીડિનો જય, મ. મ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીકૃત : (કિ. ધ. મરાઠરાજા (આ. ૨૭; ૭ આના) - સર્વોદય, રસિકનરચિત : મો. ક. ગાંધી (આ. ૨૭; ૧૧ આનો.)

શ્રી રાયાજી-ખાલજ્ઞાનમાળા પુ. ૧૬૨મું.

ચન્દ્રગુપ્ત મૈથિલ : ગિરભગંકર વ. આચાર્ય (લક્ષ્મી ઈલેક્ટ્રિક પ્રેસ, વડોદરા; પાંચ આના.)

ગતિ અને રૂખા

જીવનિકા : ગચ્છતી દસાલ, અમદાવાદ (૩. બા.).

પ્રકીર્ણ

રાષ્ટ્રભાષા-પ્રારંભિની : પરમેશ્વરદાસ જૈન, વલ્લભદાસ અક્કડ (હરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, સુરત; ૫ આના) ચાર કોલેજિયનો : નયનસુખલાલ દ. પંજા (યુનિયન પ્રેસ, મુંબઈ; ૪ આના.)

અવસાનનોંધ

સદ્ગત વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય

વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય બી. એ; આરિસ્ટર, ને. પી. નેમનો લગભગ ૭૮ વર્ષની વૃદ્ધ ઉમરે મુંબઈમાં તા. ૧૧-૧૨-૧૯૪૦ને રોજ વાર્ધક્યની અસરથી સ્વર્ગવાસ થયો તેઓ જ્ઞાતિએ પ્રશ્નોરા નાગર હતા અને પોરબંદરમાં સં. ૧૯૧૯ની શ્રાવણ સુદિ આઠમે જન્મ્યા હતા. પોરબંદર પ્રશ્નોરાઓનું જૂનું ગામ છે. સ્વ. વિશ્વનાથભાઈના પૂર્વજો કેટલીક પેઢીઓથી પોરબંદરમાં રહેતા હતા, એમના કાકા જયકૃષ્ણ જીવનરામ રામબાવાના શિષ્ય અને સારા વેદાંતી હતા. એમના પિતા પ્રભુરામ જીવનરામ જામનગરના વિકૃત્તભટ્ટના શિષ્ય અને સારા વૈદ્ય હતા.

પોરબંદરથી વિશ્વનાથભાઈના કાકા અને પિતા બેય આજથી સીતેર વર્ષ પહેલાં મુંબઈ આવ્યા હતા. મુંબઈમાં જયકૃષ્ણ મહારાજે વેદાંતની કથા વાંચવા માંડી અને પ્રભુરામ ભટ્ટે વેદકથાઓ શરૂ કર્યો. જયકૃષ્ણ મહારાજનું વેદાંતપ્રવચન એ જમાનામાં બહુ પ્રખ્યાત હતું. એમની કથા સાંભળીને વેદાંતના ઊંડા બોધ સાથે નેઓનાં સમગ્ર જીવન સંરંગારી થઈ ગયાં એવાં માણસોને હું બહુ છું. વિશ્વનાથભાઈમાં પણ સંસ્કૃતવિદ્યા ઉપર તથા

ન્યાયવેદાંત ઉપર જે પ્રેમ હતો તે આ કાકાની અસર. જ્યકૃષ્ણ મહારાજે વેદાંતની ક્યામાંથી સારો પૈસો પણ મેળવેલો.

પ્રભુરામ ભટ્ટજીએ મુંબઈમાં આવીને વૈદ્યકધંધો શરૂ કર્યો. તેઓ ગોત્રે સારા વૈદ્ય અને પોરબંદર-હાટિયાવાડથી આવેલા ભાડીઆ વગેરે મુંબઈમાં વેપારમાં જામી ગયેલા એટલે એમના ઉત્તેજનથી વેદરાજનો ધંધો પણ થોડા વખતમાં જ સારો ચાલવા લાગ્યો. એ વખતે મુંબઈમાં ગુજરાતી વૈદ્યોની સંખ્યા ઘણી ઓછી, ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજમાંથી પચ્ચીસેક વર્ષથી દાકતરો નીકળવા માંડેલા પણ તેનીયે સંખ્યા અતિ અલ્પ, કારણ કે પહેલા દાકતરોમાંથી ઘણા તો સરકારી નોકરીમાં પડેલા અને લોકોમાં દેશી વૈદ્યકની પ્રતિષ્ઠા ઘણી. આ અનુકૂળ પરિસ્થિતિમાં પ્રભુરામ ભટ્ટજીએ અર્થ અને પ્રતિષ્ઠા સારા પ્રમાણમાં મેળવ્યાં.

વેદાન્તી અને વૈદ્ય એ બે બાબતો સનાતન ધર્મના પદ્મપાત્રી હતા. વૈદ્યધર્મસભાની તેઓએ સ્થાપના કરેલી અને આર્યધર્મપ્રકાશ નામનું માસિક ઠવિ કેશવલાલ હરિરામના તંત્રીપદ નીચે એમના તરફથી નીકળતું.

સહગત વિશ્વનાથભાઈની જાત્યાવસ્થા વખતે ઘરમાં કેવું વાતાવરણ હતું એનો ઉપરની હકીકત ખ્યાનમાં લેવાથી ખ્યાલ આવશે પણ એમના પ્રશ્નોરા સમવપરકો હાટિયાવાડમાં ય અંગ્રેજી બહુવા માંડેલા ત્યારે આ તો મુંબઈમાં રહેતા. વળી પ્રભુરામ ભટ્ટજી એ જમાનામાં આગળ પડતા વિત્તાલી ગૃહસ્થ. પરિણામે વિશ્વનાથભાઈ અંગ્રેજી કેળવણી લઈ ઇ. સ. ૧૮૮૩માં મેટ્રિક થઈ, એન્ડ્રીન્સન કોલેજમાંથી બી. એ. થયા અને એમના નાના ભાઈ શ્રી. પોપટભાઈ એલ. એમ. એન્ડ એસ. થયા. વિશ્વનાથ ભાઈ તો પછી ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં વિલાયત જઈને જારિસ્દર થઈ આવ્યા હતા-જે કે પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં વિલાયત જવાંની ચરઆત એમની પહેલાં થયેલી.

વિશ્વનાથભાઈએ ખારિરટર હોવા છતાં વકીલાત ભાગ્યે જ કરી છે. મોટે ભાગે વેપાર કહેવાય એવી જુદી જુદી લાઇનમાંથી એમણે પોતાનો સુખરૂપ વ્યવહાર ચલાવ્યો છે. તેઓ હિંદુ ધર્મના અગ્રગણ્ય ગૃહસ્થ અને જી. પી. હતા અને પોતાની લાગવગનો લાભ પોતાના ગ્રાંતિજનોને તથા બીજાઓને આપતા. પણ અહીં નોંધવા યોગ્ય તે એમનો જાહેર પ્રવૃત્તિનો અને સાહિત્યનો શોખ છે.

વિશ્વનાથભાઈ વિલાપત ગયા હતા ત્યારે જ ૧૯૦૨ની ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસમાં લાગ લેવા ગયા હતા અને મારા ધારવા પ્રમાણે રાષ્ટ્ર એશિઆટિક સોસાયટીમાં મેંબર પણ ત્યારે જ થયા હતા.

પછી ૧૯૦૪માં મુંબઈ આવ્યા પછી એ જ વર્ષના ડિસેમ્બરમાં મુંબઈમાં ભરાયેલ નેશનલ કોંગ્રેસમાં એમણે ભાગ લીધો હતો. વ્યવસ્થામંડળમાં હોય એવો ભાસ મને એ વખતે થયો હતો. પછી પણ વિનીત દળમાં તેઓ ભાગ લેતા. છેવટ સત્યાગ્રહયુગ શરૂ થવા પછી રાજકીય ક્ષેત્ર એમણે છોડી દીધું.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશ્વનાથભાઈને પહેલેથી રસ ખરો. જુ. ઇ. સ. ૧૮૯૦માં લખેલું 'સરસ્વતીચન્દ્રનું અવલોકન' એ સરસ્વતીચન્દ્ર ઉપર ગ્રંથાકારે પહેલું લખાણ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પછીનાં પચાસ વર્ષોમાં એમણે કશું ખાસ અપરંપુ કંમ ન કર્યું ? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઋકુરે છે. એ વિષયમાં 'તોય રાગ નહિ હોય એમ માનવું'.

ગુજરાતીમાં લખવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ ન રાખી પણ ગુજરાતી સાહિત્યની જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લેવાનું વિશ્વનાથભાઈએ ચાલુ રાખ્યું હતું. ૧૯૦૭ની મુંબઈની સાહિત્યપરિષદમાં

તેઓ કાર્યવાહક મંડળના સભાસદ હતા એવો મને ખ્યાલ છે. પછી પણ અને ત્યારે હાજરી આપતા.

સંસ્કૃત વિદ્યાના સંસ્કાર એમને વારસામાં મળ્યા હતા અને પછી પણ ન્યાયવેદાંતનો વ્યાસંગ રાખ્યો હતો. 'ન્યાયસાર' નામનું એક પુસ્તક એમણે સંપાદિત કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેમજ અદ્વૈતામૃત નામનું એક નાનું વેદાન્તાવલોકન પુસ્તક લખ્યું છે. આ વિષયમાં પણ પ્રબળ લેખનપ્રવૃત્તિ વિશ્વનાથભાઈએ નથી કરી પણ તદ્વિષયક જાહેર પ્રવૃત્તિમાં સારો ભાગ લીધો છે. આ દેશમાં પહેલી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સ જે પુનામાં ઇ. સ. ૧૯૧૬માં ભરાઈ હતી તેની સ્વાગતસમિતિના વિશ્વનાથભાઈ અધ્યક્ષ હતા અને એ પછી અહીંની ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સની વ્યવસ્થાપક સમિતિના એક સભાસદ તરીકે તેઓ રહ્યા હતા. અને તેની ધણીખરી બેઠકોમાં હાજરી આપી હતી.

વળી વડોદરાની સાતમી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સના ગુજરાતી વિભાગના તેઓ પ્રમુખ હતા. પછી ઇ. સ. ૧૯૨૮ની બોમ્બે-હૉર્ની કોન્ફરન્સના ઓરિએન્ટલ કોમિટીમાં તેઓએ હાજરી આપી હતી તથા ઈરાવરચોપનિપદ ઉપર એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. વળી યુરોપ જાય ત્યારે ત્યાં મળીહળીને તેમજ ત્યાંથી અહીં કોઈ આવે તેને અહીં મળીહળીને તથા પત્રવ્યવહારથી યુરોપના પ્રાચ્યવિદ્યાવિજ્ઞો સાથે જે વિશ્વનાથભાઈ સંબંધ રાખ્યા કરતા તેઓ આ દેશના પ્રાચ્યવિદ્યાવિદો સાથે સંબંધ રાખે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

પ્રાચ્યવિદ્યાવિષયક પ્રવૃત્તિમાં રસ હોવાથી જ એ સંબંધી સામયિક પ્રવૃત્તિઓમાં વિશ્વનાથભાઈ ચાહુ જાગ લેતા તેમ એ વિદ્યાના કેન્દ્રરૂપ મુંબઈની રાયલ એશિયાટિક સંસ્થાના આજીવન સભ્ય તો પોતે હતા જ પણ એની વ્યવસ્થાપક સમિતિના લાંબા વખત સુધી સભ્ય રહ્યા હતા; એટલું જ નહિ પણ અમુક વખત

સુધી ઉપદ્રુમ પથ સુંટાયા હતા. વળી પૂનામાં ભાંડારકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટની નવી સ્થાપના થતાં આરંભથી જ એ કાર્યમાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો તથા પોતાની સામગ્રી વગેરેથી એ સંસ્થાને આર્થિક સાહાય્ય પણ અપાતી હતી એમ સાંભળ્યું છે. વળી ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટના એક કાર્યવાહક તરીકે ઓક્સફર્ડની ઇન્ટરનેશનલ એડ્રિએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં ઇન્સ્ટિટ્યુટ તરફથી થતા મહાભારતના સંપાદનકાર્યમાં યુરોપનાં જુદાં જુદાં પુસ્તકાલયોમાં સચવાયેલ મહાભારતની હાથપ્રતોનો ઉપયોગ થવામાં સહાયક થાય એવો ઠરાવ કરાવ્યો હતો.

દ્વંદ્વામાં સંશોધનનાં કાર્યોમાં સક્રિય રસ લઇને તથા પોતાની સુરિયતિ તેમ જ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરીને વિશ્વનાય-ભાષાએ પ્રાચ્યવિદ્યાના જાહેર જીવનમાં અગત્યનું સ્થાન મેળવ્યું હતું.

મુ. વિશ્વનાયભાષાનાં અંગત સ્મરણોમાં પાંત્રીશક વર્ષ ઉપર હું પહેલી વાર મળ્યો ત્યારે ન્યાયશાસ્ત્રમાં શું વાંચ્યું છે એમ તેમણે મને પૂછ્યું હતું એવું યાદ છે. પછી તો હું મુંબઈવાસી થયો એટલે જ્ઞાતિના પ્રસંગોમાં તથા ફોર્બ્સ યુજરાતી સભા, સાહિત્યપરિષદ, યુજરાત રીસર્ચ સોસાયટી વગેરે જે અનેક સંસ્થાઓના તેઓ સભ્ય હતા તેની સભાઓમાં અમે વારંવાર મળતા અને એ વખતે મુ. વિશ્વનાયભાષાની પ્રાચ્યવિદ્યાવિષયક ત્રાતો સાંભળવામાં મને ઘણો રસ આવતો.

એ વિદ્યારસિક આત્માને પરમાત્મા શાંતિ આપે.

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

નિકષ-પૂર્તિ

પરિચાલિકા

(૧) એક સત્યવીરની કથા અથવા : સોફેડીસનો બચાવ : મોદનલાલ ક. ગાંધી (એક આતો) ; (૨) ભારી બ્યાપક કેળવણી,

બ. ડી. વોશિંગ્ટનનું: ગાંધીજી સ. પટેલ (૩. ૧૧); (૩) પાંચમી
ઓપી (પાંચ આના): નવજીવન પ્ર. મંદિર, અમદાવાદ.

ખુલખુલતાં કાલ્યાણ: કાન્તિપ્રસાદ શં. વોરા, બાવનગર (૩. ૧૧)

“ સોફ્ટીસ જેના મદાત્માનાં વાક્યોને અમૃત સમાન જાણી
તેના ધૂંટકા અમારા [ધનિપન ઓપિનિપનના] વાંચનાર પીએ”
એવો નં. ૧વાળો પુસ્તિકાનો હેતુ દર્શાવાયો છે પણ અમૃતપાન
કરાવવાનો એ હેતુ તો પ્લોટોની એ વિખ્યાત કૃતિના રસિક
સુરેખ ને સાંગોપાંચ બાપાન્તરથી પાર પડે. પુસ્તિકામાંથી
આપણે એ અમૃતનાં જિન્દુ ચાખી શકીએ છીએ એમ કહેવું
પણ પ્રામાણિક નથી, કેમ કે પ્રસ્તાવના આને બાપણુસાર કહે
છે પણ ખરી રીતે સખાણુમાંના મુખ્ય મુદ્દા તારવી તેને બાપા-
ન્તરકર્તાએ (મૂળમાંનો ભાવાર્થ સચવાય તેમ જ, અલખરા.)
પોતાના શબ્દોમાં રજૂ કર્યા હાગે છે; પરિણામે, આપણે પેલા અમૃ-
તની ધારા કે જિન્દુઓ નહિ તો તેની આંખી મુગન્ધ તો પામીએ
જ છીએ ને અસહ્ય અમૃતરસનું પાન કરવા લલચાઈએ પણ
છીએ. દુઃખમાં એટલું કે એ સખાણુ માધ્યામ્ય અમૃતરવાળા જે
વાચકવર્ગને માટે થયું છે તેને સોફ્ટીસના જીવન-મરણવિષયક
સંદેશાનો સર્વસામાન્ય પરિચય અહીં સાદાઈથી (પણ, હજી,
કોણ. કાંકનાર પણ પોતાની મેજે સમજે એટલી સાદાઈથી તો
નહિ), વફાદારીથી અને જાણી બાવનાદષ્ટિથી અપાયો છે.

નં. ૨ એટલે “ ગાંધીજીની સત્ય-અહિંસાની રામબાણુ
કાર્યપદ્ધતિ ” બાણે જરાખર પામી ગયો હોય તેવા એક સમર્થ
દમસ્તી સ્વાત્રપત્રીર અને શિદ્ધાણુમારના અનુભવોની રસિક કથા;

નિષય મહસ્વનો ને બાવાન્તર સારું, એવે બાવાન્તરકર્તા કહે છે તેમ ગ્રન્થ નિચારકગ્રેરક તેમ જ આવકારપાત્ર છે. પાંચમી ચોપડી (નં. ૩) એ નામના ગુજરાતી કે પહેલા અંગ્રેજી ધોરણ માટેનું પાઠ્ય પુસ્તક છે. તેમાંના ગદ્યપદ્યની સંવરણી આ વર્ગનાં ચીકે ચાલતાં પુસ્તકો કરતાં જુદી નજરે તથા એકંદર સંપાદન શાસ્ત્રીયતાવાળું હોવાથી તેનો ઉદ્દેશ પાર પડવા આશા રહે છે.

શુદ્ધશુદ્ધતાં દાખ્યો એ નવ વિભાગે વહેંચાયેલો પદ્યસંગ્રહ છે. પહેલા ને છેલ્લા વિભાગમાંનાં ખંડદાખ્યોમાંનાં મુદ્રામાનિની જસમા તથા કીર્તનરૂપ મહાસતી અનસૂયા બાવવાહી અને મનો-રંજક છે અને નરસિંહ, સુદામા, સાવિત્રી વગેરે વિશેનાં છે તેમાં પણ કતીના ધર્માનુગાનેઃ મધુર વાણીમાં આવીર્ભાવ થતો અનુભવીએ છીએ. બીજા વિભાગોમાં વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાસંગિક તેમ જ બીજાં ઊર્મિંગીતો છે. કતીનો ઘડતરકાળ એટલે ચાલુ સેકાના પહેલા બે દસકા નોટલો (૧૯૦૪-૨૪નો) સમય-એકે આમાં રચનાઓ તો ૧૯૪૦ સુધીની છે-તેથી કાન્ત, નરસિંહરાવ વગેરેની અનુકૂળ અસર તેમના પર છે એ સ્વાભાવિક છે; એવી હિતેકર અસર એમના રસિક હૃદયે જીલીને, બાવનાની સ્વકીય સુનિષા પણ જળવીને, સંસ્કારી ને સુરેખ શૈલીમાં રચેલી આ રચનાઓમાંની કેટલીકનાં શબ્દચિત્રો આકર્ષક છે તે કેટલીકનું શબ્દમાધુર્ય કાનને ગમી જાય તેવું છે, ને એ રીતે એમના ઉપનામ 'શુદ્ધશુદ્ધ' ને સાર્ય કરે છે એમ કહેતાં આનંદ થાય છે.

• મંદિરનો ઘંટનાદ •

૧. ઉપલા મથાળાની આ વખતની નોંધ ગદ્ય નોંધ પછી મહિનામાં જ લખી શકાય છે તે આપણાં આનંદ ગ્રેસના ઉત્સાહ તથા કાર્યતત્પરતાને લીધે, તેણે આ અંક દ્વર્તે જ હાથમાં લઈ

પૂરા વેળાસર કરવાથી, એમ નોંધવું એ આજની પહેલી મીઠી ફરજ છે.

૨. આ ૧૯૪૧ના વર્ષમાં ચાર અંકનાં મળીને ચારસો જેટલાં પાનાં આપી શકાશે. આમ કરવાનું પહેલું કારણ એ કે આ વર્ષના ગ્રાહકોને ગતાંકમાં જાહેર કરેલ પુરતક ગ્રહવેદકાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ (અઢીસોથી પણ વધારે પાનાનું) જેટલું મળવાનું છે એટલે એમને વાચન તો કે' ગયા વર્ષ કરતાં ઓછું નહિ મળે; અને બીજું એ કે 'માનસી'નાં પાંચ વર્ષની જેમ્સાતી આવેલી ખોટનો આંકડો ૧૯૪૦ની આખરે રૂપિયા સાડા-પાંચસો સુધી આપણે બધાંએ મળી પહોંચ્યાઓ હોઈ, એના જીવનકલકને બને તેટલો ઓછો આકરો કરવા માટે આપણે મોટા અંકનો મોહ હાલ મોડું રાખવો ઘટે.

૩. એ સુખમ મોહપાશમાં ફરીથી ફસાવું ક્યારે પોસાશે? ગ્રાહકો ૧૯૪૦માં માંડ સવાસો હતા તે અઢીગણા કે ત્રેવડા બનશે ત્યારે.

૪. એ જાબતની દુર્ત માટેની બપભીતિભરી આશા તો એવી છે કે ૧૯૪૧માં પૂરા એકસો જણ પણ કદાચ 'માનસી'નાં લવાનમ બરશે નહિ. આવું હોય ત્યાં બીજું શું થાય?

૫. એ એવી આશા ખોટી પાડવા જેઓ ધન્યતા હોય તેઓ જેમ જાતે ગ્રાહક થાય, યથા હોય તો બીજાને કરે તેમ ગતાંકની નોંધની બીજી (ત્યાં નોંધ્યા મુજબ, હવે હોનો બરવાની સમયડ હોઈ) ને ચોથી કલમેમાંની વિગત મુજબ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપનીએ પ્રગણિત મીઠી નજરે તથા નાણુક સવારી ખરીદી અમારો બાર હળવો કરે.

૬. મીઠી નજરે સંજન્ધી જુદા પ્રકારનું એક વધુ ગ્રંથ

સ્વીકારતાં આનંદ યામ છે : શ્રી બાવનગર રાજ્યની અંચોત્તેજક સમિતિએ એ અંચને સમિતિના નિયમોઅનુસાર સંગીત મદદ આપી હોય, અંચનો બધો ચોખ્ખો નફો 'માનસી'ને યથાસમય મળવાનો છે એ દષ્ટિએ, અમે પણ સમિતિના આભારી છીએ. એટલે શિષ્ટ ગુજરાતી વાચકો, સંસ્થાઓ વગેરેને મીઠી નજરેનો ઉપાડ મોટી સંખ્યામાં ઝડપભેર કરવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

૭. જે ચાલુ ગ્રાહકોનાં લગભગ ભરાયાં છે કે આ અંક વસૂલ થશે તેમને જુનમાં પ્રગટનાર એ માસનો અંક તથા ઉપરકહ્યું બેટ પુસ્તક, બંને સાથે જુનમાં મળશે. નવા ગ્રાહકો આ માર્ચ અંકથી નોંધારો. તેમને અંકો માર્ચથી જ મળશે તેમ જ પુસ્તક પણ મળશે.

૮. આ અંકમાં જેમ ગયાં બે વર્ષમાં ભરાયલી મંજૂષા (જૂની છતાં સૂની નહિ—સોના જેવું વાચન પૂરું પાડતી) ખાલી કરી છે તેમ આવતામાં પરિચાલિકા ને દ્વનિ પરિપુષ્ટ નહિ તો પુષ્ટ રૂપે આપવાની ઇચ્છા ને ગોઠવણ છે. બીજાં અંગે પણ બનશે તેટલાં-પેલી અંકઠીઠ સરેરાશ સો પાનાંની મર્પાદામાં જ, અલબત્ત—સાચવશું.

૯. ત્રીજા ને ચોથા વર્ષની વર્ણાનુક્રમણી આખરે આ વખતે આપી શકાય છે એ સંતોષની વાત છેલ્લી પણ નોંધીએ.

સૂરત

વિ. ક. વૈ.

૮-૨-૧૯૪૧

તા. ૬. વાર્ષિક મદદના રા. ૨૫) રોક ગ્રાણ્ણાલ દેવકરણ નાનછના મળ્યા છે. (૨) મંજૂષા ફરી એક વાર મુદ્રતરવી પડે છે. —વિ. (૩-૩-૪૧)

શામળદાસ કોલેજનું સાહિત્યપ્રદર્શન

સાહિત્યના અભ્યાસીઓને રસિક રીતે સમગ્ર દર્શન કરાવનાર આ 'સાહિત્યપ્રદર્શન' આપણા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક સુંદર તત્વ રજૂ કરે છે. પ્રથમ પ્રયાસ હોવા છતાં ખૂબ સફળ થયેલો છે.

—હિમતલાલ અંભરિયા

કોઈ પણ સાહિત્યસંમેલનમાં આ પ્રદર્શન રોએ એવું છે.

—ડૉ. રમેશલાલ ક. ચાર્લિસ

મને એવું લાગે છે કે જાણ અને લાંબા અભ્યાસ પછી જે દોહન ધર્મશકે તેનું આ સુંદર પરિણામ છે.

—કર્પિલરાય ઠક્કર

સાહિત્યને ચિત્રદ્વારા જાણી જ સુંદર રીતે નિરૂપવામાં આવ્યું છે. ચિત્ર પણ ખરેખર સુંદર અને મનોમગ્ન બન્યા છે.

—સોમલાલ શાહ

યુગબળોને રેખાંકિત કરી જે રીતે મૂકવામાં આવ્યાં છે તે ચિરંતન અસર ઉપજાવે એવાં છે.

અભ્યાસીને સાહિત્ય તરફ અભિરુચિ અને અભ્યાસીને વધારે સંગીન અભ્યાસ તરફ પ્રેરે તેવી સામગ્રી પ્રદર્શન રજૂ કરે છે.

—લાલશંકર પાઠક

આવાં પ્રદર્શનોથી સાહિત્ય લોકચમ્પ બને છે.

—મહુલાલ પારેખ

અમુક મ એક પછી એક અભિપ્રાયોની લાંબી ટતાર ચાલી આવે છે. કોઈએ તટસ્થ વિવેચનપદ્ધતિ વખાણી, કોઈએ યુગપ્રવાહનાં વખાણ કર્યાં, કોઈએ સાહિત્યસ્વરૂપોના વિકાસોને વખાણ્યા, કોઈએ અધ્યાગ શ્રમ માટે સહાનુભૂતિ બતાવી, અને લગભગ સહુએ તેને રથાથી પુસ્તકરૂપે જોવાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો.

આ અભિનંદન અને પ્રશંસાદગારની વચ્ચે ક્ષણે ક્ષણે મનમાં કંઈક અશ્રદ્ધા, કંઈક જ ખૂટતું પૂરવાની ઝંખના, રહી જાય છે. વિધિની કોઈ ટ્રેસક ધટનાને લીધે આ પ્રદર્શનનો વિચાર એક દિવસ જોષીસાહેબે અમારી પાસે મૂક્યો, અને પછી તો કલ્પનાવિહારી-અને સાથે સાથે કાર્યશીલ પથુ-વિદ્યાર્થીઓએ આ કામ શરીર અને મનને ચક્રવી નાખે તેટલી ઝડપથી ઉપાડ્યું. આ નાનકડા વિચારે એટલી કલ્પનાઓ, એટલી યોજનાઓ અને એટલા આકર્ષક વિચારો ઉપજ્યા હતા કે એ બધાની કાલ્પનિક સૃષ્ટિને વાસ્તવિકતાની ભૂમિ પર ઉતારતા કાર્યકરોને કંઈક ચોક્કસ રહ્યું છે તેમ લાગ્યા વિના ન રહે. લેખકોનાં જીવન વિષેની કેટલીક હકીકતો, સંખ્યાબંધ ચિત્રોની કલ્પનાઓ, કટાક્ષચિત્રો, સાહિત્ય-વિષયક હાસ્યના હુચકાઓ, કેટલીક કુતૂહલપ્રેરક વાતો, લેખકોનાં મંથો એ બધું તો રહી ગયું—તૈયારી હોવા છતાં—સમયના, પૈસાના અને વિશેષ સહાયકોના અભાવે. પરંતુ જે પૂર્ણતાએ પહોંચવાની સ્વપ્નવિદ્યાપ્રકોની ઝંખના છે તે તો અસિદ્ધ જ રહે છે.

“The most glorious poetry that has ever been communicated to the world is probably a feeble shadow of original conception.”

નવો વિચાર નસીબાવે

આવી આવા વિચારો આવતા હતા પ્રદર્શનને આગતે દિવસે. મનમાં યત્ન હવું કે આપણે તો યુગરત્ન સમક્ષ એક નવો વિચાર

મૂકીએ છીએ. એ વિચારને આકર્ષક અને ભવ્ય ખીજન પ્રયોજકો
 બંધે બનાવે. છતાંએ તેને જ્યારે સારી એવી સિદ્ધિ મળી ત્યારે
 યંત્ર' કે જ્યાં 'લોહીનું' પાણી કરનારા' પૂજ્યા છે ત્યાં સિદ્ધિ કેમ
 ન સંભવે? હજી તો આવા પ્રદર્શનની શક્યતા બાબતનો પશુ ખ્યાલ
 કોઈને ન હતો ત્યાં આપું સાદસ કરવું, પૈસા ન હોવા છતાં
 આવા કાર્યની હામ બીડવી, ચિત્રકારના હજી તો વાવડ' ન હોય
 ત્યાં મોટો સિદ્ધહરત ચિત્રકાર જ રચી શકે તેવાં યુગચિત્રોની કલ્પના
 કરવી, રાતના બખ્ખે વાગ્યા સુધીના ઉજાગરા કરીને પ્રદર્શનને
 સુશોભિત બનાવવાની જહેમત ઉઠાવવી, સાહિત્ય સંમેલન પ્રસંગે જ
 સંભવે તેવી વિસ્તૃત મોટા પાયા પરની યોજના અને તૈયારી કરવી,
 એ બધું કોલેજ જેવી ચનગનતા નિઃસ્વાર્થ યુવાનોની સંસ્થાઓ
 માટે જ શક્ય. અને આ પ્રદર્શનમાં વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સાહ ઉપરાંત
 એ ઉત્સાહને પ્રેરનાર, મુશ્કેલીથી હારેલાને કુદ્રં હૃદયદોર્ગદય ત્યજવા-
 નો ઉપદેશ આપનાર અમારા પ્રાધ્યાપક જોષીસાહેબ જેવા મધ્યવર્તી
 સંચાલક હોય, છાસક જેટલાં નાનાં મોટાં વિચારવાહક કલામય
 ચિત્રોને પંદરવીસ દિવસમાં રજૂ કરવાની શક્તિવાળા ચંદ્રકાન્ત
 પંજ્યા જેવા બિનધંધાદારી ચિત્રકાર હોય ત્યાં પ્રદર્શન સફળ કેમ
 ન થાય? પ્રદર્શનની યોજનાનો વેગીક્ષો ક્રમશઃ વિકાસ બેનારને આ
 બાબતની શંકા રહે જ નહીં.

અને રાત્રે પ્રદર્શનના ઓરડાઓ યોજના પ્રમાણે શલ્યમારાધ
 ભય છે. યુગયુગના સાહિત્યકારોની સારગ્રાહી છતાં રચય સંપૂર્ણ
 સારા અક્ષરમાં ક્રમગદ્ધ લખેલી સુશોભિત મિતાક્ષરી વિવેચ-
 જુદા જુદા યુગનાં લક્ષણોની વિશિષ્ટતા, અને વિચાર
 ઓને રચક કરતાં લખાણો, અને સાહિત્યનાં વિચાર
 સ્વરૂપોનાં સંક્ષિપ્ત શૈલીમાં લખાયેલા પ્રવાહદર્શી પાઠક
 પ્રદર્શનનાં આ મુખ્ય અંગો ચારે તરફ એતિહાસિક
 ચોક્કામાં આપ્યાં છે. આ બધી વિવેચનાને શ્રવંત બાંધ પાડેખ

તાથી આકર્ષક અને સચોટ બનાવવા માટે અગ્રીચીન લેખકોની તરફથી, મધ્યકાલીન લેખકોનાં નેમની કવિતામાંથી અને ઇતિહાસ-માંથી તારવી શકાતા વ્યક્તિત્વ અનુસાર દોરેલાં કાલ્પનિક ચિત્રો, અને નવલ, નવલિકા ઇત્યાદિના વિકાસે માટે નકશાની શૈલીથી દોરેલાં—પર્વતમાળા, વેલ, નદી, પૃથ્વી વગેરે—ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં છે આ સર્વને અને પ્રદર્શનને દર્શનીય બનાવે તેવાં પડદા પરનાં મોટાં યુગચિત્રોથી દીવાલો ઓપી રહે છે. એ યુગચિત્રોમાં તે તે યુગનાં વ્યાવર્તક લક્ષણોને સમજાવે-મૂલ્યવે તેવાં પ્રતીકો થોડા, ઐતિહાસિક શૃંગિકાને સ્પષ્ટ કરે તેવું વાતાવરણ રચી, જરૂર પડે ત્યાં એ યુગના કવિઓને મૂકી, અને એ સર્વને સુસંબદ્ધ રીતે સાંકળી લે તેવું સંયોજન કરી, સાહિત્યની સર્વતોમુખી છાપ પ્રેક્ષક પર બરાબર ઊડે એવી યોજના કરવામાં આવી છે.

અને ત્રીસમી ડિસેમ્બરે પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકાય છે. ત્યારથી તે ત્રીસમી તારીખ સુધી આ પ્રદર્શન સાહિત્યરસિકો માટેની એક યાત્રાસરુ' થઈ પડ્યું. ઘણા અભ્યાસીઓ તો નોંધ પણ ટપકાવી લેના. લગભગ બસો જેટલા લેખકોની વિવેચના, અગિયાર સાહિત્ય-યુગના પ્રવાહોની સમજણ, અને બારેક સાહિત્યસ્વરૂપોના વિકાસનાં રેખાદર્શનો—ટૂંકમાં પ્રદર્શનમાં જે ઠંઠ લખેલું હતું તે બધું ઉતારનાર એક મારતરસાહેબને તો ધન્યવાદ ધટે છે.

કલામય પ્રવેશદાર

b. સાહિત્ય અને સમાજને યોષતા ધાન્યના કલામય પ્રવેશ-માંથી પ્રથમ ઝોરડામાં પ્રવેશતાં સાહિત્ય અને જીવનની ચિત્રાત્મક લખાણ નજરે પડે છે. સાહિત્ય જાનવને આવેશનાશીલ મનોવિહારી તરંગી નથી બનાવતું પણ માનવ-મનમાં થતું પંકજિત દૃષ્ટિને વિદ્યાળ કરી, તેની સમભાવશીલ સંબદ્ધતાથી, તેના આચરણને સંસ્કારનો અને બાધાનો

ઓપ આપી ઉચ્ચશીલ અને કાર્યરત જનાવે છે તે વિષે દેશદેશાવરના ઇતિહાસની થોડી હકીકતો આપી દર્શાવે. પણ અપાયાં છે. સારાએ માહિત્યપ્રદર્શનના પ્રવાહો આ સાંકળ સુક્ષ્મતાથી સાંકળી લે છે.

જેન સાહિત્યની સેવાનો ખમાલ કરી આપણે નરસિંહ યુગ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવીએ છીએ. આ યુગમાં સહુથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે 'માધવને મહુકીમાં ધાલી' લટકે મટકે ચાલતી, 'માધવ લ્યો, માધવ લ્યો, 'ના ટડુકાર હતી વ્રજનારી. તેની જીણવટ-બર્પા ચિત્રામણનાળી મહુકીમાં શ્રીકૃષ્ણનું મુખારવિંદ દેખાય છે. પ્રેમલક્ષણાભક્તિનું—ગોપીભાવનું આ મૂર્ત સ્વરૂપ આ યુગનું મુખ્ય લક્ષણ જની રહે છે. મહુકીના શ્રી કૃષ્ણ સામે આંખના સમસ્ત ભાવ દાલવતી કેમ બક્તની મુખાકૃતિ ઝળુંખી આ માધુર્યભાવનાને ધટતર જનાવે છે. નરસિંહ મહેતાનું હરિ-જનવાસમાં ચતુર્ કીર્તન દર્શાવે છે કે આ બક્તિ સામાન્ય જનતાને પણ રસમય ભાવનાથી મુગ્ધ કરતી. આત્મસ્ફુરણથી ઉદ્ભવતી, ઊર્મિના ઉગ્રતાથી રસમય જનતી કવિતાનાં પગરણ નરસિંહયુગમાં જ પાય છે એટલે યુગરાતના કાવ્યમંદિરના પ્રવેશદ્વાર આગળ આ આશ્ચર્ય કરતાલની ધૂનમાં મસ્ત જણાય છે.

મધ્યકાલનાં છઠીદાર

યુગર દવિતાના પ્રવેશદ્વાર આગળ જ આમ નરસિંહ જેવા પ્રભાવશાળી કવિનાં પાદચિહ્નો અંકાય છે એ એણું ગૌરવાસ્પદ નથી. નરસિંહનાં લેખ, ગંબીર પ્રભાસિવાં, અને મીરાંનાં પ્રહર્ષજન્ય (Rapturous) ઊર્મિનર્તનો આજ મુઘી પણ વાચકને મુગ્ધ કરે છે. આગળ એક પગલું જઈને કહીએ તો જગનના ઉત્તમ દવિઓમાં પણ તે ક્યાં પાછળ પડી જાય એવાં છે ?

શરણાગતની શ્રદ્ધાથી ઝેર પીતાં મીઠાંબાઈ, 'મુગ્ધ રસિક' મટે કાદમ્બરી લખતો રામભક્ત રસિક પંડિત ભાલજી, ઝાંઝોરના એક પર્વતપૂંગ પર ઊભો રહી, લાંબા હાથ કરી, દૂર દૂર સુધી તુકસેના અને રત્નપૂત સેનાની લડાઈને, જોહર કરતી સ્ત્રીઓનાં વીર અને કરુણાથી મિશ્ર એવા પ્રસંગને, તાદ્દશ કરતો પદ્મનાભઃ એ બધાની સાહિત્યસેવાની ઊંડી છાપ લઈ આપણે નાકરયુગ તરફ વળીએ છીએ. કાર્યશક્તિ ઓછી છતાં દિશા-સૂચન તરીકે અગ્રયાથી (Pioneer) ની સિદ્ધિ જેનામાં વિશેષ છે તેવા કવિઓતું એક જૂથ અહીં આલેખાયું છે. તેમાં વાણિયાશાહી દબાઈથી બેડેલો નાકર, કબીરપંથી વસ્ત્રોમાં સજ્જ વહરાજ, અદ્વયવાળી લહેરી નિમ્નજથી બેડેલો ગોપાળ વગેરે ધ્યાન ખેંચે છે.

અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ

પ્રેમાનંદયુગના યુગચિત્રના મુખ્ય ત્રણ વિભાગમાં આ યુગના ત્રણ મુખ્ય કવિઓ છે. પહેલા વિભાગમાં આત્માની સૂઝને વેધકતાથી સમજાવવા મથતો દૂર દૂર સંધ્યાના રંગમાં મળી જતા ઈંકાર તરફ આંગળી ચીંધતો, હવેલી તરફ પીઠ ફેરવી ઊભેલો જ્ઞાનમાર્ગી પરનિયો સોની અખો છે. બીજા વિભાગમાં સંસ્કૃત કથાકારોથી જુદો તરી આવતો ઉત્તમસભરી આખોવાળો માણુભટ્ટ પ્રેમાનંદ હલકદાર હસ્તછટાથી રસભર્યાં આખ્યાન ગાતો જણાય છે. અને ત્રીજા વિભાગમાં ધોમ તડકામાં અમિત થયેલા અમજીવીઓના થાકને દૂર કરે એવી કલ્પનાગય વાતોની મીઠી પરળ માંડી વાતોરસરૂપી શીતળ જળ પાતો ઉલ્લાસવાદી શામળ આલેખાયો છે. આ ત્રણ કવિઓએ કવિતાને લોકરૂઢે પહોંચાડી. એ ત્રણેને સાંકળી લેતો, આ યુગની સમૃદ્ધિને મૂર્તિમંત કરતો એક ધનિક ચારે તરફ સોનારૂપાના સિંધાઓ વેરે છે; જ્યારે આંતરિક દ્રષ્ટિએ સાંકળતા વ્યાસ અને

વાદ્યમીઠિ જેવા આપણાએ મહાકવિઓની ગ્રેરણા સમાં પુરાણો, યોગવાસિષ્ઠ, ભાગવત, મહાભારત, રામાયણ છત્યાદિનાં પાનાં આ યુગ પર ઊડતાં ઊડતાં ફરી વળે છે.

અખાની એ જીવનઘટના

ખીજાં નાનાં ચિત્રામાં તો એક, અખાના જીવનની જે મહત્ત્વની ઘટનાઓ એક ચિત્ર નિરૂપે છેઃ હવેલીના વિલાસી જીવન પ્રત્યેના તિરસ્કાર અને ગંગાતીરે બ્રહ્મચારીની પ્રાપ્તિ. ખીજા એક ચિત્રમાં પ્રેમાનંદ તેનું શિષ્યમંડળ જમાવી 'બેઠો છેઃ કાષ્ઠ લખે છે, કાષ્ઠ વાંચે છે, કાષ્ઠ પૂછે છે અને એ સર્વને પ્રેમાનંદ આદેશ આપે છે. આ સિવાય પંડિત રાનેશ્વર, વિશ્વનાથ જાની, વલ્લભશામળના અધ્યાત્મ કટાક્ષચિત્ર એવાં એવાં ચિત્રો છે પણ તેમાં ય વિશેષ જેવું ગમે તેવું તો વાર્તાકાર શામળનું ચિત્ર છે. રાત્રે ચોરે બેસી શામળ વાર્તા કરતો હોય છે ત્યારે તેની કલ્પનાના દૃષ્ટિપથ પર ભૂતપિશાચની સૃષ્ટિ ખડી થાય છે. તેને વશ કરતો પરદુઃખમંત્રક વિક્રમ રાજા દેખાય છે, કાષ્ઠ સાહસિક રાજકુમારી ઘોડા પર બેસી કાષ્ઠ સાંકેતિક કિલ્લા તરફ જતી જણાય છે અને પુષ્પમાળા લઈને પરીઓ પણ ઊતરી આવે છે.

આ રીતે વાચકોને કલ્પનાના પ્રદેશ પર લઈ જઈ જીવન-ચાકને દૂર કરી ઉદ્ધાસ આપનાર શામળ, ભક્તિમાંથી વિલાસમાં સરતા ગુજરાતને યાત્રા તરફ વાળનાર અખો, સંસ્કૃત અને પ્રજા-બાણની મહત્તા ગાનાર પંડિતોને ગુજરાતના ગૌરવનું બાન કરાવવા શિષ્યમંડળ જમાવી બેઠેલા પ્રેમાનંદ, એ સહુએ ગુજરાતની કવિતાને અને જીવનને રસમય બનાવ્યું.

સુવર્ણયુગ પછી સાહિત્યે પલટો ખાધો, અને આપણે નાના નાના અને અદૃષ્ટ સંખ્યાના કહી શકાય તેવા કવિઓના યુગ તરફ વળીએ છીએ. આ 'મંદ યુગ'ના ચિત્રનું ઐતિહાસિક

વાતાવરણ જ સાહિત્ય અને જીવનનો સંબંધ દર્શાવી આપે છે. રાજ્યધુરા વહતા મોગલ શહેનશાહો અને સૂબાઓના દરબારમાં નાચ્યમુજરા થાય છે, સંપ્રદાયના ગાડરિયા પ્રવાહમાં લોકોની સંકુચિત દષ્ટિ અટવાય છે. ચિત્રમાં હવેલી, દેરાસર અને શેવ મંદિરમાં તે તે સંપ્રદાયના લોકો અને સાથે સાથે ઘેટાં પણ જતાં જણાય છે. જે ચાર પંડિત તો રસ્તા વચ્ચે તાણખેંચ કરે છે. આવી સ્થિતિ છે ત્યારે બીજી તરફ મનઘટ પરથી લમણે હાથ દબાવેલા અશક્ત જીવાનોની વચ્ચેથી કાઢ મુસ્લીમ સરદાર સ્ત્રીને ઉપાડી જાય છે. અને સમી સાંજે મરેઠાઓ વટેમાર્ગને લૂંટતા જણાય છે. આમ આવી અંધાધૂંધી અને અરાજકતા હોય ત્યાં સાહિત્ય ક્યાંથી ખીલે? અને જો ખીલે તો તે પણ કલિકાળના વર્ણનની, વૈરાગ્યની અને યાત્રાની જ કવિતા.

છતાંએ આ અને આ પછીના યુગમાં ભલે નિર્વેદની, વૈરાગ્યની, જ્ઞાનમાર્ગની કવિતા પ્રગટી, પણ તેમાં અનુભવનું ઓજસ હતું, સંસાર સાથેનો સીધો સંપર્ક હતો, લક્ષ્યવેધિતા હતી, ચાખખાના પ્રહાર હતા, એ જૂલણું ન જોઇએ.

આ યુગના કવિઓમાં તો જે કવિઓનાં જ ચિત્રો ધ્યાન ખેંચે છે. એક તો માતાજીના ગરબા પ્રાસે 'કળેડાંનો ગરબો' ગાતો વલ્લભ મેવાડો-તેની પાછળ એક ઝાંખા દરયમાં કળેડાનો લગ્નપ્રસંગ આલેખ્યો છે, બીજો કવિ નિરાંત હાથમાં તુલસીનો છોડ ઉગાડી અંધશ્રદ્ધામાં રાયતો હતો તેને કાઢ મુસ્લીમ એલિપાએ કેમ આત્મહાન આપ્યું તે પ્રસંગનું ચિત્ર છે.

'લગન-યુગ'

આ મંદ યુગનું જ અરાજકતાનું વાતાવરણ હજી ચાલુ છે ત્યાં ધીમે ધીમે કવિતાનો જ્ઞાન-માર્ગ તરફનો વિકાસ દૃઢતર બનતો જાય છે અને ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આપણને

‘ભગત-યુગ’ પ્રાપ્ત થાય છે. આ યુગના કવિઓ નરસિંહ જેવા ભાવનામય ભક્તો ન હતા-અને આવી અરાજકતામાં એવી ભાવના પ્રગટે પણ કંઈ રીતે ? -પરંતુ આ જુધા એકતારાની ધૂન સાથે યોગમાર્ગ, જ્ઞાનજ્ઞાન, પંચીકરણ, શ્રુતગદિમા, વગેરે વિષયોને માનસ ‘ભગતો’ હતા. કષ્ટા, મહિતા, તિથિ, થાળ, ઘોળ, ચાગખા, પિયાલા, કાશી, રાગિયા, અવળવાણી, ગરબી વગેરે કાવ્યસ્વરૂપો અને પદ્ધતિઓનો આ યુગમાં સારી રીતે વિકાસ થયો.

બેડાંકેડું દયારામ ને બીજાઓ.

આ યુગના ત્રણ મુખ્ય પ્રવાહોને યુગચિત્રમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. સહુથી ઉપર ધરઆંગણે રાત્રિના શાંત વાતાવરણમાં એકતારાની ધૂનમાં લીન ભગત દેખાય છે. બીજા વિભાગમાં ચાંદનીથી આચ્છાદિત હવેલીના વિશાળ ચોગાનમાં ઢિંડોળે બૂધતાં રાધાકૃષ્ણ આગળ પ્રેમઅંશના અવતારની મહત્તા ગાતો દયારામ સિતાર વગાડતો જણાય છે. ચિત્રના ત્રીજા અને જરા વિશાળ વિભાગમાં કાદિયા વર્ણના સમુદાયને લીમડા નીચે જેસી બોધ આપતા સહજનનંદરવામી જણાય છે.

આ યુગના કવિઓનાં છૂટાં ચિત્રોમાં નર્મદાના રમણીય કિનારે દીખળી ભાષણધો સાથે પનિહારીઓનાં બેડાં ફેડતો, સુદર વચ્ચેમાં સજ્જ કિશોર અવસ્થાનો દયારામ, વાંસની બૂંગળીમાં કવિતાને મૂકી મહી નદીમાં તરતી મૂકતો ધીરો, કપડો દર્શાવતા હાથના ઝાટકાથી ગર્મવધી ‘ચાખખા’ મારતો, કાઠીશાઈ શૈલીમાં બેઠેલો બોળો, નવયુગના કવિઓને પ્રેરણા આપના સ્વામીઓના તસવીરો, પૂરીગાઇ, રાધાગાઇ વગેરે ઘણાંએ કવિઓ માન

હવે આખ્યા આપણા અર્વાચીનો.

બીજા ઓરડાથી અર્વાચીન સાહિત્યની શરૂઆત થાય છે. પશ્ચિમની અસરથી હૃદયવતા નવા વિચારોનું જૂના વિચારોના તદ્દાસિક

સાથે સંઘર્ષણ આ યુગમાં ચાલુ છે. સુધારો આ દુગતું પ્રધાન લક્ષણ બને છે. યુગચિત્રમાં કોઈ વિષય સ્ત્રીના એક હાથનો ચૂડો ભાંગતી મધ્યકાલીન સ્ત્રીના પ્રતીક જેવી કોઈ ડાશી છે, અને બીજા હાથને કોઈ જુવાન સાથે હસ્તમેળાપ કરાવતો ઉદાસ-મય અધીરો નર્મદ છે. બીજા વિભાગમાં 'ચક્ષુ' છત્તવા જંગ બધુગસો વાગે' એ ઉચ્ચારણ સાંભળી નર્મદની ઝાંખી મૂર્તિના એક હાથ આગળ ઊભેલો પૂર્વાવસ્થાનો માંદલો યુવાન તેના બીજા હાથ આગળ ટટાર ચઢી સાદસે થર કર્મ કરવા ઉલુકા હોય તેમ જણાય છે. આ સુધારકયુગમાં સુધારાના બે ભિન્નભિન્ન માર્ગ પ્રવર્તમાન હતા: એક ધીર અને બીજો અધીર. ચિત્રના ત્રીજા વિભાગમાં એ દર્શાવતા નર્મદ અને દલપતરામ છે. નર્મદ કીડીઓ પર આખો લાડવો મૂકે છે જ્યારે સૌમ્ય મુખમુદ્રાવાળા દલપતરામ લાડવાને બૂકો કરી ભભરાવે છે.

સુધારાનો જુવાળ કંઈક એસરતાં 'પંડિતયુગ'ની વિદ્વાતાનાં આણણુને દર્શન થાય છે. સુધારકયુગમાં નવાં વિક્સેલાં સાહિત્ય-સ્વરૂપોને આ યુગે સંગીન વિદ્વાતાનો પટ આપ્યો. સમાજજીવનને સ્પર્શતા દરેક પ્રશ્નોના તલસ્પર્શી અભ્યાસ દાખવતા, પૂર્વ પશ્ચિમની નીતિ-રીતિની મૂર્તિ છણાવટ કરતા આ પંડિતો જાણે કે વિચારસાગરને તળિયેથી કીમતી મોતી લાવી આપતા હોય તેવું જણાય છે. ચિત્રમાં લહેરાતા સાગર વચ્ચે હોડીમાં આનંદશંકર ધ્રુવ, મણિલાલ દિવેદી અને ઇચ્છારામ દેસાઈ બેઠા છે, અને ગોવર્ધનરામ-આ યુગની યુગમૂર્તિ-સાગરમાં ડૂબકી મારી ચાર મુદ્ગવાન મોતી લાવી આપતા હોય એવું જણાય છે. નવતર કવિતાનું પ્રથમ સ્તુભગ દર્શન " ખારા જળમાં મીઠી વીરડી " જેવું નરસિંહરાવનાં કાવ્યોત્પાદન છે. ચિત્રના બીજા વિભાગમાં નરસિંહરાવ દીવેદિયા ડોળામાં આરામથી બેસીને ધત્તલગિરિ, ઉષા, દિવ્યસુંદરી વગેરેનું દર્શન કરવા જતા જણાય છે. અને સાથે પુસ્તકો પણ છે.

ભાવનાયુગના જ્યોતિર્ધરો

પંડિતયુગની પૂર્વપશ્ચિમની વિચારણા પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચી એટલે ભાવનાયુગની ભાવના પ્રગટી. ભાવના, સોન્દર્ય, માધુર્ય અને કલાના મનોહર હંસવાદન પર કાવ્યદેવી ઊર્ધ્વ પ્રયાણ શરૂ કરે છે-અહાંડ ગોળા તરફ ન્હાનાલાલ તેને અહાંડ પરના ત્રિકાળદર્શી પ્રદેશમાં લઈ જવાનો યત્ન કરે છે, ઊર્મિના ગૂંચળામાં વીંટાઈ કલાપી તેને ગુલાબની માળા અર્પણ કરે છે, સંયમશીલ ઊર્મિના સ્વસ્થ કવિ (classical poet) કાન્ત મધ્યસ્થ રહી કાવ્યદેવીને ચરણે કમનીય મંજુલ પદાવલિનાં અને સુગમિત હંદોનાં ઝાંઝર પહેરાવવા આવે છે, ખળરદાર સર્વાંગ સુંદર આમંછાદન કરે એવી 'ધકા', 'ધકા'ની જુદા જુદા રંગની અને મહાકાવ્યને વહી શકે તેવા હંદપ્રયોગોની સાડીઓ લાવે છે, ભોટાદકર એક યાળમાં ચૂંદડી, મોડિયો, કંકાવટી એવાં એવાં ગૃહભાવનાનાં પ્રતીકો લાવે છે. પાછળ આ બધી ભાવનાઓને મુગ્ધદષ્ટિથી નિહાળતા લલિતજી લગીર રસમંજુરાથી કાવ્યદેવીને રીઝવે છે; અને ચિત્તનના પીળા રંગની છાયામાં ઊભેલા બળવંતરાય દોકોર આવી ભાવનાઓને 'પુષ્કળ કવિતા માત્ર પોચટ આંસુ સારતી' ગણી કાવ્યદેવીને ચિત્તનના અને અર્થધનતાના પૃથ્વીતલ તરફ આમંત્રણ આપે છે. નવયુગના ચન્દ્રવદન અને સુન્દરમ્ એના ગાડામાં બેઠા હોય છે. આ સુંદર રંગભિલાવટવાળું દ્રવ્યનોત્તેજ્ય ચિત્ર આપણને કોઈ નવીન જ પ્રદેશમાં લઈ જાય છે.

'સુનશીયુગ'માં સુનશીનું વ્યક્તિત્વ વિશિષ્ટ હોવાથી આ યુગને સુનશીયુગ કહે છે. ચિત્રમાં યુગશક્તિ તરીકે સુનશી તેમની લાક્ષણિક છટામાં ઊભા છે. તેમની હિપર કુકકુટ, ગરડ અને પરશુનો 'ગુજરાત' માન્ય વાષટો આ યુગની ગુજરાતની અસ્મિતા

ની ભાવનાનો ખ્યાલ આપે છે. આ યુગની કલાની ખિલાવટ, જીવનનો ઉત્થાસ, અદંત, ગૌરવજીટ એ બધું આ કળા કરી જોશે. મોરશે દર્શાવે છે. નેને પીંછે પીંછે વાતો, સંવાદ, નાટ્ય-તત્ત્વ, પાત્રચિત્રણ વગેરે શબ્દો લખવામાં આવ્યા છે. એ બધાનો પૂર્ણ વિકાસ આ યુગમાં થયો. આ યુગના સાહિત્યકારોએ હારપરસ પણ સારી રીતે ચિત્રાવ્યો. ચિત્રમાં 'ઓલિયા જોધી'ના પગ નીચે કેળાની છાલ મૂકી તેને લક્ષણવતા 'મરતકીર' અને આ બધોતાલ જોધ મીઠું મીઠું મરકતા જ્યોતીન્દ્ર જળાય છે. આ યુગની બાંહેધર વૃત્તિને પરિણામે પ્રણાલિકાબંધ અને ઉપદાસ એ પણ આ યુગનું લક્ષણ અને છે. મુનશીનાં નાટકોમાં, અને 'મદનમંદિર' અને 'લીલમ ગાંગેય' જેવાં નાટકોમાં તો એ લક્ષણુ મ્પટ જણાય છે. જુઓને, ઉપરના ચિત્રમાં મિથાસ કાપિની જનોઈ પર કોઈક કાતર ચલાવે છે અને બીજો કોઈક તેને હેટ પહેરાવવાનો પ્રયોગ કરે છે !

ગાંધીયુગ સંયમ-પાળને રૂપે

જેમ ભાવનાયુગની ભાવના પ્રત્યે મુનશીયુગે ઉપદાસ કેળવ્યો તેમ એ ઉપદાસ, અહંત્વ અસ્મિતા અને જીવનના ઉત્થાસના અદ્ભુત પ્રવાહને 'ગાંધીયુગે' સંયમપાળ ગાંધી, આત્મવિશ્વાસની ભાવના પ્રગટાવી. ગાંધીજીની યુગમૂર્તિથી જ ચિત્રમાં જણે કે આત્મવિશ્વાસ, ત્યાગવૃત્તિ, વિશ્વપ્રેમ, દેશપ્રીતિ, સત્યનિષ્ઠા વગેરે લક્ષણો દ્વિત થામ છે. પવનવંદનના ચિત્રથી આ યુગનું ઐતિહાસિક અને સાહિત્યમાં વારંવાર નિરૂપાતું વાતાવરણ દર્શાવ્યું છે. આ ઉપરાંત ચિત્રના બીજા વિભાગમાં ગાંધીજીના આદેશ અનુસાર આ યુગનો લેખક સરળતા, સાદાઈ, સંયમ વગેરે ખડિયામાં કલમ બેળી બોળી લખતો થાય છે તે દર્શાવ્યું છે. અને એ સાહિત્ય-અર્થો જે બે હાથ મારફતે બહાર પડતું દેખાય છે-તેના પર 'જીવનભારતી' 'જીવનશોધન' 'જીવનસંસ્કૃતિ'

એમ લખેલું છે. આ 'જીવન' નામધારી પુસ્તકો આ યુગનું ત્રીજું લક્ષણ જીવનલક્ષિતા સૂચવે છે. અને રશિયન, ફ્રેંચ એવા એવા પશ્ચિમના સાહિત્ય સાથે આ યુગે ગાઢ સંપર્ક સાધ્યો, પુસ્તકો અનુવાદો થયાં. ચિત્રમાં આ લક્ષણ કોઈ સ્ત્રી સાથે હાથ મિલાવતી ખાદીધારી વ્યક્તિથી દર્શાવ્યું છે.

અઘતન યુગમાં સહેજ જીર્ણ જે ચાર તરતો ઝળકે છે. હથોડા અને દાંતરડાનાં પ્રતીકથી જળ્યાઈ આવતો સમાજવાદ, કેડથી વાંકા વળેલા આંતર ક્રાંદાળીવળાથી થતું પીડિતદર્શન, દારૂના નશમાં લથડિયાં ખાતા મજૂરો દ્વારા મુશ્કેલી વારસદર્શન, વેશ્યાજીવન, અને ગ્રેધંગરૂમમાં આ પીતાં પીતાં ટેન્ક નીચે પગની રમત કરતાં યુવકયુવતીઓ દ્વારા કદખી શકાતું Webb Morrellનું તત્ત્વ : એ આ યુગનાં મુખ્ય લક્ષણો છે. આ યુગના મોટા ભાગના કવિઓને જીવજીવનનો અનુભવ છે અને તેની અસર કાવ્ય પર જણાય એટલે જીવનની ખારી પાછળ જોએલા 'સુન્દરમ' પણ ચિત્રમાં જણાય છે. આ ઉપરાંત આ ચિત્રમાં નથી દર્શાવ્યાં—ન દર્શાવી શકાય તેટલાં અને તેવાં—અગમ્યવાદ, માનસશાસ્ત્ર અને કામશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોનો વણાટ, પ્રયોગશીલતા, નવતાપ્રેમ એવાં એવાં લક્ષણો તો સૌથી વધારે મોટા આ યુગપ્રવાહના પંદા પરથી વાંચવાના જ રહે છે. અને તે પછી જ સમગ્રપ કે અઘતન યુગ ગાંધીયુગથી કેટલે અંશે જુદો પડે છે.

પ્રતિભાષીજના માવજતકાર

અઘતન યુગના સાહિત્યમાં ખાવનાયુગ જેવો જ એક કવિઓનો સમૂહ જણાય છે. અહીં તેનું એક વક્ષ દોરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગાંધીજી, ટાગોર, કાલેલકર, અને કાર્લમાક્સ જેવા આ છેલ્લા દાયકાની કવિતાના વક્ષને પાણી પાવ છે. જા. ક.

કોકર જેવા માળા પાવડે પાવડે ક્યારી ખનારી ‘પ્રતિભાની માવ-
જત’ કરે છે. આ વૃક્ષની એક બાજુ પ્રકૃતિપ્રેમ, પ્રણય, મુગ્ધભાવ,
ગૂઢભાવ, માધુર્ય, ગેયતા, ધૃત્યાદિ સૌંદર્યલક્ષી તત્ત્વોમાં રાચતા
કવિઓની ડાળો છે, અને બીજી તરફ છંદ-વૈવિધ્ય, પ્રયોગ-
શીલતા તથા જીવનના કઠણ ધગકારામાં રાચતા, અગેયતા અને
ચિંતનના ઉપાસક કવિઓની શાખા છે. અલગત, આ બંધા ઉપર
એક વૃક્ષની ડાળો હોવાથી એકસરખી જ અસર છે તો પણ
છેલ્લું વલણ તો સૌંદર્ય તરફ વિશેષ હોય તેમ સૌંદર્યલક્ષી
કવિઓનું જૂથ જોતાં જણાય છે. અને આ ડાળો પણ હજુ કુમળી
છે. કયા કવિની ડાળ ક્યારે કંઈ બાજુ વળશે તે કહી શકાતું નથી.
પરંતુ ઉમાશંકર ‘ગંગોત્રી’ થઈ ‘નિશાથ’માં સૌંદર્યલક્ષી
બાજુ તરફ વળ્યા હોય તેમ આ તેમની ડાળ જોતાં જણાય છે.

આ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યનું અવલોકન કર્યા પછી સમગ્ર
સાહિત્યનાં *Psychological rhythm* (મનોબ્યાપારી લય-
પ્રવાહ) બતાવતી નદી તરફ આપણું લક્ષ જાય છે. ભક્તિ,
આખ્યાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય પ્રવાહોમાં વહેતી મધ્યકાલીન
નદીમાં પશ્ચિમના પ્રવાહે ખળભળાટ મચાવ્યો, સુધારકયુગમાં
આથી એ પાણી વમળે ચલ્યાં, પંડિતયુગમાં કંઈક રિયર અને
જેંડાણવાળાં થયાં, ભાવનાયુગમાં તેની ડાળ બધે ફેલાવવા
લાગી, પાણી ચોપાસ ફરી વળ્યાં, મુનશીયુગમાં ઉસ્તાસ અને
ક્રિયાશક્તિના ધોધમાર પ્રવાહે વહ્યાં, ગાંધીયુગે સંયમ-પાળ
બાંધી એ પાણીને ધીમે ધીમે વહેતાં કાપ્યાં, ફરીથી અદ્યતન યુગમાં
સમાજવાદના પ્રવાહથી આ પાણીમાં ખળભળાટ શરૂ થાય છે.

વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપો

અહીંથી ઊર્મિગીત, આખ્યાન, નાટક, નવલ, નવલિકા,
હાસ્ય, વિવેચના, નિબંધ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે સાહિત્યનાં સ્વરૂપોના
વિશાસ અને સાહિત્યવિભાજોની સમજૂતી આવે છે. તેનાં

ચિત્રામાં તો આખ્યાનવૃક્ષોના કૃત્રિક વિકાસનો મંદયુગના કવિઓની ફળ પાડવાની બોધપ્રધાન અધીરી વૃત્તિએ કેમ અંત આણ્યો, ભિર્મિગીતની વીણામાં જુદા જુદા ભાવ પ્રમાણે જુદા જુદા રંગની કથા કવિની ભિર્મિ કેટલી જિંચાઈ સુધી પહોંચી, પ્રસંગજન્ય અને છુદ્ધિજન્ય એમ બે તરફ ઊક્તા હારયના કુવારામાં તીખો, પ્રસન્ન, વિનોદી એમ રંગમિલાવટબર્યો હારય કેનો કેનો કથા પ્રકારનો છે, નવલકથાની પર્વતમાળામાં કેાણ કેટલો મહાન છે એ બધું ચિત્ર જોતાં જ સમજી શકાય તેવું છે. નવલિકાની વેલમાં કાષ્ઠપત્રિક અને દષ્ટાંતપ્રયા જેવી આપણી વાર્તાઓને પશ્ચિમના નજે પાણી પાણું અને 'વીસમી સદી' પછી સમાજદર્શન, યુગદર્શન વાસ્તવવાદ એવું એવું પોષણ મળવાથી પાત્રપ્રધાન, હારયરસિક, માનવશાસ્ત્રીય, કામુક, નૂતનનીતિવાદી એવી એવી વાર્તાઓનો ફાલ કદ રીતે ઊતર્યો તે દર્શાવ્યું છે.

આ વિકાસોના ચિત્રમાં કંઈક રમૂજ ઉપગ્રવે તેવું ચિત્ર તો 'સાહિત્યકૃતિને ફેલી ખાનાર વિવેચકપક્ષીઓ'નું હતું. તેમાંએ બેન્ચાર પ્રકારનાં એકસરખાં પક્ષીઓને શાક્ષણિક જુદી જુદી છટામાં બેસારી તે વચ્ચે સૂક્ષ્મબુદ્ધિપૂર્વક તદ્દાવત દર્શાવવામાં આવ્યો હતો.

વિવેચકોની વિહંગમાળા

હંસ એટલે નીરક્ષીરન્યાય કરનાર પક્ષી. આ એક જાતના જુદી જુદી રીતે મૂકવામાં આવેલા હંસોમાં નવલરામ પંજ્યાએ મોહક છટાથી વિવેચનનું ગૌરવ વધાર્યું; વિજયરાયે સંસ્કારભોગી તીણી દૃષ્ટિએ સીધેસીધો વિવેક કરી ખતાવ્યો, નીડરતાથી ચેલીના નવા નવા પ્રયોગો કપો; "રામનારાયણ પાઠકે વિહારને રિયર કરી, જોડી અને તીણી દૃષ્ટિથી, ડોકની તાર્કિક છટાથી સૂક્ષ્મ અન્વેષણ કર્યું; કાલેલકરે મંદમંદ લહરીમાં મીઝો વિલાસ કીધો.

એ જ રીતે મોરો એટલે કલાપ્રેમી, રંગવૈભવમયો ઉદાસ અનુભવનારા સર્જક વિવેચકો. તેમાં વિશ્વનાથની ખીલેલી કળા પંડિતાર્જની ભારેખમ શૈલીમાં મહાલે છે, આત્મસ્થ છે, ન્યારે ગોવર્ધનરામ દૂરદર્શી ડોકના મરોડથી તુલનાત્મક અભ્યાસ અને શાંત સૌમ્ય ઉદાસમાં ઢલા સંકેલીને બેઠા છે.

આ ઉપરાંતનું દલપતરામનું ખતકની જેમ શૈલી તરફનું લક્ષ્ય; નર્મદની પોપટની જેમ તીણા સ્વરે જોરસો પારખવાની વૃત્તિ; ભક્ત હોલા જેવો ધુધવાટ કરતા મણિલાલ દિવેદી; પશ્ચિમની શૈલીની નેહી પુકારનાર કુકુટ રમણભાઈ નીલકંઠ; બાગની જેમ તીણી આંખે સૌન્દર્ય-અસૌન્દર્યનું પૃથક્કરણ કરનાર નરસિંહરાવ દીવેદિયા; ઠાઠવમાંથી પણ સુંદર તરવો શોધી આપનાર ખતક કેશવલાલ ધ્રુવ; ગરવા નમ્ર, નીચી ડોક ઢાળેલા કણ્ઠતર જેવા કાવ્યતત્ત્વની ચર્ચા કરતા આનંદચંદ્ર ધ્રુવ; ગીધ જેવી ઠડકે નીતિથી પૃથક્કરણ કરનાર બ. કે. ઠાકોર; ગુરુની જેમ વિવેચન કરતા કરતા ભાવનામાં વિદરતા-હાનાલાલ; જીવનના ઉદાસની નેહી પુકારનાર ખીજા કુકુટ ઠનૈયાલાલ મુનશી; મીઠાબોલા પ્રોટ પોપટ જેવા વિષ્ણુ-પ્રસાદ ત્રિવેદી; આમતેમ દષ્ટિ ફેરવતા રમતિયાળ તેતર જેવા નવલરામ ત્રિવેદી; શોકસાહિત્યની મીઠાચ ચખાડનાર જંગભારી પોપટ જેવા મેઘાણી; અને કંઈક ઝીણી ચાંચવાળા ચપળ અને રમતિયાળ તેતર અનંતરાય રાવળ-એમ આ બધાં વિવેચક-પક્ષીઓ પોતપોતાની રીતે સાહિત્યકૃતિનો આસ્વાદ લે છે.

આ યાવાને અંતે ગુજરાતના ગૌરવવંતા સાહિત્યનો આપણને ખ્યાલ આવે છે. આપણને લાગે છે કે આપણી પાસે પણ, જેનાથી આપણે ખીજા પ્રાન્ત કે રાષ્ટ્રમાં શોભાએ તેવા, સાહિત્ય-કારો છે ખરા.

સર્વાંગીણ સમીક્ષા

અને આ બધાં ચિત્રોથી પરિવર્તિત થતી આવી મનોવૃત્તિ

વિશેષ અભ્યાસ તરફ ખેંચાય છે અને આ સાહિત્યપ્રદર્શનના ચતુરરૂપાયામાં રહેલાં મૂળ અંગજીત વિવેચનો તરફ તેવું લક્ષ જાય છે. એ વિવેચનનાં પૃથ્થાં પર લેખકની નાની તસવીર, તેની વિશિષ્ટતા દર્શાવે તેવું કંઈક સ્વચ્છત્ર, તેના અંથોની યાદી, અંથોની સમીક્ષા, તેમાંથી ફક્ત થતું લેખકનું વ્યક્તિત્વ, સાહિત્યના જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં મેળવેલી તેની સિદ્ધિઓ, અનુગામીઓ પરની તેની અસર-એવાં એવાં દૃષ્ટિગિન્દુથી પૂર્ણ સમીક્ષા, ધણી જ ઢૂંકી સચોટ માર્ગવેધી ભાષામાં કરવામાં આવી છે. બીજું આકર્ષક તત્ત્વ તે યુગપ્રવાહોની ઝીણવટભરી છણાવટ. માત્ર ચોડી લીટીઓમાં, ઐતહાસિક વાતાવરણ, આગલા યુગ સાથેના અને અનુગામી યુગ સાથેના સંબંધ, વિશિષ્ટતા અને સિદ્ધિઓ એ આમાં નિરૂપવામાં આવ્યું છે. આમ સાહિત્યથી પૂર્ણપરિચિત થયેલો પ્રેક્ષક વિકાસો તરફ વળે છે. એ જુદા જુદા સાહિત્યરચયોના વિકાસમાં તેને તે રચયને માપવાની સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિ, પ્રવાહદર્શી વિકાસ, તેનાં મુખ્ય વલણો, અને અંતમાં તે તે રચયની મહાનુ વિભૂતિ-વિશાસની દૃષ્ટિ તેમજ જગત-સાહિત્યની રસલક્ષી ઘલનાત્મક દૃષ્ટિએ, એ બધું નિરૂપવામાં આવ્યું છે. આમ મનરંજનથી અને અભ્યાસ અને જ્ઞાનના વિકાસથી પરિવૃત્ત થયેલો પ્રેક્ષક આ બધું ફરી પાંચત્રા મારે તેને પુસ્તક-રચયે રચૂ કરવાની મલામણ કરે તેમાં નવાઈ થી !

૧

આપિત-સ્વીકાર : કાવ્યક; કેરી; ઝીલમાધુરી; કવનના વહેણ; પ્રજાત-નર્મદા; જાનગોષ્ઠિ; રૂપ અમર; ભારતીય વિદ્યાલવન (રિપોર્ટ, ૧૯૪૦); રક્ષિત, અ. ૭; The Student's English-Parsi Dictionary.

એન્ડ

એપોલો સ્ટીટ,

મારખણ કંપની

કોટ, મુંબઈ.

હિંદમાં લાદીઓના સૌથી મોટા કંટ્રાક્ટ
આપવા માટે ફક્ત 'ભારત'ને જ પસંદ કરેલ છે;
કારણ કે ધરધણી, ઈજનેરો અને કંટ્રાક્ટરોને
'ભારત'માં પૂરો વિશ્વાસ છે કે તેઓને
દુનિયામાં મળતી સર્વશ્રેષ્ઠ લાદીઓ જ્યાં જ
લાદી મળશે.

તે કંટ્રાક્ટ મુંબઈમાં છેલ્લામાં છેલ્લી
ફેશનના રહેણાક અને ઓફિસો માટે બંધાયેલ
'ધનરાજ મહાલ' માટેનો છે. જની અંદર જે
લાખ ફીટ 'ભારત'ની લાદીઓ વાપરવામાં
આવી છે.

તમારી જરૂરીઆતો પણ 'ભારત'ને જણા-
વશો તો મુકાબલે ફાયદો થશે. અજમાયશ
ખાતર એક ઓર્ડર આપી જુઓ.

માન રા

સર્જન અને ચિન્તનની અંધગ્રેહી

વર્ષ ૬ : અંક ૨

જુન ૧૯૮૧

પ્રકાશન

પ્રકાશન સ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : સાવનગર

લાં યુ' આ યુ ધ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

ઝંકુનું કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસર, કસ્તૂરી
રસસિંદુર, અબ્રક
તથા બીજાં યૌષ્ઠિક
ઔષધો મેળવેલાં છે.

ઝંકુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લી.

મુખ્ય નં. ૧૪

ભાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની ફ્રં. આંખાચોક

તમારા જન, માલ અને
મિલકતની સલામતી માટે
'ઇન્ડીઅન ગ્લોબ' ની
વિમાની પોલીસી સંપૂર્ણ
પ્રકારની ગેરંટી છે.

વિમાનું તમામ

પ્રકારનું કામકાજ

૧૦૦% સ્વદેશી

અને

સફર

જ

ધી ઇન્ડીઅન ગ્લોબ ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

સુરત બ્રાંચ
હાલુપીઠ, સુરત

૩૧૫/૩૨૧ હોર્નબી રોડ
કોટ, સુબધ

અમદાવાદ બ્રાંચ
હવેલી બીલ્ડીંગ ફાસ્ટાસા સ્ટ્રીટ

શાખા અને એજન્સી ગ્રોફીસો અગત્યના દરેક સ્થળોએ છે.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કું.

સેલિંગ એજન્ટસ

ધી એસોશિએટેડ સીમેન્ટ કંપનીઝ
લીમીટેડ

લોખંડ, હાઈવેર, બ્રાસવેર, ઓઈલ પેન્ટસ કલરના વેપારી

૨૮-૨૨, સી. પી. રોડ રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨

પાણી જેટલું 'અ-મૂલ્ય' છતાં પાણીને
મૂલે વેચાય છે.

શું?

મનન અને મનતોચો

લેખક

રતનલાલ વિઠ્ઠલદાસ ખાંડવાલા

કોણુ કહે છે ?

બરોડા કોલેજના પ્રોફેસર કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર
પુસ્તક માટે અભિપ્રાય આપતાં લખે છે કે:—

“અર્થમાં લાંબલા વિષયો રાષ્ટ્રીય મહત્વના છે તેથી તેમના
ઉકેલના માર્ગો આપે જે દર્શાવ્યા છે તે વાંચતાં ખરેખર આનંદ
ચાય છે, તે ઉપાયો ગુજરાત મહાગુજરાતની જનતાને ચોક્કસ માર્ગ
દર્શક થશે. પુસ્તકનાં રૂપરંજ સુંદર છે અને વસ્તુના પ્રમાણમાં
તેની આઠ આના કિંમત તો પાણીના જેટલી ‘અ-મૂલ્ય’ કહેવાય.”

સહકારી વીમાપદ્ધતિની એક વધારે ફતેહ

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રોજ પૂરી થયેલી મુદતે કરવામાં આવેલી બીજી મૂલ્ય-આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પરિણામે, ૪ બોમ્બે કોઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'ગ્રોનર્સ' બહેર કચું છે.

આખી બિ'દગીની પોલિસી પર દર હજારે રૂ. ૪૫
'એન્ડાઉમેન્ટ'ની " " " " " ૩૩

અમારી વિશેષતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા બે લાખ કરતાં પણ વધુ રકમની જામીનગીરી મૂકેલી છે.
૨. નાણાસેકાણુની અવૃત્તિ પર અંકુશ રહે છે.
૩. દર સસ્તા છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં પોલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા હિસાબ-તપાસણી થાય છે.

સહકારી મંડળીઓને
ખાસ સગવડ આપવામાં આવે છે
વિગત માટે લખો
જી. એલ. દેસાઈ, બી. એ.
ગેનેજર

ધી કો-ઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ
કંપની લિમિટેડ

સર ફિરોઝશા મહેતા રોડ, કોટ, મુંબઈ

થોડાંક તાજાં સાહિત્ય-સુમનો

સાહિત્ય કુંજની નવી ફુલછાબ
શ્રી અરદેશર દુરામજી ખજરદારની કૃતિઓ

કલ્યાણિકા

ભક્ત હૃદયની આરમૂ અને આત્મ-
નિવેદનથી છલકાતાં અને સર્જનજૂની
સમસ્યાઓનાં રહસ્ય જીલતાં, સુગેય
લોકપ્રિય ઢાળોમાં રચાયેલાં ભાવવાહી
કાવ્યો અને ભજનોનો તદ્દન નવો સંગ્રહ

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેના દીપ્પણ સાથે
મુંદર રૂપરંગ ૪૪ મૂલ્ય રૂ. બે

રાષ્ટ્રિકા

રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી તરબોળ, ભાવ અને ભાષાની
ભભકાભર્યા તદ્દન નવાં ગીતોનો આણુવાન સંગ્રહ
છપાય છે. તા. ૧૫ દીસેમ્બર સુધીમાં જહાર પડશે.

દર્શનિકા

જીવન અને મૃત્યુનાં રહસ્યો સમજાવતું
ભક્તિ અને તત્ત્વચિંતનથી ભરપૂર અને
જતાં તેટલું જ રોચક અને હૃદયસ્પર્શી
સરલ શૈલીમાં રચાયેલું મોટું સર્ગમ કાવ્ય

નવી આવૃત્તિ ૧૯૪૦ : મૂલ્ય રૂ. ત્રણ
એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની
જુ ૬ સે લ સે, મુંબઈ, નં. ૨

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેંકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ
મુંબઇ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૬૮૧
તારનું સરનામું : “ દાબ્રાસ ”

કલ્યાણની બિચી જાતની ટેમલ ઇંટો
અને સાત પાટીનો બિચા પ્રકારનો
ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

ઓરીએન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલીયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪-૭૩૬

લાલ માટી-ખત-રણલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોડ કટીંગ અને એક્સકેવેશન

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાનાં સંર્જનો

છેલ્લો ફાલ

△ પ્રવાહી તેટલી જ પહેલદાર શૈલીમાં
કુશળ શબ્દશિલ્પીની કલમે લખાયલી
રસ, રહસ્ય અને રંગભરી વૈવિધ્ય
અને વાસ્તવિકતાથી છલકાતી વીસ
વાર્તાઓ અને બાર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ ❀ મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

મીઠી નજરે

△ સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગભૂમિ અને નૃત્યકલા
વિષયક વિશદ વિવેચનો સાહિત્ય અને કલા જીવનનાં
સંરંભરણો અને પ્રાસંગિક કાવ્યોને સંગ્રહ
સંપાદક : શ્રી વિ. ક. વૈદ્યના

‘હળવી કલમે’ શીર્ષક આમુખ સાથે
કલામય મુદ્રણ ❀ મૂલ્ય રૂ. બે

રંગલીલા

શ્રી નટવરલાલ પંડ્યા, રમણભાઈ નાલકંઠ, જાગીરદાર
જયોતીન્દ્ર દવે, ધનસુખલાલ મહેતા અને ચન્દ્રવદન મહેતા
આ છ લેખકોનાં હાસ્યરસિક લખાણોમાંથી
મુંદર પ્રસંગો જીયડી લઈ તેમની એક
ખીજ સાથે ખાતીગળ ગૂંથણી કરેલું
રસેલું હાસ્યરસથી છલકાતું પ્રદર્શન :

મુંદર રૂપરંગ ❀ મૂલ્ય ચોઠ આના
એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ ર

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference-Book.

Free on Request :

ROY & COMPANY.
PRINCESS STREET BOMBAY 2

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

નાજુક સવારી

વિનોદકાન્તકૃત આ પ્રસિદ્ધ નિબંધકાસંગ્રહમાં ૨૪
રસમય રચનાઓ ઉપરાંત નિબંધકાવિષયક ઉપોદ્-
ધાત તથા માહિતી-ભર્યા દિપ્તિ છે. દોઢ ઉપરે એનો
દરેક ખરીદનાર માનસીનો પણ મંદદગાર બને છે.

“એ જીવંત અમૃતના સંપર્કથી વિજયરાય
નિબંધ ઉદારમતવાદી રહી રાક્યા
છે. તેના દોષ બતાવે છે તેના ગુણ
પણ બહુ ને સારી રીતે જુએ છે.
સંપ્રજ્ઞાતપણે યોતે ઘડેલા વિવેચનના
આદર્શને પ્રયત્નપૂર્વક એ વળગી રહે છે.
એ આદર્શની આંખે જ યોતે દુનિયામહેલને
નીરખે છે—બહારથી નહિ પણ અંદરથી.”
મા. વજરાય મુ. દેસાઈ (‘૩૯૫’
અંચરય વાક્યમ)

મા. વિજયરાય
ક. વૈદ્યકૃત
વિવેચનસંગ્રહ

જુઈ

અને

કેતકી

અઢી રૂપિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ. નં. ૨

વિવેચના

કતાં

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી એમ. એ.

“હૃદય, બુદ્ધિ અને દર્શનશક્તિને જે વિષયે હલાવી મૂક્યાં હોય તે જ વિષયનો સ્વાનુભવ ‘વિવેચના’માં લેખરૂપ થશે છે. લેખ-લેખનાં પ્રેરક કારણ જુદાં હોવાથી શૈલીનું ‘વૈવિધ્ય-લેખરૂપનું’ વૈવિધ્ય સહજ બન્યું છે; છતાં સૌનું કારણ એક જ હોત તો પણ શૈલીવૈવિધ્ય અવશ્ય આવત, કારણ કે કલાની એકરૂપતા, એકતાનતા આ વિવેચકને મતે રસક્ષતિની કરનાર છે અને કલા જીવનનું બળ છે.”-પ્રા. મજરાય મુ. દેસાઈ: (‘ઉદ્દત્ત’ ગ્રંથસ્ય વાજ્ઞય)

પાકું પૂઠું : ઊંચા કાગળ : ૩ અઢી

સોલ એજન્ટ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

વિષયદર્શન

વર્ષ ૬, અન્યાંક ૨

જુન ૧૯૪૨

સર્જન અને નિબંધો

સરસ્વતીકંઠાભરણુ : તત્ત્વમસિ ('છાંદોગ્ય'માંથી : ૧૫, ૧૬) ૧૨૧

નવલરામ, વિચારક (સૌહાર્દવિવેચન)

ન્યોતીન્દ્ર દ. દવે ૧૨૩

નં. ૧૮૨૦ (એકાંતી નાટક)

ગોવિંદભાઈ રા. અમીન ૧૩૬

વાસુદેવ

વિ. ક. વે. ૧૪૬

નિકષ

ગ્રંથુ વિશિષ્ટ ગ્રંથો (પારકાં જળમાં, વળામણે, પચિત્તનાં પુષ્પો)

વિ. ક. વે. ૧૮૪

સૌન્દર્ય અને રાખ (હૃદયવિભૂતિ)

નાથલાલ દવે	૧૮૯
પરિચાલિકા	
વિ. ક. વૈ.	૧૯૨
પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	૧૯૭
મન્દિરનો ધંદનાદ	૧૯૮

માનસી ગ્રંથક્રેણી: સંચાલક વિજયરાય ક. વૈદ્ય, દરજી મહોલ્લો; નાનપરા: સૂરત. લવાજમ: રૂ. ૫); દેરાવર, રૂ. ૬); છટક રૂ. ૧૧. શાખાઓ: (૧) મુખ્યાલય, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સૂરત, પ્રતાપ પ્રેસ, કલ્યાણીક, (૩) વડોદરા, પ્રા. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટ, શિયાપુરા; (૪) અમદાવાદ, પ્રધાન મંત્રાલય, ચાર રસ્તા; (૫) કરાંચી, ભારતી સાહિત્યસંઘ, ડેન્સો હોલ; (૬) પોરબંદર, રા. દામોદર કેસવજી ભટ્ટ, પોર્ટ ઓફિસ રોડ.

‘પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર’ પૂર્તિ

જીવનસોધન: કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા (આ. ૩૯; રૂ. ૧૧)-
હિન્દ સ્વરાજ્ય: ગાધીજી (આ. ૨૯; રૂ. ૦૧).

ਮਾਨ ਦੀ

99 9, 41.2 99 9, 41.2

સરસ્વતીક'દાબરણ

साधमसि । (मनाःषी म'पुम्)

۱۶

૧. દે મોખ્ય' આપિએ લખેવાને (ખાંસને) જેવા દાનિ-
મને ખારેણં અને જુડે છે કે "ખને જોતમે યાં । ખને જોતમે
યો ।" ત્યારે ત્યાં સુધી જેવી વાણી ખનમાં મખાઈ નથી તેમ
જ ખન કાણમાં, કાણ તેમ કહેવાં વિદ્યાનખાં તથા તેમ વા
તેવા નામ સુત્રમાં મખાણું નથી, ત્યાં સુધી તે તેખને જોતમે છે:

૨. જમ્મુ અને કાશ્મીરના રાજાનાં મંત્રણાં છે તેમ જ
જમ્મુ રાજાનાં, કાશ્મીર રાજાનાં તથા તેમનાં હેરાલ્ડનાં મંત્રણાં
છે; તથા જમ્મુ તે કાશ્મીરનાં નથી.

Thompson, L. J. 1974. p. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926

1992年12月25日

૩. એ જે આવો (જીવન્મુક્ત સત્) મુક્ત છે, તે આ સર્વતુ આત્મ છે; તે તે સત્ય છે. એ આત્મા છે. હે શ્વેતકેતુ તે તું છે.

શ્વેતકેતુ: “ ભગવન્, મને એ વધારે સમજાવો.”
પિતાએ કહ્યું કે કીક.

૧૬

૧. હે સોમ્ય ! સિંધાઈઓ કોઈ પુરુષને પકડી લાવે અને કહે “તું ધન લઈ જાય છે, તેં ચોરી કરી છે” અને તે ના કહે તો એને માટે ફરશી તપાવે. હવે, જે એણે ચોરી કરી હોય તો તે એમ બોલી આત્માને જૂઠો (છે તેથી જુદો) કરે છે. તે એવા જૂઠનો સંગી જૂઠથી આત્માને ઢાંકીને તપાવેલી ફરશી પકડે એટલે દાઝે છે અને પછી તે જૂઠો કરતાં રાજપુરુષો તેને મારી નાંખે છે;

૨. અને જે તેણે ચોરી ન કરી હોય તો એમ બોલીને તે આત્માને સાચો (છે તેવા જ સ્વરૂપે) કરે છે અને તે સત્યનો સંગી સત્ય વડે આત્માને ઢાંકીને તપેલી ફરશીને પકડે અને એ દાઝે નહિ એટલે પછી એને છોડી મૂકે છે.

૩. એ જેથી ત્યાં (સત્યે રહેલી હયેળાએ) દાઝ્યો નહિ એવા સત્યમાં (સત્માં) આ સર્વ દરયતું આત્મ છે; તે સત્ય વસ્તુ છે, એ આત્મા છે. હે શ્વેતકેતુ ! તે તું છે.

એવું એ પિતાનું કહેવું તે સારે સમજ્યો, તે સારે સમજ્યો.

છઠ્ઠી પ્રપાઠક સમાપ્ત

નવલરામ

વિ ચા ર કે

[અનુસન્ધાન, નુત ૪૦મું અંકથી ૧૩૦]

નવલરામ એમના જમાનામાં બહુશ્રુત હતા; અનેક પ્રધોતુ-
સંસ્કૃત, ગૂની ગુજરાતીનાં તેમ જ પાશ્ચાત્ય, શિષ્ટ ને
શાસ્ત્રીય પ્રધોતુ-તેમણે અધ્યયન કર્યું હશે એમ લાગે છે.
તેમ જ એ કોઈ પણ વસ્તુ વિષે સ્વતંત્ર વિચાર કરી શકતા, જોઈ
અવલોકન કરી શકતા, સામા પક્ષમાંનું સત્ય પણ જોઈ શકતા;
આથી એમણે જે અનેક વિષયોની ચર્ચા કરી છે તેમાં દર્શાવેલા
કેટલાક વિચારો હજી પણ પ્રાણ યાય એવા લાગે છે. એમનાં
લખાણોમાં જણાતું દૂરદર્શિત્વ, નિષ્પક્ષપાત તુલનાશક્તિ, અને સૂક્ષ્મ
દ્રષ્ટિ એમને સમર્થ વિચારકનું પદ અપાવે એમ છે. ભિન્ન ભિન્ન
વિષય પરત્વે એમણે દર્શાવેલા કેટલાક વિચારો આપણે જોઈએ.

કાવ્યભાવના

કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધી એમણે કેટલાંક વિવેચનોમાં, 'મનના'
વિચાર'માં તથા 'અક્ષર જીરખત નિમિત્તે કાવ્યતરંગ'માં પોતાના
વિચાર પ્રદર્શિત કરીને, ખરું કાવ્યત્વ શેમાં છે તેની ચર્ચા કરી
છે. એમના સર્વ વિચારો સાથે સંમત થઈ શકાય એમ નથી;
જતાં એ કબૂલ કરવું જોઈએ કે તે-તત્ત્વતઃ કાવ્યનું ખરું સ્વરૂપ

પિજાની સકયા દતા. કાવ્યના દેદને અથવા તો એ દેહના અલં-
કારોને એમણે, ખીળ ઘણાએ કરેલી તેવી, કાવ્યનો આત્મા
સમજવાની બૂલ કરી નહોતી.

રસ વિષે ચર્ચા કરતાં 'અકબર ખીરખાન નિમિત્તે હિંદી
કાવ્યતરંગ'માં નવલરામ જમનાથ પંડિતને મુખે બોલાવે છે—

દર્ષ શોકાદિ નાના પ્રકારના મનોવિકારને સાધારણ રીતે રસ કહે
છે. ને એવો રસ ને વાક્યમાં દોષ તેને કવિતા કહીએ તો બહુ વિ-
પરીત થશે. પ્રાણીમાત્રમાં મનોવિકાર છે અને તેથી વિકારી સ્થિતિમાં ને
બોલે તેને કવિતા કહેવી પડશે. ફૂતકું ચીડવાઈને બસવા સામે તો તે
વીરરસ કહેવાય. અને કાઈ પોતાના બાપની પછાટી પોકાયા કરતો
દરો તે ક્રોધરસની કવિતા કરે છે એમ કહેવું પડશે. પ્રિયમરણના
શોકથી એ ને વિલાપ કરતો દરો તેમાં ક્રોધરસ કદાપિ દરો ખરો
પણ એ ક્રોધરસની કવિતા કરે છે એમ તો નહિ જ કહેવાય. એમ
દોષ તો પ્રાણીમાત્ર મુખદુઃખને સમે કવિ છે અને કવિમાં કાંઈ
વિશેષ રહેવું નથી. અર્થાત્ પોતાના જ અનુભવની વાત કરનારો ગમે
એવું રસમય બોલે તો પણ તે કવિ છે એમ નહિ કહેવાય. ને તેની
વાણીમાં રસ છે, તો તે રસિક માત્ર છે એટલું જ સિદ્ધ થાય છે. કવિ તો
તે જ કે પોતાના અનુભવ બદારની કથા વર્ણન કરતાં પણ તટ્ટપ રસને
દર્શાવી રહે.^૧

નવલરામના આ વિચારો સ્વીકારવામાં આવે તો આપણા
સર્વ આત્મસક્ષી કવિઓ કવિ બહુતા અટકી જાય. કવિતામાં
બાવ ને હૃદયક્ષોભ ઉપરાંત બીજું પણ કેંઈ આવશ્યક છે એમ
એમણે કહ્યું હોત તો એમની ઉપયુક્ત ચર્ચા યોગ્ય ગણાત.

શબ્દાલંકાર વિષે ચર્ચા કરતાં એ જ ગ્રંથમાં જમનાથ પાસે
એ બોલાવે છે:

ગડગમના ગમકાસા અને કાંઈ કામના નથી, અને તેથી બાળક

સિવાય કોઈ પણ રીતે નહિ, પરંતુ જ્યારે તે શબ્દની ધ્વનિ ઉપરથી કંઈ અર્થની જાણના નીકળે ત્યારે તે રસનું કારણ થઈ પડે. પણ માણસ એવી જાણના રૂપરસમય શકતા નથી, તો પણ તેના અંતરમાં કંઈ એવો આભાસ પડે છે અને તેથી એને આનંદ થાય છે. જે શબ્દની ધ્વનિમાં કંઈ જાણના રહેલી નથી તે માત્ર બાળખેલ છે. એ જ કારણથી એક કવિની ઝડઝમકોથી વિદ્વાનો રીતે છે અને બીજીની ઝડઝમકો એવી હોય છે કે તે સાંભળી હસવું જ આવે છે.”

આપાંતર, નાટક આદિ વિષેના એમના અભિપ્રાયો વિવેચક તરીકે એમનો વિચાર કરતાં આપણે જોઈ ગયા છીએ, એટલે તે સંબંધી અહીં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

રંગભૂમિ

આપણી રંગભૂમિને સુધારવાની આવશ્યકતા તરફ એમણે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. રંગભૂમિ કરતાં પણ લોકમતને એ બાળતમાં ફેળવવાની વિરોધ જરૂર છે એમ એ સમજ્યા હતા. એ કહે છે:

હાલ નકારાં નાટકો યાચ છે તેનો દોષ તો અમે નાટક દ્રાણીઓ કરતાં નકારાં લોકમતને જ આપીએ છીએ. સર્વ જૂદરેયો કંઠાણને કે ગમે તે કારણથી તેને રૂઝું હિતજન આપનાર નથી, અને તેથી તેનો મોટો આધાર નીચ વર્ગના લોકોને જ રાજ કરવા ઉપર રહેલો છે. જે એ નાદાન ઓતા વિદ્યવંશનું મૂર્ખાઈ કે બડાઈભયું બટકોણું સાંભળીને જ રાજ થઈ તાબોડા પાડતા દેખાય, તો સ્વાભાવિક જ છે કે નાટકમંડળીઓ એવું બટકોણું જ આખા નાટકમાં આજવાની. જે બેનારાને દાદરા, હુમરી કે ખ્યાલ ટરપા જ કે ગંજેસ રેખતા પર વિરોધ આવે હોય છે, તો નાટકમાંના રાજાને બુદ્ધ પાંડિતો પણ દોડીઆ બની ભરસલામાં કાને દાપ દઈ રાગોડા જ કાઢવા મંડી બસ છે. જે એવા લોકને બીજાસ વાતના ઈશારા ગમે છે, તો સર્વ નાટકમંડળી પણ વળગીને તળવીરે તેમ જ કરવા દોરાવાની, ને દોરાય છે જ. અરે અમને તો દહેરાત લાગે છે કે જે આ નાટકોનું વળજું સુમાર્ગે વળવા-

માં વેળાસર નહિ આવે, તો તે જગણને જતે દહાડે સવાઈનાં જેવાં જ થઈ જશે.

આવી હાલ આપણી નાટકશાળાઓની સ્થિતિ આખા ગુજરાત ખાતે છે, અને તેને સુધારવાનો ખરો ઉપાય એ જ છે કે તેનું વિવેચન ખરા રસિક પુરુષો તરફથી થવું જોઈએ. નાટકનો શોખ એક વાર લોકમાં ફેલાઈ જાય છે તે જતો રહેવાનો નથી. અને નાટકશાળાઓ ગમે એવી છે, પણ તે દિન પર દિન વધતી જ જવાની, એ નિશ્ચય કરીને બસવું. માટે એને સુધારવી, સુમાર્ગે વાળવી, અને લોકનો આંખ આગળ રુદ્ધ ને ભ્રાંસી રસના નાટકો મૂકવાં કે સ્વાભાવિક રીતે જ તેઓ તેને પસંદ કરશે અને હાલના કચરા કે ઘડેલાંને ધિક્કારવાં શિખરશે. ખાળકના હાથ-માંથી નેખમકારી રમકડું લઈ લેવું હોય, તો તેનો સર્વોત્તમ ઉપાય એ જ છે કે બીજું રમકડું નિર્દોષ રીતીઆણું તેની આમળ ધરવું. ૧".

પિંગલવિચાર

લાંબાં કાળોમાં એકનો એક છંદ વાપરવાથી તેમાં એક-મુરી નીરસતા લાગે છે. છદોના વૈવિધ્યથી કાવ્યના રસની વૃદ્ધિ થાય છે એ જે વાત સ્વ. કાન્તે પ્રત્યક્ષ દાખલાથી પુરવાર કરી દતી તે નવચરામના પણ લક્ષમાં હતી. સંસ્કૃતમાં એક જ છંદમાં લાંબાં કાળો લખાય છે, પરંતુ ગુજરાતીમાં એ પ્રયાશ અપવી, અને તેમાં પણ ખામસ કરીને દેશી છદો કે ગરબીઓમાં, તે નિષ્ફળ જાય નથી. એ વિશે એવો વાગે છે:

સરી વર્તવામાં જ એ બંનેની શોભા છે. એકના એક રાગની લાંબી કવિતાથી શ્રવણશુભનો સંગ થાય છે એટલું જ નહિ પણ અર્ધરસનીએ દ્વાનિ થાય છે. એક રસ વિવિધ સંચારી ભાવથી પુષ્ટ થાય છે, અને તે પ્રત્યેક સંચારી ભાવના ઉચ્ચારણને જુદો જુદો સ્વરભેદ અનુકૂળ હોય છે; માટે જ્યાં રાગ છે ત્યાં તો ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા સંચારીભાવને અનુસરી રાગ પોતે પણ બદલાવો જ ભેદાયે. , ÷ ÷ ÷

કવિતામાં પણ એક જતના કળીયાળા ભાષાની પદવીએ પહેલે-ચતાં હજી ગુજરાતીને વાર છે, અને તે વખત આવવા પહેલાં અવશ્ય-કું એ છે કે કવિતા માવાની રીત જઈ આપણાંમાં તે બોલવાની રીત પડવી ભેદાયે.^૧

‘દેશી પિંજળ’ નામના લેખમાં એમણે ગુજરાતી દેશી-ઓના અંધારણની ચર્ચા કરી છે. તેમાં પિંજળશાસ્ત્રનાં સામાન્ય મૂળતત્ત્વો વિશે લખતાં આપણા પ્રાચીન પિંજળકારોએ એ શાસ્ત્રના વિશેષ નિયમો-માત્રા, ગુણુ આદિ વિષેનાં આધ્યાં છે; પરંતુ શા કારણે ઉપર, રસના કયા સૂક્ષ્મ તત્ત્વ ઉપર એની રચના કરવામાં આવી છે તે જણાવ્યું નથી-એ કે મૂળ શાસ્ત્ર-કારો તો એ જણતા હશે, એમ લાગે છે. ‘તેથી કારણોની સમજ તે સમજનારમાં જ રહી, અને પાછળથી તો ઘણા પિંજળપાઠી વેદપાઠીના જેવા જ વિવેકરહિત યયા’ એ સ્થિતિનું દર્શન કરાવ્યું છે; પદ્યશાસ્ત્ર અને સંગીતશાસ્ત્ર વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે તેમ જ

ખરા કવિને માત્રા ગણવી પડતી નથી ને ગણતા નથી જ, ÷ ÷ જેમ ગદ્યનો કોઈ પણ સારો લખનારો લખતી વખતે વ્યાકરણ નિયમ-નો વિચાર કરતો નથી, પણ પોતાની ઠલમને ઠલાળાખંધ મનના વેગની પછાટી ફેંકતો ચાલ્યો જાય છે, તેમ કવિઓના મુખારવિંદમાંથી સરસવતી આષોઆપ ખગખગાટ ચાલી જ જાય છે. અને તે વખતે પિંજળશાસ્ત્રના બંધનમાં ચાકું છું એમ તેને લેશ માત્ર પણ માલમ પડતું નથી.

એ વસ્તુનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે.

ભાષાશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર

શૈલી વિષેના એમના વિચારો આપણે આમળ જોઈ ગયા હોય. ભાષાનું ઐક્ય શી રીતે થાય, પ્રાંતિક ભેદો કેવી રીતે ફર થાય એ વિષે એમણે ‘ગુજરાતી ભાષાનું ઐક્ય’ નામના નિબંધમાં લખ્યું છે. ૬૭૭ પૃષ્ઠ (૧૯૨૭-૨૮ મુદ્રી) જોડણીના પ્રશ્નોનો સમાધાનકારક નિકાલ આપ્યો નથી. તેની પ્રથમ ચર્ચા નવલકામે આરંભી હતી. ‘ધણા શબ્દોમાંથી વાંચનમાળા “૬” કદાડી નાંખે છે ત્યાં ખરેખરો બોલાય છે, અને એ પ્રમાણે એવા શબ્દોમાં “૬” પ્રાચીનકાળથી બોલાતો તથા લખાતો આવ્યો છે’ એ વાતનું સમર્થન કરવાને એમણે પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યોમાંથી ઉતારા આપ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષા કોઈ પણ વખત લોકભાષા હતી કે માત્ર શાસ્ત્રીઓ તેનો ઉપયોગ કરતા ને સામાન્ય જન પ્રાકૃતમાં જ બોલતા એ વિષે પણ એમણે ચર્ચા કરી છે ને સંસ્કૃત ભાષા કોઈ પણ વખતે બોલાતી જ નહોતી એવો પૂર્વપક્ષ ઉઠાવ્યો છે. ડૉ. ભાંડારકરે એ વિષે સમર્થ ચર્ચા કરી નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ કર્યું છે કે સંસ્કૃત ભાષા એક કાળે લોકભાષા હતી. ભાષાશાસ્ત્રનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ભાષાઓના વર્ગ, અક્ષરલિપિની ઉત્પત્તિ ઇત્યાદિ નવા જ ખેડાએલા શાસ્ત્રીય વિષયો પર પણ એમણે પોતાની કલમ ચલાવી છે. છોટાલાલ સેવકરામના ‘ગુજરાતી શબ્દમૂળદર્શક’ કોશના વિવેચનમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શોધવી એ દૃષ્ટાન્તોનો વ્યાપાર નથી એમ દર્શાવી છોટાલાલ કેટલાક શબ્દોની ‘કાલ્પનિક’ વ્યુત્પત્તિ કરી છે તેની દાસ્તખ્તનકતા દર્શાવી છે. એ વિવેચનના આરંભભાગમાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના કેટલાક સામાન્ય નિયમોની એમણે ચર્ચા પણ કરી છે એ સિવાય એમણે ‘વ્યુત્પત્તિપાઠ’ પણ લખ્યો છે. પરંતુ

એમાં પ્રારંભકને સહજ, એવા દોષો રહી ગયા છે. સંસ્કૃત અને ગુજરાતી વચ્ચે પ્રાકૃત હતી, અને તે મુજબ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવી જોઈએ, પરંતુ એમણે તેમ ન કરતાં સંસ્કૃત પરથી સીધા ગુજરાતી શબ્દોની જ વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે. આ સિવાય 'વાંચનમાળાની જોડણી' તથા 'જોડણીના નિયમનું અર્થગ્રહણ' એ વિષય પરના એમના સમર્થ લેખો છે. પ્રિ. આનંદશંકર એને 'અતિપ્રૌઢ ને વિચારશીલ વાર્તિક'નું નામ આપ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.

આ સિવાય શિક્ષણશાસ્ત્રના વિષયો પણ નવલરામે ચર્ચા છે. મહેતાજીએને ખરેખરા શિક્ષક બનાવવા એ એમનું કર્તવ્ય હતું. અને એ કર્તવ્ય એમણે પ્રીતિપૂર્વક ને ઉદ્યોગથી બજાવ્યું છે. 'નવલઅંધારણ'ના ત્રીજા તથા ચોથા ભાગમાં શિક્ષણશાસ્ત્રના નિયમ મહેતાજીનો ધંધો, નિશાળનો સમય તે સિવાય મેદાન તથા અરણ્યો, તાત્રપટ, મેધધનુષ્ય, જળસ્થંભ વગેરે સામાન્ય જ્ઞાનના વિષયો પર એમનું લખાણ આપેલું છે. વાંચનમાળા કેવી જોઈએ, બાલકોને શિક્ષણ શી રીતે આપવું જોઈએ એ વિશે એમણે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી છે, અને તે હજી પણ શિક્ષકો અને માળાપોએ, શિષ્ય ને પુત્રના હિત ખાતર, વાંચવા જેવી છે. "કાન કરતાં પણ આંખની મારફતે બાળકના મનમાં ઉતારવા તરફ વધારે લક્ષ રાખવું જોઈએ;" "જે સમજ કરીએ તે સફળ થવી જોઈએ." "વર્ગનું રચણ બાળકોની ઇચ્છિયોને બહાર આકર્ષે એવું ન જોઈએ."

"કેળવણીનો હેતુ જ્ઞાન આપવા કરતાં પણ મનની સઘળી શક્તિએને વિસ્તાર પમાડવી એ વધારે છે"; "બધાં છોકરાં બરાબર સમજે છે કે 'નહિ તેની પલેપણ મનમાં ચીવટ રાખવી:'" આવા અનેક સૂત્રો અને તે પર બાબ્બ એમણે રચ્યું છે. શિક્ષકો તરફ એમને ઘણો પ્રેમ હતો અને સ્વ. ગોવર્ધનરામ કહે છે તે ખરું લાગે છે કે

આખી નિરાશના વિદ્યાર્થી માત્રને રાખવાની અને વરા રાખવાની કળામાં રા. અંબાલાલ સાહસલાલને જુદા રાખીએ તો બાકી રહેલા સર્વ શિક્ષકોના કરતાં ઉદ્યોગ તથા ખર્ચ તેમ શિષ્યોની પ્રીતિમાં નવલરામ પડે છે એમ થતું દેખાણેથી સંભળાયું છે, અને તે સાબળનાર શિક્ષકોએ તે વાતની ના નથી પાટી.

સંસારસુધારો

નવલરામના સુધારામંત્રાંધીના વિચારો છેક નર્મદ જેવા ઉમ નહોતા, તેમ 'ધીરે ધીરે' સુધારાનો સાર માનારા પણ એ નહોતા. ઠરેલ, ગંભીર ને શક્યાશક્યતાની મર્યાદા પર રચા-એલા એવા એમના એ સંજોગીના વિચારો હતા. સુધારાની વિરુદ્ધ બોલનારા બધા જુદિહીન કે આપણા એમ એ માનતા નહોતા. પરંતુ સામા પક્ષને પણ યોગ્ય ન્યાય આપવાને એ સર્વદા તૈયાર રહેતા. આરંભમાં 'સુધારાની તરફેણમાં વિચાર દર્શાવી કેટલાક પુરુષો ઉત્તર વયમાં સુધારાના વિરોધી થઈ જાય છે તે વિશે એ લખે છે:

બાળપણથી આપણને પાશ્વર્ય દેખવાની મળે છે અને તે આધારે ૧૫-૨૦ વર્ષની ઉમરમાં ધર્મ અને સંસારસુધારાના વિચારો આગળ જતાં ફેરવવા પડે તો એમાં શું મોટું આશ્ચર્ય કે ગુન્હાબરેલું છે ? અમે તો એ વિચારો ન ફેરવવા પડે એને જ મોટું આશ્ચર્ય સમજીએ છીએ. આખી દુનિયા દુઝી વળાણું તોપણ એવો એક માણસ નહિ માલમ પડે કે જો ૨૦ વર્ષની ઉમરે બાળિકા વિચારોમાંથી કંઈ પણ ફેરવણું પડ્યું નહિ હોય. દુનિયામાં પણ આપણા દેશી તરુણોની તો સ્થિતિ ખાસ જુદી છે. તેમની તમામ કેળવણી વિદેશી જ-વિદેશી ધર્મ ને વિદેશી મંસારસ્થિતિજન્ય-છે. તેમને આ વેળા સ્વધર્મ કે સ્વદેશની મંસારી સ્થિતિનું કંઈ પણ જ્ઞાન દેખતું નથી. દબે આવા જુવાનોને જ્યારે સંસારમાં પડ્યા પછી આ વિષયોનું જ્ઞાન થવા લાગે ત્યારે તેમને તેમના વિદેશી વિચારોમાં કંઈ ફેરફાર કરવો પડે અથવા તદ્દન બદલી નાખવા પડે, તોપણ તેમાં શી મોટી નવાઈની વાત છે ? તેમ નહિ ને ને વિચારો અમલમાં આવી રાખ્યા નથી એમ માલમ પડવાથી

તેને તે અજ્ઞાને, તો પણ તેના આ દૃષ્ટિને સંસારભીરુત્વ (moral cowardice) કહી જગતમાં વગોવવું એ કાંઈ વાજબી જણાતું નથી. રાજકીય અને સંસારી કર્તવ્યોની યોગ્યથોગ્યતા ભૂમિતિ કે પદાર્થ-વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતની જે? કાલ્પનિક તોલનથી નિર્ણય થતી નથી. એમાં તો અમુક કરવા ધારેલો સુધારો રાક્ય છે કે નહિ તે ઉપરથી જ તેની યોગ્યતા અયોગ્યતાનો નિર્ણય થાય છે. ને આપણામાંથી સેંકડે લખ અથવા ખરું કહીએ તો સોએ સોની રહેલી એમ કહે છે કે અમારા વિદ્યાર્થી અવરયાના હમ્મેટક વિચારો દાલની દિંદુ; સંસારસ્થિતિને લીધે અમલમાં આવી શકે એવા નથી, તો તેમની ઉપર ભીરુત્વનો કૂર આરોપ મૂકવા કરતાં એ વિચારો દાલ રાક્ય (Practicable) નથી એમ કહેવું જ અમને વધારે ન્યાયયુક્ત લાગે છે. “રાક્ય નહિ હોય તે જ કરે તે શરો” એમ ને અમને કોઈ નર્મદની અસજ સૌદીમાં કહેશે, તો અમે તેને એટલો જ જવાબ આપીશું કે એ બધું જોલવું કવિતાનું છે, વ્યવહારનું નહિ. વ્યવહારમાં તો કોઈ કામની રાક્યતા એજ તેની યોગ્યતાની મોટી કસોટી છે.

એની ખરી જનેતા

આમ છતાં નર્મ દે જપારે સુધારાની વિરુદ્ધ જુડો. જિંમકયો સારે તેનો રદીઓ આપવા નવલરામ સિવાય બીજું કોઈ બહાર પડ્યું નહિ. નર્મદને જવાબ આપતાં નવલરામે સુધારાનું ઐતિહાસિક વિવેચન આપ્યું છે. એ જવાબ એમણે ‘ગુજરાતી’ની આજીવપૂર્વક છપ્પાને લીધે લખ્યો છે. તેમાં એમને દહેશત રહે છે કે એમના “વિચાર ઉભયપક્ષને વખતે વસમા લાગશે, કેમ કે” એ “વિદ્વાન સુધારકો સાથે પરસ્પર મૈત્રી, માન તથા દેશભક્તિના સમભાવથી નિહટ” જોડાએલા “છતાં સુધારાને આચરણીય વિચારમાં કાંઈ કાંઈ” જુદા જ પડતા આવ્યા હતા. એ પ્રતિવાદમાં એમણે સમર્થ દલીલો વતી દર્શાવ્યું છે કે સુધારો વૈયક્તિક નથી; પરંતુ આખી પાશ્વત્ય કેળવણીનું પરિણામ છે.

સુધારો કોઈ એક પુરુષના પ્રયત્નનું ફળ નથી એમ સિદ્ધ કરતાં એ કહે છે:

સુધારાની મૂળ શક્તિ નથી ઈશ્વેશ રાજ, નથી ઈશ્વેન્દ્રેના સંભોગ, નથી પરપ્રેરિત કે સ્વઅંબૂ દેશી સમાઓ, કે નથી પેલા સુધારાવાળા જવાનીયા કે જેને મોખરે કવિ એક સમે ખૂબ પૂમતા અને હજીએ જેનાં પરાક્રમ પોતે મમતાથી સંભારતા જણાય છે. એ સઘળી ઉપશક્તિઓ છે ખરી અને અમે તેને તે રૂપે વંદીએ પણ છઈએ; અને વળી એમ પણ જણીએ છઈએ કે જગતની વૃત્તિ મૂર્તિમાન અવતારી શક્તિઓને પૂજવા તર્ફ સ્વાભાવિક વધારે હોય છે; અને તદનુસાર તે વ્યવહારમાં પૂજ્ય તો પણ (સમજ બરાબર હોય તો) તે કંઈ જોડું નથી એટલે સુધી પણ કદાપિ અમે સ્વીકારીએ છઈએ; તો પણ જ્યાં જ્ઞાનપણે નેત્રું તોલન કરવા બેઠા છઈએ ત્યાં તો તે સત્તારદિત, તુચ્છ, કાંઈ નહિ, એમ જ કહેવું ભેદાયે; અને બધાને સાધુ પેાકારીને જણાવવું ભેદાયે કે સમાઓ અને સુધારાવાળાઓ મમે એવા બળવાન છે તો પણ તે ઈશ્વેશ કેળવણીએ દયાતીમાં આણેલાં, આગળ ચલાવેલાં ને નિરંતર ચલાવતા પૂતળાં જ છે, અને તેની સઘળી સત્તા, સઘળું બળ તો પેલી એક શક્તિ ઉપર જ આધાર રાખે છે. અર્થાત્ ઈશ્વેશ કેળવણી એ જ સુધારાની મૂળ, પરમ, આદ્યશક્તિ ઇદદેવી છે, સુધારાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ને લય (યથો કે યવાનો હોય તે) એ જ શક્તિ વડે છે, અને બીજા કાંઈ પણ વડે નથી જ.

આ પ્રમાણે નવત્રગમ અંશેશ કેળવણીને સુધારાની જનેતા માને છે અને એ માન્યતા ફેટકી આપી ને વસ્તુસ્થિતિના ખરા અવલોકન પર રચાએલી છે એ તરત સમજાય એમ છે, ને એ સુધારાનાં મુખ્ય લક્ષણો એ 'જગતનું સામાન્ય જ્ઞાન', 'શુદ્ધિવાદ', 'જનસામાન્યભાવ' (equality of men), 'સ્વાતંત્ર્યભાવ' 'રાગવૃત્તિ' ને 'ઉદ્યોગપ્રતીતિ' ને ગણાવે છે.

૧. સુધારાનું ઈતિહાસરૂપ વિવેચન, નવલઅંધાવલિ, ભા. ૧, પૃ. ૩૮૫.

આ લખાણ સંપૂર્ણ નથી, પરંતુ એના સંબંધી કેટલુંક ટિપ્પણ કર્યું છે. તેમાં સુધારાવાળા જીવાનીઆના બે ઢાંટા નીચે મુજબ દર્શાવ્યા છે:-

અમદાવાદી, હાહેલાંખોર, નીતિ ખરી પણ ખરી ને ડોળ પણ ખરી. જીવસાતી સારું બહેલા, પણ ફવાના દેડકા, stationary, ખંધા.	સુરતી, ભરૂચી, સ્વચ્છંદી, નીતિનો બંધ કે લાજ નહીં, સાધારણ ઉછેલ બહેલા, રસલીન, પ્રેમાળ, ધર્માખોર, પતરાળ, બ્યભિચાર, છાકટપણું, પોશાકની વિચિત્રતા.
---	---

ખંધે ધર્મમંડન શરૂ કર્યું, મલખાન એ Baptism થયું. સુધારાની આખર ખોદ, દારૂડીઓ સુધારે કઢેવાયો. જૂના લોક કકડાવીને સામાયિક અને નવરુ'કે આ તો દુશ્મનો જ બન્યા થયા છે. આ ખરાબી એવી થઈ કે તેનો બદલો વાળી શકાવાનો નથી. દલપતરામ જેવાને હાથ હોત તો આમ થાત નહીં. ધર્મોદ્ધારણ ને સંસારસુધારો એ બે નોખા વિષય છે. નાતવરા એકા કરાવવા તેમાં ધર્મ પર હુમલો થું કરવા નેઈએ ? છતાંદિ. આ જીવાનિયા ન હતા તે પહેલાં બે સુધારા હતા તે;

૧ દલપતરામ, બાવણિયા સુધારો, પરદેજગાર (Negative) બેસો, સુધો, વાણિયાઈ, વ્યવહારશુદ્ધ.	૨. એનો પ્રતિસ્પર્ધી સુધારો: રસિયો, ગદાપચીરી લાકડીઓ સુધારો, છકેલો, ઉન્મત્ત, Anti-caste, ધર્મો, પ્રપંચ, રસોન્મત્ત, કુસંપ.
---	---

નવલરામનો સુધારો તે સમયના કેટલા જીવાનીઆના સુધારાની પેઠે ઉચ્છ્રંખલ, નિરીશ્વરવાદી, 'આપણું બધું' નહારું ને પાશ્વર્ય સર્વ સાકું એવી માન્યતાવાળો નહોતો. એ સ્વભાવે ધર્મપરાયણ હતા. ધર્મ પર એમને અત્યંત આસ્થા હતી. ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્ર વગેરે એમણે વાંચ્યાં હતાં તેમ જ છેક સંસ્કૃત ઇતિના પણ એ ન હતા. પશ્ચિમનું તે બધું જ અગ્રાહ્ય એવો; દુરાગ્રહ એમને કદી પણ નહોતો. બાળલગ્ન કે બળાત્કારે વૈધવ્ય પળાવવાની પ્રથાની એ વિરુદ્ધ હતા. પશ્ચિમની તેમ જ આપણી

એ બંને સંસ્કૃતિનો સમન્વય કરી આપણા દેશકાળને ઉચિત એવી વસ્તુનું અદ્યક્ષ કરવું એમ એ માનતા.

સ્વદેશપ્રીતિ

રાજકીય વિષયમાં પણ એમના વિચારો ઘણા આગળ વધેલા હતા. સ્વદેશને માટે એમને ખરા અંતઃકરણની બંધિત ને પ્રીતિ હતી. દેશી કારીગરીને આપણે ઉત્તેજન આપીશું નહિ તો દેશનું દ્રવ્ય પરદેશ ધસડાઈ જશે ને દેશ આખો છેક નિર્ધન થઈ જશે એમ એ જાણતા હતા. 'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન' નામના પુસ્તકના અવલોકનમાં દેશી કારીગરીને ખીલવવાને શા ઉપાયો યોજવા જોઈએ એની એમણે સમર્થ ચર્ચા કરી છે. એ લખે છે:

જેટલા સંખ્યા આપણાથી હાજર થઈ શકે તેટલા કરવા અને પર-દેશી માલ જેમ બને તેમ ઘેરો વાપરવો, એ પ્રમાણે ને આપણે બધા આગ્રહથી થોડી મુદત સુધી વર્તીએ, તો બેચક ધોમે ધોમે આપણે સઘળી કારીગરીનો બાબતમાં સ્વતંત્ર થતા જઈએ. હાલ સાથી વધારે અગત્યની તો વાત એ છે કે સઘળાનું લક્ષ આ વિષય તરફ દોરવું જોઈએ. સઘળાએ બધાનું જોઈએ કે દેશી કારીગરી ઉત્તેજન વિના મરવા બેઠી છે. અને તેનો જોડે જ સઘળી સમૃદ્ધિ પણ ખાલી થવાનો વખત પાસે આવ્યો છે. સઘળાએ બધાનું જોઈએ કે કારીગરી પછે સાગવાથી કારીગરોનો જ મરો છે એમ નથી પણ સઘળાને સમાન નુકસાન છે. ને આપણે ચેતીશું નહિ, ને આપણે ચાંપતા ઉપાય કામે લગાડીશું નહિ, ને આપણે સમો યોજાવીશું નહિ, અને ને દિવ્યને કે રાજ્યને જ નકામો દોષ દેઈને બેસી રહીશું તો થોડી જ મુદતમાં આપણે એક મામલામને માટે પણ દેશન ચઈશું અને ખર્ચ, અમેરિકાના પેલા જુના વગનોઆ જે હાથિનો તેનો પેડે જ આપણો પણ એક દુનિયામાંથી નાબૂદ થઈ જવાનો જ વખત આવશે, કેમ કે સંપત્તિ વિના કોઈ પણ દેશ ટકી શકતો નથી અને આપણી સંપત્તિ તો અખંડ ધારણે વહી જવા લાગી છે. દર વર્ષે દેશમાંથી કરોડો રૂપીઆ ન્ય છે, અને આવકનો હજી મેડે કારીગરીનો રસ્તો ઉઘડ્યો નથી. આ

શેને તો કૃત્રિમનું થત પણ ખુટ્યા વિના રહે નહિ, તો આપણે ધસાઈ ગએલો જુનો ભરતખંડે ક્યાં સુધી રહી શકશે ?

‘બાળલક્ષ્મ અને બળાત્કારનું વૈધવ્ય’ એ નામના મિ. મલ-બાગેના ચોપાનીઆના અવશેષકનમાં, પોતે બાળલક્ષ્મ તેમ જ બળાત્કારે વૈધવ્ય પળાવવાની વિરુદ્ધ હોવા છતાં, નવલરામ મિ. મલખારી સરકારની સહાયતાથી એની વિરુદ્ધ કાયદો ઘડાવવાની ઇચ્છા રાખતા હતા તેની અયોગ્યતા દર્શાવતાં કહે છે:

આ વિષયોની ચર્ચા ઘડાવવાની ભલામણ કરતાં અમારે કેટલી સાવચેતી પણ આપવી નેહએ. ઘણાના મત લેવાય ત્યાં મતફેર તો હોય જ, માટે આપણા મતને જાળીરતાથી ઘટવું ખાન આપણું બીજું પ્રમત વધી જવાથી પણી વાર મૂળ સુદા ઉપરથી જ ખસી જવાય છે પણ તેમ કરીએ કરવું નહિ. જેમકે સરકારી મદદનો વિચાર પસંદ ન દોષાયો આ બે સુધારાનો જ જરૂર નથી એમ એક બે ભખનારનો આશય માલમ પડ્યો. એમ કરી પણ થવું નેહએ નહિ. અમને જતને જ સરકારી મદદ પ્રગટ કે પરોક્ષ કોઈ પણ રીતે પસંદ નથી, અમે એને મળી ચૂકેલા પ્રત્યક્ષાતંત્રનું સંસાર-સુધારાની આશાએ બલિદાન આપવું જ સમજીએ છઈએ. સ્વરાજ્યની માગણીના આ કળમાં આપણે સરકારને જઈને કહેવું કે, તમારી ને તમારા અમલદારોની સહાયતા વિના અમે અમારાં હાકરાં પણ ધોડે તેમ પર-જીવવાને મક્કિમ્મન નથી એ અમને તો પોતાના હાથપગ પોતાને દાયે જ કાપવા નેપું દેખાય છે. સામા પસના આપણી આ કચુલાતને પકડી લઈ, શું એમ નહિ પૂછે કે ને તમે તમારાં હાકરાંના સુખદુઃખની વાત પણ નાતના ભયથી નેહએ તે પ્રમાણે કરી શકતા નથી, તો અમને શી રીતે મદોસો પડે કે જ્યુરી નેવા ઈનસાફના તથા યુનિસિપાલીટી નેવા લાખો રૂપીઆના ચલાવવાના કામમાં, તમે નાતની સરમ કે ભયથી અન્યથા નહિ ચાલો ? તેમ જ ને સરકાર કે સરકારી અમલ-દારોને આપણી ધરસંસારી બાળતમાં આપણે જઈને જ જોલાવી લાવીશું તો પણી ન્યારે ન્યારે તેની નજરમાં આપણી સંસારી

રીતભાતો નકારી લાગશે ત્યારે તે પોતાના યોગે તેમાં હુકમની સાથે માથું ધાલવા આવશે એમ દહેશત રાખીએ તો તે ખોટી ન કહેવાય. ફિકર રહે છે કે રખેને બકરી કાઢતાં છાટ પેસાડયા જેવું યાય. હાલ તો નિરાંત છે કે સરકાર એમ સમજીને જ બેઠી છે કે સંસારી કામમાં તો આપખાતો પડાય જ નહિ અને અમે તો એને મોટું પ્રબલવાતંત્ર્ય સમજીએ છીએ. બે આ સમજ એક વાર દૂર ચઈ, અને ઇચ્છે અમલદારોને માલમ પડ્યું કે સરકારે પોતાની નીતિ ફેરવી છે, તો આપણી સધળી રીતભાતો તથા સ્વભાવ તેમનાથી એટલાં બધાં જુદાં છે કે તેમને ધડીએધડીએ તેમાં માથું ધાલવાનું મન થશે, અને આમથવાથી આપણને તથા સરકારને મોડો ગેરફાયદો જ છે એમ અમારું સમજવું છે.

મતભેદસહિષ્ણુતાની જરૂર દર્શાવતાં તથા રાજકીય અને સાંસારિક સુધારો એવા બે પક્ષ પાડી માંત્રમાંથી ફાટ પાડવાની સામે વિરોધ દર્શાવતાં એ કહે છે:

આપણા દેશમાં હાલ તો મતાંતરણમા (Spirit of Toleration) રાખતો એ ખાસ જરૂરનું અને ખરી સ્વદેશમક્ષિતનું કામ છે. આપણે દેશ હાલ ઉગમણા અને આયમણા સુધારાનું મોટું રણક્ષેત્ર ધઈ પડ્યું છે, અને જ્યાં સુધી એ બંનેનું સમાધાન થયું નથી ત્યાં સુધી આપણે બે મતાંતરણમા નહિ રાખીશું તો પ્રત્યેકબંને તોડનારો મોટા કુસંપ આપણામાં એક નવો જ પેસનાર છે. આપણા જૂના વિચારના અને નવા વિચારના એવા બે પક્ષ તો એક બીજા સાથે હાડવેર બાંધી બેઠા છે. અને તેમાં હવે નવા વિચારવાળામાં પણ એક મોટી ફાટ પાડવાની બહી તજવીજ ચાલે છે; અને બે તેમાં આપણે ભોળવાયા તો પછી આપણા કુસંપનો કાંઈ પણ પાર રહેવાનો નથી. અત્યારમાં જ ધર-સંસારી સુધારક અને રાજકીય સુધારક એવા રાખેા બેલાવા લાગ્યા છે, અને અમે જોડા બેઠ્યો બેઠ્યો છીએ કે એ નામના અન્યોન્યદ્રોહી બે પક્ષ આપણા કેળવણી પામેલા પુરુષોમાં પડી જવાનો સમય બહુ જ પાસે આવતો નય છે.

૧. નવલકથાવલિ ભા. ૨, પૃ. ૨૭૫-૨૭૬.

૨. કવિજીવન, નવલકથાવલિ, ભા. ૧, પૃ. ૨૬૮.

આ મંત્રીર એતવણી કેવા બવિષ્યદ્રષ્ટાની નજર વડે અપાઠ હતો તે સમયે સિદ્ધ થયું છે એ આપણે જાણીએ છીએ.

આ પ્રમાણે નવલરામના વિચારો દરેક ને પકવ જુદિના, બંને બાજુમાં રહેલા સત્યનું અવલોકન કરી રચાએલા, તર્ક, ઉદાહરણ, અનુમાન ને કલ્પના વડે પુષ્ટ થએલા દેખાય છે. જોકે ક્વચિત્ એમના વિચારોમાં સ્પષ્ટતા પણ જોવામાં આવે છે, છતાં એમનાં આ સર્વ લખાણો જોતાં એટલું તો પ્રતીત થયા વગર રહેતું નથી કે નવલરામ સમર્થ વિચારક હતા.

સાહિત્યમાં સ્થાન

નર્મદની પેઠે, નવલરામે પણ સાહિત્યના વિવિધ પ્રદેશમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે; એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલાંક ક્ષેત્રમાં એમણે કરેલું કાર્ય નર્મદ કરતાં પણ વધારે સંગીન ને ચિરસ્થાયી છે. નર્મદની પેઠે સરસ્વતીને ચરણે એમણે પોતાનું જીવન સમર્પિત કરી દીધું નહોતું, સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાને પોતે જૂએ મૂકી નહોતા; પરંતુ એમનામાં પણ યુજ્જ્વલ સાહિત્ય માટે અનન્ય ભક્તિ હતી. યુજ્જ્વલ સાહિત્યને રસસમૃદ્ધ કરવાના એમને કોડ હતા. શાસ્ત્રીય લખાણો તથા અર્થગૌરવભર્યાં કાવ્ય અને નાટકો વડે યુજ્જ્વલ બાવાને રાજ્યગારવાના એમને અભિલાષ હતા. અને એ સર્વ કોડ અને અભિલાષ પૂરા કરવાને એમણે આજીવન સાહિત્યસેવા કરી છે.

નવલરામ એમના યુગના પ્રખર વિદ્વાન હતા અને એ વિદ્વાતા એમણે પોતાના જ અમથી સંપાદન કરી હતી. પોતે મેટ્રિક્યુલેટ પણ થયા નહોતા છતાં શેક્સપીઅર ને બેકન જેવા સમર્થ અંગ્રેજી અધ્યકારીનું એમણે અધ્યયન કર્યું હતું; એટલું જ નહિ પરંતુ અંગ્રેજીમાં નિબંધો પણ લખ્યા હતા. સંસ્કૃત ઠાળ્યો, ને તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યયનું પરિશીલન પણ એમણે કર્યું હતું. હિન્દી બાવા પર એમનું

પ્રજ્ઞત્વ હતું તે અકચર-ખીરગણ નિમિત્તે કાવ્યતરંગમાં એમણે રચેલા દિંદી દુહાઓ પરથી માલમ પડે છે. દારસી બાપા પણ એ શીખ્યા હતા.

‘અટનું બોપાળું’ તથા ‘વીરમતી’ નાટકની અને અન્ય કેટલીક પ્રાસાદિક કવિતાઓ આપણા સાહિત્યમાં અમર સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવાં છે. છતાં નવલરામને આપણા સાહિત્યમાં જે ઉચ્ચ સ્થાન મળ્યું છે અને સદા મળશે તે એમનાં ઔદ્યોગીયો, નિપક્ષપાત અને શુણ્ઢશી વિવેચનોને લીધે જ.

છતાં એ માત્ર સાહિત્યચર્યા કરનાર વિદ્વાન હતા એમ નહિ. એમણે સાહિત્યની સર્વદેશી સેવા કરી છે, રાજકીય તેમ જ સાંસારિક સુધારાના વિષયમાં એમણે ગંભીર ચેતવણી પણ આપી છે, ને એ ચેતવણી ધણે અંશે સત્યનીવડી હતી એમ આપણે જાણીએ છીએ.

કાવ્ય, નાટક, બાપારાઝ, પિંગળ, વિવેચન, શિક્ષણ, સાંસારિક અને રાજકીય સુધારો “ છત્યાદિ અનેક વિષયો એમણે વધતેઓછે અંશે સફળતાથી લખ્યા છે. નવલરામ પછી આપણે સાહિત્યના વિષયમાં એટલો પ્રયત્ન કરી છે કે નવલરામની સેવાનો આપણને અત્યારે ખ્યાલ પણ નથી. એમનો અભ્યાસ કરનારા ઘણા ઓછા છે, કારણ કે અભ્યાસ કરવા જેવું સાહિત્ય ઘણું વધી ગયું છે.

છતાં નવલરામે કરેલી સાહિત્યસેવા એટલી સર્વદેશી ને એટલા ઉચ્ચ પ્રકારની છે કે એને બૂલી જવી એ અપરાધરૂપ જ ગણાય. આપણા સાહિત્યમાં નવલરામનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે એમાં સંશય નથી.

પાત્રો

કીકુભાઈ

મકનજી

રૂક્ષમણી

સરસ્વતી

[ચાલનો ચોરડીનો અડધો ભાગ ડાબી અને જમણી બાજુ બે બારણાં, ડાબી બાજુ લાકનબંધ ત્રણ ખુરશી છે. વચ્ચે ટિપાઈ છે. તેની ઉપર પડીબંધ પેપર પડેલું છે. જાણે બાજુ દીવાલ ઉપર તાની-મોટી છબીઓ ટાંગેલી છે. જમણી બાજુ પલંગ છે. પલંગમાં કીકુભાઈ સૂતા છે.

સમય સવારનો છે. જમણા બારણામાંથી વાસણ માંજ્યાનો અવાજ આવે છે. ડાબું બંધ છે. પણ તેમાંથી બહારના અવાજ ઘેરા બની આવે છે, રટવ પેટાવવાનો અવાજ આવે છે. મુઝક.....કરી રટવ ચાલુ થાય છે, અને ફકડાની ગરજ સારતો હોય તેમ સૂતેલા કીકુભાઈને જાગૃત કરે છે. તે આમતેમ જુએ છે, બેઠવા વિચાર કરે છે, પણ ઉઠાવું ન હોય તેમ આંખો ઢાળી પડ્યા રહે છે.

ખુદા બારણામાંથી રૂક્ષમણી આવે છે. તેના હાથ સારા ન હોય તેમ તેણે તેને સારોથો દૂર રાખ્યા છે. તે પલંગ પાસે આવી બેસી રહે છે; અને જાણે નિરાત માંડતી હોય તેવી નજરે કીકુભાઈ તરફ જુએ

છે. ધ્યાનસ્થ થએલા આત્મા ઉપર અહોની અસર થતી નથી તેમ તેનું નિશાન ખાલી બચ છે. તે ખીબ રાત્રનો ઉપયોગ કરે છે.]

રુક્ષમણી: આઠ થયા ! બિઠવું છે કે નહિ !

કીકુભાઈ: હં.....હું.....હું.

રુક્ષમણી: (ચીતાઈને) ક્યાં સુધી પડી રહેવું છે ?

કીકુભાઈ: બિઠું છું.

રુક્ષમણી: ક્યારે ?

કીકુભાઈ: આ બિઠ્યો.....જાણ આ નોકરી !-મારાથી તે નહિ થાય !

રુક્ષમણી: નોકરી વિના ક્યાં છૂટકો છે ? નોકરીનું અહાતું કાઢી તમને મોડા બિઠવાની ટેવ પડી છે !

કીકુભાઈ: તું કેવી છે ?

રુક્ષમણી: કેમ, 'કેવી છે ?'

કીકુભાઈ: જંપી સૂવા દેતી નથી. આખો દિવસ વેતરું કરીએ છીએ તેની તને લાગણી નથી.

રુક્ષમણી: આ પી સુઈ જાને, સૂવું હોય તો. મારે ખીનું કામ દશે કે નહિ ?

કીકુભાઈ: જાણા ધાવ. બિઠું છું.

રુક્ષમણી: નહિ બિઠો તો ઠંડી પીવી પડશે.

કીકુભાઈ: સારું, તું જા.

[કંટાળો દર્શાવતી રુક્ષમણી બચ છે. કીકુભાઈ પાછા તંદ્રામાં પડે છે.....રટવનો અવાજ બંધ થાય છે.....આનો ખ્યાલો લઈ રુક્ષમણી આવે છે અને ટિપાઈ પરના ચેપર પાસે તેને મૂકે છે.]

રુક્ષમણી: હજી બિચ્યા છે !... થંડી થઇ જશે એટલે ચીકારો !

કીકુભાઈ: (પથારીમાં બેઠા થઇને) મહા હું ! ભગવાને સ્ત્રીઓને કેવી ધડી છે !

રુક્ષમણી: સ્ત્રીઓને એવી ન ધડી હોત તો પુરુષો ભૂખે મરત. ચાલો, ખુરશી પર બેસો: હું પથારી સાફ કરું.

[કીકુભાઈ કસમોડા કરતા બેઠો છે. જમણા બારણામાં જઈ મોં ઘોઈ પાછા આવે છે, ટિપાઈ પરથી ચાનો ખાસો લઈ ખુરશી પર બેસે છે.....રુક્ષમણી પથારી સ્વચ્છ કરે છે. ચાથી કીકુભાઈમાં તેજ આવે છે. પેપર લઇ તે પહોંચું કરે છે. પેપરમાં સંતોષ રહેલી કાંઈ વીજળી નીકળી તેમનામાં ઘાખલ થઇ હોય તેમ તે ચોંકે છે.]

કીકુભાઈ: આજે જણાવાનું હતું !

રુક્ષમણી: શું ?

કીકુભાઈ: રોયલ સિનેમા ચેરિટી શોનું ઇનામ.

રુક્ષમણી: (ઢોડી આવી) ક્યા નંબરને ઇનામ મળ્યું ?

કીકુભાઈ: ૧૮૨૦. (ખુશ થતા) જો, આપણો નંબર આવેલો કંઈ છે !

રુક્ષમણી: હા. (જમણા બારણામાં દોડતી જઈ બે પીળા ટિકિટ લઇ આવે છે) આ તો ૧૮૨૧ અને ૧૮૨૨ છે !

કીકુભાઈ: એક નંબર માટે ઇનામ મળ્યું ! મકનજી કાબો. મારા પહેલાં જ એણે ટિકિટ લીધી હતી.

રુક્ષમણી: તમે તેના પહેલાં કેમ ન લીધી ?

કીકુભાઈ: મને ખબર હતી કે ૧૮૨૦ નંબર આવવાનો છે ?

રુક્ષમણી: (જરા ચેબીને) મકનજીએ ઇનામની ખબર જાણી દરો ?

કીકુભાઈ: જાણી જ દશે.

રુક્ષમણી: (મનમાં કંઈ ગોઠવતી) આપણે તેની ટિકિટ બદલી લાવીએ તો ?

કીકુભાઈ: એમ કોઈ બદલવા દે ?

રુક્ષમણી: તમે જુઓ, હું બદલી લાવું છું.

કીકુભાઈ: પકડાઇશ તો ફરજતી થશે.

રુક્ષમણી: તમે જુઓ તો ખરા ! (એક ટિકિટ પથારી નીચે દાખી ખીજતી નાની ધડી વાળે છે) મને યુક્તિ જડી છે !

(ડાચું ખારણું ખોલી રુક્ષમણી બહાર ચાલી ન્ય છે. કીકુભાઈ ગભરાતા તેની પાછળ ખારણા સુધી ન્ય છે અને ત્યાં અધીરાઈના અવતારે જેવા બની ઊભા રહે છે. આરખાંચ મિનિટમાં રુક્ષમણી આવે છે)

રુક્ષમણી: (હર્ષથી) બોલશો નહિ ! બદલી આણી છે !

કીકુભાઈ: હેં ! કેવી રીતે ?

રુક્ષમણી: તેમની ટિકિટ જેવા માગી, બદલી લીધી !

કીકુભાઈ: જેવા દે.

રુક્ષમણી: ખારણું બંધ કરો.

(કીકુભાઈ ખારણું બંધ કરે છે. રુક્ષમણી બે આંગળી વચ્ચે સંતાડેલી ટિકિટ કાઢે છે અને કીકુભાઈને બતાવે છે.)

કીકુભાઈ: (ફૂદીને) એ જ ! નંબર ૧૮૨૦ ! ફાળ્યા !

રુક્ષમણી: (ધીમેથી) ભોંતને ય કાન હોય! વા વાત લઈ જાય !

કીકુભાઈ: તું મછ ત્યારે તે થું કરતા દતા ?

રુક્ષમણી: (હસીને) ફૂદતા દતા !

કીકુભાઈ: ઈનામ બેવા જશે ત્યારે કેવા ચાટ પડશે ?

રુક્ષમણી: હું કહું છું, બોલશો નહિ !

કીકુભાઈ: ઇનામના રૂપિયા આજે લઈ આવીશ.

રુક્ષમણી: સારું.

કીકુભાઈ: મારે નવાં કપડાં કરાવવાનાં થયાં છે, આપણે એક લોખંડનું કપાટ લાવવાનું છે વિભાનું—

રુક્ષમણી: આ પાંચસોમાંથી એક પાછ પણ તમને આપવાની નથી !

કીકુભાઈ: તું તારે બે ત્રણ સાડીઓ લાવજે, એટલા બધાને શું કરીશ ?

રુક્ષમણી: કરીશ મારે કરવું હશે તે ! રૂપિયા મેં મેળવ્યા છે ! પણ હમણા તમે ચૂપ રહો.

કીકુભાઈ: મારે કપડાંમાં—

(હતાવને ચાલતાં પગલાં સંભળાય છે. રુક્ષમણી ટિકિટ મૂકીમાં દબાવી દે છે. બારણુ ઊઘડે છે, કીધે સરાએલા મકનજી અંદર ધસી આવે છે.)

મકનજી: (રુક્ષમણીને) એ ક્યાં મૂકી ?

રુક્ષમણી: શું ?

મકનજી: શું શું ? મારી ટિકિટ !

રુક્ષમણી: શાની ટિકિટ ?

મકનજી: અગત્યનાં ગધ પૂછો છો શું ? ટિકિટ બદલી ગયાં તે આપી દો !

રુક્ષમણી: (સાચવે) હું ? તમારી ટિકિટ બદલી ગઈ ? શું બોલો છો ? મને ચોર ધારી ?

મકનજી: ટિકિટ જોવાને બહાને મારી ટિકિટ બદલી લીધી !

રુક્ષમણી: તમારી હતી તે જ પાછી આપી છે.

મકનજી: મારી ટિકિટનો નંબર ૧૮૨૦ હતો.

રુક્ષમણી: એ નંબર અમારીનો હતો. (કીકુભાઈને) નહિ ?

કીકુભાઈ: હા, આપણીનો નંબર ૧૮૨૦ હતો.

મકનજી: તો તમે ટિકિટ જોવા શા માટે આવ્યાં ?

રુક્ષમણી: હું એમ જોવા આવી હતી કે ઇનામ અમારે છે અને મકનજી આટલા બધા હર્ષમાં કેમ ? કંઈ ભૂલ થતી નથી ને ?

મકનજી: ભૂલ હતી તો તે વખતે મને કશું કેમ નહિ ?

રુક્ષમણી: તમારો ઉત્સાહ શા માટે બાગી નાખેલો ?

મકનજી: (કડવાશથી) મારા મનમાં તો એવું થાય છે કે- મને ખાતરી છે કે તમે ટિકિટ જદલી લીધી છે. તમારા વિના ખીજા કોઈને મેં ટિકિટ જોવા આપી નથી. ટિકિટ પાછી નહિ આપો ત્યાં સુધી હું અહીંથી ખસવાનો નથી !

રુક્ષમણી: અમારું ઇનામ તમારે પચાવી પાડવું છે એમ ને ?

મકનજી: પચાવવાનું શાનું ? ટિકિટ મારી છે, પાછી આપો, નહિ તો પરિણામ સારું નહિ આવે !

કીકુભાઈ: એટલે તમારે લઢવું છે, એમને ?

મકનજી: હા, લઢવું છે, ટિકિટ પાછી નહિ આપો તો !

રુક્ષમણી: પણ ટિકિટ તમારી હોય ત્યારે આપું ને ?

મકનજી: મારી ડાયરીમાં ટિકિટનો નંબર લખેલો છે.

રુક્ષમણી: એમ તો અમને ય લખતાં આવડે છે ! કોઈને ગળે પડવું હોય ત્યારે એવી તૈયારી પહેલેથી કરવી પડે છે !

કીકુભાઈ: ખરાબર છે.

મકનજી: આ ખરું: તમે મારી ટિકિટ ચોરી ગયાં અને મને ચોર ઠરાવે છે !

રુક્ષમણી: તમે મને ચોર ઠેરવો છો!

મકનજી: તમે ચોર છો જ.

ડીક્રુસાઈ: મકનજી, જરા વિચારીને બોલો! આમ હજકા લોક માફક લઢવું હોય તો બહાર નીકળો!

મકનજી: એટલે તમે એમ માનો છો કે હું તમને ટિકિટ પચવા દઈશ!

રુક્ષમણી: મેં તમને કહ્યું કે ટિકિટ અમારી છે અને અમારી પાસે રહેશે: તમારે જે કરવું હોય તે કરો! નકામી માયાફોડ કરાવશે નહિ. મારે કેટલું કામ બાકી છે!

[તે ડાબા બારણા તરફ જવાનો દેખાવ કરે છે. મકનજી તેની સામે જોશે રહે છે.]

મકનજી: ટિકિટ આપીને જાઓ.

રુક્ષમણી: તમને કેટલી વખત કહું કે ટિકિટ અમારી છે!

મકનજી: હું જાણું છું, મેની છે. ટિકિટ આપી દો, નહિ તો આજરોનો પ્રશ્ન આવશે.

રુક્ષમણી: એટલે?

મકનજી: તમે ટિકિટ ક્યાં રાખી છે તે હું જાણું છું. નહિ આપો તો જોરજુલમથી લેવી પડશે.

રુક્ષમણી: (ટિકિટવાળી મૂડી પીઠ તરફ રાખી) એવા ટિકિટ લેનારા બહુ જોયા! મહેરબાની કરી બહાર નીકળો, નહિ તો પોલિસને બોલાવવા પડશે!

ડીક્રુસાઈ: અરે, આ બોલાવી લાવ્યો, જુવોને!
[જોશે યાય છે]

મકનજી: એમ! પોલિસને બોલાવવો છે? પોલિસને બોલાવો, પાડોશીને બોલાવો!

[તે બોલતાં બોલતાં પાછા ફરી ડાબી બાજુનું બારણું બંધ કરે છે, અંદરથી સાંકળ મારે છે અને રુક્ષમણી તરફ ધસે છે. રુક્ષમણી પાછી હઠી જઈ પલંગ પાછળ બસાય છે.]

રુક્ષમણી: (કીકુભાઈને) અરે, તમે જોઈ શું રહ્યા છો ?

કીકુભાઈ: (મકનજી અને રુક્ષમણી વચ્ચે આવીને) મકનજી, તમને લાજ-શરમ છે કે નહિ !

મકનજી: મારી ટિકિટ આપી દો !

કીકુભાઈ: ટિકિટ અમારી છે: તમે તોફાન કરી લઈ શકશો નહિ !

મકનજી તોફાન કરીને જ લેવાનો !

[તે કીકુભાઈને ધક્કો મારી રુક્ષમણી તરફ જાય છે. રુક્ષમણી થીસ પાડે છે. બહાર ગડબડ સંભળાય છે. કોઈ બારણું ખખડાવે છે. તેની દર-કાર ક્યાં વિના મકનજી રુક્ષમણી નજીક જાય છે. કંઈ ચાલશે નહિ તેમ લાગતાં રુક્ષમણી ટિકિટ પોતાના કબજાની જોળમાં મૂકી દે છે. મકનજી ચંબી જાય છે.]

મકનજી: હાલકટ ! નફકટ !

[રુક્ષમણીના ચહેરા પર હાસ્ય દેખાય છે. કીકુભાઈમાં સ્વસ્થતા આવે છે. લોભ થઈ બંધ કરેલું બારણું ખોલે છે. કુતુહલ દર્શાવતા વળગાર ચહેરા દેખાય છે. મકનજી કંઈ જોઈયા વિના કચવાતા ચાલ્યા જાય છે. તેમની પાછળ કીકુભાઈ બારણું બંધ કરે છે. બહાર ગડબડાટ ચાલુ રહે છે રુક્ષમણી પલંગ પાછળથી બહાર આવે છે.]

કીકુભાઈ: તું ખરી !

રુક્ષમણી: (ટિકિટ જોળમાંથી બહાર કાઢી) શું કરે ! મુશ્કેલીમાં આવીએ ત્યારે પછાદ કરવી પડે.

કીકુભાઈ: લાવ, ટિકિટ અને આપ.

રુક્ષમણી: હમણું નહિ, તે પાછા આવે !

કીકુલાઈ: તે ચાલ્યા ગયા હાગે છે, તેમનો અવાજ સંભ-
જાતો નથી.

[તે ખારણું ખોલી બહાર જુવે છે. જાણે ખારણા બહાર જાણી
રહેલી હોય તેમ સરસ્વતી દેખાય છે. તે ખારણું ખુલ્લું નેઈ અંદર
આવવા જાય છે.]

રુક્ષમણી: (સરસ્વતીને તિરસ્કારથી) ધણીનું લલવાનું
બાકી રહી ગયું, તે પૂરું કરવા આવ્યા હશે!

સરસ્વતી: ના, બહેન. મારે તમારી સાથે શા માટે
લલવું પડે?

રુક્ષમણી: તો?

સરસ્વતી: તેમણે તમારું અપમાન કર્યું તે વાત ખરી?

રુક્ષમણી: ત્યારે શું ખોટી?

સરસ્વતી: (સાવચેત નજરે બધે જોતી અંદર આવે છે.)
તે ટિકિટ લેવા નીકળ્યા તે પહેલાં તેમને તેમ કરવા મેં ના કહી
હતી. તમે એવી લુચ્ચાઈ કરો નહિ, એની મને ખાતરી હતી.

રુક્ષમણી: અરે, હાખ રૂપિયા મળે તો ય હું એવું કરું?

સરસ્વતી: નહિ જ. મેં તેમને બહુ કહ્યું, મારું માન્યું
નહિ! ને મારું કદીએ કયાં માને છે! તેમની સાથે સંસાર શરૂ
કર્યો ત્યારથી આજ સુધી કોઈ વાતમાં મારી ગણના થતી નથી!
(ગજગળી બની રુક્ષમણી નજીક આવે છે.)

રુક્ષમણી: હશે બહેન! પક્ષાં પાનાં નિભાવવાં પડે!—
સંસારમાં કોણ સુખી છે?

સરસ્વતી: (આંખમાં પાણી સાતી) બહેન, અંદરનું બધું
નિભાવીએ, બહાર નીકળી આવા બવાડા કરે તેનું શું થાય!
તે વળી તમારા જેવાં સાથે! બહેન, તે માટે હું મારી આગવા
આવી છું. અમને મારી આપો!

[સરસ્વતી રુક્ષમણીને પગે પડવા નય છે. “એમાં શું!” કહી રુક્ષમણી તેને પગે પડતી અટકાવવા નય છે. તેમ કરતાં તેનો હાથ પોલો થઇ નય છે. સરસ્વતી તેમાંથી ટિકિટ ઝંટવી બહાર દોડી નય છે. રુક્ષમણી આવી બની, “ઓ રાંડ, હુઆ, મીઠાબોલી!” કહી તેની પાછળ દોડે છે. કીકુલાઇ તેઓની પાછળ નય છે.” તેઓનો એકનો એક હીકરો ઝુજરી ગયો હોય તેવા મસાણિયા ચહેરે બંને પાછાં આવે છે.] .

રુક્ષમણી: તમે તેને રોકી નહિ!

કીકુલાઇ: મને ખબર હતી કે તે ટિકિટ લઇ બાગી જશે? તે કેમ લેવા દીધી?

રુક્ષમણી: મને ખબર હતી કે તે આમ ઝુંટવી જશે.

કીકુલાઇ: હશે, આપણા નસીબમાં નહિ હોય.

રુક્ષમણી: બબ્બું નશીબ!!!

એકતાળીશનું અંતર્ય વાહ્મય

અમદાવાદની શુજરાત-સાહિત્યસભા તરફથી કરાવાતી એ વાર્ષિક સમીક્ષા માટે ચાલુ સાલના અન્યો આં રીતે ૩ સમીક્ષકોને અમદાવાદ મોકલવાની વિનંતિ એ સંસ્થા તરફથી થઇ છે: (૧) ત્રિભુવનદાસ પુ. હુદારને કાવ્યનાટકાદિ લલિત વાહ્મય, રચિતક સોસાયટીમાં, નવરંગ-પરે; (૨) યશવંત પ્રા. શુક્લને વૈજ્ઞાનિક સિવાચતું સર્વ લલિતેતર વાહ્મય, નં. ૧૫ લેન સોસાયટીમાં, નદીપાર; અને (૩) સંસ્થાએ કરેલ બૂલ મુજબ ‘વિજયરાય’ નહિ પણ વિજયલાલ ક. મુનને વિજ્ઞાન-વાહ્મય, લાખા પટેલની પોળને વિશે આવેલી શેઠની પોળમાં. સર્વ પ્રકાશકોએ એ વિનંતિને અમારું પણ સંપૂર્ણ અનુમોદન છે.

—સં. માનસી

વા સ રિ કા

જૂના-નવા શબ્દો: ૧

૩૭ જાન્યુ. ૧૯૪૨ : 'સિટરરી' = સાક્ષરી. આ સમીકરણ મારું નથી તે મેં 'સાક્ષરી પત્રકાર' જેવું પદ 'સિટરરી જર્નાલિસ્ટ' માટે ઘડતાં એ ગિયકેલું પ્રા. બહુમાઈ ઠાકોરના કોષક લખાણ-માંથી (જણમાં તો, ઋણસ્વીકાર કરીને; એ ત્યાં ન કચો હોય તો અહીં થતો સમજવો.)-લખાણમાંથી, પણ આજે વર્ગમાં નવલચંચાવલિને વિશે આ બાબતની શોધ એવી યશ કે એ અર્થમાં એ ગુજરાતી શબ્દ ૧૮૮૩ નેટલો જૂનો છે. 'સંસ્કૃતમય ગુજરાતી' એ લેખમાં ત્યાં કહ્યું છે. "પરંતુ જે તરુણ વિદ્વાનો દેશહિતના ભાવેથી, સાક્ષરી માનની તુષ્ણાથી કે કેવળ શોખથી જ ગુજરી ભાષામાં ગ્રન્થકાર થવાને પ્રવર્તમાન થાય છે" (ગુજ. વિદ્યાપીઠની આવૃત્તિનું પૃ. ૧૬૬મું). આમાં, 'સાક્ષરી માન' એ ઇંગ્લિશમાં વપરાતા 'સિટરરી ઓનર્સ' નું ચોખ્ખું ને ચોખ્ખું ભાષાન્તર છે.... આ બધું સાથે વિચારતાં મને લાગે છે કે એ ઇંગ્લિશ વિશેષણનો પર્ચાય બ્રહ્મજન્મ 'સાહિત્યિક' કે ભારેખમ 'વાક્યમયિક' એવો કરવાને બદલે 'સાક્ષરી' એમ કરીએ, કે આ છેલ્લા બંનેને યથાપ્રસંગ વાપરીએ તો તેમાં કેં ખોટું નથી.

નવલરામના એ વાક્યમાં હજી પણ આપણામાંના ઘણા કયાં કરે છે (અથવા એમ લખું કે 'કયે' જાય છે); પણ હાલનો પ્રચલિત દુષ્પ્રયોગ વાપરી 'કરી રહ્યા છે' તો નહિ જ લખું કેમ કે આપણી માતૃભાષાનો કુદરતી રૂઢિપ્રયોગ તો કરવાની ક્રિયા પૂરી થઈ હોય ત્યારે જ એમ લખવાની રજા આપે છે; આ વાંચીને (હિંદીમાં નહિ પણ) હિંદીમાંકુ ગુજરાતીઓ મને મોઢા કરે.)—કયાં કરે છે, તે વિનાકારણુ એવડો ભાર દેવાની ભૂલ છે: 'કેવળ શોખથી જ.' હવે હું એમ પૂછું કે શોખના એ કેવલ્યમાં ભારપૂર્ણત્વ શું આણું છે કે એ પૂર્ણત્વમાં જકારતું નવું પૂર્ણત્વ ઉમેરવાની ધૃષ્ટતા આપણે કરવી?

હિંદીનો ઉદ્દેશ એ જ લેખમાંથી આ વાક્ય ટંકાવે છે: "ભાષામાં સુધારોવધારો થાય છે ખરો, પણ તે આપોઆપ ઠાળે કરીને, માણસના પ્રયાસથી નહિ." (પૃ. ૧૬૫). આ સત્ય વિસરાવાગે પરિણામે હમણાં દુર્ભાગ્યયોગ એવો યાત્રે છે કે હિંદ-વાસીઓ સંસ્કૃતનિષ્ઠ એવી સાવરકરી હિંદી, જાણે ઉર્દૂનિષ્ઠ બનવા મથતી કાસેલકરી હિંદી (ને એમની તો વળી નવનાગરી કે નવગુજરાતી લિપિ પણ) કે અમારા સૂરતના જ 'મુસ્લિમ ગુજરાત' પત્રની ફાર્સીનિષ્ઠ ઉર્દૂ જેવા માતમાતના અતિરેકવાળા પ્રયાસોના ભોગ બને છે; કાળજીની સાથે માનવપ્રયામનો મેળ બેસાડવા સૌ એક થતા નથી; અને પરિણામે રાષ્ટ્રભાષાનું કોઈ એક, અમિનત, આદરણીય સ્વરૂપ આપણને મળવાને બદલે એનું ૨૦-૨૫ વર્ષ પરનું જે સ્વાભાવિક સ્વરૂપ હશે તેની પણ અત્યારે તો વિકૃતિ જ થઈ દીસે છે. આ શોકકારક સ્થિતિમાંથી હર્ષકારક સ્થિતિ કદાચ કાળજી જ (આજે અગમ્ય એવી કોઈ તેની લીલા વડે) ઉત્પન્ન કરશે, આવતા એક-એ દસકામાં...એ સ્થિતિ પર આજના ઉચ્ચરણના તેવા પ્રયાસોની આછીબેરી છાંય પણ પડી હશે એટલું હમણાંથી જ અહીં સ્વીકારવું પણ મુના-

સમ છે. (આ અરબી વિશેષણને બદલે 'યોગ્ય' કે 'ઉચિત' વાપરતાં અને શું થવું 'તું' ? સાવરકર તો દૂર રહ્યા ને 'મુસ્લિમ ગુજરાત' નજીક છે તેનું તો એ પરિણામ નહિ હોય ને ? આવી અસર મારી ભાષા પર જ-ને તે પણ પ્રમાણસર-થઈને અટકે તો સારું; નહિ તો વળી હું મારી શુદ્ધિ કરવાની તપાસમાં નાંખીશ સૂરતમાં હોઈ શકે તેટલા દિંદુમહાસભાવાળાઓને આપસમાજીઓને. ખુદ ખેર કરે ને, -I mean, પ્રભુકૃપાથી એવું બધું ન બને તો સારું.)

દાટયું નથી-ઝળકે છે

૩૯ આર્ય: અદવાદિયા પર આવેલ સૂનું ગામકુંના રૂપાન્તરના આવકારવચનમાં પ્રા. બહુભાષ દાકારે બીજું કેટલુંક વિચારણીય કહ્યું છે તેમ આવું શોચનીય પણ કહ્યું છે: "ગો. મા. ત્રિ.નો તુદિત અનુવાદ પણ બસે એમના "સરસ્વતીચંદ્ર"માં છે ત્યાં જ રહેતો;..." (આ વિધાન પ્રસ્તુત 'ડેઝર્ટ'ક વિશેષ નાં ભાષાન્તરાદિ માટે નહિ પણ 'ધ હર્મિટ' ના ગુજરાતી અવતારો માટે થયું છે.) પણ, આજે ૩૨-૩૩ વર્ષથી તો એ ભાષાન્તર 'જોગીરાજ' સાહિત્યરતનમાં રમણીય એક રત્ન તરીકે ને સ્વ. નરહરિલાલ દેરામકત 'જિર્' વકીલને હાથે અનુદિત બની-ઝળકતું હોવાથી, એને ગોવર્ધનરામની નવલમાં જ રહેવા દેવું એ વિદ્વાન દીકાકારના હાથની કે પસંદગીની વાત રહી નથી. વળી આ પ્રસંગે એનું કલાપીકૃત રૂપાન્તર 'પહાડી સાધુ' તેમ જ બંનેની રસમય વૃલનાત્મક વિવેચના ૧૯૭૦ના (કે '૮૦ના ? કલાપીના નૂતન -'રીસંદ'-સુમનમાલકાર એક જ નિજ માર્ગદર્શનમાં આ સંદર્ભમાં બંને સાક્ષી નોંધે છે ને કશું શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ-પત્રક પણ આપતા નથી.) દૈપોત્સાવિક ગુજરાતીમાં પ્રા. મોહનલાલ પા. દવેએ લખી છે તે યાદ આવે છે.... આ બધું વિચારતાં અને તો એમ જ લાગે છે કે 'જાતિ' પ્રખટતાં પૂર્વોક્ત દીકાકારવચને 'જોગી-

રાજ' તથા 'પહાડી સાધુ' નકામા બની ગયાં લાગે છે; તો એ એમનો અભિપ્રાય ભક્તે એમના આવકારવચનમાં છે ત્યાં જ રહેતો; આપણે તો ત્રણે કાવ્યદેવતાને, પ્રત્યેક સમક્ષ યથાર્થ વધુ-ઓછું લખાવવાને પ્રત્યેકને ઠક્કીશું "નમો નમો." ઉક્ત વિદ્વાન માર્ગદર્શનકારે સંસ્કૃત નોંધેલા, ચર્યોવિષય અંગ્રેજી કાવ્ય પરથી રચાયેલા, દા.નં.સાધુચંદ્રે 'સ્નેહનું' સ્વપ્ન'ને તેઓ અનુવાદ તરીકે ઓળખાવે છે પણ મને તો એ લાગી અનુકૃતિ. એટલે હવે તો કાષ્ઠક ત્રીજાએ-અમો જાને કરતાં વિદ્વાન સાક્ષર હોય તેણે જ, અલખત અમારા એતદ્વિષયક માર્ગદર્શક લેએ બહાર પડી, જોના ઘટે તેનો શ્રમનિરાસ કરવો રહ્યો, યથાવકારા.

જૂના-નવા શબ્દો : ૨

૧લી એપ્રિલ : નવા (માર્ચ '૪૧ ના) 'ભારતીય વિદ્યા'માં એ વિદ્યાભવનની પ્રવૃત્તિના નિવેદનમાં એક જ પાના પર ચાર વાર 'પ્રાધ્યાપક' વપરાયેલો જોઈ ઘણો સંતોષ થયો કેમ કે એ લાખના કુંડવાળી મોટા માણસોની તે સંસ્થાને હાથે પણ હવે એ શબ્દ માન્યતા પામે છે એ આ વિષયને અંગે મહત્ત્વની વાત ગણાયએ જ પાના પરનાં બીજાં એ પટ્ટાએ કેટલાક પ્રશ્નો મારા મનને પુછાવ્યા : 'રીસર્ચ સ્કોલર'નું ગુજરાતી હજી આપણે કેમ નહિ શોધી શક્યા હોઈએ ? 'યીસિસ' માટે 'મહાનિબંધ' કેમ નહિ, તે 'પરીક્ષેય વિશિષ્ટ નિબંધ' જેવડી રેલ્લે ટ્રેન કેમ ? લાપરવાહ મુંબાઈગરાઓમાં સંસ્કાર છાંટવા અંધેરીથી ચર્ચાજેટની મુસાફરી માટે ભવનસેવકોને એ અપ લાગવાની હોત તો તો એ લંગરિયા નવસર્જનને આપણે સત્કારત; પણ એ તો એ બાળ્યમાં સંસ્કૃત કવિઓના માનીતા પેલા 'અન્નમલસ્તન' જેવું; (સંસ્કૃતસેવી એક મહાસંસ્થાને 'માળ' પણ આમ એ સાહિત્યની મદદથી જ દીધી શોભે ને ?); તો પછી, હવે થોડોધણે પ્રચલિત પણ થયો છે એ 'મહાનિબંધ' જ સૌ અપનાવીએ એ ઉત્તમ છે. ... 'મહાનિબંધ'

પણ 'બુદ્ધિબન્ધ' નહિ કેમ કે એ તો હવે 'ટીટિંગ' માટે વાપરવા
 હયો છે; તેમ, મહારાષ્ટ્રપ્રિય 'પ્રબન્ધ' પણ નહિ કેમ કે એનાં
 આપણી ભાષામાંનાં વળગણુ-યાને 'એસોસિએશન્સ'-ગ્રુહાં છે....
 અહીં જ તોથી લંકા કે આજે જે આવેલો આ માસના
 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ને પરિભાષા એકવા જતાં એક વાનું
 નથી આવડતું ને બીજું અતિઆવડતું છે: 'લિંગિસ્ટિક સર્વે
 ઓફ ઇન્ડિયા' માંના બીજા શબ્દ માટે તે લૂખોચ્છેડા 'તપાસ'
 વાપરે છે પણ ત્યાં ચોગ્ય શબ્દપ્રયોગ (મીડી નજરેના પૃ. ૫૪-
 મે સ્વવાચલા) 'અવેક્ષણ' 'નિરીક્ષા' એવો કોઇક ચક્ર સંકે;
 અને, જે છેલ્લા પાના પર એક બીજી બાળતર્મા ભાષાસંકરની
 ભીતિ તેણે દર્શાવી છે તે જ પાનાના ચોતાના સંસ્કૃતવાનને
 અતિયોગ તેણે એવી હસનીય સંકરતા આગળ ધરીને કયો છે
 કે એ ભાષાનાં શંકચબેદી ફેદંતી બનાવવામાં વપરાતો પ્રત્યય
 '-અનીય' આપણા અમુક ધાતુઓને 'દબ્' 'કુલ્' વગેરે રૂપે
 સમજી તેમને ચોઢવો અને 'દબ્નીય' ('કોમ્પ્રેસિયલ')
 તથા 'કુલનીય' ('એક્સપાન્સિયલ') ઇત્યાદિ નવસર્જનો
 ભાષાસૃષ્ટિને વિશે વહેતાં કરવાં. એ સુન્દર સૃષ્ટિને વિસૃષ્ટિ કરી
 નાંખવાનો એનાથી વધારે નાદર નુસખો કદી કોઇએ કયાં મ
 જોવાજાણ્યોસાંભળ્યો હશે ખરો?... (અહીં 'વિસૃષ્ટિ' નો 'વિરૂધ્ધા
 સૃષ્ટિ' એવો અપૂર્વ અર્થ કરવો; પૂર્વાચાર્યોએ નાસદીયસૂક્તને
 અંગે કરેલો 'છટી પડેલી' કે 'વિવિધ' સૃષ્ટિ એમ ન કરવો.

સાત-સાત નામ

તા. ૨૯ એપ્રિલ: કાલના કેસરીમાં (પૃ. ૫૨) 'દિલીપી
 કેનિય' એલા સ્પષ્ટો (એમનો પ્રાચીન હિંદી કેમ કે એ
 મહારાષ્ટ્રાભિમાની પત્ર પણ ચોતાનો ધુક્તપ્રાંતી પત્ર એ
 રાષ્ટ્રભાષામાં છાપે છે.) વાંચીને ચક્ર આવેલી પ્રેરણાને પરિણામે-

મારાં સાત-સાત નામ (૨),
વાંચક હો ! મારાં સાત-સાત નામ.

સાખી

આંગણો કહેતા ડાચરી, રહે કાકા વાસરી માત્ર,
વાસરિકા ~~દીધુ~~ નાં લો. દી.એ, બાળામિત્ર સુધાત્ર;

એમ નવ-નવાં નામ (૨),
મને નિત્યે મળે-એ એકે કં જ કામ;
મારાં સાત-સાત નામ.

સાખી

નિત્યનોંધ ને રોજનિશી સાચાં-સાદાં તો મ,
હવાં જીનવાણી તેથી, રે ! નવ ઝાલે ઝાઝા કો થ;

તેથી પામી અધિકાં હું નામ (૨),
જુજર હો ! મહારાષ્ટ્રે નવલાં નામ;
મારાં સાત-સાત નામ.

સાખી

એકે કીધ દૈનંદિની, બીજે દૈનિકી ખાસ,
પવિત્ર એમ સમ્પાંક હો ! આવી પુણ્યે મુજ પાસ;

હવે વાંછું વધારે ન નામ (૨)
ખમૈયા, સુલૈયા ! વધારે ન નામ;
મારાં સાત-સાત નામ.....

અધ્યાપકનાં વધેલાં ૫ વર્ષ (જૂ. ન. સ. ૩)

૭મી એ. 'અધ્યાપકનાં' એટલે મારાં નહિ. મને તો
માત્ર અધ્યાપક કહેવાવું ગમે છે પણ કયાં ? એને પ્ર-કારવું
એન્જિનને જોડો ત્યારે જ મારી મનઝેન પૂર્ણોત્સાહથી તેની
ઉત્તમોત્તમ છુદ્ધ છુદ્ધ મતિએ દોડે છે ને ? (આ વિષય આમ

હમણાં ને હમણાં ન છેડતું; પણ — ‘ગુજરાતી’ના કાલના જ અંકમાં પાછો થયો છે તે એ શબ્દ પરનો ખચરદારી કટાક્ષખેલ તાજો જ દીકો હોઈ, રહેવાયું નહિ.) મારી જ વાત કરું તો તો આજે જ-તારીખ ગણતરીએ, તિથ્યનુસાર નહિ-મને ઇયમું ‘ભિયું’ (પારસી પ્રયોગ, એ જ આ-નોંધમાં તો કલમે ચઢવો ઘટે ને ?) એટલે આવરદામાંથી ઈંદમું એણું. થયાનો શોક કરવો જોઈએ, કાંઈ વધેલ વર્ષને નોંધવા હરખભેર કલમ ઉપાડવી ન જોઈએ...ત્યારે — એ વધ્યાં તે વર્ષ કોનાં ? ઉત્તર: ‘અધ્યાપક’ એ શબ્દનાં. મેં અગાઉ આ પૃષ્ઠોમાં નોંધેલું કે એ શબ્દ ‘પ્રોફેસર’ ના પર્યાય તરીકે ગુજરાતીમાં અસહકારયુગથી (૧૯૨૦-૨૨ થી) જ આવ્યો એવું કે નથી, પણ ૧૯૦૯વાળાં પ્રા. ઠાકોરનાં ‘પરિષદ્વ્યાખ્યાનોમાં’ પહેલો વપરાયેલો માલૂમ પડે છે. એ વિધાન આજે સુધારી લેવા જેવું લાગે છે, પરંતુ રોજ આવેલ એ પરિશ્રમપરાયણ પ્રાધ્યાપક-મિત્રાએ કરેલા ‘શુદ્ધિપ્રકાશ: લેખસંગ્રહ ભાગ ૧લા’ મતિા છેલ્લો લેખ જોયા પછી સંગ્રહને પૃ. ૩૯૫મે રાઝ થતો એ ‘જડમાં છવ’ મયાળાનો લેખ ૧૯૦૪માં ‘અમિનવ’ ઉપનામધારી લેખકે છુ. પ્ર.ના જ-યુ-દેશુ. અંકમાં લખેલો ને તેની પહેલી જ લીટીની એક દીપમાં આપણા સદ્ગત વિજ્ઞાનાચાર્ય જગદીશ-ચન્દ્ર વસુ (યાને ‘બોઝ’) માટે વંચાય છે: ‘અધ્યાપક (Professor)’ આ છેલ્લા ખોલને કેટલાકે ‘પ્રોફેસર’ એમ જોલે-લખે છે; (શા માટે ?-કદાચ એવી સમજથી કે જર્મની પીટગોટિયણ એવી અગ્રેણ બાપાના શબ્દોચ્ચારનું પહોળાપણ એ તેના અગ્રેણપણાની અચૂક નિશાની છે; જેમ-જે કે જરા જુદી રીતે -કેટલાકના મનથી, ‘વિકાળ’ ‘મણું’ વગેરે રૂપો જ શુદ્ધ સંસ્કૃત હોઈ શકે તેમ.) પણ એનો ખરો ઉચ્ચાર તો છે, પહેલો સ્વર પણ બીજાની જેમ સાંકડો રહે તેમ, ‘પ્રોફેસર’.

૭મી એ: એ વ્યાખ્યાનોમાંના બીજાના અન્તમાં 'યુનિ-વર્સિટી' માટે વપરાયલા 'શારદાપીઠ' ની જ જેમ, જુ. પ્રવાળા ઉક્ત લેખમાં વપરાયેલા 'વિદ્યાનિકષ સમાજ' પણ પ્રચલિત થયે નથી; ગોવર્ધનયુગમાં પ્રચલિતવત્ 'વિશ્વવિદ્યાલય' પણ હવે તો ક્યાંક લપાઈ ગયેલા બાકે છે; ને જે નિરન્તર લળે છે આ જમાનામાં આપણી આંખે સામે, એની બિચાગની દશા એવી છે કે એ સમાસનો વિચાર કેટલોક શ્લેષવિશારદો, 'વિદ્યા બણી પીઠ ફેરવી છે જો' એવો અપૂર્વતાલુકન કરે છે. જૂરા જ હાલ છે કે નહિ, અમે સૌ પરિભાષાના પરિશ્રમી ધડવૈયાઓના ?

સિદ્ધિ કેને ?

૮મી એપ્રિલ: એ જ વ્યાખ્યાનોના છેલ્લા પાના પરની, બંગાળીમાંથી ઉતારાયેલી (એ ભાષામાં એ લખાયેલી તો સને ૧૮૯૪ માં) સૌથી છેલ્લી કંડિકાએ એ વિવેચનપાત્ર છતાં વગર-વિવેચને જ ઉતારું છું, એની પરતું મારું વિવેચન દાહક બોમ્બ બનવાની ખીક હોવાથી—આ છે.

સિદ્ધિ સાધકને, નહીં કે રોષ્નીને. કહેતાં સંકાય યાય છે, પરંતુ આપણા સાહિત્યસેવકોમાંના પણા માત્ર રોષ્નીનો છે; સાધકોની સંખ્યા અતિ અલ્પ દેખાય છે. આ આપણું દુર્ભાગ્ય છે. પણ સુભાગ્ય આણુવું આપણા પોતાના હાથમાં છે. Heaven helps those who help themselves.

એ લાઈખ'ધ ફરી એક વાર

૯મી : પરમરોજ આવેલ પ્ર. બં. (માં પૃ. ૩ જે) આમ લખ્યું છે :

મુત્સદ્દીઓ દ્વિતીયાં મુત્સદ્દીગારીબધુ જોલતા નથી. હજવા ચવાનો, વિનોદ કરવાનો કે ચોટ્ટું બેજવાબદારીબધુ જોલી જવાનો તેમને ચ વાર રોષ થઈ આવે તે રવાનાલિક છે. તેવે તેમને ન્યાય કરવા માટે જનતાએ પણ ચોટી વિનોદવૃત્તિ દાખવવી ધટે.

આમાંના પહેલા, ત્રીજા તથા છેલ્લેથી છઠ્ઠા શબ્દોને સાટે, અનુક્રમે, 'વિવેચકો' 'વિવેચનમયું' તથા 'મુખ્યધુએ' એ શબ્દો મૂકું છું; અને પછી એ નવું લખાણ બરાબર હોયે હિતારવા એ બાઈખંધને વિનવી, એ અતિગંભીર અમદાવાદીને અગંભીર સૂરતી તરીકે પૂછું છું: "આધુનું ને ધિયાનમાં હવે? હમારા જેવા ખરા વિનોદી યિયા પાખી તમારા જેવા હમારી અમરતા નામની કન્યા કે એના કાઠીલા વરને નહીં હમણુ હકવાના; ને એ રમૂજને ગંભીરાઈથી લઈ, એની વહી ચિતરામણી ઠેકડી કરીકરાવી બાંધના કરવાના—" આટલું લખું છું ને મારું બાવનગરી શિષ્ટત્વ જગૃત થઈ આવી, એ વાક્ય મને પૂરું કરવા દેવું નથી.

ગાંડા થાઓ

એ જ અંકમાંના રા. વિનોદાના બાપણમાં, સોંધું મિલકાપડ છોડી મોંઘી ખાદી પહેરનાર બિનખાદીધારીઓને બાપણકતો નિમંત્રે છે: "આવો, અને આવા ગાંડાઓની હરોળમાં વિચારપૂર્વક દાખલ થાઓ." આ વાંચીને મને થયું કે એ જ નિમંત્રણ હું સરખો સાહિત્યમંડુ પણ ને એકડાલાઓ, સવાડાલાઓ, દોઢડાલાઓ વગેરે મને (અસાધ્ય ઘેલછારોએ પીઝાઈ ગાંઠનાં જોપીચંદન કર્યે જ જનારને) જાણે પાતાળફવા જેવું એટઆડિયું માનસી બંધ કરી નાંખવાની શીખ—કાંઈ એને પત્રપુષ્પ ને કળતોય અપીને તો કાંઈ એટલુંએ ક્યાં વિના કે ઠરવું બંધ કરીને—આપે છે, તેમને દઈ શકે કે નહિ? (પડ્યો પડે છે "નહિ!.....")

અજબ જાતની કથા

૧૧મી એપ્રિલ: અમે સંશોધકલોકો પણ એક અજબ જાત છીએ. સાંબળો એવા એકની આ રંમદશી કથા...તેણે કાલે રોચનથી તાનપરે આવતાં ટાંગમાં (સૂરતીઓ વળા એને એકો કહે છે, ચાર જણનો બનેલ ચોક્કો એમાં સમાઈ ચકતો

હોવા છતાં.) ચાલુ 'ઇડિયન પી. ઇ. એન.'ને છેલ્લે પાને વાંચ્યું કે નવી આવૃત્તિ થઈ છે, 'લોકહિતવાદી'ની 'શતપત્રકે'ની. આ પરથી તેને મયા સૈકાના એ સમયે ગુર્જર-મહારાષ્ટ્રીય રા. બ. ગોપાળ હરિ દેશમુખની તાજા જ છુ. પ્ર. લેખસંગ્રહમાંની ચરિત્રરેખા (પૃ. ૩૦૫) યાદ આવે છે. ૧૮૭૭માં એમને વિદ્યાભ્યાસ દેતાં અમદાવાદે 'ગોપાલોત્સવ' હોયો-માદથી જિજ્ઞાસો વગેરે હકીકતો-વાળું એ રસિક લખાણ આજે સવારે ને એમનું જ ચરિત્ર નિરૂપણ બપોરે 'રમરણમુકુર' માંથી (પૃ. ૪૭) વાંચે છે. નિર્ણય બાંધે છે કે રેખાકાર પૂજ્યભાવી છે અને મુકુરકાર મુખ્યત્વે કટાક્ષભાવી છે. વચ્ચે, બોજનોત્તર વાચન બોળાનાયચરિત્રનું કરેલું પણ તેમાં તો બે અછડતા જ છેલ્લેખ, (પૃ. ૭૯ ને ૧૯૩મે) રા. બ. દેશમુખને કવિ સવિતાનારાયણ સાથે પુનર્લગ્નવિષયક વાદ ચએસો ઇચ્છારામ સૂ. દેસાઈના 'આર્યજ્ઞાનવર્ધક'માં, તેના મળે છે. પછી જિયલાબ્યો (વ. પાં. ને ને સંપાદિત આકરગ્રન્થ (બે વર્ષથી એક લાખએરીનો દબાવી રાખેલો ને એમ ને એમ પોતાનો જ બની જાય એવી જાડી અભિલાષા સહિત) અર્વાચીન મરાઠી સાહિત્ય. એમાં પૃ ૩૦૫મે એ મહાન કરેલા સુધારા-સાથી લેખક 'લોકહિતવાદી'નાં બે ચરિત્ર વિશે મળી સવા બે લીટી..... હવે વધારે સંશોધનની હિંમત રહેતી નથી એટલે આટલું જોયું તેના અવાન્તર લાભો યાદ કરે છે. તેમાં એક તો એ કે આ છેલ્લો જોયો તે મરાઠી ગ્રન્થમાં જ અન્યત્ર (પૃ. ૪૧૯) 'એલીજ'ને 'વિલાપિકા' કહી છે; આ વાંચી પ્રશ્ન થાય છે કે એ શબ્દ આપણા જરા દીર્ઘસૂત્રી 'કરુણપ્રચરિત' તથા મુકાબલે અદ્વરસિક 'વિરહકાવ્ય' કરતાં ચંદે ખરો કે નહિ ?....૧૮૮૩-ના એક વાર્ષિક 'સળગતા પ્રશ્ન' કાપ્પાણ-ભાષાંતરિત રાજ-ગીતને અંગે બોળાનાયચરિત્રમાં (પૃ. ૧૯૧ ને પરિશિષ્ટ જ) તે ચરિત્રનાયકનો એ ગીત વિશે સુચિન્તિત પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય

છે. ને તો પછી મનઃસુખરામ ને રણછોડભાઈ નેવાએ એ ગીત વિશે જે અનુકૂળ અભિપ્રાય આપેલો કાબાજી-સ્મારકમ-થર્મા (પૃ. ૪૬મે) તેની સાથે બોળાનાયતો (જેઓ સરકારી અમલદાર છતાં રાજગીત વિશે મલગારીને લખતાં સરકારની શેઠમાં તથાયા નહોતા, તેમનો) અભિપ્રાય ઘટાવવો શી રીતે?... આટલે પહોંચ્યા બાદ સંશોધક પોતાના દેવદારી અન્યારામ પરથી જે એક ગોવર્ધનરામ-રચિત નવલરામ-જીવનકથામાંથી પણ એવી મતલબતું વાંચે છે (પૃ. ૭૨-૭૪મે) કે એ લખાણનો ઝોક જોતાં મનઃસુખરામના એ શિષ્યતુલ્ય બાણેજ આ વિષયમાં મનઃસુખરામ સાથે સહમત થતા હોય તેવું કે લાગતું નથી. શી વિધિની વિચિત્રતા?... હવે સંશોધનરસિકતું મન દોડે છે મુંબાઈની એક આલિસાં મકાનવાળી લાઇબ્રેરીમાં. ત્યાં પોતે ગયે મહિને ત્રાશીની સાલતું રાસ્ત-ગોફતારી દ્વંદ્વ દેવું, નહિ? એમાં એ રાજગીત-વિવાદ અંગે હશે તો ઘણું પણ જોઈ શકાયતું થોડું જ. મેના જે આકામાં (તા. ૨૦મી ને ૨૭મી) જે વંચાયતું તેનો સારાંશ એ કે રાજગીત ગુજરાતીમાં ઉતારવું એ તો વિધ્યાચલને વદાણુ-માં મૂકી આફ્રિકા લઈ જવા જેવું કપરું કામ છે ને એ કાબાજીએ કરી બતાવ્યું છે માટે વિરોધીઓએ અક્ષાળઝોક તેમની સામે કરવાનું છોડી દેવું, (એ ઉતારો, 'મુંબાઈ પંચમાંથી'); હમણાં કે પિટોલ છે ને પહેલાં ગેઘટી ઠહેવાતી તે નાટકચાળામાં એ મૂળ ગીત ને બાષાંતર "હારમની [Harmony] ના કાયદા પ્રમાણે" ગવાયતું ને છાપેલી પ્રંતો મફત વહેંચાયેલી; એ 'હાર-મની' ના રાષ્ટ્રીય નિરૂપણનો પ્રયોગ, અખૂઝ એવા ગુજરાતી વાચકમાત્રના લાભાર્થે, રાસ્તે તથા કટારના એક અમલેખને રૂપે કરેલો ... કહો હવે, અમે સંશોધકલોકો કેટલા અજ્ઞ સરખા છીએ? અમરકીર્તિ સાહસિક શોધકો ભુનયુ, કેતેઝ, કાલમ્મસ, સિવિંગરદન, શેંકલદન, સિન્ડગર્મ, એમી જો-સનઃ આવાં દરેકના

સારસત્ત્વમાંથી જ બ્રહ્માણ્ય એ અમારામાંનો એકેક ધર્મ્યો લાગતો નથી ? અથવા, એમ હશે કે અમને નવરાશતી વેળાએ ધર્મ્યા બાદ જે વધ્યુંવાધ્યું, તેમાંથી જ એ સાહસમૂર્તિઓને ઉતાવળે ધડી કાઢી હશે.

ગુજરાતનો મહારાષ્ટ્રવિજય

૧૭મી એ : આજે તો મહારાષ્ટ્ર પોતાનાં કંડકાળા માટે આપણા પૈસાને પોતાના કરી લઇને ગુજરાત વિજય કરે છે, પણ આ તો આગલા એક જમાનાની વાત છે, જ્યારે મહારાષ્ટ્રના કરતાં ગુજરાતનું વિદ્વાધન અને તે સંસ્કૃતજ્ઞાન તથા વૈદિક વિધિ જેવી-બાબતોમાં-વધારે જિંવી કોટિનું ઠરેલું...સ્વ. સરદાર પાઠકજી એ વિશે આ પૃષ્ઠોમાં લખાયેલું એટલે વાંચકો તેમનાથી અગ્રજી નથી. તેમના પ્રપિતામહ દેવભદ્ર તથા દેવભદ્રના બન્ધુ વામનભદ્ર ઉપલા વિષયોના એવા મોટા પ્રકાંડપંડિત હતા કે આશરે દોઢસો વર્ષ પરના પેશવાના પુના મુકામે થએલા સોમયાગની ક્રિયાવિધિ અખંડ શાસ્ત્રીયતાથી કરાવી શકે તેવા હિંદુમરમાં એ જે જ ઋત્વિજવર્યો હતા કેમ કે મોટી પંડિતસભામાં એ મોટું બીડું પેશવાસરકારની બરી કચેરીમાં ફેરવાયું ત્યારે તેને ઝડપનાર તથા યાગ યજ્ઞમાનના પૂર્ણ સંતોષપૂર્વક કરાવી, ઠરાવાયલા એક લાખ રૂપિયાના ધનામને સાટે પેટીધર ચાલતું આવેલ જગીરગામ (સૂરત પડોશનું મોટા વરાછા) છતનાર તેઓ જે જ હતા-નહિ કોઈ કાશ્મીરી પંડિત ને નહિ કોઈ મહારાષ્ટ્રી મહાવિદ્વાન...એ જગીરનો દરતાવેજ મોડી સિપિમાં (“મોડી બાપામાં ” એમ, ઉપલી માહિતી જોમાંથી લીધી છે તે, આજના ‘દાંડિયા’માં છે તે બૂલ ગણાય) લખાયેલો હજી મોજૂદ હોવાનું જાહેર થયું છે. એની બાપા તો મરાઠી હશે; કે (ગામ ગુજરાતમાં તેથી) ગુજરાતી ? તો તો એ ગુજરાતનો નાનો શો મહારાષ્ટ્રવિજય કહેવાશે.

બુ. પ્ર. લેખસંગ્રહ : ભા. ૨ ને ૧.

૧૯મી એ. રાજકીય સંચલનકારો ઉભર્યા સખા (આ ખરાબ યુજરાતી છે 'ઓવર ફોર્મીટિંગ'નું, પણ માલશે.) બરે છે તેવી આ ઉભર્યા નોંધ છે, 'બુદ્ધિપ્રકાશ-લેખસંગ્રહના' પહેલા ભાગ પર અવલોકનનોંધ લખ્યા પછીની....તેમાં પહેલું તો એ કે ખંને ભાગ માટે વીણાયલાં પણ માલામાં નહિ ચૂંચાયલાં સુમનોની પૂરાં અનુલક્ષણવાળી યાદી તો ખીજા ભાગમાં આપવી જ એટલે હાલના અન્વેષકોની એ આગતની મહેનતનો લાભ હવેનાઓ લઈ શકે; ખીજું, ખંને ભાગોની ખંને તેટલી સંપૂર્ણ વર્ણોનુક્રમણી-એ અપાવવાની જ હશે એવી આશા રાખીએ; ત્રીજું એ કે એ માસિક શિક્ષાછાપમાં છપાવું તે છાપવું નામ પણ આજના કેટલાક લેખક વગેરેએ સાંભળ્યું નહિ હોય, માટે તેનો છપીરખ નમૂનો અપાય તો સારું....એ અન્ય વર્ણ જૂનું આપણે માટે નવું બનાવે છે તેમ, પહેલી વાર્ષિક સમીક્ષા જૂના જમાનામાં સને ૧૯૦૦ના અન્યથ વાઙ્મયની લખાયલી એ નવું જ્ઞાન પણ આપે છે....પણ એ છેલ્લું ક્યને સુધારી લેવું પડશે; કારણ, ૧૮૬૪-૬૬ દરમ્યાનના ડાંડિયાઓમાં તથા નર્મદયુગમાં મહત્વની (ને આજે સાવ ભુલાયલી) કામગીરી કરી જનાર રાસ્ત ગોષ્ઠતારમાં પણ, સરકારી ત્રિમાસિક અન્ય યાદીઓ અને-કે સરકારી વાર્ષિકા વલોકનોને આધારે ચએલી, ત્યારના પ્રમાણમાં સારી. વાર્ષિક સમીક્ષાઓ વાંચવામાં આવેલી, તે ઉપલું કથન કરાઈ મયા પછી રમરણસાગરમાં તરી આવે છે.

સંશોધકોને પ્રશ્ન (બુ. ન. ઇ. ૪)

૧૯મી એ. નાનો સરખો જ છે એ, પણ એનો ઉત્તર સહેલો નહિ હોય. એંશીમા વર્ષનો ઉત્સવ એ 'ચન્દ્રમહોત્સવ' શા માટે કહેવાય છે? એ શબ્દ એ અર્થમાં પાંચ કે છ વર્ષ પર એક દક્ષિણી શાસ્ત્રીના ૮૦મા વર્ષને અંગે કેસરીમાં વાંચેલો ને

એ અરસામાં એટલામાં વર્ષ ફોઈડને પૂરું થયાના અમર વાંચેલા એટલે એ શબ્દ મયાળામાં વાપરી એની પર નોંધ લખવા થોડી સામગ્રી પણ ભેગી કરેલ. હમણાં એ સાંભર્યો એ તો રવિચાણના વ્યવેનો ચન્દ્રમહોત્સવ શાંતિથી બિજવાયાના સમાચાર વાંચીને. પણ એ ઉત્સવને એ નામ સાચી મળ્યું તેનો ખુલાસો ક્યાંક વાંચવો બાકી છે: એ કોણ ક્યારે વંચાવશે ?

સાહિત્યકાર અને સમાજકાર

૧૯મી એ કાલના કેસરીનું તંત્રીપૃષ્ઠ એમાંનાં બે મુખ્ય લખાણોને કારણે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે: (૧) મદારાષ્ટ્ર સાહિત્ય-સંમેલનના ગયા અઠવાડિયાવાળા સોલાપુર-ઉપવેશન પરના અમ-લેખમાં, લલિત વાક્યમયના સર્જકે સમાજની પુનર્બંધનાના કામમાં દાસ નાખવો જોઈએ નહિ કેમ કે એ કામ વિદ્વાન દૂરદર્શીઓનું છે એ વાત ફલીલસર સ્પષ્ટ કરીને કાલિદાસાદિનો દાખલો આપ્યો છે કે તેઓ સમાજસુધારણામાં પડ્યા નહોતા ને તેમને પડવા કારણ નહોતું, કેમ કે સ્મૃતિકારોની કરેલી જે સમાજરચના એમના સમય પહેલાંની, તે ચિંથર થયેલી હતી ને સ્ત્રીકારાઈ હતી; વળી, કાલના લેખકોએ રહેવું હિંદુ સમાજ વચ્ચે ને પારકાપરદેશી બસતા વાદો આ દબરો વરસના સમાજને લાગુ પાડવા નીકળ્યું એ જૂલ છે. (૨) બીજા તંત્રીલેખમાં મુદારાક્ષસમાંનાં પ્રસંગ-પંક્તિનો વિનિયોગ ત્રણવાર ને પૂરા ઔચિત્યથી યુગોરલાવિયા તથા પુરોષી મદાયુદના નિરૂપણમાં કર્યો છે.... કાલિદાસ આજના અર્થમાં અમુક કેકાણે ‘પ્રગતિવાદી’ નથી એવી આપણા એક યુવાન સાહિત્યકારની સાહિત્ય અને પ્રગતિ એ અંધમાંની દાખલા-વાર શિયાળ કેસરી-લેખ વાંચનાં અને યાદ આવી ને એમ થતાં મારે મુખે માર્મિક રિમત ફરક્યા વિના રહું નહિ.

સંયમ વિ. અપલાસ

૨૦મી એ. “ પૂરો થયો છે હવે આ લવારો મારો.”

મધુવચરામના (૧૯૧૫ની સૂરત-સા. પરિ.ના સ્વાગત-વ્યાખ્યા-
નાન્તર્માંના) એ શબ્દો મેં વાંચ્યો હોતઃ જો (૧) હું ખજરદાર-
શેઠ હોત, (૨) મારી રમૂજવૃત્તિને પૂરતા પ્રમાણમાં સખગ રાખી
રાક્યો હોત. (૩) અંતે આજને દહાડે ખૂટી પડેલા મહાજંદીલા
ગખારા 'ગુજરતી' માં ઉઘાવવા દેવાનું પૂર્ણાંતિપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય
મને લાખ્યું હોત, -તો.....એ સેખો માટે pangmarole એવો
યથાર્થ શબ્દ વપરાયતો વાંચવામાં આવતાં, મેં એનું ગુજરતી
પૂછ્યું અંખાલાલકોષને ને એણે આપ્યો ('બકવાટ'ની સાથે)
'લવારો' એટલે એ ભેટ ત્યાંથી અહીં પરમારી જ પસાર કરી છે-
મારે હિસાબે (કેમ કે આ બધું હવે છાપું છું મારે પૈસે) ને વાંચનારને
જોખમે; કારણ, એ સ્ત્રીકારવી રમૂજથી કે મૂંઝપણથી, એ તો વળી
એના હાથની (કે અછલની) વાત રહીને ? સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં
વિવાદો-તીખા વિવાદ પણ-આત્મ્યા કરવાના પણ એમ તો
(છાપાં કોઇ વાર લખે છે તેમ) 'છમ્મી જવાય' ખરું કે
રાષ્ટ્રિકા દ્વારા પ્રજના નવસર્જનવાંછુ તથા દર્શનિકા દ્વારા
ત્રિકોઠ ને ત્રિકાલના બેદોના દર્શનવાંછુ, તેમ જ સ્થલકાલની આર-
પાર, ઉપર-નીચે, આગુ ને આગુ, એલી કાર ને પેલી કાર ને
અગાડીપછાડી એમ ઠેકઠેકાણે વારંવાર આત્માને બમાવી-
ધુમાવી વળનાર અને વળી જમતજરમાં વ્રાતૃભાવ પ્રસારવા ચહાતી
પી. ઇ. એન.ના પણ એક સખ્ય એવા કવિજને સાર્વિકતાથી
આ વિવાદ કયો હોત, પ્રતિપક્ષીનો વિરોધ પણ સંયમી વાણીમાં
કયો હોત તો કેયું સારું. તમને શું લાખ્યું તે હજી જાણતો
નથી પણ મેં (એક વાચક તરીકે, તંત્રી તરીકે નહિ) તો રા.
સંજનાના 'માનસી'લેખમાંના કટાક્ષાદિમાં પણ અનુભવ્યો છે
સંસ્કારી સંયમ ને રા. ખજરદારના પ્રતિપ્રહારોમાં, જીવનનો-અવ-
લાસ. ઉત્સાસનાં ચિન્હ એ હાલા, પોકળ ગોળાખહારોમાં છે જ
કયાં ?-એમ, દોઢ વર્ષ પરના એમના ઠાકોરવિરોધી કુલેખમાં

પણ એ નહોતાં. એ તેમ આ વખતે તેઓ સખાણમાં વિરોધમયતા કાયમ રાખીને કુત્સિતતા ટાળી રાક્યા હોત. તેમનાથી એમ થઈ શકતું ન હોય તો એમના પ્રકાશકની યાને, આ દાખલામાં, 'ગુજરાતી' ધરની ફરજ હતી કે એ પ્રત્યેક સખાણનું યથોચિત સમારંધન કરી-કરાવી (એમાંનું) વિષ ગાળી કાઢીને તાત્ત્વિક ચર્ચા જ લેખકને કરવા હઈ), ગુજરાતનો યશકુંડના રચનાર પાસે અદિસામત પળાવવું. "તે બહુ ડાહ્યો થા છ તો તે કેમ સંભળના લેખનું વિષ ગાળી ન કાઢ્યું?" ન કાઢ્યું, કેમ કે એમાંનાં મળક-મહેણાં વગેરેને વિષવાળાં કહેવાં જ હોય તો એમાંનું વિષ પકવેણું ને આરોગ્યપ્રદ હતું પણ ખર્ચરદારી વિષપ્રયોગમાં એ ગુણો નથી. તેથીરેતો, ૧૯૧૦-૨૦ દરમિયાન તો મારા એક તરેહના ગુરુને પહે હતું ને હજી બહુધા માનપાત્ર છે તે એકસઠ વર્ષના 'ગુજરાતી'નો આ વિષયમાં તો શુરુ થવાની કડવી ફરજ મીઠા મને યથાપ્રસંગ મળવું છું-દોઢેક વર્ષ પર પહેલી વાર ને હમણાં આ બીજી વાર.

વિવેચનની નવી તરેહ

૨૦મી એ. એક જાતવિવેચકે ક્યાંક લખ્યું છે: "આ તરેહ વિવેચકો [રમણભાઈ, આનન્દરાંકર, કાલેલકર] ગુજરાતના પ્રથમ કેટલીક વિશ્વનાથ મનસાલ બદલ વિજયરાયભાઈ વગેરે સાથે ગિરાજી શકે તેવા ઉત્તમ વિવેચનસર્જકો છે." છે કે નહિ આજના આઈ-રેટાઈનની યાદ આપે તેવું?—Travelling backwards in Time. એમો બંને જાણે પહેલા થઈ ગયા, જોયે આમને ગિરાજી ચૂક્યા હતા ને તેથી જ અમારી જાણે પછી આવનાર તરેહ મુરખીઓને અમે અમારી પડખે જગ્યા કરી આપી માનપૂર્વક-કે પછી અમારી અભિનવ મુરખીવટપૂર્વક-એસામ્મા. હવે બીજા જાતવિવેચકો એમ પણ કહેવાની હામ બીડી શકે કે ગોવર્ધનરામ પ્રથમ કેટલીક મુનશી તથા

રમણલાલની સાથે, ન્હાનાલાલ સુન્દરમ તથા ઉમાશંકરની સાથે તેમ જ 'ધૂમકેતુ' ગુલાબદાસ ઓકરની સાથે બિરાજી શકે તેવા- તેવા ઉત્તમ-ઉત્તમ નવલકાર છે કે કવિ છે કે નવલિકાકાર છે. સાપેક્ષતાવાદનો ઉલ્લેખ કરું છું ને એક વૈજ્ઞાનિક વિદ્વાને થોડા દિવસ પર પ્રસંગોપાત્ત સંબંધાવેલું એ વિષયનું પ્રેમમુક્તાક ('લિમરિક') સાંભરે છે:

There was once a lady named Bright,
Whose speed was greater than light,
She started one day,
In a Relative way,
And arrived the previous night.

સંસ્કારસંપન્ન પત્રકારત્વ

૨૬મી એ. 'ભારતમંથ્યાંચી ચર્પટપંજરી.' આ શું છે? કાલના કેસરીમાંનું એક મથાળું, રા. અમેરીના સૌથી તાજા (એટલે કે નવા, બાકી તો છેસ્તો એ સૌથી વાસી.) બાપણનું. મથાળામનિ બીજો શબ્દ કેટલો અર્થવાહી છે: કારણ, ચર્પટ એટલે ચપ્પડ ને પંજરી એટલે અમુક ગરમ વસાણાનું મિશ્રણ; એટલે, એ ગુણોવાળું જેવું છે અદ્વૈતાચાર્યનું રતોત્ર તેવું જ છે અમેર્યામાત્યનું બાપણ એમ વાચકે સમજવાનું ... એવાં સાહિત્ય-સંસ્કારી શીર્ષક મરાઠીમાં જ શક્ય કેમ કે એ માટે એનો વાંચકવર્ગ તૈયાર. એમ લખવું એના પત્રકારોને ગમે છે, સહજ છે, તેનો આ બીજો દાખલો: એ જ અર્ધ-સાપ્તાહિકના ગયા મંચળના (તા. ૨૨મી) અંકની એક તંત્રીનોંધનું નામ હતું 'કર્ણીવતીલા રક્તસ્નાન.' અમદાવાદનું એ અસલ નામ વાપરીને લેખકે કાઉંસમાં નકલ (એટલે ફાલતું ચાલુ) નામ મૂકવું પડ્યું એ જુદી વાત, પણ કર્ણીવતી શબ્દ સમજીને વાંચવા સાથે જ એ એક જૂનું શબ્દ છે, તેનો લાંબા સમયનો પોતાનો ઇતિહાસ છે, ઇતિહાસકાળમાં પણ તેણે જેમ આવી ને આથી

પશુ અસાંતિ વેડેલી તેમ વૈભવ પણ વિસ્તારેલા—ને હવે એ જ શહેરમાં નિર્યંક સોદી રેડાયાં એ કેટલી બધી કરણ્ય થટના—આવા આવો જાગે છે ને વિચારો આવે છે તે તો ન જ આવત ને, ‘અહમદાબાદલા રક્તરનાન’ લખ્યું હોત તો ?... એવાં ધીર્-ઠાદિ જેમ સાહિત્ય તથા ઇતિહાસને જે પતકારે જીવન્તપણે બણીને પચાબ્યાં હોય તેને જ શક્ય, તેમ, મેં ઉપર જે નોંધ (૧૯મી ની) મુદ્રારાક્ષસનાં અનુલક્ષણની કરી છે, તે પણ જીવનનો અવિ-રોધી એવો સાચો સાહિત્યાભ્યાસ કરનારને જ સહજ ને શક્ય, તેને જ હાથે અસરકારક. એ ત્રણે અનુલક્ષણ દ્વંકારીને પણ અહીં સાચવી રાખવાં જોઈએ: (૧) પુરપના જે જે નાના દેશનું સ્થિતન મિત્ર જન્યું ને તેણે તેમને રક્ષવા ચલ્યું, તે દરેકની પહેલાં તેમ હવે યુગોરલાવિયાની ગતિ પણ અમાત્યરાક્ષસના ગુમચરોની એક પછી એક જેવી ચાખુક કરેલી તેવી જ ચર્મ: એટલે, ચરોમાંના એક પ્રમોદકનું શું થયું એમ રાક્ષસે ચર વિરાધગુમને પૂછતાં તેણે પ્રમોદક સંજન્ધી જે જવાબ આપેલ તે જ યુગો-સ્થાવિયા (ને આગની તારીખે નો ગ્રીસ) સંજન્ધી પણ આપી શકાય: ‘વહિતરેવામ્’...વળી, “દમયાં મુધી ઈંગ્લંડે જર્મનીના નાશને માટે જે જે પ્રયત્નો કર્યા તેમાં આખરે ઇંગ્લંડ ને અમાત્યરાક્ષસની પ્રમાણે જ ‘ઠય’ મુહુદ્દિનાચાય રાક્ષસમેષ્ટને ન રિપુવિનાશાય એવા જ ઉદ્દ્યાર ઠાઠવાવારો આવ્યો છે !... ત્રીજું અનુલક્ષણ એવું છે કે સુદૂર પડેલું અમેરિકા, યુગોરલા-વિયાએ જર્મની સામે માયું ઊંચકયું ભારે, તાત્કાલિક જ સાદાપ્યનો આવશ્યકતા એ વિષદ્ધસ્ત નાના દેશને હોવા છતાં, એમ કળા કરવું હતું કે તને હું બરચક સાદાપ્ય આપીશ—તે તો ચાના જેવું હતું, તો કે’ આપ માથે ચટ્ટી બેઠો છે ને એની મેર-કેતારણ દિવ્ય દવાઓ તો છે દિમાલયે (‘દિમવતિ દિવ્યો-પપવ: ધીર્ સર્પ: સમાવિષ્ટ:’)—એના જેવું.

બે વિદ્યાવિસ્તાર-વ્યાખ્યાનો

૩૦મી એ. એ ગુજ.વર્ગ. સોસાયટી તરફથી અપાયાં અને ચાલુ (જન-યુ.-માર્ચના) બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયાં છે... જેનું શતાબ્દી-પર્વ આ દસકામાં (સો વરસ પૂરાં ૧૯૪૮ના નાતાલદિનને વળતે દિને થશે.) તે સંસ્થાએ પોતાનું કેટલુંક કાર્ય ઇંગ્લિશ ને હિંદીમાં કરવાનું દરાખ્યું ત્યારે જેઓ લગભગ બેચાકળા બની શ્રિયાદ કરવા લાગેલા કે હવે તો સોસાયટી ગુજરાતી બાબા તથા સાહિત્યને ઉવેખશે તેમને આ બંને વ્યાખ્યાનો જેવું કાર્ય સારો જવાબ છે; કારણ, તેમાં કલાપી તથા ગુજરાતી ઐતિહાસિક નવલકથા વિશે, અનુક્રમે, 'સુન્દરમ' તથા રા. સુનીલાલ વ. શાહે પ્રાપ્ત સાધનો-માંથી તારવેલી માહિતી સંકલિત કરી છે, એમાંથી મધ્યાપ્રસંગ અનુમાન દોર્ષાં છે અને વર્તુલોષ્ટ નિષ્પત્ત્ય ક્યું છે, તે સર્વ જેમ એ વિષયોના નવા વાંચનારની જિજ્ઞાસા જમાડી, તેને તેમાં થોડા રીતે પ્રવેશ દરાવી એ વ્યાખ્યાનપ્રકારની હેતુસિદ્ધિ કરે છે તેમ અભ્યાસીઓને પણ કેટલુંક વિચારપિતૃ કે ચર્ચાપિતૃ પીરશે છે; (પિતૃ=અમ; વૈદિક રાજ્યપ્રયોગ.) ... કલાપીવ્યાખ્યાનની વિશેષતા એ છે: એની પત્રધારાનો વિસ્તૃતપણે ઉપ-યોગ કરી, એનું આન્તર જીવન પૂરા સમભાવથી પણ (એ વિષયમાં તો સહેજે બિભરાય તેવી) સસ્તી બિમ્બિતા વિના ઉકેલવાનો આ પહેલો જ પ્રયાસ છે અને તે માનવનક શ્રમ-શીલતા કુશળતા તથા હામિત્વથી ('રીરપોન્સિબિલિટી'થી; એ છે 'હિંદી 'ઉત્તરદાપિત્વ'નો મરાઠી અવતાર, કેસરીમાં વાંચેલો.) થયો છે; કલાપી એ નર્મદનો સુધડ અવતાર છે નિખાલસપણા તથા પ્રયજ્ઞ હૃદયાવેગની બાળતોમાં, એ વિધાન પ્રકૃત વ્યાખ્યાન-માં પહેલી જ વાર થાય છે અને સુચિન્ત્ય હોષ-કોષ વાર એ જ કે બીજા કોષ વિચારકને હાથે વિસ્તૃત નિષ્પણને પાત્ર છે. પૃ. ૨૩માં પરની એ કંડિકા(કલાપીની એક કલા અવસાનસમયે

સમયે ૨૬મે વર્ષે પૂરી થતી જ હતી એ વાત તેમ જ એની ગીતોક્ત યોગશ્રુત તરીકેની સંક્ષિપ્ત મૂલવણી) પણ વ્યાખ્યાનના વધારે મહત્વના ભાગો મળ્યા. ... એ જ પાના પર પુનઃ જન્મ વિશે સંદિગ્ધ બૂત કે એવો કેાઈક કાળ વાપર્યા પછી એ 'કલ્પના' પાછળ વખત 'નહિ બગાડ્યું' એમ કહ્યું છે. મારી સલાહ એવી છે કે વખત બગાડવો વ્યાખ્યાતા તેમ જ એમની જેવા આ વિષયના ઉત્સાહી સંશયગ્રસ્તોને હું એમ કહું છું કે તમે લોકોએ એ વિષયમાં સંશય પણ ઉઠાવવા નેટલું મહત્ત્વ તેને આપ્યું, એ સંશય વડે મળાયા પણ ખરા, એને તમ સરખા કવિજને કવિપ્રિય કલ્પનાની ઊંચી પદવીએ પણ ચઢાવ્યો. એની પાછળ આટલું કરવા નેટલો વખત જો તમે બગાડ્યો જ છે તો પછી આમે ને તેમે કેટલોક વધુ વખત એની પાછળ બગાડો જ. પ્રારબ્ધસ્યાન્તગમનમ્, પૂજાબેલું પૂરું જ કરવું જોઈએ; નહિ તો તો કેાણ જાણે કેવા ય વરવા-વચરાક દેખાવાના. અતએવ, પુનર્જન્મ એ ઘટના છે કે અપ છે એ પ્રશ્ન પરત્વે સંશયરસિક યવા નેટલું જો તમે મૂંડાવ્યું જ છે (ક્ષમા દીજિયે, આ પ્રાકૃત-ભાવી શબ્દ વાપર્યા બદલ) તો શ્રદ્ધાન્વિત યવા નેટલું પૂરેપૂરું પણ, એ વિષયના વિશેષ શ્રવણ મનનનિદિધ્યાસનાદિક દ્વારા, શાને ન મૂંડાવો? (શાન્તં પાપમ્; પુનરપિ ક્ષમાપ્રાર્થનમ્; પુનઃ પુનરપિ ક્ષમાદાનમ્.)

મૃના-નવા શબ્દો : ૫

એ વ્યાખ્યાનને અંગે ચોડી શબ્દચર્ચા કરવા એને પૂંછડેથી પકડવું ઠીક પડશે. (૧) છેલ્લી કંઠિકામાં 'કિનારાવાળી નીકો' છે તેમાં બીજો શબ્દ જોઈએ 'નહેરો'. (૨) પૃ. ૧૮મા પરતું ખોટું ૩૫ 'રોમાંચક' છાપાંગરા લેખકો બહે વાપરે, આપણુ ચિછોને તો શોભે 'રોમાંચકારી' જ. (૩) પૃ. ૧૪મે નામ ને વિશેષણનો નિર્ચયક સંકર કરી 'આ હતાચામાં' લખ્યું છે ત્યાં 'આ હતાચપણમાં'

લખતું 'તું' કારણ, 'હતાશ' એ આ સંદર્ભ માટે તો શું સંસ્કૃત કે શું ગુજરાતી, કેઈ પણ માનવી બાપાને શક્ય એવો શબ્દ જ નથી; 'હતાશ' જે માન્ય વિશેષણ સંસ્કૃતાનુસાર છે તેને ગુજરાતી 'પણ' લખાડી દઈ નિર્બોધ કરવો એ જ આવે વખતે કાવ્યભાષાસૌન્દર્યોપાસક 'સુન્દરમ્' સરખાનું, એમના જેવા બહુધા ભાષાશુદ્ધિપ્રેમીનું પણ એકમાત્ર સાચું કર્તવ્ય. (૪) મારા જેવા ધ્યાનથી વાંચનારને પણ પહેલે વાચને મૂંચવાવે તેવી અરપણતા પૂ. હમા પર એ જગ્યાએ છે: અગિયારમી લીટીમાંનું 'તેણે' સર્વનામ છે કલાપી માટે પણ હોય વાગસુરવાળા માટે તેમ લખાઈ ગયું છે, એટલે ત્યાં વિશેષનામ 'કલાપીએ' મૂક્યું હોત તો જ હિતમ હતું; વીસમી લીટીમાં 'મિત્રોના' છે તે 'મિત્રો પરના' જોઈએ એમ મને લાગે છે. (૫) 'એન્સિટિવ'નો અર્થાત્ સાતમે પાને 'સંવેદનશીલ' તે પચમે 'પડું' છે. આમાંના પહેલાનો ઉપસર્ગ આદ કરવો ઉચિત લાગે છે, ને પછી (વ્યાખ્યાતાશુર પ્રા. રા. ત્રિ પા. મારા પણ શુર એક પ્રસંગે આ શબ્દવિચારમાં બનેલા તેમ) 'વેદનશીલ' સ્વીકારવો. 'પડું' અસ્વીકારવો કેમ કે 'એન્સિટિવ'માં અંતર્ગત છે તે પ્રજ્ઞાંજલપણનો આવ ખરી રીતે 'વેદનશીલ'માં જ છે, તેથી જ એવા 'પડું'માં નથી. આ નિર્ણય સ્વીકારવાથી પ્રા. બહુમાધ્યોજિત 'પડુંકરણું' પણ પામશે મરણ, જે માટે (આ નંબર જગતમાંનાં બધાં મરણોની જેમ) આપણે લાચારી જ અનુભવવી ને દિલગીરી જ દેખાડવી રહી. ... કલાપીકૃત 'કારમીરના પ્રવાસ'ને આપણું પહેલું સ્મરણીય પ્રવાસવર્ણન કહેતી વખતે વિદ્વાન વ્યાખ્યાતાના ધ્યાન બહાર કરસનદાસ મૂળજૂત એની પહેલાંનો ચિરસ્મરણીય 'મુગ્ધાંડમાં પ્રવાસ' રહી ગયો લાગે છે. આ બૂલ વિચારી વ્યાખ્યાન અંતર્ય યાય ત્યારે સુધારવી યોગ્ય લાગે તો સુધારવી.

વ્યાખ્યાન બીજું (ને જી. ન. શ. ૬)

૧લી મે : ક્રૌંતિં નવલં વિશેષું વ્યાખ્યાન એ સાહિત્ય-
પ્રકારનાં ગુજરાતી સ્વરૂપો, ઘટક અંશો ઇત્યાદિની જેવી ઉપયોગી
મનનયુક્ત ઇતિહાસરેખા આપે છે તેવી હમણું સુધી નહોતી
એ તેની સૌથી મોટી વિશિષ્ટતા છે. અવિશિષ્ટતામાં બીજાં કેટ-
લાંક વાનાં સાથે સૌથી પહેલું તો એ કહેવું જરૂરનું લાગે છે કે
અગ્રેજી અવતરણોનાં વિગતવાર અનુલક્ષણ આપવાં જોઈએ
એટલે એ દરેકના મૂળનો સંદર્ભ જોઈવિચારી વ્યાખ્યાતાએ
કરેલા તેના વિનિયોગની સારાસારતા ચકાસી શકાય ને વધુ
અભ્યાસ માટે પણ માર્ગ સૂરણ અને. ... (૧) પૃ. ૩૭મા પર
'સદીના' છે તે 'સદીવાળા' જોઈએ. (૨) પૃ. ૩૭મા પરનો
'જોવામાં આવે છે' એ જ માન્ય રૂઢિપ્રયોગ ગુજરાતી માટે નથી ?
વ્યાખ્યાનમાં ત્રણ વાર અન્યત્ર વચ્ચાતુ 'જોવા મળે છે' તો
મરાઠીમાંથી અકારણ થએલી આધાત લાગે છે. (૩) પૃ. ૩૫:
'માણી રજા છે' એટલે 'માણુવાતું પૂરું થયું' છે' એમ ?
ગુજરાતીના એ મિથ્યા દિંદીકરણને સ્થાને 'માણુતા હોય છે'
શુ ખોટું ? (૪) પૃ. ૩૮ : 'ચક્રવર્તી' હમીર'ને જદલે 'હમીર-
દ' જોઈએ. બીજા કોષ્ટક નવલનામની પણ જૂલ થઈ છે.
" એ નવલ દિંદી પરથી છે " એવો તેનો અદાલતમાં ખચાવ,
તેમાંની અશ્લીલતા અંગે ચાલેલ મુકદ્દમા વખતે થએલો એ
નોંધવા જેવું લાગે છે. (૫) પૃ. ૪૭: 'સાહિત્યિક' ને જદલે
'સાહિત્યનિપયક' કે 'રાઝમયિક' વાપર્યું હોત તો લાપા-
શુદ્ધિને વફાદાર રહી શકાત. (૬) પૃ. ૩૧: 'ટેકનિક' માટે મરાઠીમાંથી
અપનાવેલ 'તત્ર' રા. કાશ્વેતકરવાળા 'આયોજન' કરતાં કેટલાક
સંદર્ભ માટે વધારે ઉચિત લાગે છે. (૭) કંરણધેલાની સાચી
માલ ૧૮૬૬ છે એ સાહિત્યસમીક્ષાખાનો (પૃ. ૧૭૪મું) અંતિમ
નિર્ણય ખ્યાન જદાર રહેવાથી જ વ્યાખ્યાનને જતીસમે પાને એ

૧૮૬૭ આપી હશે. (૮) એ જ પાના પરના 'અનુવાદિત'નો અર્થ 'ભાષાન્તરિત' સમજવો કે 'રૂપાન્તરિત?' આ વાતની સ્પષ્ટતા થઇ હોત તો સારું હતું. પ્રસંગોપાત્ત એક બીજી બાજત પણ નોંધું. જોણે ભાષાન્તર કે રૂપાન્તર બંને કર્યા હોય તેને માટે એ ચોક્કસ 'સંવાદક' કરતાં પ્રા. બહુભાષીને આધારે 'ઉદ્ભાવક' વાપરીએ તો ચાલે કે નહિ? એમ જ 'ઉદ્ભાવન' વપરાય ભાષાન્તર ને રૂપાન્તર બંને માટે તથા 'ઉદ્ભાવિત' ભાષાન્તરિત કે રૂપાન્તરિત હોય તેવી રચના માટે. (૬) પૃ. ૪૭ ને ૫૧ : વર્તમાન વિમાર-સરણીના આરોપણવાળા 'બીજી' નવસોમાં બ્યાખ્યાતાની જ રાજહત્યાનો સમાસ પણ છે ને તેથીરતો એને અંજે મારે બાધથી કકલમાઈને સંભારવા પડેલા ને? એતિ. નવલ.માં સામાજિક સ્થિતિચિત્ર સૌથી વધારે પ્રમાણમાં બ્યાખ્યાતાની જ ત્રણે નૂતન નવસોમાં છે એ સહર્ષ નોંધીએ. (૧૦) પાટણની પ્રભુતા વગેરે પરનું ઘુમા-પ્રભુત્વ, અનુકરણરૂપનું હોવાનું સ્વીકારાયું છે અને પછી એ જ નવલકારની મુંજ-ઠોઢિલીય નવસોની પાત્રસર્જનકલા 'કેવલ મૌલિક' ને 'નવલંત' તરીકે ઓળખાવાઈ છે. પણ એમે કેમ ન હોય કે અનુકરણ કરવાના વર્ગો સુધીના અખંડ ને અવિચલિત મહાવશએ પાત્રસર્જનકલાની જે હયોટી સંપડાવેલી તેમાંથી જ આ પાછલી એ નવસોમાંની કે જય સોમનાથમાંની પાત્રસર્જનકલા પ્રાદુર્ભવી હોય! આ તો માત્ર તર્ક છે, અલખત; એ કૃતક છે એવું જો કોઈ વાર સાહિત્યચર્ચા ને સ્વાધ્યાયના એકાદ સાત્ત્વિક સૂક્ષ્મભાવસોઠનમાં સપ્રમાણ સાન્નિત થશે તો ઉપર્યુકત બંને મેધિરાં વિશેષણો એ બંને નવસોને મળે પુનઃ ધરાવતાં મને થશે એટલો આનન્દ બોર્ન કાઢીને પણ થવાનો નથી. ઇત્યલમ્

‘જાતીય’-વિજ્ઞાન (જૂ. ન. ય. ૭)

તા. ૮મી મે : પરમ રાજ્યના કેસરીમાં એક નોંધવું મયાળું છે ‘અંગાજમધીસ જાતીય એકથ ?’ તેવું વાંચે ત્યારે તમારા

મનમાં પળવાર તો એમ જ લાગે કે રવિ-શરદ-ખાલુઓની એ પ્રેમમય માતૃભૂમિમાં શું બધી સ્ત્રીઓ બધા પુરુષો સામે લડ્યા જ કરતી થઈ ગઈ હશે તે એ નોંધમાં બંગાળાની એ બે જાતિઓ વચ્ચે વળી એકથ કરાવનાવારો બીજા હિન્દુસ્તાનીઓ સાથે મહા-રાષ્ટ્રીઓનો એ આવવાનો થયો છે ? પણ નોંધવું વાચન તમારી બૂલ ભાંગે છે કે આ તો આપણા દેશની એક જાતિ જે મુસલીમ ને બીજી જાતિ જે હિંદુ, તેમના જાણે આકાશકુસુમી એકથની જ આ તો જમાનાબૂની વાત છે ને 'જાતીય' ત્રિ-શેષણ 'કોમ્યુનલ'ના પયોય લેખે વપરાયું છે. એટલે, ત્યારે, હવે, આપણે જો આપણાં તેમ જ ભગિનીબાણનાં છાપાં બરાબર સમજવાં હોય તો આમ ગોખવા માંડવાનું " રેશિયલ એટલે જાતીય, રેશિયલ એટલે જાતીય; સેક્સ્યુઅલ એટલે જાતીય, સેક્સ્યુઅલ એટલે જાતીય; કોમ્યુનલ એટલે જાતીય, કોમ્યુનલ એટલે જાતીય. " એ ગોખણ આપણને દિતાવડ હોઃ એમ ધ્રુવવાનું, હાનિવદ્દ હશે એમ કરવાનું. પાછી આંખે વાંચતાં એ ચોથો આવતો શબ્દ જોઈએ સંસ્કૃતના આદિશ મુજબ 'હાન્યાવદ્દ' પણ હવે તો એ મધ્યમરેલી ભાષા પર પણ આપણે ફેટલીયે બધી વાર આપણી પેલી જીવતી જમતી જ ઘડતીજીતતીની 'ગુજરાતીતા' હસાવવાની છે ને ? એટલે આમ જ દેશ ... એ 'જાતીય' ધ્રુવર જેવી સર્વવ્યાપ્તા આ રીતે ધારણ કરવા માંડશે તેથી વિચાર ભાષા ને પરિભાષાનો ગોટાળો તો વધવાનો; પણ, આજની દુનિયા તો બાબુશી કહી શકે કે ધ્રુવરે સર્વવ્યાપક બનીને ઠયો ગોટાળો કરવો બાકી ગય્યો છે-દુનિયાના દેશેદેશમાં ને જીવનના ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રમાં-કે આવો એક વિશેષ નાનો શો ગોટાળો આજની દુનિયાની છાપાંગરો નામની એક મહાસમથ જાતિ ન કરે ? એટલે, ફરીથી જરા ફેરવી બોલીએ કે એ તો એમ જ હોય. પણ, જના કીબા રહો; મારે એક પૃષ્ઠવું છે: જો છાપાંગરો આમ

એક જાતિ તો જેટલું જેટલું લખાવ્યું છાપાંગરું (પાને 'જનોસિ-
સ્ટિક') તેટલું બધું ય 'જાતીય' ખરું કે નહિ ? ત્યારે, દષ્ટ
હો એક વધુ પદ તમારી ગોખણપટ્ટીને: " જનોસિસ્ટિક એટલે
જાતીય, જનોસિસ્ટિક એટલે જાતીય."...

મરાઠીમાં કેટલીક વાર ' જાતિનિષ્ઠ મુસલમાન ' એ પદ પણ
વાંચીએ છીએ. મતલબ, હિંદુઓમાં જેમ નામર ને કાપરથ, બલ-
કાનિય ને ખેડાવાળ, ચિત્પાવન ને શેબવી, વગેરે ને વગેરે, જાતિઓ
છે તેમ તેવી ને તેના જેવી જ એક વધુ જાતિ મુસલમાન
નામની છે; ને એમ જ્યારે એ ગિરાદરો ' અપને વાલા ' જ
છે, ત્યારે પછી વેદોક્ત વિધિથી એમની શુદ્ધિ કરવી બાકી વળી
ક્યાં રહી ! નાહકના જ નથી આપણે અષા દૂટી-કુટાઈ મરતા,
બોંકી-બોંકાઈ મરતા, સળગાવી-સળગાવાઈ મરતા ?

જૂતા-નવા શબ્દો : ૮

૯મી એ : શબ્દવિજ્ઞાનની એ ચર્ચા તથા હમણાંના વાચનને
આધારે આમ એક યાદી કરવી ઉત્તમ લાગે છે:

૧. રેશિયલ=જાતીય	૫. પ્રોએક્ટ=ગદાળણ
૨. સેક્સઅલ=જિન્સી	૬. ડ્રીમી કે વિઝનરી=સ્વપ્નાળ, સ્વપ્નાણુ
૩. કોમ્યુનલ=કોમી	૭. કન્ફેશન=પાતકોચ્ચારણ
૪. પ્રોગ્રી=ગદાળ	૮. સર્મનસ=પ્રબોધનો.

નં. ૧ અને ૨ વિશે એટલું જ કે મારી શુદ્ધસાન ઠેકાણે
હશે ત્યાં સુધી તે તે અર્થમાં તે જ એ શબ્દો વાપરીશ, એમુદ્ધ
આ જાગૃતમાં જનેલ બીજા સારા લેખકોને જોઈશ તે છતાં. પછી
(૩) ' કોમ્યુનાલિઝમ ' માટે આની પરથી ' કોમવાદ ' જ સાચો
છે; કેટલાંક છાપાં ' કોમીવાદ ' વાપરે છે તે તો એમની અવનગી
વિદ્વતા એમની પાસે ' કોમી(પધુનો)વાદ ' એવો કાઈક અપૂર્વ
મધ્યમપદનોપી સરજવતી હશે તેથી જ હશે ને ? (૪)

ને (૫) બંને ધણું કરી પ્રા. અલુભાષ્ટ કાકીરનાં સર્જનો છે, સાનાં છે. (૭) ને (૮) પણ એમનાં જ ? ન-જાને. કયાંથી જાણે ? જ્યાં એ નવલવતા-અલવન્તકૃત ઇંગ્લિશ લોકના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમાં (પ્ર. ૧૭મું ને ૧૯મું) વંચાયાં હોય ત્યાં ? નવલરામની એ સ્મર-શૈલીય કૃતિને અન્યાકાર આપતાં તેમ ક્યાંનો બચાવ (કે ખુલાસો ને કહીએ તે.) પ્રા. કાકીરે પ્રતાપનામાં કયો જ છે પણ એ અન્ય હમણું વાંચતાં વારંવાર જ્યાં સરસ લખાણુ લાગ્યું એને કોનું માનવું ? મૂળ કર્તાનું એ હોવાની ખાતરી કરવા માટે ૧૮૮૦-૮૭નાં ગુજરાતશાળાપત્ર બોજવા કૃષ્ણનગરના આ વગ-ગણિ મઠાનમાંથી રાતના સ્વાદસ ને સાદાદસની વચ્ચે-આ લખવાની ઘડીપણે-નીકળી પડું ત્યારેસ્તો ?... સંસ્કૃતીઓ માટે આવે પ્રસંગે ઉત્તમ રસ્તો એ જ છે કે મૂળ લખાણુની ગંભીર છાપખૂણે સિવાય કે સુધારણું નહિ ને પોતાને નેટલા નેટલા ફેરફાર અંતઃકરણમાં આવશ્યક લેખે ભગી આવે તેટલાને અન્ય-છેડે પરિશિષ્ટમાં સમાવવા. એથી અન્યકદ થોડું વધે પણ અન્ય-કર્તાની નાની છતાં મુગંબીર અસેવા આપણે હાથે થતી અટકે જ, ને લાભ મોટો છે. ... ને 'શાળાપત્ર' અને અહીં અભારે અલબ્ધ છે એ તો ઠીક પણ ખાસ પ્રયાસથી એને મેળવવા મથનાર પણ અમદાવાદ જેવા સ્થળ સિવાય નિરાશ થવાનો એ પણ બૂલવાનું નથી. (૬) “ સ્વપ્નાણુપણું ” શબ્દ રા. ખાંડેકરના નૂતન સોશ્યાપુરી વ્યાખ્યાનાન્તે (કે યહી ઉપસંહારના બે બોલમાં) વાંચેલો; આયણા 'સ્વપ્નદ્રષ્ટા' ને 'સ્વપ્નદર્શી' શબ્દો પ્રશસાભાવે ને આ 'સ્વપ્નાળ' કે 'સ્વપ્નાણુ' દીકાભાવે વાપરવાનું રાખ્યું હોય તો પ્રત્યેક પ્રકારની અર્થછાયા સારી રીતે સચવાવા આશા રહે છે.

‘ જીવનનાં વહેણો ’

૧૩મી ઐ: એ ચોથડી પારકે પરદેશ સુરત રહી હોય ને હું હાલ સ્વદેશમાં, તેવે લખાતી એની આ. અવલોકનનોષ કાઢ

જુદો જ અનુભવ કરાવે છે. ... એને વિશેનો મારો સમગ્ર સંસ્કાર એવો કે એ વિદ્વાનની નવલિકાઓ છે. લગભગ દરેક રચનામાં ઉદ્દેશલક્ષિતા-પણ એ પ્રદટ નદિ તેટલી આ-તરપ્રવાહ જેવી સૂક્ષ્મ-છે પણ તેવું કલાવિધાન, એ સંપ્રસાદપણે થએલું કેટલેક અંશે હોવા છતાં, ચાતુર્યપૂર્વક થયું હોય અકૃત્રિમ છે. આ કારણે જ, કાષ્ટને કાષ્ટ ધ્યેય કે ઉચ્ચગ્રાહ કે પ્રકૃતિવિશેષને ચૂર્ત કરતાં એમાંનાં ચંદુલાલ, રવચંદ, શોભનકુમાર, મેતા કે 'કડવો વંદો'-નાયિકા પ્રિયંવદા જેવાં કેટલાંક પાત્રો રમણીય ગન્યાં છે; તેથી. ખીળ ધણા નવલિકાસંગ્રહોની જેમ આ 'છ. વ.'ને અમરાહકિદની જન્મટીપ કાષ્ટ પણ સુસાદિત્યનો પ્રેમી નદિ મારે એ નિર્વિવાદ વાત છે.

રાષ્ટ્રભાષાની કૃત્રિમતા : એ અવતરણો

૧૪મી મે : એમાંનું પહેલું ઉત્તર નર્મદ્યરિત્રમાંના (એનાં પાનાં કાલે રાત્રે ખીળ કામને અંગે ફેરવતો હતો ત્યાં નજરે ચડેલું.) એ સમર્થ દેશસેવકના તા. ૨૧મી ઓગસ્ટ ૧૯૬૮ના પત્રમાંથી લઉં છું :

સંસ્કૃત કારસી દિગ્દી ઉરદુ શબ્દો[ના] મનસ્વી મિત્રભાષા નવી બાધા કરી, છતી શબ્દ દિગ્દીને અથવા શુદ્ધ ઉરદુને બ્રહ્મ કરવી એ મને તો સાફ નથી લાગતું.

ખીજું અવતરણ આ માસના 'ધા' ઇડિયન પી. ઇ. એન.'માંથી (પૃ. ૬૮મું) છે. અણ્ણાણ્ણાદની 'દિગ્દુસ્તાની એકે-ડેમી' નામે પ્રસિદ્ધ વિદ્યાસેવી સંરચાએ રાષ્ટ્રભાષા-ઘડતર સંબન્ધી નીમેસી તપાસસમિતિની ચર્ચા કરતાં એ ભેખમાં સમિતિના નિવેદનમાંથી ઉતારો છે કે-

The deliberate and artificial effort do evolve Hindustani and to instal it in the place of Urdu and Hindi is likely to be fruitless.

હિનારામાં આગળ એમ પણ જણાવાયું છે કે એ પ્રયાસ છોડી દઇ દરેક ભાષાને એની રીતે ખીલવા દેવી. (ઉપર જન્યુ-ત્રીજીની નોંધને છેડે નવલરામનો (૧૮૭૧નો) અભિપ્રાય ટાંક્યો છે તે પણ આ સંદર્ભમાં વિચારવા જેવો છે.)

ગુજરાતી ગ્રંથાનુ બોમ્બિંગ ?

૧૭મી મે : નિવૃત્તિવિનોદકારે સૂચવ્યું છે કે ખેડા જિલ્લાનો માણસ પૈસો વાપરવે કંજૂસ હોય છે. એ ખરું હોય કે નહિ (નહિ હોય એમ મારો અનુભવ તો, એ જિલ્લાના અમુક સંસ્કારી મિત્રોની બાબતમાં, ખોસે છે.) પણ શબ્દબેદ કરવે તો એ કંજૂસ નથી; તેથી જ ત્યાંના વતની એક વિદ્વાન મિત્રની વાતચીત થોડા માસ પર સાંભળીને હતો ત્યારે હું જેવો વિદ્વાન પણ વિદ્વત્તર બન્યો, એમની બાબુની ભાષામાં કરાતા એવા બેદના માનથી કે માઠા તે ‘સમાચાર’ ને સારા તે ‘ખબર’ કહેવાય છે. ... વારુ ત્યારે એ અર્થમાં કહું છું કે બ્રિટિશ મ્યુઝીઅમનો પાછલો મામ આજથી આઠમે દિવસે (વેસ્ટ મિન્સ્ટર એમે ને કવીન્સ હોલનું) પણ કુતાશન પ્રાશન કરી ગયો તે ૧૦મી મેના ગોઝારા દિવસે) મરમસાત થયો એ હકીકત ગુજરાતી ભાષાપ્રેમીઓ માટે સમાચાર નીવડવા સંભવ છે. એ મકાનનો નાશ પામ્યો પાછલો ભાગ ને એ ભાગને જ હવાત્રે કરાયો હશેને ભારતીય ભાષાઓનો ત્યાંનો ગ્રંથસંગ્રહ ? એ સંગ્રહમાં આજથી ૭૫-૧૦૦-૧૨૫ વર્ષ પૂરના કેટલાક ગુજરાતી ગ્રંથો (હિંદમાં અલગ્ય એવા ને આપણો અવોચીન સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ લખવામા ખપ લાગે તેવા) હતા એટલું તો ખાતરીથી જાણું છું કેમ કે તેની એક છાપેલી યાદી કેટલાંક વર્ષો પર યુનિવર્સિટી-લાઇબ્રેરીમાં જોઇ હતી. તેમાં એની વિગતો નોંધાઈ છે. હવે તો, ઉપરકહ્યું બોમ્બિંગ તેનું દાહક બન્યું હશે એટલે, એ હતા ન હતા થઈ ગયા. એના કરતાં આમ બન્યું હોત તો કેવું સારું. ઇંગ્લંડથી ઓગસ્ટ ૧૯-

૩૬ સુધીમાં પાછો આવી ચક્રે તેવી રીતે એ અન્યો પરથી તારણ ટિપ્પણ ને ઉતારા કરી આવવા મને, ખીજી રીતે બેઠક હાથિપેર એવા તમારા ગુજરાતી લખેસરીઓમાંથી કાઢકે ત્યાં મોકલ્યો હોત; એની પરથી એક વિસ્તૃત અન્ય નામે ' નર્મદ-પૂર્વનો પ્રકરણ ' મારી રસાળ શૈલીમાં રચ્યો હોત મેં, ને એની હજાર નકલો ગુજરાત-બૃહદ્ગુજરાતમાં એવી રીતે ફેલાવી દીધી હોત કે આજથી માંડી સને ૨૦૪૧ના મેની સત્તરમી સુધીમાં ને ત્યાર પછી પણ હિંદમાં ને પૃથ્વીભરમાં ગમે તેટલા બોમ્બ પડે તો પણ એની થોડી નકલો તો કપાંક કપાંક કાપમ માટે જળવાત. ... આ બાબતમાં મહારાષ્ટ્ર આપણા જોડણું કમ-નસીબ નથી કેમ કે તેના એક પ્રાધ્યાપકે શ્રિ. મ્યુ.માંના એવા મરાઠી સંપ્રદનો ઉપયોગ કરી (બહુ સારો નહિ કેમ કે ઠીકઠીક ઠીકાપાત્ર એ થએલો, પણ એ વાત જુદી.) અંગ્રેજીમાં અન્ય લખ્યો છે ને એ ૧, ૧૧ કે ૨ વર્ષ પર આપણા યુદ્ધિપ્રકાશમાં અવલોકાયલો પણ ખરો.

વૈદિક છંદો

૧૭મી મેઃ ઋષિઓને તો હરતામલકવત્ એવા આ વિષય પર આજકાલ બે પા-ઋષિઓ પાનાં ને પાનાં ને પાનાં બરી ઉચ્ચ વિવાદ ચલાવ્યે જાય છે (કે, 'ચલાવી રહ્યા છે' ? ના ના, હજી એ પૂરો થયો નથી; એટલે એ પરમાન્તી, નાહકનો પેડેલ શ્લોકપ્રયોગ વર્ત્ય જ મણીશું.)-જાય છે, તેવે વખતે હું-જેવો અર્ધાંધિ (જે એટલોય હોઈ તો) ને વળી હવે અનુગ્ર તો અનુગ્ર પણ વિવાદપ્રિય વિચારક એમાંથી છેક બાકી રહી જાય એ શા કામનું ? પરંતુ બાકી નથી રહેવું એ પણ, સ્વપ્રકારો નહિ પરપ્રકારો ઝળકીને-રા. ખજરદારે જ સોલસાઈ નિન્દેલી "મોટપણે ચે શી, પરપાલવની મમતા"ના આશયે ... એ સાંખી પ્રસ્તાવના પછી જે દૂ-કામન્ય લખ્યો છે તે આટલો

જ કે વેદના છંદો વિશે એ પ્રશ્નો અંગ્રેજીમાં રજૂ થએલા, મેં એક વિદ્વાન મિત્રને એ મોકલેલા ને અહીં તેમનો ઉત્તર ખીખ, એ બાજતમાં ગૂંચવાયા કરતા, વિદ્વાનોના લાભાર્થે ઉતારું છું:

વૈદિક છંદોમાં અક્ષરસંખ્યાની મર્યાદા લગભગ સર્વાત્ર સ્વીકૃત છે, - છતાં [પ્રશ્નમાં કહ્યું છે તેમ] એમ ન કહેવાય કે solely on the number of syllables. અનેક પંક્તિઓ સરખાવવાથી 'લગા'નો અમુક અનુક્રમ અવજગોચર થાય છે. Melodic pattern એવા શબ્દ છંદ વિશે વાપરવા ઉચિત નથી. જે પરિભાષા music માટે છે તે metre માટે ઉપયોગી બસે વાપરીએ પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ તે બ્રામક થાય છે. ગાનકલા સ્વરના આરોહઅવરોહ ઉપર નિર્ભર છે; છંદસ્કલા સ્વરના હસ્ત-ત્વ-દીર્ઘ-ત્વ ઉપર ! આ ભેદ ધ્યાનમાં રાખી કહેવું હોય તો કહેવાય કે વૈદિક છંદોમાં હસ્ત-દીર્ઘનો અમુક સંવાદ અવજગોચર થાય છે; પણ સંસ્કૃત અક્ષરમેળ વૃત્તો જેટલો તે નિયત નથી. સંસ્કૃત છંદોનો મનોહર સવાદ કમે કમે કેમ સિદ્ધ થયો હશે એ સંશોધનનો આકર્ષક વિષય છે;

છે, નિઃશંક; ને એને કે વેદછંદવિષયને કાંઈ સંસ્કૃતનો ગુજરાતી પ્રાધ્યાપક (અત્યારનાં ચિહ્નો જોતાં, લાંબા વખત સુધી) સ્પર્શવાનો નહિ એ પણ છે એટલું જ નિઃશંક.

ઋગ્વેદ અને ગુજરાતી

૧૮મી શ્રે: એ વેદ વિશે આટલો છંદોવિચાર ચાલતો હોય ત્યારે આપણી ભાષામાં તેનો પ્રત્યક્ષપરોક્ષ પરિચય કરાવવાના નાના કે મધ્યમ (મોટા તો હજી છે જ કયાં ?) પ્રયાસો યાદ આવે એ સ્વાભાવિક છે (૧) એકસદ્ વર્ષ પર, સંવત ૧૯૩૬માં, મુંબાઇની વેદધર્મસભાના મુખ્યપત્ર આર્યધર્મપ્રકાશના છઠ્ઠા પુસ્તકમાં- તેમ જ કદાચ પાંચમા ને સાતમામાં પણ-પહેલા મંડલના મૂળ મંત્રો, નીચે માધવભાષ્ય ને એ જનેનો ગુજરાતી સારાંશ અપાતો. (૨) સને ૧૯૨૧માં મળેલા, પ્રા. મોહનલાલ પા. દવે-ભાષાન્તરિત સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસમાંનાં આ વિષયનાં

અકરણે એ ગુજરાતીમાં એકમાત્ર માનાઈ સળંગ ને રીતસરનો ઋગ્વેદપરિચય છે. (૩) જૂના કે ચાણુ ગુજરાત વિદ્યાપીઠે બૌદ્ધ-જૈન ધર્મોના અ-ચોથી આપણી માતૃભાષા દ્વારા આપણને પરિચિત કરવા માટે જોટલું ક્યું છે તેટલું વેદધર્મ સંબંધી નથી ક્યું, પણ તેણે પ્રકાશિત પ્રા. રસિકલાલ છે પરીખ સંપાદિત ધણી મૂલ્યવાન વૈદિક પાઠાવલી અહીં નોંધી શકાય છે એ આનન્દની વાત. (૪) સમાજ-સાહિત્યમાળામાં રા. મોતીલાલ ર. દોડાએ સાયણભાષ્યાનુસાર ઋગ્વેદભાષાંતર એ વેદના આરંભથી જ આદ્યું છે ને એનો ત્રીજો અન્ય હમણાં ત્રણચાર દિવસ પર જ હાથમાં આવ્યો છે; તેમાંનો રા. ગુલામરાય વ. છાયાએ લખેલો અવેશક પણ ધ્યાન ખેંચે છે. (૫) ઋગ્વેદવિષયક કેટલુંક કીમતી છૂટક લખાણ મ. ન. દિવેદી, કે. સ. મુવ, નર્મદાશંકર મહેતા, અંબુભાઈ પુરાણી તથા આનન્દશંકર મુવના કોઈ કોઈ અન્યમાં મળી આવે છે. (૬) એક ઋગ્વેદવિભાગીએ હમણાં ઋગ્વેદ-કાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિ રચી પ્રકટાવવાનું સાદસ પણ ક્યું છે. (પુરવણી : સાંપ્રદાયિક હોવા છતાં, સત્યાર્થપ્રકાશ પણ આ શાદીમાં ઉમેરી લેવું તો જોઈએ જ.)

કુદરતનું વેર ? (જૂ. ન. ચ. ૬)

૧૮મી મે: (૧) દિવ્યશક્તિમાં અધૂરા દોરાયલા કવિસાક્ષર વિમોચન દ્વારા, (૨) રોમનામાં બે રથએ પ્રાધ્યાપકો સામેના ન તીક્ષ્ણ ને ન બૂઝા એવા કટાક્ષો દ્વારા અને (૩) દૃઢ્યવિભૂતિના આદિઅન્તે સંશોધક વિદ્વાનોની નિષ્પ્રાણ કહેવા જેવી મનઃક ઉડાવીને એ કૃતિઓના સમર્થ કર્તાએ સાક્ષરત્વ તથા વિદ્યાસેવા વિશે જે ધસાણું લખ્યું છે તેનું તેમની પર કુદરતે વેર ક્ષિતિ-જમાં (પૂર્વાર્ધ, પૃ. ૧૯૪મું) લીધું છે. ત્યાં એમની પાસે વાલને 'વનરાજ' તથા 'કેસરી' કહેવરાવીને (વચ્ચે એક પ્રશ્ન:

કવિતાને સ્વાગત

રૂઝી મેઃ એ વરણે-અસલ છાપની હોય ત્યારે જ, અસલત—તો આપણાં સ્વાગત હોય જ ને એનો તેમ જ એના બહુવિધ વિવેચનનો સમાવેશ પોતામાં કરનાર આ જુલાઈથી ચર થનાર (કે, ગુરુનિવાસ, નેહરુરોડ; વિદ્યેપારલે) માસિક ‘કવિતા’ને પણ આવકારીએ, પણ એથી વિશેષ કર્તવ્ય એ કરવાનું છે કે રા. ભાઈ ઇન્દુલાલ ગાંધી તથા ‘જનની’ એ સુકાવ્યના રચનાર રા. રતુભાઈ દેસાઈના તત્ત્વે પ્રમટવાના એ સામયિકનો ભાર મહિને એકેક રૂપિયો પહેલા વર્ગે મોકલી દળવો કરવો. તમે કવિપણનો ભાર માથે લઈને ફરતા નહિ હો-માત્ર કવિતાપ્રેમી દરો ને થોડાક કાજલ રૂપિયાનો ભાર એણે કરવા ઉત્સુક દરો-તો પણ તમારા એ ડઝન કલદાર કવિતા-કાવ્યોલયે સ્વાગત પામશે જ એટલું ઉમેરી એ માનનીય સાહસને, હાલના ઝંઝાવાતી દુનિયાદરિયાવમાં તો સવિશેષ ઊંડા હૃદયભાવથી, શુભ ચર્યાત ને સફળ જ સફર ઇચ્છું છું.

પ્રા. જયરાંકર ત્રિવેદી

તા. રૂઝી મેઃ : ત્રણેક અઠવાડિયા પર એમને ખોવાયી ગુજરાતી પ્રજાએ ઘણું ખોયું છે. હમેશના સરિમત મુખ ને જુદિતેને ચમકતી આંખો, એને જાણે વધારે આકર્ષક બનાવતો બીનો પાન, ઊંચી ને ચપળ દેહાકૃતિ : આવા એ સૌજન્યમૂર્તિ આપણી વચ્ચેથી સદાના ગયા એ ત્રિચારે, મારી નેમ માત્ર એકબે વાર તેમને મળનારને પણ ખેદ થાય છે તો સ્વજનો તથા રનેલીઓને તો કેટલો થતો દરો ? આને ગુજરાતના શિષ્ટ, સંસ્કાર-પ્રવર્તક વર્ગમાં નેતાપણું નેટલું સુલભ ને સોંધું છે તેટલું એ સાત્ત્વિક નથી. આ દુઃખદાયક રિયતિનો નેમને અનુભવ છે તે સર્વને સ્વ. જયરાંકરભાઈ જેવા સ્વભાવે જ સરવજુણી, અને, નેતૃપદના અદ્યોષણ તથા આડંબરને ચહાનાર

નહિ, પણ, એને-નેતૃત્વની પોતાની નૈસર્ગિક શક્તિએ-
 સોઠસંપ્રહાર્થે જ વાપરનાર ખરા નેતાની ખોટ આપણા સાર્વ-
 જનિક સંસ્કારજીવનમાં લાંબા સમય સુધી વર્તી શકે કરવાની...
 પોતાનો વિષય વિજ્ઞાન તો પણ સાહિત્યને તેઓ ઉવેખતા નહિ
 એ દૃઢીકૃતતા પુરાવા તરીકે તેમણે એ વાર ‘ઘૌમુદી’ પ્રવૃત્તિને
 આપેલી આર્થિક સહાયતા પણ અહીં સંભારવી ઘટે છે...
 એમનું અનુકરણીય જીવન અને કાર્ય આપણા સર્વને માટે
 દર્શાતરૂપ નીવડે એવી આશા રાખીએ.

નિર્મલા બાપાની અગત્ય

બાપા છે એ વિચારના આકારનું નિર્ણય અક્ષરક્ષક વસ્તુમાત્ર
 જ નહિ, કિન્તુ જીવત્-અક્ષર-શરીર છે. જે પ્રમાણમાં શરીર નિર્મલ,
 સખલ, તથા ધાતુપુષ્ટ હોય છે તે પ્રમાણમાં વિચારમાં સર્વપુષ્ટતા, સ-
 ખલતા તથા નિર્મલતા આવે છે. એ બૃતાત્મ લેખકોએ લક્ષમાં રાખવા
 યોગ્ય છે.* આપણા ગૂર્જર દેશમાં બાપાસંબન્ધમાં રાષ્ટ્રીય વિચારોની
 ચર્ચા અધુના આરંભાઈ છે. તેમાં શા. રા. તૃસિંદરાવ બોલાનાથ,
 રા. રા. કેશવલાલ દર્શનરાય હુવ, રા. રા. કમલાચંદર પ્રાણચંદર
 આદિ સાક્ષરો અગમવ્ય પ્રતીત યાય છે. ગૂર્જરબાપા બાલ્યમાંથી જ
 સંસ્કાર પામી નિર્મલા લખાયો તો, ગૂર્જર લોકોના અવ્યુદયમાં બહી
 ઉપકારિણી તથા બજિની-બાપાઓના સાપડોને અપિ સદંત્રે સમન્વય
 એવી અને અધિક ઉપયોગિની થશે. (‘સમાલોચક’ પૃ ૧૧ (૧૯૦૬)
 પૃ. ૪૮).-મનઃસુખરામ

નિ ક ષ

ત્રણ વિશિષ્ટ ગ્રન્થો^૧

૧. પારકાં જણ્યાં (ઉમાશંકર જોષી)
૨. વળામણાં (પન્નાલાલ પટેલ)
૩. પચિકનાં પુષ્પો, ગુચ્છ ૩ (અંબાલાલ પુરાણી)

૧

સ્ત્રિવાસવો ક્રિકેટર મોટી મેચમાં જિતવાની તક પામે, જેટલો પહેલો જ ફટકો લહેકાખંધ લગાવી દે અને ઓવર-આઉટ-ડરીના છ રન ખાટવાને બદલે ઝપ કરતો ઝિલાઈ જાય તેવું 'પારકાં જણ્યાં'ના હોંસીલા કતો ઉમાશંકર જોષીને થયું છે. તેમણે એ નવલકથા તરીકે ઓળખાવાયેલી કૃતિમાં, બસોથી પણ ઓછાં નાનાં પાનાંની અંદર, એક જ કુળની ત્રણથી ચાર પેઢીનું વાતોરૂપ બ્યાન આપવાનો મહેન્ટાવંત પ્રયોગ કર્યો છે. એ પ્રયોગ કૃતિના આકારસૌષ્ઠ્યની દૃષ્ટિએ સફળ થયો નથી કેમ કે એવડો કુળકથા આલેખવાને એ પટવિસ્તાર જ દૂકો પડે તેવો છે; અને એ પ્રયોગ ક્યાના કલાકૃતિ તરીકેના જીવનલક્ષી વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ તૃપ્તિદાયક રસસિદ્ધિને વર્યો નથી, કેમ કે એવો સુવિખ્યાત ઇંગ્લિશ પ્રયોગ કરનાર 'ફોર્સાઈટ' સગાંના

૧. ઓલ ઇડિયા રેડિયોના મુંબાઈ-મથકેથી તા. ૧૯મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ને રોજ કરેલું સંભાષણ, ઓ. ઇ. રેડિયોના સૌજન્યથી.

સિદ્ધદત્ત સ્વપ્નામાં હતી તેવી શક્તિઓ જીવનભરની સાધના પછી જ કલાકારમાં પ્રગટે એવો જીવનતત્ત્વની સુગ્રણ કુદરતનો ક્રમ છે, અનુસ્તંધનીય નિયમ છે. એ સાધના કરવાની પાત્રતા ઉમાશંકરમાં છે, અહીં પણ હીક અંશે અનુભવાય છે, તેથી જ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે પોતાને પ્રતિભાવૃક્ષે ભીંગેલું આ ફળ એ યુવાન સાહિત્યકારે અકાળે તોડ્યું ન હોત તો કેવું સારું.

(એ વાર્તા નેવી આપણી આગળ કહેવાઈ છે. તેવી તેને વિચારીએ ત્યારે એ સંસ્કાર તો આપણા મન પર સ્પષ્ટપણે પડે જ છે: પહેલો એ કે માનવજીવનની નથી પૂરી ઓળખાતી તથા નથી અધૂરી એ મિટાવાતી એવી કરુણતા કર્તાના હૃદયે ફેટાયેક અંશે પ્રીતી છે; અને બીજો એ કે એ કરુણતાના સ્વાદિષ્ટ શિકાર બનવું એ હિંદુ કુટુંબમાં પારકાં જંદયાં ગણાતાં મનુષ્યો માટે,—એ મનુષ્ય પછો પુત્રવધૂ એવી સ્ત્રી હોય કે વિલક્ષણ સંજોગોમાં જમાઈ બનેલો પુરુષ હોય,—અત્યારની સમાજ-રચનામાં એક પ્રકારનું દુઃસહ પણ અટળ વિધિનિર્માણ જ હોય એવું કર્તાનું પરત્વરિચિતિતું દર્શન છે. આ બંને સંસ્કાર ખેડૂત-વિધવા દરિયાવ પોતાનું ગામડું છોડે છે એ વાર્તાના ઉદાવદાર આરંભપ્રસંગથી જ વાચકના મનમાં જામવા માંડે છે, વાર્તા જે આકર્ષક પ્રસંગમાલાની બનેલી છે તેમાં રચણ રચણ દૃઢ બને છે અને આપણા જીવને તાજવે ટીંચાડતાં છેલ્લાં પૃષ્ઠોના બનાવેલે સમયે પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે.) આ તત્ત્વ જ વાર્તાને, તેમાં ગૂંથણી નેવું થોડું હોવા છતાં, આપણને એના પ્રવાહમાં ઓછાવધુ વેગથી વહેતા રાખી શકે છે. વિવેચનના આરંભમાં નોંધ્યાં એ કારણે પાત્રાત્રેખન બહુ સુરેખ કે સંજોગાંગ તો બન્યું નથી, પણ અર્ધભાગ નેટલી વાર્તા વટાવીએ એટલે જોઈએ છીએ કે જ્યાં યુવાન કર્તાને સમકાલીન યુવકયુવતીની વાસ્તવ-

દર્શી છમીઓ પાડવાની તક મળે છે ત્યાં તેઓ મુકાબલે સફળ થયા છે અને તેવાં પાત્રો નીલમ, નમ્રાંજી તથા કદમ એકંદરે સંતોષજનક આલેખાયાં છે. વાર્તાની છેલ્લી નોંધપાત્ર વિશેષતા એટલે તેમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા આપણી ગ્રામજનતાના માનસને, ભૂમિલ કે અછડ બેમાંથી એકે જની ગયા વિના, એમનાં દિલ સમજીને ચીતરવાની કતીની સ્વાભાવિક શૈલી. એ શૈલીમાં કવિના વેદનશીલ હૃદયે કોઇ કોઇ પાત્રે સુંદર સુખદચિત્ર દોર્યું છે તો કોઈ વાર એક-એ લીટીમાં જ પાત્રસ્વભાવના હાર્દમાં વાચકને પ્રવેશ કરાવ્યો છે.

૨

પન્નાલાલ પટેલકૃત 'વળામણાં'માં પણ ગુજરાતની ગ્રામવાસી પ્રગ્નતા જીવનનો જ કેટલોક ચિતાર અપાયો છે. સ્ત્રી-વેચાણનું મહાઅનિદ્ય આપણા સમાજમાં કેવા સંજોગોમાં કેવું રૂપ લે છે એ, દુભાંગી જમકુની આ રામકહાણીનો મુખ્ય વિષય છે. જાણે વેચાઈ, આ વેચાઈ, દમણું વેચારો એટલી સ્થિતિએ પહોંચેલી એ દુઃખમૂર્તિ અન્તે ખરેખર વેચાતી નથી તથા તેને વેચવા લઈ જનાર મુખી મનોરદ પટેલની ધર્મપુત્રો તરીકે એ પોતાને નવે સાસરે વળામણાં પામે છે એ જુદી વાત: અને આ જૂદાવલિકા ('ટેલ ') એ રીતે સ્વાભાવિક રૂપે સુખાન્ત અને છે એ પણ ખરું. પરન્તુ એ સુખદ અન્તથી વાચક અજાણ જ હોય છે ત્યારની જમકુનાં રિખામણ, તેની ભોળપ, તેની કેટલીક અનિવાર્ય જડતા, વચ્ચે કદીક ડોકાઈ જતા તેના અજીપૂર્વા કાડકોડનો આવિર્ભાવ તેમ જ તેની માતાની પ્રગટ છતાં અપ્રગટ દેવાચીસઃ આ સઘળું કતીએ ઝગ્ગુ કરાધી, ઝગ્ગુ અને વાસ્તવ દર્શી છતાં સંવમી કરાધી આલેખ્યું છે. એ કરતા ક્યારેક અનુભવનું ધડતર દજી માગે છે એમ પણ હિમેરવું ગ્રામ થાય છે. આપને લગભગ વેચી ચૂકેલા મુખી પોતાનો એ વિચાર જે

પ્રયોજન વડે ફેરવે છે, તે પ્રયોજન કયાનકમાં યોગ્ય સ્થળે સૂચિત રૂપમાં પણ નિર્દેશવું રહી ગયું છે. મુખીના મનનું એ પરિવર્તન તેના શબ્દો, મુખબાવ યા તો વર્તન દ્વારા સૂચવાયું કે ગર્ભિતપણે પણ હૃદયેખાયું નહિ હોવાથી, સ્ટેશન પરના એ પ્રસંગે વાંચનાર ખરેખર શું બન્યું એ વિશે ગ્રંથવાડામાં પડે છે અને તેને પછીથી એ ખનાવની તથ્યતા કતી પ્રતીત પણ કરાવી શકતા નથી-સમયસર તો નહિ જ. આ ત્રુટી જાણુ પર મૂકીએ તો, અને રચનાનો સમગ્ર વણાટ વધારે ઘટ થવાની આવશ્યકતા લાગે છે એ દીકા પણ રજૂ કરી લઈએ એટલે, 'વળામણી' આપણાં સમકાલીન ગ્રામવિવેચક સર્જનોની બીજી પંક્તિમાં માનભર્યું સ્થાન પામે છે એમ ખુશીથી કહી શકાય.

૩

રા. અંબુભાઈ પુરાણીકૃત 'પથિકનાં પુષ્પો'નો ત્રીજો ગુચ્છ એ મુખ્યત્વે વિચારપ્રધાન ઔદલખાણોનો સંગ્રહ છે. પોંડિચરી-નિવાસી એ યોગસાધકને ગુજરાતે ખોંવા એમ કેટલાકને લાગે છે, પણ મારો અનુભવ જુદો છે. હું જાણું છું અને માનું છું કે પૂર્ણયોગની વિશિષ્ટ, અત્યુત્તમ પૂર્વ યોગ-પ્રણાલી સાહિત્યસેવી વલણના સાધકનાં હૃદયમનને અજવાળવામાં ને મોટા ભાગ ભરે છે તેનો 'લાભ અંબુભાઈને સારા પ્રમાણમાં મળ્યો છે; અને તેથી, તેમણે આપણા જીવનના કેટલાક કૂટ મહાપ્રશ્નોને અંગે ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ને માર્ગ-દર્શન કરાવ્યું છે તેનો જ એક અભ્યાસ, મનન તથા આચરણને પાત્ર નમૂનો આ ગ્રંથ છે. તેનો પહેલો એટલે નિબંધવિભાગ સૌથી અગત્યનો છે, એમાંથી, 'સમુત્કાન્તિનું સોપાન' તથા 'સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન' એ એ નિબંધો અહીં દૂંડા પરિચય માટે લખાયું.

પૃથ્વી પર સમુત્કાન્તિ યાને 'પ્રવોદ્યુશન' થએલ છે તેનો

વિકાસક્રમ આ રીતનો છે : પહેલાં પાર્થિવ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ, પછી એ તત્ત્વોને આધારે પ્રાણુમય સૃષ્ટિ, અને ત્યાર પછી પૃથ્વી-તત્ત્વ તેમ જ પ્રાણુતત્ત્વ એ બંનેને આધારરૂપ બનાવતી મનઃ-પ્રધાન મનુષ્યસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. આટલો વિકાસ મનુષ્યે સાધ્યો તથા વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન તેણે સંચિત કર્યું, તેમાં કરણ અથવા તો સાધન તરીકે ઇન્દ્રિયો તથા મનને વાપરવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ આટલો વિકાસ એ અતિમ સ્થિતિ નથી એવી લેખકની સમુત્કાન્તિની ભાવના આપણને સમજાય છે. મનોમય ભૂમિકા સુધીનું આ ઊર્ધ્વારોહણ મનથી પણ જિંવી તથા એનાથી વધારે વિશુદ્ધ ભૂમિકા શોધવા મથે છે. એ નિબંધમાં તેઓએ એક સ્થળે “માનવ એટલે એરણ્ય પર ધડાતો દેવ એમ કહીશું?” એવો સૂચક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. તે આખી ય વસ્તુસ્થિતિને સરસ રીતે રજૂ કરે છે. વળી તેમાં જ અન્યત્ર એ માનવીની વિકાસ-યાંત્રના તથા તેનું એ ભાવિદર્શન સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે:

માનવહુદયમાં સમુત્કાન્તિ-કહેા કે દેવોત્કાન્તિ-કરવાની જે અભીપ્સા રહેલી છે, ભાવનાસિદ્ધિનો જે સનાતન આશિ જગત છે તે અહૈતુક અસંતોષ માત્ર, ક્ષણિક ઉપશાંતિ કેવળ, ખાલી પછાડા કે કલ્પનાનો અવાસ્તવિક તરંગ નથી. એ ભાવનાને બળે, મોડો-વહેલો, માનવ પોતાની પાર્થિવતા વટાવશે.

લેખકે આગળ ચાલતાં વિશદતાપૂર્વક સમજાવ્યું છે કે પાર્થિવતા વટાવવી એટલે મનોમય ચેતના કરતાં જિંવી સપાટી-એ યા તો ઉપલા થરમાં રહેલાં દિવ્ય તત્ત્વોને મન, પ્રાણ તથા શરીરમાં અવતારીને સ્થાપવાં અને એ તત્ત્વોને નવીન કરણ યાને સાધન તરીકે વાપરીને, તેના વડે વ્યક્તિ તેમ જ સમજિના જીવન-ને નિયંત્રિત કરીને, આપણી ચેતનાનું રૂપાન્તર કરવું, તેનો ધરમૂળથી પલટો જ કરવો; અને તે એવી રીતે કરવો કે આપણા-માં જોડેપણું ન રહે, સમજેલાંદિ કુદ જાણતાઓ ન રહે, સમજ જીવન સાત્ત્વિક અને દિવ્યતામય બને.

અંબુલાઇએ એ જ નિષ્પન્ધમાં છેવટના ભાગમાં સંસ્કૃતિના એક અમંસના અંગ સાહિત્યની વિકાસલક્ષી વિશાળ ભાવના જેમ પ્રભોધી છે તેમ ઉપર ઉલ્લેખિત બીજા નિષ્પન્ધ 'સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન'માં એ વિષય પર મહત્વના વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેમાં મુખ્ય વાત એ છે કે વાસ્તવવાદ કે પ્રગતિવાદને નામે આપણું 'સાહિત્યનું' દૃષ્ટિબિન્દુ વિષયગામી કે એકાંગી થવું ન જોઇએ; બદલે જીવનનાં સનાતન તત્ત્વોને અનુલક્ષીને સાહિત્યસર્જન થવું જોઇએ. એવાં તત્ત્વો હોવા વિશે જ જેમને સંશય છે તેમણે તો અલબત્ત કે નહિ તો એ તત્ત્વો નથી જ એવું સાબિત કરવા સારું પહેલાં આકરી તપશ્ચર્યા મનોમન્યનના શોધરૂપે આદરવી પડશે; પણ એવા ઘણાખરાની શોધ, એ સાચદિલ હશે ને ઠેક પહોંચી શકશે તો, એમને આસ્તિક બનાવશે ને આ વિશાળ સાહિત્ય-ભાવનાનો સ્વીકાર તેમની પાસે ઠરાવશે.

પચિકના આ પુષ્પગુચ્છના બીજા વિભાગમાં બે મુખોષક રસિક નવલિકાઓ છે. ત્રીજા વિભાગનાં પાંચ વિવિધ લખાણો-માંનું પહેલું નામે 'આપણી સૃષ્ટિનો ઢાયડો' એ શ્રીઅરવિન્દ-રચિત એક નાનકડી અમર રચનાનું બાપાન્તર હોઈ, જગતમાં દેખાતી અપૂર્ણતાનું કારણ તથા એ મિટાવવાની પ્રક્રિયા, તેનું ખરું રહસ્ય વગેરેનો ભેદ એ વિષયના પ્રત્યક્ષ આત્મજ્ઞાનને આધારે, અને તે પણ બુદ્ધિગમ્ય બને તેવી રીતે, સદાકાળ માટે ખોલી આપે છે; અને છેલ્લા વિભાગ 'વેદરહસ્ય' માં બે ઋગ્વેદ-સૂક્તોનું જે વિદ્વત્તાથી અને ઐભિનવ દૃષ્ટિથી અર્થાનિરૂપણ થયું છે તેનો તો અહીં સમાપ્તિરૂપે માત્ર ઉલ્લેખ શક્ય છે.

વિ. ક. વૈ.

સૌન્દર્ય અને રાખ

હૃદયપિણ્ડી: રમણલાલ વ. દેસાઈ. (આર. આર. રોકની કંપની, મુંબઈ; શ. ૨૧૧)

શ્રી રમણુલાલ દેસાઈની આ નવી નવલકથા છે. પ્રસ્તાવના-માં તેઓ જણાવે છે તેમ, ગુનેગાર કેમોના જીવનનું આ વાર્તામાં લેખકે આપ્યું દર્શન કરાવ્યું છે. એ કેમો પણ માનવ-જાતનો વિભાગ છે અને એમની ઉત્પત્તિસ્થિતિમાં આપણે સારો ભાગ છે એટલું આપણે જાણીએ એ આ વાર્તાનો ઉદ્દેશ છે. સાથે જોડેલા ‘આપણા ગુનેગારો’ વિશેના વિસ્તૃત નિબંધને અંતે લેખકે કહે છે કે:

ન્યાયની અદાલતો, બંદોબસ્ત વ્યવસ્થા, ગુનેગારોના વસવાટો, કેદખાનાં, શિક્ષા, બાળઅદાલતો, અનાથગૃહો, રક્ષણગૃહો એ સર્વ જરૂરી છે. પરંતુ વધારે જરૂરી તો એ છે કે સમાજમાં જન્મેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિના પોષણ, શિક્ષણ અને રક્ષણનો હક્ક માન્ય થાય. નફાખોરી ચલાવી લેતી સમાજ ભૂખમરો ઊભો કરી ગુનેગારો ઉપજાવે જ. ભૂખે મરતા ચોરનો ન્યાય તોળી તેને શિક્ષા ફરમાવતો પુછ, સુખી અને ધનિક ન્યાયાધીશ [નિ ચોર પોતે] એક જ ઢાલની બે બાજુ છે. બંને વચ્ચે અકરમાતનું અંતર છે. કદાચ ન્યાયાધીશવાળી બાજુ ચોરની બાજુ કરતાં ઓછી મેલી નહિ હોય. પ્રજનનું સ્વચ્છતા કે અસ્વચ્છતાથી રોષણ કરેનું રાજ્ય જ રાજ્યદ્રોહના ગુના માટે જવાબદાર છે; પણ તે કોઈ દેશી રાજ્ય હોય કે નિયમનો ડેળ કરી સરસમાં સરસ લાધા વાપરી પરાધીન પ્રજાને ફાલી ખાતી ચોરી પ્રજનનું રાજ્ય હોય. ... ગુનેગારો તરફ હજી આપણું પૂરતું લક્ષ્ય ગયું નથી. એ ગુનેગારો આપણા સૂક્ષ્મ દેહના જ પડછાયા છે, એ વાત હજી આપણને સારી રીતે સમજઈ નથી. નિષ્ફળ, વ્યર્થ, પોતાને અને સમાજને હાનિકારક છતાં ઉત્તમ તત્ત્વોનાં સુંદર અંકુર ધરાવતું ગુનેગારોનું જીવન સમજવામાં સહજ રસ આપણને ઉત્પન્ન થાય એ અર્થ આ લેખ અને આ લેખમાં કરાવેલી વિગતોની ‘હૃદયવિમૂર્તિ’માં મૂંઝણી કરવાનો પ્રયાસ ક્યો છે.

શ્રી દેસાઈની અન્ય કૃતિઓથી આ નવલકથા અનેક રીતે જુદી તરી આવે છે. કુરખી નદી, તેનાં ઊંડાં કેતરો, દેવીનું મંદિર, વડલાની ઘટા, સંજેર ગામ, તેના વહેમી લોકો એ સર્વની પાશ્વર્ભૂમિ યોગ્ય લેખકે ચિત્રરૂલકને સજીવ બનાવ્યું છે. ફાજદાર અને સુનીલાલ જેવા સરકારી અમલદારો, ગામને યથરાવતા લેખર

પટેલ, તેમનું વેણુ ન ઉઘાપવા ખાતર જેલમાં જતો અમેસિંગ, માર ખાવાની તાલીમ લઇને મોટો થયેલો માનસિંગ, હોટલવાળો અમન નવાખ, ચોરીનો માલ વેચી શ્રીમંત બનેલા ધાર્મિક શેઠ ધરમચંદ, હૃદયે સ્વીકારેલ પતિ માનસિંગની સાથે નારી જવાની તક મળે તે માટે જ ખીજને પરણવા કબૂલ થતી તેજલ, અને રોહમયો હૃદયવાળી છતાં લોકાના ત્રાસથી ડાકણ જેવી બની જતી મંગી, મિત્રવત્સલ હરિસિંગ, ધર્માળુ વસરામ અને કાયર મોતીજી— એ સર્વ જીવંત પાત્રોની એક નવી જ દુનિયા લેખકે અહીં ખડી કરી દીધી છે; તેમના વહેમો અને લાગણીઓ, મુશ્કેલીઓ અને મર્દોનગી, મરતી અને માનવતાનું સરસ નિદર્શન કરાવ્યું છે. વાર્તાની વચ્ચે વર્તમાન બજારની નખશિખ મૂર્તિ જેવો કુંજ-વિહારી, તેના પિતા જયકૃષ્ણદાસ, તેની પત્ની શાલિની અને તેમનું મિત્રમંડળ વગેરે દ્વારા ગુજરાતનો શિક્ષિત સમાજ, લેખકના ઉચ્ચ કટાક્ષોનો ભોગ થવા પૂરતો જ, અગ્રહી જાય છે.

પ્રસંગબોજના નવીન અને વૈવિધ્યમય છે. શુને હાથ કરવાની સરકારી નોકરોની કરામતો, ઝરખ સાથેની માનસિંગની મારામારી, જેલમાંથી છટકવાની તેની યુક્તિ, ચોરીના વિવિધ અનુભવો, વેશપલટા, ગાડાંની લૂંટ, ચાલતી આગગાડીમાંથી માલની ચોરી, હરિસિંગનું ખૂન, મંગીને દેવાતો મર્યાનો ધૂમાડો, તેજલનાં લગ્ન, મેળામાંથી તેજલનું અપહરણ, કુશીના પૂરમાં અંપલાવી, તરીનેજતું પ્રેમાયુગલ-વગેરે રોમાંચદારી ઘટનાઓ અહીં લેખકે ગૂંથી છે; તેથી વાર્તાપ્રવાહ સરસ રીતે અતિમાન રહે છે.

ગામે જેને ડાકણ કરાવી તે મંગી અંતે પોતાની જાતને ડાકણ માનતી થઇ જાય છે. એ કુરૂપ બનેલી મૂર્તિની હૃદયવિશ્લેષિ આમ વેડફાઇ જતી જોઈને વિદ્વાન પુરાતત્ત્વવિદોને તેમના અભ્યાસમાં રસ રહેતો નથી, અને માનવહૃદયનું એ ખંડેર તેમને વધારે મન્ય લાગે છે. વાર્તાના એ વેધક અંત જોટલો જ ગંભીર પ્રશ્ન શ્રી દેસાઈ છેલ્લે મૂકે છે—“પણ માનવજાતને સૌન્દર્યનો

ખપ ક્યાં છે ? દેહનાં અને હૃદયનાં સૌન્દર્યની નહિ તો આટલી આટલી રાખ બેઠે ખરી ?”

પુસ્તકને અંતે ‘આપણા ગુનેગારો’ વિશેના પોતાના વાચન અને અનુભવ પરથી લખેલા નિબંધમાં શ્રી દેસાઈએ ગુનેગાર ગણાતી કામે, ગુના કરવાની તેમની રીતો, તેમનાં હથિયારો, માત્ર ઠેકાણે પાડવાની તેમની વ્યવસ્થા, વગેરે વિગતોની રસપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે; અને તેમના સંસ્કારોમાં માનવ અંશ કેવી રીતે ખોલી બેઠે છે, તેમ જ સાચી સદ્ગુણભૂતિથી તેમનાં હૃદય કેવી રીતે છતી શકાય છે તે સમજાવ્યું છે. છેલ્લે શ્રી દેસાઈ સાચું જ કહે છે કે :
“આપણી માનવતા એ આપણું સાચું ધન.”

નાથાલાલ દવે

પરિચ્છાયાધિકા

બુદ્ધિપ્રકાશ-લેખસંગ્રહ, ભા ૧ (૧૮૫૪-૧૯૦૮) : સં. ન. જ. ત્રિવેદી, અ. મ. રાવળ (૧૯૪૧ : ગુજ. વર્ના. સોસાયટી, અમદાવાદ : રા. ૧).—જ્યારે સત્ત્વગુણી મામલતદાર ‘દેવમામલતદાર’ કહેવાતા; જ્યારે અંગેજી શાળામાં બહુનાર દક્ષિણી કુમારે રાજ ઘેર આવી નાહી નાંખવું પડતું; જ્યારે માસિકના લેખકને અપાતી એના અંગેનાં ભેટ-નક્કલ માટે એની અવસાનનોદ્ધમાં કાંડકા ભરીને ઉપકાર મનાતો (અને આ તો છે અસંખ્યમાનનાં ત્રણ જ, સાંભર્યાં તેમ નેધેલ, ઉદા-હરણો.) ત્યારના ગુજરાતી સાંસ્કારિક જીવનને પુનર્જીવિત કરતી આ સુમનસાલા યોજનાપૂર્વક તૈયાર કરી-કરાવીને સંગ્રહકો તેમ જ પ્રકાશક સંસ્થાએ, પ્રત્યેક સમજીને શ્રદ્ધાળુ જીર્ણોદ્ધારકને લાભદાયક પુણ્ય પોતાવું કહ્યું છે; કારણ, પોતાને અનુયાયીમાં ગણતા પ્રત્યેક સામાન્ય વાચક-ને પણ આમાં રસ પડ્યા વિના નહિ રહે. વળી, અનુયાયીઓમાંથી જ જોયા આ વિષયમાં આગળ વધવા શક્તિમાન છે તેમ જ હજી યુવાન છે (આ વય-સૂચક શબ્દ એટલા માટે કે વૃદ્ધો વરફાથી કેં યવાની આશા દવે હોય નહિ ને પ્રોટો તો કાઈ ને કાઈ કારણે આપણને નિરાશ કરી પજ ચૂક્યા છે.)—યુવાન છે, તેમણે આ સંગ્રહને આશાપૂર્ણ દિશાદર્શક ગણીને બુદ્ધિપ્રકાશનાં તેમ જ બીજાં સામયિકોનાં ધૂળ બાધર્થ

ને કાળનો ભોગ થયે જતાં દક્ષિણે (' વોલ્યુમ્સ' ને) પોતાનાં દિવસ-
રાત અર્થમાં એ ધર્મ ગણવે એમને તથા એ કૃતિમાં તૃપ્તિ પૂઠાની
રાત પેટીઓને લેસાડ, વિવેક ને શ્રમપૂર્વક બોલીબોલી તેમાંના સંસ્કાર-
ધનને કલામયરૂપે પ્રભ સમક્ષ મૂકવું એમને તેમ જ બેનમૂન બનશે
તેવા અવાચીન ગુજરાતનો સારકારિક ઇતિહાસગ્રંથ રચવા માંડવો
એમને; એ રીતે રીતે પૂરો કરવાની ફરજ તો વળી તેની થે પછીની
પેઢીને માથે રહેવાની છે.

શ્રામભાતા અને બીજાં કાવ્યો, કલાપીકૃત: સં, નવલરામ જ.
ત્રિવેદી (૧૯૩૮: જીવનલાલ અ. મહેતા, અમદાવાદ; તેર આના).
કલાપીનાં ૩૩ કાવ્યસુખનોને સુરચિપૂર્વક તેમ સવિવેક સમાવતી મૂલ્ય-
વતી સુખનમાલા એ મૂલ્ય કાવ્યોનું તો ખરું જ, ઉપરાંત કેટલીક માહિતી
પહેલી જવાર યોગ્ય રૂપે સંકલિત કે એકત્ર કે ગ્રંથસ્થ કરનાર કવિના
જીવનકવનવિષયક ઉપોદ્ધાતનું તેમ જ સંપાદકના વ્યાપક ને જીવતા-
નગતા વાચનનો માને પાને પરચો જતાવતા વિરલ માર્ગદર્શનરૂપ
વિવેચનનું પણ ખરું. સંગ્રહ કવિનાં પ્રેમેતર વિષયોના કવનના પ્રતિ-
નિધિરૂપ પણ બન્યો છે. એટલે એમનાં એ પ્રકારનાં પરિચિત કાવ્યોમાંનાં
સરલ પ્રકૃતિચિત્રો તથા કેટલાક ઝગઝગ માનવભાવોનાં ચમકતાં ચિત્રણોમાં-
થી મળતો આનન્દ આપણે અહીં ફરી એક વાર પામીએ છીએ. કાવ્ય-
નામો તથા પ્રથમ પંક્તિની વર્ણાનુક્રમણી છે એ સારું; સ્વીકારાયેલો
ક્રમ તો છાપ્યો નથી, પણ એ લખી લેવા યોગ્ય સ્થળે કોઈ પાતું પણ
નથી એ સુધારવા જેવું.

ઈશુ ખ્રિસ્ત: કિરોરલાલ ધ. મરાઠવાળા (નવજીવન પ્ર. મંદિર,
અમદાવાદ; ૬ આના) કર્તાની ૧૬ વર્ષ પરની કૃતિનું નવું સંસ્કરણ.
ગ્રંથિકાનાં સવાસોથી ચ એણાં પાનાંમાં જગવાન ઈશુના જીવન તથા
વાણીનો ઇડઝમકના લેરા વિનાની છતાં અનાકર્ષક નહિ એવી સૈદ્ધીમાં
પરિચય આપી ત્રીજા ખંડમાં એ ઉલ્લેખની સમાલોચના કરી છે. જગત-
ની એ મહાવિભૂતિઓમાંની એક વિશે લખતાં કર્તા એક વાર પણ
જિમ્લિલ નથી થયા ને સાદ્યન્ત તેમનું દર્શિબિન્દુ ગુણપૂર્ણક પુરિવાદીનું
રહ્યું છે. પરિણામે, મનોહર સૈદ્ધીનું 'ઈશુનું જલિદાન' (ને એ. મુન્દર
છતાં સ્વતંત્ર કૃતિ નથી) બાદ કરતાં, ઈશુ સરખા મહાત્મા વિશે સિદ્ધ
ગુજરાતીમાં તો આટલા સંક્ષેપમાં ને આટલા ચોવટભર્યા અભ્યાસથી

રચાયેલી બીજી કૃતિ નથી એમ જ કહેવું જોઈએ. જે જમાનો ધર્મવિરોધી ગણવામાં બડાઈ માને છે તેનાં કેટલાં સ્ત્રી-પુરુષો આમાંનો સંદેશ ખરા દિલથી ગ્રીયરો એ તો કાણ નહો; પણ જેઓ એ સંદેશ રચીગરવા તત્પર હોય તેમને તો ઇશુ ખ્રિસ્તનું પાનેપાનું આન્તર-જીવનવિકાસમાં બલપ્રદ અને જીર્વ્વ્રામી બનવા બહુ વાજવાની શક્તિ ધરાવે છે એમ ખુશીથી કહેવાય.

શ્રીઅરવિન્દ-દર્શને: સં. અંબાલાલ બા. પુરાણી (શ્રીઅર-વિન્દ કાર્યા. આર્ચુદ્; દસ આના).—આ નાના પુસ્તકની લાંબા વખતથી જરૂર હતી ને એ અંતે પૂરી પડી જોઈ સંતોષ થાય છે. અમે એવા સુશિક્ષિત માણસો જોયા છે જેઓ સામાન્ય રાજકીય નેતાનું માનસ કે તેની કામગીરી સમજવા પાછળ નેહલો શ્રમ લે છે તેથી અર્થો તો શું, પા બાગનો કે દરારા નેહલો શ્રમ પણ શ્રીઅરવિન્દ, પૂર્ણધોગ કે એમના શોડિયરીના આશ્રમનાં ધ્યેય પ્રવૃત્તિ આદિ સમજવા પાછળ નથી લેતા. એવા સર્વના દિલાર્થ અહીં દસ લખાણો બાપાંતરિતા કે પુનર્મુદ્રિત કરવામાં આવ્યાં છે. એમાંનાં જુદીજુદી દૃષ્ટિએ સૌથી મદદરવાનાં બે છે: ‘ભગવાનની એરણુ પર’ (શિશિરકુમાર મિત્ર) તથા ‘શ્રીઅરવિન્દની મુલાકાતે’ (દિલીપકુમાર રાય); પહેલામાં એ સિદ્ધ-યોગીશ્વરના ધ્યેય તથા કાર્યનું રસિક વિવેચન છે અને બીજામાં એમની નેહેનો કેટલોક રસિકતર વાર્તાલાપ છે. પ્રસંગોપાત્ત ઉમેરીએ કે એ બંને લેખોના પરિપૂરક તરીકે, પ્રસ્તુત વિષય પર જે લેખો ગ્રંથ વર્ષે પ્રસ્થાનમાં તથા બીજા ને ત્રીજા વર્ષે દરમ્યાન માનસીમાં (પૂર્ણસંખ્યા ૭ ને ૧૦) છપાયા હતા તે વંચારો તો વાંચનારને વિશેષ લાભ થયા વિના નહિ રહે.

જાતિ તથા સ્વનું ગામકું, બંને ઓલિવર ગોલ્ડસ્મિથકૃત: એમ. એ. સુરેયા, મુંબઈ (૧૯૩૬ તથા ૧૯૪૧; ૩. રા તથા ૨). —બંને સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી કાળીનાં રૂપાન્તર છે (બાપાન્તરો પણ કહેવાય કેમ કે રૂપાન્તરતા વિશેષતાઓની મુખ્યત્વે છે.) અને બંને સંતોષકારક રીતે થયાં છે. મોટાઈ કે પેસો મેળવવાને જ કસાય છે તે બાપાન્તર જુદાં, આની જેમ દિલના ખરા શોખથી યાય તે જુદાં. મૂળ અંગ્રેજી સદ્વિતની આ જાને કૃતિઓમાં, અંગ્રેજી કવિના હૃદય સાથે મુજરાતી કવિએ સાથેલા લાલ્લાતમની સાબિતી રચમે રચમે મળે છે અને તેથી બંને વારંવાર વાંચવી ગમે તેવી છે. રાચદિલી અને

ગૌરવવતી સરસતા, એ એ જે ગોઠડરિમથની કૃતિમાત્રના માતબર ગુણો તે આ બંને કાવ્યોમાં સારા પ્રમાણમાં હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ આશા રહે છે કે આ બાધાન્તરકતાને હાથે 'ધ દ્રાવેલર'નો આવો જ રસવાર અવતાર ગુજરાતમાં થોડા સમયમાં થશે.

શ્રી અગ્નિદસોહિતાઃ અષ્ટક ૩; વિ. ૧લો; મોતીલાલ ૨. થોડા (૧૯૩૬: શ્રી સયાજી સા. માળા, વડોદરા; ૩. ૧૧૧).—સને ૧૯૩૦માં આરંભાયેલા અગત્યના કામનો પાંચમો અન્ય, સાધણાધારે ચએલ બાધાન્તરરૂપે તથા એક અન્ય પારંપરિક ધર્માણુમાયી વિદ્વાનભિખિત, વિષયપૃથક્કરણાત્મક ને કેટલેક અંશે વિવેચનાત્મક, પ્રવેશક સહિત. આના અન્તભાગમાં ત્રણ મંડલ પૂરાં થઈ ચોથું શરૂ થાય છે. ગુજરાતીમાં સળંગ રૂપે આ પહેલો પ્રયાસ ને તેવા તરીકે ખોટો નહિ. લખાણનું સંદેહે દીકાપાત્ર અંગ તે એની અપ્રવાહિતા: “તમારા સદસ અન્યદેવાર્થમ પ્રદેય હો” (પૂ. ૩૨૩) જેવા દાખલા પરથી કે ‘આદિવ:’ એટલે ‘નભસકાશત્’ (પૂ. ૨૧૮) ને ‘ચન્દ્રરથા’ એટલે ‘સુવર્ણમય રથોપેત’ જેવા અર્થનમૂના પરથી વાચક સમજશે કે બાધાન્તર પૂરતા પ્રમાણમાં શિક્ષિતગમ્ય પણ નથી. આવાં (સંસ્કૃતના શબ્દો પદો ને વાક્યરચના પૂરતો પ્રમાણવિવેક ને ઔચિત્યવિવેક રાખ્યા વિના જેમાં વાપરી છે તેવાં) ઉદાહરણ એાછામાં એાધું એકાંતરે પાને તો નજરે ચડે જ એ ખેદકર નહિ? (પદપાઠમાં અવગ્રહને સ્થાને ગુજરાતી ‘દ’ છે તે અભળવાને મૂચવશે ને ભણીતાને, યથા-પ્રકૃતિ, ચીકવશે કે હસાવશે.) આ દીકા આર્થ પ્રજનો એક હિતમ અન્ય આપણને હિતમ ગુજરાતીમાં મળ્યો નથી એ હકીકત સૂચવવા કરી છે: બાકી મધ્યમ તરીકે બાધાન્તર ઠીક થયું છે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં નૈતિક દ્યેયો, કે. સૌન્ડરસકૃત: મંજુલાલ ૨. મજમુદાર (૧૯૪૦: શ્રી સયાજી-સા. માળા, વડોદરા; ૩. ૨-૩-૭).—હરખ ને શોક બંને કરાવે તેવાં પ.૦ પાનાંના ધ્યાનપાત્ર અન્ય. હરખ એટલા માટે કે હિન્દુ, દેશી, ચીન, તથા ચહુદી અને ગ્રીક પ્રભુઓની સંસ્કારિતાનાં કેટલાંક હિતમ સ્વરૂપોનો સવિસ્તર પરિચય આપતો—એક જ રચને ને સામર્થ્યપૂર્વક આપતો—આવો ખીલે બાધાન્તરઅન્ય પણ ગુજરાતીમાં નથી; ને શોક એટલા માટે કે તે-તે સંસ્કૃતિનો એ દરેકની મૂળ ભાષામાં અભ્યાસ કરી, તે-તે દેશોમાં પણ શક્ય હોય ત્યાં ભતે

જઈ પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવી, સ્વતંત્ર અન્ય લખનાર અન્યકારને ગુજરાત હજી ઉત્પન્ન કરી રાક્યું નથી. મૂળ અન્યકારે એ સર્વ પ્રબલ્યોની આર્થ-વાણી તથા ઈતર (ને તેમાં ખ્રિસ્તી, ઇસલામી તથા જરથોસ્તી પણ ખરા) ચિન્તનઅન્યોમાંથી છૂટથી અવતરણો કે સિદ્ધાંતસારાંશ આપ્યાં છે ને ક્યાંક સિદ્ધાંતોનું સામ્ય પણ સંસેપે દર્શાવ્યું છે. આ પ્રકારનું જ લખાણ અન્યમાં (ઉપક્રમ-ઉપસંહાર બાદ કરીએ તો) મુખ્યત્વે છે ને એ સર્વની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી-જેની સારા પાશ્ચાત્ય લેખકો પાસેથી હમેશાં આશા રાખીએ જ તે—એ અન્યનું વિશિષ્ટ અંગ છે. ભાષાન્તર એકંદરે સંતોષકારક કહેવાય ને એ સફળતા મૂળની સરળતાને પણ આભારી હશે એમ માનીએ છીએ. પણ કેટલાંક ટીકાયાત્ર રચાનો છે જ: પૃ. ૪૧૧મા પર ‘અર્લી ચર્ચ’ નું ‘પદેલાંના પ્રાર્થનામંદિર’ કે પૃ. ૯૯મા પરના ‘ફલાસિકલ’નું ‘સંસ્કૃત’ બરાબર નથી. આવા થોડા બીજા લખણ ઠાંકી રાકાય તેમ છે. ક્યાંક જોરવક્ષતિ થઈ છે—ઉદાહરણાર્થ, પૃ ૨૧૯મા પરનો ‘બડબડાટ.’ આવી તુટીઓ થોડીક વધુ કાળજી લીધી હોત તો નિવારી રાકાત. અસહ્ય બને એટલી બધી એ નથી એટલું પણ સાચે ઉમેરવું બેઠએ.

હુએનસાંગ: ડૉ. દેવેન્દ્ર ર. મજુદાર (વિ. સં. ૧૯૯૬: શ્રી સમાજ-સાહિત્યમાળા: ૩. ૧૧)—ઉચ્ચારણેદે જે ધવનચંગ પણ કહેવાય છે તે વિખ્યાત ચીના પ્રવાસીનું ગુજરાતીમાં પદેલું જ સવિસ્તર જીવનચરિત્ર તથા પ્રવાસવર્ણન. વિષયના છ—સાત સારા આકરઅન્યો પરથી કાળજી તથા યોગ્યતાપૂર્વક ઉપભવી કાઢેલા આ રસપ્રદ અન્યમાં જેમ આપણે એ ત્રિપ્ત ધર્મજિજ્ઞાસા, અથાક પ્રવાસપરાયણતા અને સુધીર અવલોકનશક્તિવાળા મહાન નરના વ્યક્તિત્વની પિછાન પામીએ છીએ તેમ તેરસો વર્ષ પરના એના સમકાલીન ભારતવર્ષનો—તેના ધર્મ ને સમાજનો, રાજ્યપ્રકરણ ને વિદ્યાસેવનનો—પણ પ્રત્યક્ષવત્ પરિચય પામીએ છીએ. અગત્યનાં વિરોધનામોની વણાનુંકમણી આપી હોત તો ચરિત્રની ઉપયોગિતા જરૂર વધત.

બીજી થોપરી, વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાની: (નવજીવન કાર્યા. અમદાવાદ; અઢી આના).—સરકારી વાચનમાળા મુખ્યત્વે નગરોની મધ્યમવર્ગીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પાડતી ને પ્રસંગોપાત્ત રાજ્યશક્તિ ખીલવતી; આગામી સરકારોની આ વધાઈથી વાચનમાળા સર્વાંશે

જેદૂમભૂરોની (એ પણ કદાચ આગામી) આમસંસ્કૃતિને પ્રતિબિંબે છે ને એના નવવિધાનને અનુરૂપ પરિમિત ક્ષેત્રની પણ સાચી રાષ્ટ્રભક્તિ ખીલવવા પ્રયત્ન છે. આ ખીજ ચોપડીનું તો એ ખાસ લક્ષણ છે કેમ કે ગામડાંનાં બાળકોમાં એવાં નીચલાં ધોરણોનું જ ભણતર વધારે ફેલાવાનું. લેખકોની અને સંપાદકોની આ વિલક્ષણ દષ્ટિ સમજી લઈએ એટલે પુરિતકા વિરો પ્રતિકૂળતાથી વધારે કહેવાપણું રહેતું નથી કેમ કે એ સ્વીકૃત પ્રકારનું કાર્ય તો તેમણે પૂરી સમજદારી, ચીવટ ને ખંતથી કર્યાનો સાક્ષી લગભગ દરેક પાઠ પૂરે છે. (કોઈ વાર ઉત્સાહનો અતિરેક થયો છે ખરો જેમ કે નવસારીનું રૂ કાંતવામાં શિખંડપુરી જમ્યાથી થ વધુ મળ હોવાનું પૃ. ૭૮મે લખ્યું છે તે લખવા ખાતર જ લખાઈ ગયું નથી ? પૃ. ૭૨મે 'નાહવાની ખૂળી' નદિ પણ 'નાહવાની મળ' ઉચિત છે. ૪૦મા પાઠમાં સુરુચિની જીણપ છે. એક ધર્મસંરચાપકની મહાનુભાવતા દર્શાવવા માટે ત્યાં લેવાયો છે તેના કરતાં જાધી રીતે વધારે સારો પ્રસંગ શોધીને વાપરી શકાયો ન હોત ?)

વિ. ઇ. વે.

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

ગુજ. વર્ના. સોસાયટી

સાહિત્યવિચાર: આનંદરા'કર બા. મુવ (૩૧. ૧).-સાહિત્ય અને વિવેચન બા. ૨: કેસવલાલ હ. મુવ (૩૧. ૧).-કવિચરિત, બા. ૨: કેસવલાલ કા. સાસ્ત્રી (૩૧. ૧).-માનવજીવનનો ઉપકોશ: અરોહ હર્ષ (આના ૭).-કૃષ્ણ: નરસિંહ સાહ (૭ આના).-ગામડાનું આરોગ્ય કેમ સુધરે ? કેસવલાલ પટેલ (૧૧ આનો).-સહશિક્ષણ: રણજિતભાઈ એમ. પટેલ (૧૧ આનો).-સોસાયટીનો ૧૯૩૬નો અહેવાલ.

નવજીવન પ્ર. મંદિર

વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા, ચોપડીઓ પહેલી, છઠી, સાતમી (આના બે, છ ને સાત).-ગામગોષ્ઠી: વિ. મ. કોઠારી, રા. ના. પટેલ. આમપંચાયત કાયદાને સગતા નિયમો (બે આના).

અન્ય પ્રકાશકો

જીવનનાં વહેણો: રસિકલાલ છા. પરીખ (યુગધર્મ અંકમાળા. મુંબઈ. રા. ૨૫).—કેરી: બાદરાયણ (જનરલ બુકડીપો. રા. ૧૫).
 પ્રભાત-નર્મદા: પતીલ (મગનલાલ ભ. પટેલ, અંકલેશ્વર, રા. ૨) ગીત-
 માધુરી: મનુ દેસાઈ, ભરૂચ (રા. ૧૧)—કાળચક્ર: ગોવિંદભાઈ અમીન,
 (આર. આર. રોકની ક. મુંબઈ. રા. ૧). સાહિત્યકલોલ પુ. ૩:
 આત્મારામ ના. ખાનસાહેબ; આ. પમી (વિરા એંડ કં. મુંબઈ; આના
 નવ). જીવનપ્રવાહ: ઇશ્વરભાઈ પટેલ (રા. ૧) પ્રતાપી પૂર્વજો:
 સં. રોક દેવચંદ દા. કુંડલાકર; પ્રતાપી પૂર્વજો: પુષ્પ બીજી સં.
 કુંજરશી ધ. સંપટ (આનંદ કાપા. ભાવનગર: દરેકનો રા. ૧૫).
 આકાશનાં કુલો: જ્યોત્સ્ના ચુકલ, સુરત (રા. ૧૫)—રૂપમતી: સુનીલાલ
 વ. શાહ (મનબંધુ કાપા. અમદાવાદ; રા. ૨)—The Student's
 English-Palya Dictionary: H. K. Kapadia; Re. 1.

મંદિરનો શંકનાહ

૧

૧ “એ તો હવે નોકરી કરે છે ને!” આવા ઉદ્ગારની—
 ‘માનસી’ના સંચાલક રા. વિજયરાય વિશેના એ ઉદ્ગારની—
 એથે બરાબરને એ વ્યક્તિની લાંબા વખતની પ્રવૃત્તિના કેટલાક
 પૈસાપાત્ર ઉત્તેજકોએ પોતાનું ‘માનસી’ને અપાત્ર ઉત્તેજન ટાળી
 નાંખ્યું છે. એવી રીતે કેટલાકે પત્રને પાંચ રૂપિયાની ખોટમાં
 તે કાંઈએ વીસપચીસની ખોટમાં નાહક હિતારવામાં ગૌરવ
 માન્યું છે; વળી એવા ઉત્તેજકો ય છે જેમની પાસે પાંચ રૂપિયા
 હંમેશા મોજૂદ હોવાના જ ને છતાં જેમણે અમને વારંવાર
 લવાજમની ઉધરાણી કરવાની ફરજ માડવામાં જ ઉત્તેજન
 નિજનું સાર્થક માન્યું છે.

૨. શિષ્ટ ગુજરાતી સમાજના એ વર્ગોની, તેમ જ એ
 સમાજના જે પૈસાદાર ને સંસ્કારીમાં અપતા-ગુજરાતીને પોતાની
 માતૃભાષા કહેવરાવતા-માણસોએ, આહક યવા કૃપા કરે એવી

અમારી કે મિત્રોની અરજને વારંવાર અવગણી છે તેમની જાણ માટે જાહેર કરવાનું કે રા. વિજયરાય કે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના યુનિવર્સિટી-પ્રોફેસર છે નહિ ને તેથી તેમનો માસિક દરમાથો રૂપિયા હજાર-બારસોનો પણ છે નહિ.

૩. ચાર વર્ષથી કરાયે જાય છે તેવી એ લેકચરની નોકરી એના કરનારને (એ વેળા જાહેર થયેલું જ તેમ) પહેલાં મદિને સો રૂપિયા આપતી ને હાલ એકસો ને વીસ આપે છે. એને અંગે ચતા છતર લાભો પણ સોઝા કલ્પતા હશે એવડા મોટા છે નહિ ને જે કે એ છે તેનો શક્ય તે વધુમાં વધુ ફિરસો (પગારનો તેમ એ ખીજીરીજી આવકનો) 'માનસી'ને મ્યાં ચારે વર્ષમાં મળ્યો છે.

૪. આવી સ્થિતિ જાણે કામગીરી બનવા બેઠી છે તે નૈતિક દૃષ્ટિએ ધષ્ટ નથી અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સહ્ય નથી. " તો પછી બંધ કરો તમારું માનસી. " એ તો છેલ્લો ઉપાય છે જ-છેલ્લો ને સહેલો. પણ એનો અમલ યથા પૂર્વે એ વાત સાબિત થવી જોઈશે : આ પત્ર દ્વારા યહું મુખ્ય કાર્ય, કેટલુંક તો એ જ કરે છે તેવું, એક અમલની ભારતીય ભાષામાં થવાની જરૂર નથી; અને, પત્રને હમણાં આવતી વાર્ષિક ખોટના માત્ર પાંચસો'ક રૂપિયા એક ધનવાન ભારતીય પ્રાન્તની વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ તથા રાજ્યોની તીજોરીઓ ને બે'કામાં નથી. એ બંને વાત નાસાબિત છે ત્યાં સુધી માનસી બંધ પાડવું અમારે નાકબૂલ છે.

૫. અત્યારનો કપરો દેરાકાળ અમારા ધ્યાન બહાર નથી; પણ તેનું કપરાપણું જો ખીજી અનેક ગુજરાતી હિંગાહીરીની આડે હજી ખરેખર આવ્યું નથી, તો એક જીવવાને પાત્ર, નિષાળ ગુજરાતી સાર્વકારિક પ્રવૃત્તિની આડે શી બાબત આવે ?

૬. એટલે આ વિષય એટલું જ ઠહીને સમેટીએ છીએ કે તમારી ને હજી અમારક કે અસહાયક મિત્રોની માતૃભાષા

ગુજરાતી છે એ બજારગપ ન હોય તો ‘માનસી’ને તમારાથી બનતી બધી આર્થિક સહાયતા આપો-આપો ને અપાવો.

૨

૭. ગતાંક પછીની આ વિશેષ મદદનો સાબાર સ્વીકાર કરીએ છીએ.

૧. રતનલાલ વિકુલદાસ ખાંડવાળા, સુરત	૩. ૨૫
„ હોટાલાલ કેશવજી, મુંબઈ	„ ૧૦
„ ત્રિકમજી મનજી, આફ્રિકાવાળા	„ ૩
„ એક સરસ્વતીસેવક	„ ૧૦
	<u>૩. ૪૮</u>

૮. ખેંચાતી ખેટનો ચોક્કસ આંકડો એ ૧૯૪૧માં ૩. ૫૬૭-૦-૬ હતો; તેમાં આ (જુન ૧૯૪૧ના) અંકનો (વી.પી.નો વગેરે બધો) ખર્ચ ઉમેરાતાં એ આંકડો ૩. ૭૫૦) ને ૩. ૮૦૦)ની વચ્ચે ક્યાંક ઊભાં ખાતો માલુમ પડશે.

૯. ૧૯૪૧નું લવાજમ મેળવવા વી. પી. ગતાંકનાં સંબંધગવણાત નહોતાં ચયાં તે આનાં થશે. એમાંથી જેટલાં સ્વીકારાશે તેની આવક ઉપલા આંકડાને એટલો ઓછો બનાવશે. ત્યાર પછી પણ ૧૯૪૧ના બાકીના બે (સપ્ટે. તથા ડિસેમ્બરના) અંકોનો ખર્ચ ચડવાનો છે એ વાત ડોઈ ન બૂલે.

૧૦. દરમ્યાન, બહાર કરેલું તે સુખ્ય, આ અંકની સાથે બેટપુસ્તક (માત્ર માહકોને તથા મણતર સહાયકોને) ઝડપેદ-કાલનાં જીવન અને સર્જકૃતિ રવાને કર્યું છે તે સંબાળી લેવું. ભાવનગર ૧-૬-૪૧.

પ્રગટ થઈ ગયો છે.

ઋગ્વેદકાલનાં

જીવન અને સંસ્કૃતિ

કવિ

આ. વિજયરાય કલ્યાણુરાય વેદ

આર્યપ્રજ્ઞ એટલે સંસ્કૃતિઓની એક મહાન વિધાયક
પ્રજ્ઞ. તેને વિશેનો આ ગ્રન્થ નામે બારેખમ તેટલો જ
ધણે રથણે નિરૂપણે ગ્સમય છે. કિંમત ૩. બે.
૧૯૪૧ના 'માનસી'—પ્રાદેશને એટલે તરીકે.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ: મુંબઈ ૨.

માનસી

સર્જન અને ચિન્તાનની અંધગ્રેણી

વર્ષ ૬ : અંક ૩

સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૧

પૂર્ણસંખ્યા

૨૩૧

મહાશયન સ્થાન

આનંદ પ્રેસ : સ્ટેશન રોડ : સાવનગર

તમારા જન, માણ્ય અને
 મિલકતની સલામતી માટે
 'ઈન્ડીઅન ગ્લોબ' ની
 વિમાની પોલીસી સંપૂર્ણ
 પ્રકારની ગેરંટી છે.

વિમાનું તમામ
 પ્રકારનું કામકાજ
 100% સ્વદેશી
 અને
 સફર
 ઝ

ધી ઈન્ડીઅન ગ્લોબ ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી.

સુરત પ્રાંચ
 ૬-૧૫૫, સુરત

૩૧૫/૩૨૧ દોનબી રોડ
 ૩૮, સુરત

અમદાવાદ પ્રાંચ
 દનેશી બીકામિ ક્લાસ રોડ

શાખા અને એજન્સી આદીસો અગત્યના ફોન સંપર્કમાં છે.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કું.

સેલીંગ એજન્ટસ

ધી એસોશિએટેડ સીમેન્ટ કંપનીઝ
લીમીટેડ

લોખંડ, હાઈવેર, બ્રાસવેર, ઓઇલ પેન્ટસ કલરના વેચારી

૨૧-૨૨, સી. પી. રોડ રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨

પાણી નેટલું 'અ-મૂલ્ય' છતાં પાણીને
મૂલ્યે વેચાય છે.

શું ?

મનન અને મનતંબો

લેખક

રતનલાલ વિકુલદાસ ખાંડવાલા

કોણ કહે છે ?

બરોડા કોલેજના પ્રોફેસર કેશવલાલ દિગ્ગતરામ કામદાર
પુસ્તક માટે અભિપ્રાય આપતાં લખે છે કે:—

"ચર્ચામાં લીધેલા વિષયો રાષ્ટ્રીય મહત્વના છે તેથી તેમના
હકલના માર્ગો આપે જે દર્શાવ્યા છે તે વાંચતાં ખરેખર આનંદ
થાય છે. તે ઉપાયો ગુજરાત મહાગુજરાતની જનતાને ચોક્કસ માર્ગ-
દર્શક થશે. પુસ્તકનો રૂપરંગ સુંદર છે અને વસ્તુના પ્રમાણમાં
તેની આડ આના કિંમત તો પાણીના નેટલી 'અ-મૂલ્ય' કહેવાય."

સહકારી વીમા પદ્ધતિની એક વધારે ફેલો

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રોજ પૂરી થયેલી મુદતે કરવામાં આવેલી બીજી મૂલ્ય-આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પરિણામે, ધ બોમ્બે કોઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'બોનસ' જાહેર કર્યું છે.

આખી જિંદગીની પોલિસી પર દર હજારે રૂ. ૪૫
'એન્ડાઉમેન્ટ'ની " " " " " ૩૩

અમારી વિશેષતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા બે લાખ કરતાં વધુ વધુ રકમની લાભીનગીરી મૂકેલી છે.
૨. નાણાસેકશનની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રહે છે.
૩. દર સરતા છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં પોલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા હિસાબ-તપાસણી થાય છે.

સહકારી મંડળીઓને
ખાસ સગવડ આપવામાં આવે છે
વિગત માટે લખો
છ. એલ. દેસાઈ, બી. એ.
મેનેજર

ધી કો-ઓ પેરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ
કંપની લિમિટેડ

સર દિરેક્ટરા મહિતા રોડ, કોલ, મુંબઈ

થોડાંક તાજાં સાહિત્ય-સુમનો

સાહિત્ય કુંજની નવી કુલ છાયા
શ્રી અરેશ્વર ક્ષામજી ખજરદારની કૃતિઓ

કલ્યાણિકા

બક્ત હૃદયની આરઝૂ અને આત્મ-
નિવેદનથી છલકાતાં અને સર્જનશૂની
સમસ્યાઓનાં રહસ્ય બિદેશતાં, મુગ્ધ
લોકપ્રિય ઢાળોમાં રચાયેલાં બાવવાં
કાવ્યો અને બજનોનો તદ્દન નવો સંગ્રહ

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેના દીપ્પણ સાથે
મુંદર રૂપરંગ જી મૂલ્ય રૂ. બે

રાષ્ટ્રિકા

રાષ્ટ્રીય વ્યાવનાથી તરબોળ, ભાવ અને બાધાની
બાબકભર્યા તદ્દન નવાં ગીતોનો પ્રાણવાન સંગ્રહ
છપાય છે. તા. ૧૫ દિસેમ્બર સુધીમાં બહાર પડશે.

દર્શનિકા

જ્ઞાન અને મૃત્યુનાં રહસ્યો સમજાવતું
બક્તિ અને તત્ત્વચિંતનથી ભરપૂર અને
છતાં તેટલું જ રોચક અને હૃદયસ્પર્શી
સરસ શૈલીમાં રચાયેલું મોટું સળંગ કાવ્ય

નવી આવૃત્તિ ૧૯૪૦ : મૂલ્ય રૂ. ત્રણ
એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની
જી ક સે લ ર્સ, મું બ ઇ, નં. ૨

ધ ડોનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેંકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ
મુંબઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૯૮૧
તારતું સરનામું : “ હાબ્રાસ ”

કલ્યાણની જાંચી જાતની ટેબલ ઇટેલ
અને સાત પાટીનો જાંચા પ્રકારનો
ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

ઓરીએન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૮

લાલ માટી-ખત-રખલ સ્ટોન્સ-મુરમ

ખડી-રેતી વગેરે કિશાયત ભાવે ઉત્તમ

માલ સમયસર પૂરો પાડનાર

અમારી સ્પેશીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક કટીંગ અને એક્સકેવેશન

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાનાં સર્જનો

છેલ્લો ફાલ

પ્રવાહી તેટલી જ પહેલદાર શેલીમાં
કુશળ રાખ્દશિલ્પીની કલમે લખાયલી
રસ, રહસ્ય અને રંગભરી વૈવિધ્ય
અને વારતવિક્રતાથી છતકાતી વીસ
વાર્તાઓ અને બાર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ જુ મૂલ્ય રૂ. ત્રણ

મીઠી નજરે

સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગભૂમિ અને નૃત્યકલા
વિષયક વિશદ વિવેચનો સાહિત્ય અને કલા શ્રવણનાં
સંસ્મરણો અને પ્રાસંગિક કાવ્યોને સંગ્રહ
સંપાદક : શ્રી વિ. ક. વૈદના

‘હળવી કલમે’ શીર્ષક આશુખ સાથે

‘કલામય મુદ્રણ જુ મૂલ્ય રૂ. બે

રંગલીલા

શ્રી નટવરલાલ પંડ્યા, રમણલાલ નીલકંઠ, ભગીરદાર
જયોતીન્દ્રદેવે, ધનસુખલાલ મહેતા અને ચન્દ્રવદન મહેતા

આ છ લેખકોનાં હારયરસિક લખાણોમાંથી

સુંદર પ્રસંગો ઊંચકી લઈ તેમની એક

ખીળ સાથે ભાતીગળ ગૂંથણી કરેલું

રચેલું હારયરસથી છલકાતું પ્રદર્શન :

સુંદર રૂપરંગ જુ મૂલ્ય ચોદ આના

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ ર

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference-book.

Free on Request :

ROY & COMPANY.

PRINCESS STREET BOMBAY 2

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TAFEL

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

ખહાર પડી ચૂકી છે

ગુજરાતી ભાષાના પહેલા આકરમંથની નવી આવૃત્તિ

વિશ્વદર્શન (૧૯૪૧-૪૨)

૬૦૦ પાનાં. દ્વિતીય ભેદકેટ. મૂલ્ય રૂ. ૫-૦-૦ (રૂપાલ ખર્ચ સાથે)

આ આવૃત્તિની વિશિષ્ટતાઓ

આખા પુસ્તકને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલ છે.

દરેક વિભાગમાં પુષ્કળ નવીન વિગતો ઉમેરવામાં આવેલ છે.

વેપારનું વાર્ષિક અવલોકન જાણીતા લેખક શ્રી. કુંગરશી સંપટે ખાસ લખેલ છે.

અઘતન આંકડાઓ મળી શક્યા તેટલા મુકવામાં આવ્યા છે.

ચરિતાવલિ વિભાગમાં નવાં ચરિત્રો ઉમેરવામાં આવ્યા છે. જૂનાં ઘણાંખરાં ફરીથી નવેસરથી લખવામાં આવ્યાં છે.

યુદ્ધ ચરિતાવલિ ખાસ ઉમેરવામાં આવેલ છે.

યુદ્ધના અંગે કાગળોની સખત મોંઘવારીને લઈને થોડી જ નકલો છપાવેલ છે.

હિંદની અને વિશ્વની અવનવી માહિતી આપતો આ મંથ તમે અવશ્ય વસાવી લેના લખો.

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર, બી. એ.

વાંકાનેર (કાઠિયાવાડ)

અઠાવીશ અપૂર્વ વિવેચનનિબંધો

વિવેચના

કતી

પ્રા. વિષ્ણુભસાદ ૨. ત્રિવેદી 'એમ. એ.

“હૃદય, બુદ્ધિ અને દર્શનશક્તિને જે વિષયે દલાવી મૂક્યાં હોય તે જ વિષયનો સ્વાનુભવ” વિવેચના ‘માં લેખરૂપ થશે છે. લેખ-લેખનાં પ્રેરક કારણ જુદાં હોવાથી શૈલીનું ‘વૈવિધ્ય-લેખરૂપનું ‘વૈવિધ્ય સદાજ બન્યું છે; છતાં સૌનું કારણ એક જ હોત તો પણ શૈલીવૈવિધ્ય અવરય આવત, કારણ કે કલાની એકરૂપતા, એકતાનતા આ વિવેચકને મતે રસસૂત્રિની કરનાર છે અને કલા જીવનનું બળ છે.” પ્રા. મનરાય મુ. દેસાઈ: (‘કલનું અંશરૂપ વાક્યમય)

પાકું પૂઠું : ઉંચા ડાગળ : ૩ અઢી

સોલ એન્ડ : ગુર્જર અંધરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરોડ : અંમદાવાદ

વિષયદર્શન

વર્ષ ૬, અન્યાંક ૩

સપ્ટ. '૪૧: (પ્રકટ, નવે. '૪૧)

સંજ્ઞાન અને નિબંધો

સરસ્વતીકંઠાભરણુ: સૈઈ સ્વર્ગે (મીતાંજલિમાધી) ...	૨૦૧
ગંગાજને પુણ્યપગલે (પ્રતાપવર્ણન)	
પ્રા. હીરાલાલ ગોહીવાળા ...	૨૦૩
પૂર્ણાહુતિ (એકાંકી નાટક)	
ધનસુખસાલ દૃ. મહેતા ...	૨૨૨
પરિભાષાના પ્રદેશમાં (શાસ્ત્રીય ચર્ચા)	
વિમુક્ત વી. હેમાણી ...	૨૩૬
વાસરિકા	
વિ. ક. વૈ. ...	૨૪૪
વિનોદકાન્ત, વિદ્યાર્થીઓના દષ્ટિએ	
વિનિધ લેખકો ...	૨૬૬

નિક્ષેપ

પ્રભાતનમદા

પ્રા. વિણ્ણપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી ... ૨૭૦

પુલસ્તીકથારો

ધનસુખસાલ દૃ. મહેતા ... ૨૭૬

હાસ્યકાર ન્યોતિન્દ્ર ('રંગતરંગ' ભા. ૨-૪)

પ્રા. મજરાય મુ. દેસાઈ	૨૮૭
પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર	૨૬૪

દેવનિ

૧૪મું આદિત્યસંમેલન

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૨૬૬
નાટક અને રંગભૂમિ ('ન્ય સોમનાથ' નૃત્યનાટિકા)								
"મ."	૩૦૨
ભોતિકશાસ્ત્ર (સર પ્ર. ચં. રામનો ચંદ્રમહોત્સવ)								
ભ. ક. વે.	૩૦૮
મંદિરનો ઘંટનાદ	૩૧૩

માનસી મંથમેલી: સંચાલક વિજયરાય; ક. વૈધ, દરજી મહોલ્લો, નાનપરા; સુરત. લિવાજમ: ર. ૫); દેસાવર, ર. ૬); ૧૨૬ ર. ૧૧. શાખાઓ: (૧) મુખાઈ, મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠીની-કં. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ; (૨) સુરત, પ્રતાપ પ્રેસ, કમ્પીઝ, (૩) વડોદરા, પ્રા. ગોવિંદલાલ દ. બટ્ટા, સિયાપુરા; (૪) પોરબંદર, શા. દામોદર કેશવજી મદ, પોરબંદર એલિસ રોડ.

‘પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર’ પૂર્તિ

જીવનસોધન: કિયોરલાલ ધ. મસારવાળા (આ. ૩૭; રા. ૧૧).-
હિન્દ કૃષ્ણરાજ્ય: ગાંધીજી (આ. ૨૭; રા. ૦૫).

અજસ્ર સહસ્રવિધ-ચરિતાર્થતાય,
જેથા તુચ્છ આચારેર મરુવાહુરાશિ
વિચારેર સ્તોતઃપથ ફેલે નામ આસિ
યૌરુગેરે કરેનિ રતધા, નિત્ય જેથા
તુમિ સર્વ કર્મ ચિન્તા આનન્દેર મેતા
નિજ હરતે નિર્દય આધાત કરિ પિતઃ

ભારતેર સેષ સ્વર્ગે કર જનમરિત,

જ્યાં મન ભયથી રહિત છે, અને મસ્તક લાથું રખાય છે;

જ્યાં જ્ઞાનને મુક્તિ છે;

જ્યાં સંકુચિત સાસારિક દિવાલોથી હુનિયાંના કકડા થયેલા નથી;

જ્યાં સત્યના ગાલીશમાંથી રાબડો બહાર આવે છે;

જ્યાં અવિરત પ્રયત્ન પૂર્ણતા તરફ પોતાના હાથ લાંબાવે છે;

જ્યાં વિચારસક્રિયું નિર્મલ અશ્લુ નિષ્કલ ટેવના શુદ્ધ રણરેતીમાં
લુપ્ત થયેલ નથી;

જ્યાં તારા વડે મન નિરંતર વિસ્તરતા વિચારમાં અને કર્મમાં આગળ
દોરાય છે.

એ મોહાના સ્વર્ગમાં, એ મારા પિતા ! મારા દેશને ભ્રમત્ થવા દે. ૧

૧. બાધાન્તર્યુ' ૫. રણમું; ભેદણી વગેરે ત્યાં છે તેમ રાખ્યું છે.

ગંગાજને પુણ્યપગલે

ગો. સુ. ખ. ની યાત્રા

૬ રક્ષારથી હુપીકેશ અને હુપીકેશથી લક્ષમણજીલા ગંગાજીને કિનારે
કિનારે જતાં મનુષ્યહૃદય કેવી જિમિંઓ અનુભવવું હશે ? નદીને
કિનારે કિનારે આગળ ને આગળ ચાલ્યા જ જઈએ; નદીના મૂળની
શોધમાં હિમાચલની ધારમાળાઓ ઓળંગતાં જાંચે ને જાંચે ચઢ્યા
કરીએ અને કાઠ ધન્ય ધડીએ પ્રભાતનાં દિરણોમાં સ્નાન કરી રહેલા
ધવલ લિમ્પુજનું દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈએ—આવાં સ્વમાં અનેક યાત્રી-
ઓએ મંગાજીને કિનારે ચાલતાં ચાલતાં સેવ્યાં હશે, એએક વર્ષ
પર જ્યારે લક્ષમણજીલા સુધી જઈ ત્યાંથી સંજોગવશાત્ પાછા ફરવાની
ધડી આવી ત્યારે મનમાં ધણો રંજ થયો અને એ અધૂરી રહેલી
આશા એક દિવસ, વહેલામાં વહેલી તકે, પૂરી કરવી એવી મન સાથે
ગાંઠ વાળી.

એ ધડી આવી ગયા ઉનાજાને એક પુરપટિવસે.

મંગોત્રી અને જમુનોત્રીનાં બે ધામો, અથવા બદ્રીનાથ અને કેદાર-
નાથનાં બે ધામો, અથવા એ ચાર અને પાંચમું બદ્રી-કેદારને રસ્તે
આવતું ટુંગનાથ-એ પાંચધામોની યાત્રા કરવી એ ભાવિક હિંદુઓનું-

૧ સુરતની એમ. ટી. બી. કોલેજના ભારતીય વિદ્યાર્મંડળના આશ્રયે લેખકે તા. ૨૬-૭-૩૧ ને રોજ આપેલું ભાષણ, થોડા ઉમેરા સાથે.

અજસ્ર સહસ્રવિધ-ચરિતાર્થતાય,
જેથા તુચ્છ આચારેર મરુવાલુરાશિ
વિચારેર સ્તોતઃપથ ફેલે નાહ આસિ
પૌરુષેરે કરેનિ શતધા, નિત્ય જેથા
તુમિ સર્વ કર્મ ચિન્તા આનન્દેર નેતા
નિજ હસ્તે નિર્દય આધાત કરિ પિતઃ

ભારતે'ર સેધ સ્વર્ગે કર જાગરિત.

જ્યાં મન જાયથી રહિત છે, અને મસ્તક ઊંચું રખાય છે;

જ્યાં જ્ઞાનને મુક્તિ છે;

જ્યાં સંકુચિત સામાજિક દિપાલોથી હુનિયાંના કકડા થયેલા નથી;

જ્યાં સત્યના ગાંભીર્યમાંથી રાબદો બહાર આવે છે;

જ્યાં અવિરત પ્રયત્ન પૂર્ણતા તરફ પોતાના હાથ લાંબાવે છે;

જ્યાં વિચારરાહિતનું નિર્મલ અરણ્ય નિર્જલ દેવતા શુષ્ક રણરેતીમાં
તુલ્ય થયેલ નથી;

જ્યાં તારા વડે મન નિરંતર વિસ્તરતા વિચારમાં અને કર્મમાં આગળ
દોરાય છે.

એ મોક્ષના સ્વર્ગમાં, એ મારા પિતા ! મારા દેશને જાગૃત્ થવા દે. ૧

૧. બાયાન્તરનું પૃ. ૨૭૫; નેહણી વગેરે ત્યાં છે તેમજ રાષ્ટ્રકું છે.

ગંગાજીને પુણ્યપગલે^૧

ગો સુ ખ ની યા ત્રાં

૨૬૨૪થી હપીકેશ અને હપીકેશથી લક્ષ્મણજીલા ગંગાજીને કિનારે કિનારે જતાં મનુષ્યહૃદય કેવી જિમ્મિઓ અનુભવતું હશે? નદીને કિનારે કિનારે આગળ ને આગળ ચાલ્યા જ જઈએ; નદીના મૂળની શોધમાં હિમાચલની ધારમાળાઓ ઓળંગતાં જાયે ને જાયે ચઢ્યા કરીએ અને ઠાઠ ધન્ય ધડીએ પ્રભાતનાં કિરણોમાં સ્નાન કરી રહેલા ધવલ દિમપુજતું દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈએ—આવાં સ્વમાં અનેક યાત્રીઓએ ગંગાજીને કિનારે ચાલતાં ચાલતાં સેવ્યાં હશે. બેએક વર્ષ પર બ્યારે લક્ષ્મણજીલા સુધી જઈ ત્યાંથી સંજોગવશાત્ પાછા ફરવાની ધડી આવી ત્યારે મનમાં ધણો રંજ થયો અને એ અધૂરી રહેલી આશા એક દિવસ, વહેલામાં વહેલી તકે, પૂરી કરવી એવી મન સાથે ગાંઠ વાળી.

એ ધડી આવી ગયા ઉનાળાને એક પુણ્યદિવસે.

ગંગોત્રી અને જમુનોત્રીનાં બે ધામે, અથવા બદ્રીનાથ અને કેદારનાથનાં બે ધામે, અથવા એ ચાર અને પાંચમું બદ્રી-કેદારને રસ્તે આવતું ટુંગનાથ—એ પાંચધામેની યાત્રા કરવી એ ભાવિક હિંદુઓનું—

૧ સૂરતની એમ. ટી. બી. કોલેજના ભારતીય વિદ્યામંડળના આશ્રયે લેખકે તા. ૨૬-૭-૩૧ ને રોજ આપેલું લાખણ, થોડા ઉમેરા સાથે.

ધણી વેળા સ્વપ્ન રહેવા જ સર્જનનું-સ્વપ્ન હોય છે. આ પાંચે ધામે આવ્યાં છે. સંયુક્ત પ્રાંતને ઇશાન ખૂણે, નકશામાં તિબ્બતની નીચે, ટિબી-ગઢવાલના દેશી અને બ્રિટિશ પ્રદેશમાં. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કરવા અને સામ્રાજ્યની ઊંડી ગએલી જડને પોતાના લોકોનું ખાતર આપી મજબૂત બનાવવા આ પ્રદેશમાંથી ગઢવાલી સેનિકા બચ છે. અને આ જ પ્રદેશમાં પ્રખ્યાત આસમતી ચોખા પાકે છે. અનેક પુણ્ય-ધામેનો આ પ્રદેશ પ્રાચીન આર્ય-સંસ્કૃતિના મંરકારોથી રંગાયેલો છે. પૌરાણિક દેવકથાઓ અને કાવ્યની પશ્ચાદ્ભૂમિ જેવા આ પ્રદેશ. પાંચ નદીઓ એમાં ધસેને વહે છે-હાથની આંગળીઓ જેવી : ડાબેથી જમણે જતાં જમુના, જહલી, ભાગીરથી, મન્દાકિની અને અલકનન્દા. સૌથી પશ્ચિમે જમુના. પછી ગંગા-ગોમુખ અને ગંગોત્રી આગળ ભાગીરથીને નામે ઓળખાતાં, દૂરદૂરથી આવતી નાનકડી જહલીને ભેરવ ધાટી આગળ મળી, આગળ વધી પવિત્ર દેવપ્રયાગ આગળ મન્દાકિની સાથે જોડાઈ ગંગાજી બનતાં, કદીક જમુનાની પાસે આવતાં, કદીક દૂર જતાં, આખરે છૂટાં પડી, કટલાં ય અનુભવો મેળવી, કાંઈક ઇતિહાસ રચી, છેક પ્રયાગ આગળ જમુનાનાં જળ સાથે બળી જતાં. એમની પૂર્વે, કાલિદાસના મેઘદૂતમાં ઉત્તરમેઘમાં ગવાયેલી મન્દાકિની અને એથી ય પૂર્વમાં અલકાપુરીનાં મીઠાં રમરણે કરાવતી રમણીય અલકનન્દા.

આ નદીઓનાં મૂળ શોધવા જતાં પ્રાચીનકાળના ઋષિમુનિઓએ કાંઈ કાંઈ દર્પની લાગણીઓ અને રામાંચ અનુભવ્યાં હશે. એ રામાંચ-ને જાણે મૂર્ત સ્વરૂપ આપતાં હોય એવાં આમાંની ચાર મુખ્ય નદીનાં મુખ પાસે આવેલાં ચાર પવિત્ર ધામે-જમુનોત્રી, ગંગોત્રી, હદારનાથ અને જદીનાથ. એમાં આપણા ગૂજરાત બહુ સૌથી જાણીતું અલકનન્દાના મુખ પાસે આવેલું જદીનાથનું વૈષ્ણવધામ-આખે રસ્તે અને જદીનાથથી આગળ વસુધારા જતાં પણ પૃથ્વીના વૈભવનું માન કરાવતું. અંગે બરમ લગાડી વેરામી જેવું બની જાણે સૃષ્ટિને છેડે

ખડું હોય એવું કેદારનાથજીનું શિવમંદિર ખીજે નંજરે આવે. દરવર્ષે બદ્રી-કેદાર જનારા હજારો યાત્રાળુઓનો દસમો ભાગ પણ ગંગોત્રી-જમુનોત્રી નહિ જતો હોય. આ તરફનો રસ્તો વધારે કઠણ છે-ખાડા-રેકરાવાળો, પથરાળો કે ઠાંદવિયો. કેટલેક રથજે તો પાકી સડક પણ નથી મળતી; ફક્ત પગદંડી જ હોય છે. ચઢાણ એકંદરે વધારે અધકું છે અને વરસાદ, કરાં અને જરફતું જોર પણ અહીં વધારે છે. સુખ-સગવડ પણ અહીં, બદ્રી-કેદાર તરફ મળે છે તેમાં નહિ. રસ્તે તાણું દૂધ મળે અને ચટ્ટી કે ધર્મશાળા પર પહોંચી ત્યારે દાળ, ચોખ્ખા, ધણેનો ભોટ, બટાટા અને રાંધવાનાં વાસણ મળે એટલેથી જ ચલાવવાનું. ચટ્ટીઓ-પહાડી દુકાનદારોની ખાનગી ધર્મશાળાઓ-અને જાણીતા કંમલીવાળા બાવાની ધર્મશાળાઓ પંજી અહીં દૂર દૂર પાંચ-છ માઇલને અંતરે આવેલી હોય છે. ગંગોત્રીમાં હવે તો મોટી ધર્મશાળા અને-હિનાળાના દિવસોમાં-સારું જેવું જમર જતોઓને દેખાય છે. પણ કહે છે કે કેટલાંક વર્ષો પહેલાં આમાંનું કાંઈ નહોતું અને દર્શન કરીને જ જતોઓને અહીંથી પાછા ફરવું પડતું.

જિયાપમાં, કેદાર સૌથી ઊંચું છે-સમુદ્રની સપાટીથી ૧૧,૫૮૦ ફીટની ઊંચાઈએ. પછી બદ્રીનાથ-૧૦,૪૮૦ ફીટ. પછી ગંગોત્રી ૧૦,૦૦૦ ફીટ અને જમુનોત્રી ૯૯૦૦ ફીટ. બદ્રીનાથની આગળ વસુધારા સુધી જાયો તો અગિયારેક હજાર ફીટ સુધી પહોંચો. ગંગોત્રીથી આગળ અઢારેક માઇલ ગંગાજીનું મૂળ શોધતાં ગોમુખ સુધી પહોંચી જાયો તો ૧૩,૫૦૦ ફીટ સુધી જઈ શકો. પણ ત્યાં તો કોઈક જ જાય છે.

દર હિનાળે હજારો યાત્રાળુઓ આ ધામોની જત્રા કરવા હરદ્વારથી કે મસૂરીથી તીઠળા પડે છે. કોઈ કોઈ હરદ્વારથી દેવપ્રયાગ કે ટિટી કે શ્રીનગર સુધી મોટરગસમાં જઈ પછી જત્રા શરૂ કરે છે-દૂડી(ડોળા)માં કે કંડી(ટોપલી)માં કે પગપાળો. સૈદાઓથી યાત્રાળુઓ-આબાલવૃદ્ધ, સ્ત્રી અને પુરુષ સૌ-નદીને કિનારે કિનારે

આ ચારસો પાંચસો માઇલની જત્રા કરી રહ્યાં છે. આત્મોડા થઇ બસોએક માઇલ કાપી, ૧૫,૦૦૦ શીટ્થી ચ ઉપર ચઢી, અથવા ગંગોત્રી પાસે તેલંગ થઇને તિબ્બતમાં કપરો માર્ગ કાપી માનસસરોવર અને કૈલાસની જત્રા કરનારાં જત્રીઓની સંખ્યા બહુ ઘોડી હોય છે. એ જત્રા આ બદ્મી-કેદાર વગેરેની જત્રા કરતાં ઘણી વધારે અધરી ગણાય છે.

રમતિયાળ ગંગાનું સ્વપ્ન

મારું સ્વપ્ન તો રમી રહ્યું હતું ગંગાજીની આસપાસ : જ્યે કિનારે ભારતવર્ષની જાણે અડધી સંસ્કૃતિ સમાઇ છે એવાં, ધર્મ-ધોધાર વેપારનો માર્ગ બનેલાં, ભારતભૂમિને રસાળ અને સમૃદ્ધ બનાવતાં, કરોડો મનુષ્યને જીવનનાં પાણી પાતાં વિશાળ અને ગંભીર ગંગાજી નહિ, પણ અંતરમાં રહેલી અનુપમ શક્તિનું જાન કરાવતી જોખનધેણી, રમતિયાળ કન્યકા ગંગા-કન્યા અને માતા, ગંગામૈયા. મારું અંતર તલસી રહ્યું હતું એના અંતરને ઓળખવાને, એની સાથે મરતી કરવાને.

વાંકાચૂકો થતો જીઓનીઓ માર્ગ ગંગા-માગીરથી સાથે જોલ કરતો ઠંક ગંગોત્રી સુધી ચાલ્યો જતો. કદીક નદીની ધોર ગર્જનાથી વાતાવરણ ગર્જી ઉઠતું. સ્વપ્નમાં પણ એના પડલા સંભળાતા. કદીક એનું હૃદય અત્યંત સમીપમાં ધડકતું-કદીક દૂર દૂરથી એનો સ્વર બહુ જ આછા, ધીમા શબ્દોમાં હૃદયને બોલાવતો. કોઇ વેળા એ બહુ દૂર ચાલી જતી, અદૃશ્ય થઈ જતી, છતાં ચ અંતર્યક્ષુ આગળ જાણે પ્રત્યક્ષ બડી હોય એમ લાગતું અને આત્મા આત્માને પુકારી ઉઠતો :

તુમિ જાછો, જામ આછિ ।

પર્વતો અને નદીઓ અને વૃક્ષો પોતાનું અંતર એકદમ બોલતાં નથી. એની તજેડીઓમાં કે કિનારે કે છાયામાં રમતા સૌ કોઇ સાથે ગમે ત્યારે પુલ્કે દિલે વાતો કરતાં એ અચકાય છે. સાધનાને અંતે

કોઈ ધન્ય પળે અંતર ખોલી એ આત્મા સાથે વાત કરે ત્યારે હૃદય આનંદથી નાચી ઊઠે છે. ગંગાજીને તો સૈકાઓથી મનુષ્યહૃદય સાથે સંતાકૂકડી રમવાની ટેવ પડી છે.

ગંગોત્રી જતાં જતાં ગોમુખ વિષે કાંઈ ને કાંઈ સાંભળવાનું મળતું જ રહ્યું. રસ્તો અધરો છે; વિકટ છે; અશકય છે; ત્યાં તો જવલ્લે જ કોઈ જાય છે; કોઈકે સાધુ જ ત્યાં તો જાય; સ્ત્રીઓ તો જતી જ નથી; ત્યાં તો જીવને જોખમે જ જવાય અને જેણે સંકલ્પ કર્યો હોય તે જ જવાની હિંમત કરે—વગેરે અનેક વાતો સાંભળાતી. માર્ગમાં કોઈ એવો જત્રાણુ અમને મળ્યો નહિ જે ત્યાં જઈ આવ્યો હોય. ત્યાં જનાર પણ કોઈ દેખાતું નહોતું. છતાં ય એને વિષે જનતી માહિતી મેળવી ત્યાં જઈ શકાય એવું લાગે તો જવું એમ ઇચ્છા થતી. મુસ્કેલીઓની વાત વધતી ગઈ તેમ તેમ ઇચ્છા પણ વધારે ગ્રમણ થતી ગઈ. જિજ્ઞાસા પણ પુષ્કળ હતી. જ્ઞાન અને પ્રગતિનાં મૂળ સમી જિજ્ઞાસા આ ધડીએ પાતાના ભાગ બજવતી રહી.

ટિટીયા સો માઇલનો પંથ છ દિવસમાં કાપી જ્યારે ચૌદસને દિવસે અમે ગંગોત્રી આવ્યાં, ત્યારે દેવદારના વનને એક ખૂણે ભાગીરથીને કિનારે આવેલું એ પવિત્ર ધામ જત્રાણુઓથી ઉભરાતું હતું. બીજે દિવસે સોમવતી અમાવાસ્યા હતી અને એ યાવત દિવસે ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા દરેક યાત્રી ઉત્સુક હોય એમ લાગ્યું. સંખ્યાબંધ યાત્રીઓ—ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગનાં, શૃદ્ધરથ અને સાધુ—ત્યાં પડાવ નાખી પડ્યાં હતાં. દાક્ષણના એક રાગની મોટી ટુકડી પણ ત્યાં હતી. રહેવાને જગા પણ નહિ મળે એમ લાગ્યું. આખરે એક નાના લાકડાના 'ડ્રૂ'પડા'માં—log-cabinમાં—સંકડાણથી સુષ્પ શકાય એટલી જગ્યા થઈ અને ત્યાં સામાન ખડકી અમે જત્રાણુઓ સાથે વાતો કરવા અને ગોમુખ જનાર કોઈ હોય તો એની શોધમાં નીકળી પડ્યાં.

રાત એ log-cabinમાં ગાળી. સવારે ભાગીરથીનાં હિમચીતલ જલમાં સ્નાન કરવા પડ્યાં ત્યારે રેતીના પટમાં કે મોટા ખડકોની ઓથમાં

મંગાળા માંડી જત્રાણ્યો રસોઇની તૈયારી કરતાં હતાં. નદીનો પટ સાંકડો હતો, પણ પાણી બહુ વેગથી વહી રહ્યાં હતાં. વહેણ સખત હતું. થોડા જ વખત પર પીગળવા માંડેલું બરફ, રેતી અને માટી સાથે મળી જઈ ડહોળું બનેલું, નદીનાં પાણીને ડહોળું બનાવતું. ઠંડા જળમાં રનાન કરવાની ખૂબ મજાહ આવી.

ગોમુખ માટે સાથની શોધમાં

અમારી સાથે એક સિંધી જત્રાણ્યોની કુકડીં ભેગી થઈ ગઈ હતી. એમાંના બે સાધુ-એ કુટુંબના જ માણસો-ગોમુખ જવાનો વિચાર કરે છે એમ સાંભળી હું એમને એ વિષે પૂછવા ગયો. 'જવાના તો હોએ, પણ કાલે જઈશું. આજે અહીં જ રહીશું, આજે મત છે.' મારે એક દિવસ પણ વધુ રોકાતું નહોતું, એટલે એમને એ જ દિવસે નીકળવાને આગ્રહ કર્યો, પણ વ્યર્થ. પંડાઓ પણ ગોમુખ જવાનું સાહસ નહિ ખેડવાની સલાહ આપનારા નીકળ્યા. આખરે 'માર્ગ' વિકટ છે પણ જવાનું અશક્ય નથી, મધ કાલે જ અહીંથી ગોમુખ જવા થોડાક સાધુઓ ઊપડી ગયા, ઠાપને ખાસ અકરમાત નડ્યો સાંભળ્યો નથી' વગેરે ખાતરી થઈ એટલે ઠાપ સાથે મળે તો જવું નહિ તો વાત પડતી મૂકવી એવાં નિશ્ચય કરી હું બેઠો. ભાઈ ખર્ચે લાગ્યો કે થોડાક સાધુઓ કદાચ જાય. એમને કહેવડાવ્યું કે 'જાઓ તો કહીને જાજો.' જવાનું હજી અનિશ્ચિત હતું. રેતીના પટમાં બેસી દૂર ચમકી રહેલાં હિમાચ્છાદિત શિખરોતું દૃશ્ય રંગમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરતાં મેં સવાર વીતાવી દીધી. બપોરે જમીને અમારા કેપિન બણી અમે જઈએ છીએ ત્યાં તો "ગંગામૈયા-કી જય" કરતું પાંચ છ સાધુઓનું જૂથ ત્યાંથી પસાર થતું દેખાયું. મેં તેમને ઊભા રાખી પૂછ્યું: 'ક્યાં ચલે?' જવાબ મળ્યો: 'ગોમુખ જા રહે હૈં.' મારો જીવ ઠેકાણે ન રહ્યો. આખરે ઠાપ નીકળ્યું ખરું. બધું પડતું મૂકી જૂના સાથી-ઓને ત્યાં છોડી આ ટોળી સાથે જવા જીવ લલચાવ્યો. 'ઠાપ પહોડી સાથ હૈ?' 'નહીં, સિર્ફ હમ. યહ લખનો-કે મુદરથ હૈં. વહ બી

સાથ ચલ રહે હૈં. ' મને થયું માર્ગનો કોઈ ભોમિયો હોય તો સારું. માર્ગે ઓય રહે અને કાંચળા વગેરે પણ જીંચકે. ' માર્ગ જનતે હૈં ? ' ' નહીં, વૈસે હી નિકલ જાયગે. ' જયોર થવા આંધુ હવું, તો ચ હજી એટલું મોડું નહોતું થયું કે નીકળી શકાય જ નહિ. આ લોકોને અડધાએક કલાક રોકાઈ જવાની વિનંતિ કરી. છેલ્લો ઘડીએ કોઈ પહાડી ભોમિયાની તપાસ કરવા માંડી. ભોમિયો સાથે હોય તો સારું એમ એમને પણ લાગવા માંડ્યું હતું. અમારી સાથે છેક ગંગોત્રી સુધી રહેલા બે 'બોહ'એ દિંમતવાળા અને સાહસિક હતા, પણ આ પ્રદેશ એમનો અખણો હતો અને અહીં જવાની એમની દિંમત નહોતી ચાલતી. ત્યાંના જ કોઈ માણસને શોધવો રહ્યો.

ત્રણેક દિવસનું બાતું પણ સાથે લઈ લેવાનું હતું. અમારો પાસે તો ફક્ત થોડી પુરી જ નીકળે એવું હતું. તૈયાર થોડું ઘણું કાંઈ મળે તે લેવું ? સાધુઓ કહે, ' ખાણુજી, બેઢિકર રહેના. હમારે પાસ બહુત કુછ હૈ. બાટી બી હૈ. ' ચાલો, બાટી પણ ખાવાની મળશે. સારે નસીબે પહાડી મળી આવ્યો. ધાણણ હતો. જાંચી પાતળી દેહ અને તેજસ્વી મુખ. પહેલાં એક વખત, બે એક વર્ષ પર, એ રસ્તે એ ગયો હતો—કોઈ અક્ષરની સાથે. ' રસ્તો અત્યારે એ હોય કે બદલાઈ ગયો હોય. ' ' જે હોય તે; તમારો અનુભવ તો કામ આવશે. ' એ વખતે એની સાથે બીજો પહાડી પણ ગયો હતો. ' અમે બે હતા. એ મરી ગયો. ' મને સહેજ આઘાત થયો. ' શી રીતે ? ' ' પાછા ફર્યા પછી, બિમારીમાં મરી ગયો. ' કદાચ મને વધારે આઘાત ન લાગવા દેવા ખાતર એણે આવો જવાબ આપ્યો હોય. હશે. જવું તો છે જ. પૈસા પણ સહેજ વધારેપડતા માગતો હોય એમ લાગ્યું. સાત રૂપિયા અને આટો. બહુ રકમક ન કરતાં, છ રૂપિયા ને આટો આપવાનું ઠરાવી, સામેની દુકાનેથી આટો અપાવી અમે નીકળવાની તૈયારી કરી.

ગંગોત્રી છોડ્યું

મોડું થવું હતું. હિતાવળમાં મરમ કપડાં—ઓવરકોટ સુધાં ચઢાવી,

ત્રણ કાંખળા અને છત્રી લઈ, ખીસામાં ચાની ભૂકી, ખાંડનું પડીકું અને આયોડિનની બાટલી મૂકી, એક કામળ પર મારું નામ અને સરનામું ઉતાવળથી લખી કોઈ જુએ નહિ એમ એને ખીસામાં સરકાવી, અમે લાંબી નીકળ્યા. રોજના સોળસત્તર માઈલ પગપાળા કાપી દેક ગંગોત્રી સુધી મારી સાથે રહેલાં મારાં બે ખુશદિલ સાથીઓને અને બોજીઓને ત્યાં જ છોડી મારે દેએ અને છતાં એક પ્રકારની જાંડી ઉત્સુકતાથી મેં ગંગોત્રી છોડ્યું. એ સાથીઓની સહૃદયતા અને હિંમત વિના મારાથી ગોમુખનો પ્રવાસ થાત જ નહિ. પાછળથી ખજર પડી કે હસતે મોઢે 'જાઓ' કહેનાર સાથીએ હૃદયમાં કેટલી ચિંતા અને કેટલો ઉદ્વેગ છુપાવી રાખ્યો હતો. 'તમે જવા કેમ દોધા? ના કહી હોત તો નહિ જાત.' એવો કપકો પણ નાના દિયરને મોઢેથી સાંભળી લીધો હતો.

ગંગોત્રીથી ગોમુખનો અદારેક માઈલનો વિકટ માર્ગ ફક્ત ગંગાજીને આસરે જ બોળવો પડે છે. આખે રસ્તે પૂરી પગદંડી પણ નથી. વરતી તો ક્યાંથી હોય? વનસ્પતિ પણ ધીરે ધીરે ઝોછી થતી જાય છે અને પ્રદેશ વધારે ને વધારે ભૂખરો બનતો જાય છે. માર્ગમાં પહેલાં પહેલાં ઠાંધ ઠાંધ રથળે જૂનુંવૃક્ષની નાની ઘટાઓ આવે છે એટલું જ. આગળ એ 'ભુજવાસા' પણ નથી મળતા. બળતણ મેળવવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે એવો પ્રદેશ આવે છે. જાણે પાથર અને બરફનું રણ જ બેઠું હોય. અડધે રસ્તે ઠાંધ સખી ગૃહસ્થે બંધાવેલી ધર્મશાળા આવે છે એવું સાંભળેલું. આ ધર્મશાળા એટલે રહેવાનું છાપર અને બાળવાને બળતણ. 'આટા આવલ' કાંઈ મળે નહિ. પહેલે દિવસે રાત લાંબી ગાળી બીજે દિવસે ગોમુખ જઈ પાછા ધર્મશાળા પર આવી જવું એવો નિશ્ચય કરી અમે નીકળ્યા હતા. પછીથી ખજર પડી કે ધર્મશાળાનો ચોક્કિદાર થોડે થોડે દિવસે ગંગોત્રી કામસર આવે છે અને ગોમુખ જવા ઇચ્છનાર કોઈ યાત્રી હોય તો એને સાથે લઈ જાય છે. અમારી સાથે તો પહોંચી હતો.

કિનારે કિનારે પથરા, રેતી અને ખડકો પર થઈને થોડાક માછલુ સુધી પગદંડી મળતી રહી. પછી તો માર્ગ વિકટ બનતો ગયો. પગદંડી પણ ભૂંસાઈ ગઈ. સરકણી રેતીની, અને આગળ જતાં સરકણા પથ્થરની, ત્રાંસી સપાટી પર થઈને માર્ગ કાઢવાનો વખત આવ્યો. નીચે મોટા ખડકો અને ગંગાજીનાં ઘૂંઘવતાં પાણી. પગ મૂકો કે પગતળિયેથી રેતી સરકવા માંડે. મોટા લાગતા પથ્થરો પણ ગળાડવા માંડે. પગ મૂકવાનો આરો જ ન મળે. થોડાક કલાક પર જ પાંચ-છ આંગળ પહોળા પગદંડી થઈ હોય તે પણ વરસાદ કે બરફ કે પવનથી ભૂંસાઈ ગઈ હોય. એટલે બહુ જ જાળવીને-પહાડીના શબ્દોમાં કહું તો 'દેહને ફક્ત જેવો નાણુક બનાવીને'—જાણે અદ્દર અદ્દર પણ હિંમતથી આગળ વધે જવાનું હતું. પહેલે જ તખ્તે જાણે અમારી કસોટી થઈ. જીવ સહેજ ગભરાય તો ય 'હવે તો ડગલું બધું' છે તો પાછા ફરેમ ફરાય?' કહી આગળ વધવું જ રહ્યું. હવે તો ગમે તેવા ખડકો પર ફૂંદી જવાનું આવતું કે ગમે તેવો કપરો ચઢાવ આવતો કે ગમે તેવાં ઝાડઝાંખરાંમાં થઈને જવું પડતું તો ય આ સરકણી રેતી આગળ એ સહેજું લાગતું. દ્રક્ષા પમતળેથી ધરતી સરી જતી લાગતી ત્યારે જ જીવ અદ્દર થતો. પહાડી રેતીમાં પગલાં પાડતો પાડતો આગળ ચાલ્યો જતો અને એ પગલે પગલે અમે આગળ વધતા. એની ઓથ પણ અંમને ઘણી હતી અમારી સાથેના પેલા લખનૌના ગૃહસ્થની હિંમત પહેલેથી જ દીલી પડી ગઈ. એનું શરીર પણ સહેજ ભારે હતું અને એણે ખમે પોટલી અને લોટો લટકાવ્યાં હતાં એ પણ એને ખૂબ હેરાન કરતાં. છતાં એને અમે સાથે રાખી હિંમત આપ્યા કરી બીજો એક સાધુ ખુલ્લે પગે હઝરડા ખમતો ખમતો 'લોહી નીગળતે પગે' છેવટ સુધી અમારી સાથે રહ્યો. એક ભુદ્ધો સાધુ બિચારો પહેલેથી જ બહુ પાછળ પડતો ગયો, અને ઘણી વાર એને માટે થોભવા છતાં ય એને અમે સાથે રાખી શક્યા નહિ. સૌની સંમતિથી એને એકલો પડતો મૂક્યો. રસ્તામાં રામકૃષ્ણ આશ્રમવાળા

કેટલાક સાધુઓને એક જૂથ, ગોમુખને માર્ગેથી પાછું વળવું, અમને મળ્યું. એ લોકો આગલે દિવસે ગોમુખ જઈ આવ્યા હતા. અમને જ્યારે લાગવા માંડ્યું હતું કે અમે પોણો ઉપર માર્ગ કાપી નાખ્યો. દશે ત્યારે એમને પણ એમ જ લાગવા માંડ્યું હતું; એટલે કલાકો સુધી માર્ગ કાપ્યા જ કરીએ અને લાગે કે બહુ અંતર કપાયું. દશે પણ ખરેખર બહુ થોડું જ અંતર કપાયું હોય એવું અહીં બન્યું હતું. એમની સાથે ગોમુખની અને માર્ગની વાતો કરી, દિંમત મેળવી 'ઘેર' અમારા સાથીઓને અમારા કુશળ સમાચાર આપવાનું એમને કહી 'ગંગામૈયાદી જય' પુકારી અમે આગળ વધ્યા.

સાહસોની શરૂઆત

ડામે દાયે બાગીરથીનાં પાણી ખળખળ કરતાં વહી રહ્યાં હતાં. વચ્ચે માર્ગમાં નાનાં ઝરણાંઓ આવતાં-હંડા ખરેફનાં પાણી, સ્વચ્છ, નીતપાં. એવા એક વરેળો ઝોળાંમવાનું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. બાજુની બેખડકી નીચે ઉતરતાં પગને ટકવા દે એવા પથરો શોધતાં આમતેમ રખડ્યા. એ સરકણી બેખડક પર યજ્ઞને નીચે ઉતરવાનું પદાડીને પણ બહુ મુશ્કેલ લાગ્યું. ગમે તેમ કરી એ ઉતર્યો ખરો. કાંઈજા અને છત્રી બાજુએ મૂકી એ પાછો અમને દાય આપવા આવ્યો. હું તો ઉતરી ગયો, પણ પેલા લખનોવાજાની દિંમત તૂટી ગઈ. પગ નીચેથી પથર સંક્રમે અને એનું બારે શરીર નીચે મરકવા લાગ્યું. પણ તરત પદાડીએ એક દાયને ઠેક એને રોટી લઈ જળગીને એને નીચે ઉતાર્યો. બીજે દિવસે તો પદાડીને મેં એની સાથે સાથે જ રહેવા કહ્યું. પાછળથી, ગોમુખ પરીવ્યા પછી, એણે અમને કહ્યું કે મારી અને પદાડીની સાથ ન હોત તો એ કદાચ ગોમુખ જઈ જ ન શકત. બીજે દિવસે ઉપવાસ અને તાવ છતાંય એણે અમારી સાથે સાથે ગોમુખ આવવાની દિંમત કરી હતી. 'હા એક મહિના પર સ્વપ્નમાં મને આ જાત્રાનું દહેણ મળ્યું હતું. આવા જ કોઈ વિદેશ માર્ગનો ચિતાર પણ મને સ્વપ્નમાં મળ્યો હતો.

એથી જ થોડા દિવસ પર એકદમ ડાઇને કલા વગર હું ઘેરથી નીકળી પડ્યો હતો. આને અહીં આવવા ભાગ્યશાળી થયો; અમારી નાની ટોળીમાંના બાકી રહેલા બીજા બે સાધુઓ આ વહેળા આગળથી જ અમારાથી છૂટા પડી ગયા. નીચે ચઢતે વહેલો ઓળંગવાનું સહેલું પડશે એવું કાંઈક ધારીને અમને કલાકારવ્યા વગર એ નીચે ઊતરી ગયા, અને વહેળા ઓળંગી કોઈક જિંચે આડે માર્ગે ચઢી ગયા. અમે બહુ વાટ જોઈ. પહાડીએ આંગળીથી સિટી મારી એમને બોલાવ્યા, પણ એમનો પત્તો નહોતો. છેક બીજે દિવસે બપોરે એ અમને ધર્મશાળામાં મળ્યા. રાત જંગલમાં જ બળતણ જલાવી ગાળવી પડી હતી.

અમે આગળ ચાલ્યા. સાતના છ અને છના ચાર રહી ગયા હતા. ‘હવે ચારના ત્રણ અને ત્રણના બે નહિ થઈએ તો સારું.’ હવે તો ગમે એટલું મોડું થાય તોય આ બે જણને-લખનૌવાળાને અને પેલા લંગડાતા સાધુને- સાથે જ રાખવા એવું અમે નહીં ક્યું. હવે હું માર્ગ કળા ગયો છું, હવે મારી ફિકર કરવા જેવું રહ્યું નથી એમ પહાડીને લાગવા માંડ્યું હતું. તોય અનેક પ્રસંગે એવું દાક્ષિણ્ય પ્રગટ થયા વિના રહેતું નહિ.

ઘેરથી નીકળ્યાને જાણે કલાકો થઈ ગયા હતા. જાણે - ડેટલાય માઇલ ચાલ્યા આગ્યા હોઈએ એવું લાગતું હતું. અંધારું થવા આવ્યું હતું; તોય ધર્મશાળાનો પત્તો નહોતો. ‘નવ માઇલ તો જરૂર આવ્યા હોઈશું.’ ‘વધારે થયા હશે.’ પહાડીએ કહ્યું. મને ચિંતા થતી હતી, કદાચ ધર્મશાળા પાછળ તો નહિ રહી ગઈ હોય? આડે માર્ગે તો નહિ નીકળી આવ્યા હોઈએ? ‘એ તો અસંભવિત છે.’ પહાડીને માર્ગ વિષે એટલી તો ખાતર હતી. અમે આગળ વધ્યા. એવામાં દૂર ઝાડીમાં છુપાયેલી ધર્મશાળા નજરે પડી. જીવમાં જીવ આવ્યો. પણ પેલા બે પાછળ રહી ગયા હતા તેમનો પત્તો નહોતો. પાછા પાછળ પડી ગયા લાગે છે. પાંચ મિનિટ થઈ દસ થઈ. પહાડીએ સિટી મારી પણ જવાબ ન મળ્યો. ‘ક્યાંય ગઈ તો નહિ ગયા હોય?’ પણ

પહાડીના જીવને વધારે નિરાંત હતી. ‘વયસે તો ઇન્સાન હૈ, વયસે થોડી જાન દે દેંગે! કહીં ગલતીસે નીચુ ઉતર ગયે હોંગે.’ એનું કહેવું ખરું પડ્યું. સહેજ અથડાઇ ફૂટાઈને આખરે એ આવ્યા ખરા.

અમે રાત ધર્મશાળામાં જ ગાળી. પહાડીએ ધર્મશાળામાં એક હુકાને ખૂણે લાકડાના પાટિયા પર મારા કાંબળા અને ઓવરકોટ પાયરી મારી પથારી કરી આપી. ગંગાજીમાંથી મારે માટે જળ ભરી લાવ્યો અને મારા કલા વિના જ મારે માટે હાથ મોં ધોવા ગરમ પાણી કરી આપ્યું. બીજા થોડાક સાધુઓ પણ ત્યાં ભેગા થયા હતા. એક યુવાન સાધુએ મારી પાસેથી ચાની ભૂખી લઈ અને પોતાની પાસે થોડી ભૂખી હશે તે ઉમેરી બધા માટે ચા બનાવી અને જે કાંઈ પાસે હોય તેનો અમે નારતો કર્યો.

મળરહે વહેલા ભીડી અમે ગોમુખ બણી પ્રયાણ કર્યું. ગોમુખ જઈ આવેલી એક ટુકડીએ ગંગોત્રીનો માર્ગ લીધો. અમે એમની સાથે પણ ઘેર કુશળસમાચાર પાઠવ્યા. માર્ગ પહેલાં દિવસ નેટલો વિકટ લાગ્યો નહિ. સારે નસીએ આકાશ પણ સ્વચ્છ હતું. આગલે દિવસે પણ વરસાદ અને બરફ અમને નહિ જેવાં જ નજાં હતાં, પડું પડું થઈ રહી ગયાં હતાં. પરંતુ જ્યાં સરકણા આવતા ત્યાં પહાડી અમને ઉતાવળે ઉતાવળે માર્ગ છાપવાનું કહેતો. રખેને પવન કે વરસાદ શરૂ થાય અને ઉપરથી પયરા મળવા માંડે. ઠંડી પણ અતિશય નહોતી. ઓવરકોટ નહિ લીધો હોત તો પણ ચાલત; જે કે હવાનો ભરોસો રાખવા જેવું નહોતું. મેં ગરમ કપડાં પહેવાં હતાં. પગમાં જોડા અને મોજાં હતાં. પહાડીએ પણ જોડા પહેવાં હતા. અમારા સાથીઓ હાથમાં જોડા લઈ-માર્ગ વધારે સહેલાઈથી કપાય એટલે કે દેહને કસવા ખાતર-ચાલતા. કેટલાક પાસે જોડા હતા જ નહિ. ચેલો બિચારો બલોબોળો સાધુ-ને છેલ્લે સુધી અમારી સાથે રહ્યો-કેટલી ચ વાર મળ્યો તો ચ દસતો દસતો આગળ વધતો ગયો. એના કૈન્વાસ-

ના જોડા કોઈ કશેથી ઉપાડી ગયું હતું એટલે એ પણ 'નંગે પેર' જ ચાલતો હતો.

સ્વચ્છ આકાશમાંથી તાઝગી નીતરી રહી હતી. પ્રભાતનાં કિરણો-માં નાહી રહેલાં ગિરિશૃંગો અત્યંત સુંદર લાગતાં. ધીરે ધીરે તડકો વધતો ગયો. અને દૂરદૂરથી જે ગિરિશૃંગો શીતળ લાગતાં તે પાસે આવતાં મોટા મોટા બરફના ઢગલા બની સૂર્યોદયમાં ચળકવા લાગ્યાં. ગંગાજીનો વહેજો નાનો થતો થતો ડાબી બાજુએ વહી રહ્યો હતો. પ્રદેશ વધુ ને વધુ ભૂખરાળ બનતો ગયો. હવે તો ઝાડઝાંખરાં પણ જલસે જ દેખાતાં. કોઈ કોઈ રથને સૂકી જમીનમાંથી હિમાલયની તુળસી ડોકિયાં કરતી ધરતીના પેટાળમાં રહેલાં સત્ત્વ અને સુવાસતું બાન કરાવતી. પહાડી મારે માટે પાંદડાં તોડી ખીસામાં મૂકતો ગયો. ભૂજની સરસ મુલાયમ ઝાલ-જેના પર અસલના વખતમાં મંથો લખાતા તે ભૂજપત્ર-પણ એણે મારે માટે ભેગી કરી રાખી હતી. પ્રવાસનો અંત પાસે આવતો ગયો અને પ્રદેશ વધુ ને વધુ થંધ-વેરાન રહ્યું સમો-બનતો ગયો.

કોઈ એકલરામ સાધુ ?

અમારી સાથેના સાધુઓની નજર સામા કિનારા પરની એક પથ્થરની નાની શુદ્ધ પર પડી. 'દેખો, બાજુજી, અંદર સાધુ દિખતા હૈ ?' મારી પાસે કેમેરા હતો-રસ્તામાં હું છપ્પી પાડ્યે જતો હતો-તેને બાંધનો-કચ્છર સમજી એમણે મને આ સવાલ પૂછ્યો હતો. મેં એમને એ સમજાવ્યું. નરી આંખે જોતાં અમને ત્યાં કોઈ દેખાયું નહિ. ત્યાં કોઈ સાધુ પડ્યો રહે છે એમ આ સાધુઓએ સાંભળ્યું હતું. અહીં આટલે દૂર આ વેરાન પ્રદેશમાં કોણ પડ્યું રહેતું હશે ? અહીં-જ્યાં મહામુશ્કેલીએ હિનાળામાં કન્થિત જ કોઈ જનત્રાણ આવે અને એમાં ય મોટો ભાગ સાધુઓનો-એને અજ કોણ પહોંચાડતું હશે ? આ પ્રદેશમાં તો ફળફૂલ કે બાજી પણ મળવી મુશ્કેલ. ઇંધણ પણ મહામુશ્કેલીએ મળતું હશે. કોઈ સિદ્ધ હશે ? હિમાલયમાં છેક જાંચે

જેને કાંઈ તપસ્વીઓનો યુરોપીયન મુસાફરોને ભેટા થાય છે એમ સંભ-
ળાય છે એવો તો કાંઈ આ નહિ હોય ?

આ સાધુ વિષે વધુ કાંઈ અમે જાણી નહિ શક્યા. ગમે તેમ હોય;
પણ ગામના માણસો કે જનાણુઓ આવી એને ખાનપાન આપશે અને
એનો સત્કાર કરશે એમ ધારી, શિષ્યોને સાથે લઈ, ગામ પાસે કે
જાણીતા જનાના ધામ પાસે પડાવ નાખનારા સાધુઓ જેવો તો આ
નહિ જ હોય. અહીં તો એને ખાનપાન આપનાર કોઈ ગૃહસ્થ જાગ્યે જ
આવવાનો. સાંભળવા પ્રમાણે સ્ત્રીઓ તો કોઈ આવતી જ નહોતી. અમે
પણ સાથે આણેલી ખાટી કે એવું કાંઈ મીઠા કે મરચાંની ભૂકી સાથે
ખાઈ, પાણી પી દિવસ કહાડવાના. અહીં આ સાધુનું બેસી કોણ ?

ગંગાજીનું પિયર પાસે આવતું ગયું. આગળ ભૂખરા પથ્થરોની
દારમાળા અને શ્વેત હિમખુંજ સિવાય બીજું કાંઈ દષ્ટિગોચર નહોતું થતું.

પહાડીએ એક અંગ્રેજની વાત કરી. અહીંથી બરફ પર યજ્ઞને એ
બ્રીનાથ જવા નીકળી ગયો હતો. ગરમ કપડાં અને બરફ પર ચાલવા-
ના જોડા, હોઠાપત્ર, જાંઘનોકપુલર અને નકશો-આટલાં સાધન-
સામગ્રી સાથે. બે-ત્રણ દિવસનું ખાતું ખાંધી, એ એકલો આ માર્ગ
ચાલ્યો ગયો હતો. અશક્ય નહોતું લાગતું. એ સાહસિક પ્રવાસી
ગયો હશે ગિરિશૃંગો ઝોળંગી-બરફ પર યજ્ઞને. બ્રીનાથથી પશ્ચિમ
તરફ જતી પગદંડી એને સૂર્યકુંડ આગળ મળી હશે.

બ્રીનાથથી કેદાર પણ એમ કોઈ હિમશૃંગો પર યજ્ઞને જાય તો ?
ચકરાવો ક્ષષ્ઠ ઘાટમાં સો માણસ જતો માર્ગ છોડી આમ “અડી કોશ”-
નો સીધો માર્ગ લે તો ? અશક્ય હશે ?

ગોમુખ એટલે-

ગોમુખ એટલે આ બરફના પહાડોને તળિયે આ વેરાનભૂમિમાં
આવેલું એક નાનું સ્થળ. ત્યાં નથી કોઈ મંદિર કે નથી કાંઈ વસવાટ.
મળે છે ત્યાં ફક્ત રસ્તે ઠેકઠેકાણે જનાણુઓએ બિમા કરેલા નાના બે-

ત્રણ પથ્થરોની નિથાની-ઠોઠ અગ્રાત અનન્ત આત્માને અંજલિ આપવા મનુષ્યહૃદયે ઊભાં કરેલાં ઘાટ વિનાનાં મંદિરનાં શિખરો, કે 'અહીં થઈને ઠોઠ મનુષ્ય ગયો છે' એમ સૂચવતા, પાછળ આવતા યાત્રીઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા પાણિયા કે ખાંભીઓ, જે કહો તે. ડાબી બાજુએ જરફના ખડકોમાં થઈને ગંગાજીનું વહેણ નીકળે છે. પાસે આવી હાથ નહિ લગાડો ત્યાં સુધી પથ્થરના ખડકો જેવા જ લાગતા આ રેતમિશ્રિત ભૂરા જરફના ખડકો ત્રણે પાસથી નદીને ઘેરી લે છે. અહીંથી જ વહેણ નીકળે છે કે આગળ કશેથી જરફની નીચે થઈને આવે છે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ હતું. જરફનાં પડની નીચલી ધાર પીગળી ટપક ટપક ટપકી રહી હતી અને પાણીમાં ઉમેરો કરતી હતી. તરતનું પીગળેલું જરફ અને સાથે પાણીમાં પડતી રેતી અને માટી-આ સૌ પાણીને ડહોળાં બનાવતાં. ગંગાજીમાં 'કાસુ' પાણી' વહી રહ્યું હતું.

આ રથજે નદી વીસેક હાથ પહોળી લાગી. વહેણ ઊંડું હશે કે નહિ એ કહી શકાય એમ નહોતું. પાણીનું જોર ઘણું હતું; જો કે કાશ્મીરમાં જોલમ નહીતું મૂળ જોયા ઊડતા સુંદર કુવારાનું રૂપ લે છે એવું અહીં કાંઈ દેખાયું નહિ.

ભોઠવાયકા પ્રમાણે ગંગાજીનું મૂળ ગુપ્ત છે. ઠોઠ ઠોઠ એવી વાતો કરે છે કે ગોમુખ આગળ બાવિક હૃદયને શંકરનું દર્શન થાય છે. જરફના ખડકોમાંથી વહેતી ગંગાજીની ધારાઓને તો શંકરની જટાના રૂપમાં કદપી નહિ લાધી હોય?

આ રથજથી આગળ ગંગાજીનું મૂળ શોધવાને પ્રયત્નો થયા છે. ધર્મશાળામાં પાછા વળતાં અમને એક યુવાન સાધુ મળ્યો. ઠોઠ વૈદ્યાનિકને શોભે એવી જિદ્દાસાયા એણે ગંગાજીના મૂળની શોધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. ગોમુખથી જાર માઈલ ઉપર સુધી જરફમાં એ રખજો હતો; પણ કાંઈ પત્તો નહોતો લાગ્યો. બીજા એક યુવાન સાધુ વિષે પાછળથી ગંગોત્રીમાં સાંભળ્યું. દર દિનાજે ચાર મહિના જરફ

પર જ્યાં ગોમુખથી વીસ માઇલ ઉપર તંબુ તાણી રહેવાની એને ટેવ હતી. એને પણ એ 'ગુપ્તમૂળ'નો પત્તો નહોતો લાગ્યો.

ગોમુખથી સહેજ ઉપર જવાનું અમને મન થયું. પહાડી પહોળાં કદો અહીંથી આગળ ગયો નહોતો. પણ અમારી સાથે એક સાહસિક અને ખુશદિલ યુવાન બંગાળી સાધુ આજે ભેગો થઈ ગયો હતો. એનો પ્રવાસપ્રેમી અને સૌંદર્યતલસરો આત્મા એને દહાસા, તિબ્બત, માનસ એ સર્વ સ્થળોએ દૂરદૂર લઈ ગયો હતો. આજે અમે પ્રવાસના સાથી બન્યા હતા. મારી આગળ દિલ ખોલી એણે કંઈ કંઈ વાતો કરી : 'દુનિયાભરમાં રખજો, પણ માનસનું સ્વચ્છ સૌંદર્ય-એની જોડ કશે જોડ નહિ... ... તમે સાધુવેશમાં નથી છતાં ય તમારું દિલ તો તપસ્વીનું છે. ...હું તો કહું છું કે માણસે અનહદ કષ્ટ વેઠી શા માટે જાત્રા કરવા આવતું જોઈએ ? એને આમાં આનંદ આવતો હોય તો એ ભલે રખડતો. પણ આમાં આનંદ નહિ મળતો હોય તો ઘેર જોઈને ગૃહસ્થધર્મ પાળી એને જીવન વીતાડતાં કોણ અટકાવે છે ? શું એમાં ધર્મ નથી ? ચાલો ઉપર જઈએ !' એનું આ સૂચન પહાડીએ અને મેં ઉપાડી લીધું. પથરાળી સપાટી નીચે યદને બરફ પીગળી રહ્યું હતું. ગમે ત્યારે પગ નીચેથી પૃથ્વી સરી જાય, છતાં ય અમે ઉપર ગયા. આકાશ સ્વચ્છ, ખુદ્દતું હતું. આ ધરતીને છાપરે સૂર્યપ્રકાશ તેજસ્વી સ્વરૂપમાં ચમકી રહ્યો હતો. શ્વેત ગિરિશૃંગોનું અલૌકિક સૌંદર્ય પીર્તા, પીર્તા આત્મા ધરાયો જ નહિ.

અજ્ઞાત વિધાતાની લીલા

નીચે ભિતરી અમે 'ગોમુખ'માં રનાન થઈ. સાથીઓ પ્રાર્થના કરતા જોતા. મારો નારિતક જીવ કાંઈ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિહરતો હોય એમ મૂકે જોતો રહ્યો. કર્તા-કર્તાથી અમે ભેગા મળ્યા હતા ! કાંઈ અજ્ઞાત વિધાતા અમને-દેશને ભિન્નભિન્ન ખૂણેથી, જીવનને ભિન્નભિન્ન માર્ગેથી-અહીં ધસડી લાવ્યો હતો. દેશદેશાન્તરના પ્રવાસીઓ જુદે જુદે માર્ગે થઈ એક અનન્ત ધડીમાં અહીં ભેગા મળ્યા. પાછા વિખસાઈ જવાના.

અપોરે ધર્મશાળા પર પહોંચ્યા ત્યારે આગલા દિવસના બે સાધુઓ મળ્યા. પેલો બિચારો છુટ્ટો સાધુ લંગડાતો, લંગડાતો, પગે લોહીવાળા પાટા બાંધીને, ધીમે ધીમે એકલો માર્ગ કાઢે જતો હતો. તે ધર્મ-શાળાથી સહેજ આગળ અમને મળ્યો. ત્યાં જ થોડાં ઝાંખરાંઓ પાસે પથરની એક નાની યુદ્ધ નેવું કાંઈ હતું તેમાં રાત ગાળવાની સૂચના એને ગમી. અમે પણ સાંજ ધર્મશાળામાં ગાળી બીજો દિવસે ત્યાંથી નીકળવાનો નિશ્ચય કર્યો.

‘સાંજ પડવા આવી હતી. સાધુઓનું એક જૂથ ગંગોત્રીથી આવ્યું. એક બંગાળી સાધવી વિષે એ લોકોએ વાત કરી. એને આવવું હતું, બહુ મન હતું, પણ અહીં આ વિકટ માર્ગે જઈએ આવતી જ નહોતી. આ લોકોએ એને સમજાવી ના કહી હતી. ‘આખરે અમે તો ચાલ્યા આવ્યા.’

ધર્મશાળામાં એક ખૂણામાં બળતણ ચેતાવી પેલો યુવાન બંગાળી સાધુ એક બીજા સાધુ સાથે બેઠો હતો. હું એમાં જોડાયો. લ્હાસા, તિબ્બતની વાતો કરતા અમે બેઠા. ચા તૈયાર થઈ અને અમે પીધી. મારે માટે બવિધના પ્રવાસની રૂપરેખાઓ દોરાર્ધ રહી હતી. બહાર ઠંડી પ્રુષ્કળ હતી. સખત પવન વાતો હતો. વાતોની, તાપણીની, ચાની હુંદમાં અમને એનું બાન ન રહ્યું. અંધારું થયાને પણ કલાકેક થવા આવ્યો હશે એનું પણ બાન નહોતું રહ્યું.

આશિંતી ટાઢમાં ધૂળતી એક સૂકી પાતળી દેહસત્તા દરવાજા તરફથી અંદર વળી. સંદેહ સુતરાઉ સાડી અને ખજા પર નાની સરખી પોટલી-એ જ એનું સર્વસ્વ. તાપણના અનવાળામાં એનું મુખ, પ્રસન્ન દેખાયું. ઉમર પચીસ-ત્રીસેકની હશે. ‘આજ એ સ્ત્રી. આખરે આવી ખરી. ધન્ય છે’ ‘આવો, અહીં તાપણ પાસે આવો!’ પેલા બંગાળી સાધુએ એને સાદા બંગાળી શબ્દોમાં આવકાર આપ્યો. એના મુખ પર પ્રસન્ન હાસ્ય રમી રહ્યું. ‘પાણી

જોઈએ છે ? આ લ્યો; ગંગાજનું પાણી છે. ' હું શાંત બેસી રહ્યો. હૃદયમાં કંઈ અનેરો આનંદ વ્યાપી રહ્યો. 'તમે આખરે આવ્યાં ખરાં. ' સાધુએ કહ્યું. ' મારે તો આવવું જ હતું. મેં નિશ્ચય કર્યો હતો. આખરે મરવાનું તો એક જ વાર છે ને ! અહીંથી ગોમુખ જઈ શકીશ ખરી ? ' ' જરૂર; કેમ નહિ ! ' મારાથી બોલી જવાયું. ' આટલે સુધી આવ્યાં છો તો ગોમુખ તો જરૂર જઈ શકશો જ. ' 'તમે આ વેળાએ આ વિકટ માર્ગે શી રીતે આવ્યાં ! અહીં દિવસે પણ પુરુષો માર્ગ ભૂલી જાય છે ત્યાં આ અંધારામાં ! ' ' માર્ગ ભૂલતી તો ખરી, પણ ગમે તેમ, ગંગાજને આસરે આસરે ચાલી આવી. ' ' એકલાં એકલાં ! આ વિકટ માર્ગે ! '

“ આમાર ભગવાન શાથી ”

નાનું બાળક ભૂલ કરે અને સૌમ્ય હાર્ય કરીને જ માતા એની ભૂલ સુધારે એમ હસીને એણે જવાબ આપ્યો :

‘ એકલી ? ના; હું ક્યાં એકલી હતી ? ’ આમિ એકલા નહિ, આમાર ભગવાન શાથી. ’

એની શ્રદ્ધા, હિંમત અને એ સૌમ્ય વદન આગળ જાણે હૃદય નમ્રતાથી ઝૂકી પડ્યું. નિર્બળમાં નિર્બળ મનુષ્યમાં પણ રહેલા એ અનુપમ બળને પ્રતાપે જ શું મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ ટકાવી નથી રહ્યો ? ભગવાનમાં નહિ માનનારા મારા અશ્રદ્ધાળુ આત્માને પણ એ ધડીએ જાણે મીરાંબાઈનું દર્શન થયું હોય એવું લાગ્યું. હૃદય આનંદથી ભરખી રહ્યું.

આખી રાત એ ટાઢમાં ફૂંઠવાતી પડી રહી. ધીરે ઢેં બજન ગાઈ એણે આખી રાત વીતાડી. ‘ ટાઢ બહુ વાતી હતી, શું કરું ! બજન ગાયા કર્યાં. હવે આ જ માર્ગે ગોમુખ જવાનું ને ? ’

‘ હા, આજ માર્ગે. ’ અને પ્રાતઃકાળની સુરમ્ય શાંતિમાં અમે

ગંગોત્રી બહુ પગલાં માંડ્યાં.

બપોરે ગંગોત્રી પાસે આવતાં મારા પગ અધીરા બની ઉતાવળે દોડી રહ્યા; અને સામેથી અને આવતો ભોઈ મારા સાથી અને 'બોજી'એ આનંદશ્રુથી ઊભરાતી આંખે દોડી આવ્યાં ત્યારે મારા અંતરમાં પ્રવેત ગિરિશૃંગોતું શીતલ દારૂ, પેલી બંગાળી સાધ્વીનું સૌમ્ય વદન અને ગંગાજીની ઊભરાતી જલોભિંચી આનંદથી રમી રહ્યાં હતાં.

દ્વિમશૃંગોત્રી શોભા

કોઈ વાર ધુમ્મસ ઊભરાઈ આવતાં એમની (દાહલિંગથી દેખાતાં દ્વિમશિખરોત્રી) અમક જતી રહે અને આખાંએ દેખાતા બંધ થઈ બધા પરંતુ બહુ વારંતો એ દેખાયા જ દરે, સવાર બપોર અને સાંજ એનું તેજ ફેલા કરે. બપોરે એના સામું ભોઈ જ ન રાકાય પરંતુ સવાર અને સાંજ સૂર્યોદય ને સૂર્યાસ્તના રંગોથી એ દેહીધ્મમાન બની બધાં! ચંદ્રના પ્રકારમાં આ શિખરો કોઈ અજબ પ્રકારથી ખીલતાં! દોય છે. અને નૈનિતાલમાં નેચા દતા એવા તો ચગતકારી રંગોત્રી કેટલીએ તરેદો દાહલિંગમાં ઘર બેઠે બેઠે ભોઈ રાકાય. તમે ત્યાં ભગવાનને પૂછી રાકો કે પ્રભો ! તારી પાસે આવા કેટલા રંગો છે ? સૂર્યનારાયણ ? તમારાં ત્રિશ્લોમા આ શો ચમત્કાર બરો ? (કોમુદી : સપ્ટે. ૧૯૩૧; પૃ. ૨૦૬)

(ડૉ.) હરિપ્રસાદ બ. દેસાઈ

પૂર્ણાકૃતિ^૧

પાત્રો

વિપિનઃ તુરતનો પરણેલો યુવાન.
તનમનઃ તેની પત્ની.
મંગળાઃ તેની મા.
નિર્મળાઃ તેની બહેન.
નરહરરામઃ તેના કાકા.

પ્રેમકોરઃ તેની કાકી.
સેવકલાલઃ તેના નાના.
વેણીગવરીઃ તેની નાની.
ઝંબુભાઈઃ કુટુંબના એક વડીલ.

સ્થળઃ સુરતમાં વિપિનનું ઘર :: સમયઃ રાતના અગીઆર.

[મંગળા, પ્રેમકોર, વેણીગવરી, ઝંબુભાઈ, નરહરરામ, સેવકલાલ વગેરે આમથી તેમ ગોઠવાયેલાં છે. પાન-સોપારી ખવાયા કરે છે. વચમાં વચમાં વૃદ્ધો તંબાકુની માગણી પણ કરે છે. ગરવા ગાઈગાઈને યાકી ગયેલી અને રૂમાલ-થી અને સાડીના છેડાથી પરસેવો લૂછતી આઠેક યુવતીઓ ફરતી રહે છે. ધણીકમાં બહાર ભથ છે, ધણીકમાં અંદર આવે છે, અંદરઅંદર ગુસપુસ અને હાહાકાકી કરે છે.]

વેણીગવરીઃ અલીઓ ! આટલામાં યાકી ગઈ ?

પ્રેમકોરઃ એ વાત જવાબોની; આપણા વખતમાં તો ગરબા મંડાયા એટલે સવારે પ્રભાતિયાં ગાઈને જ છૂટાં પડતાં.

૧. અમે બપોરમાંના દેટલાક પ્રસંગો પરથી ચોખ્ખાં નાટકોમાંનું છેલ્લું; દર્શના ઉપાતા સંગ્રહ સરી જતું સુરતમાંથી પુરોમુદ્રણ.

ઝનુભાઈ: તે વખતે તો પ્રેમકોર, ઘી અને દૂધ ઉપર મારો ચાલતો; હવે તો ચાહ, કોણી અને પાંચિ ઉપર જીવવાનું છે.

નરહરરામ: અરે રામ, બરાબર કહી. અમારા જોનસનસાહેબની મડમને બારે દા'ડા આઈસક્રીમ જોઈએ. સલૂનમાં પણ આઈસ-ક્રીમનો સંચો તો હોય જ.

વેણીગવરી: કમળ, બીજાં ન ગવડાવતાં હોય તો તું એક ગવડાવી નાખ.

મંગળા: છેલ્લાં પાંચ છ દિવસ થયાં એકસરખા ગરબા ચાલે છે. ગાનાર અને ગવડાવનાર એકનાં એક એટલે યાકી જાય નહિ તો શું થાય? બાકી આમાંથી કોઈ ના પાડે એમ નથી.

પ્રેમકોર: મંગળા, તને જરા કહીએ છ એટલે ખોટું લાગી જાય છે, પણ નાનાંતું જીપરાણું લઈને મોટાંને તોડી પાડનાં એ ઠીક નહિ. કમળ, સ્વપ્રારોસવાર ગરબા ગાતાં મેં તને હજારો વાર જોઈ હશે અને આજે એક ગરબા માટે ખુશામત ઠેકરી કરાવે છે! અને આ સુશીલા, પૂર્ણિમા, મેના! તમારામાંયા ગમે તે કોઈ એક ગરબો ગવડાવી નાખો કે મોટાંને બોલ રહે.

વેણીગવરી: પ્રેમકોર, નાયતું નહિ તેનું આંગણું વાંકું! બાકી જે પાંચ ગરબા ગવાય એમાં યાકી જે રોના જવાય?

પ્રેમકોર: આપણાં જ કયાં ઠેકાણું છે તે બીજાને કહીએ? કેમ, વેણીજહેન!

વેણીગવરી: અરે! હા- તનમન કયાં છે? નીમુ કયાં ગંધ?

પ્રેમકોર: નીમુને તો મેં હમણું જોઈ'તી પણ હા હા હા! તનમન તો તમે જાણો છો ને? બીજે કયાં જવાની હતી?

મંગળા: ના અરે! બંને હમણું અહીં હતાં. બીજે તે કયાં જાય?

વેણીગવરી: સાંભળ્યું, પ્રેમકોર! તનમનનું ડેવું તણાય છે તે!

મંગળા ! તારી સાથે વરસતી આ મૂરખી નથી કે એમ સાચું માની જાય ! તું બોલી સારે મારે કહેવું પડે છે : ગામમાં જ્યાં ગરબા હોય ત્યાં વિપુભાઈ જાય અને આજે ઘેર ગરબા સારે ફરકયો છે પણ ખરો ! એની પૂઠે પેલી ગર્દ હશે.

પ્રેમકોર : હી હી હી ! અગાડીની સંતવસ હશે.

મંગળા : ના ના, એમ નથી; વિપિનભાઈ હમણા તો અહીં હતો.

વેણીગવરી : ડાહી ના થા. છાકરો અને વડુ માથે છાણાં થાપશે સારે થધી ચે ખખર પડશે.

ઝનુભાઈ : વેણીગવરી, આ તમે ને પ્રેમકોર ઘેર સામુપણું કરીકરીને પરવારી રવાં કે પારકે ઘેર કરવા નીકળ્યા છો ? જેમ જમાનો ફેરવાતો જાય તેમ આપણે પણ ફેરવાવું જોઈએ.

સેવકલાલ : સાચી કહી, મહેરબાન ! જમાના-જમાનાની તામીર જુદી. પહેલાં જોખીઓને પૂજ્યા વગર પાણી પણ કોઈ પીવું ન હતું અને આપારે તો લગનમાં પણ એમના બાવ પુછાતા નથી.

નરહરરામ : રેલવેમાં પણ હવે અસલ જેવું ક્યાં છે ? પહેલાં તો મને તેટલી જૂઝ થાય તો કોઈ નહિ. ચોરી કરતાં પકડાયા તો બે બાટલી એ. ટી. એસ.ને જાંસી કે ફેસલો ! અને હવે તો બે પૈસાની હાંચ ખાતાં પકડાયા કે સસચેન્ડ, ખીજી વાત જ નહિને ! આગશે જમાનો હવે ક્યાં, રાજ !

વેણીગવરી : અલી નીમુ-નિર્મળા, તનમન ! તમે બે ગાંધીઓ ક્યાં ?

(આગળ નિર્મળા દસતી દસતી અને પાછળ તનમન ગમરાતી ગમરાતી આવે છે. ચોડી વાદે વિપિન પણ ધીમે રહીને આવીને ગોઠવાઈ જાય છે.)

નિર્મળા : (ચાળા પાડતી) અલી નીમુ-તનમન, તમે મંદ્રાઓ ક્યાં ? તે હું કહું. કે અમે બે કોઈ કેકાણે ભાગી ગયાં ન હતાં. હું

મારો રૂમાલ લેવા ગઇ હતી અને આ તનમનભાભી બાને મારે દિગાષ્ટકની ગોળાઓ લેવા ગયાં હતાં. તનમનભાભી ! લેવા ગયાં હતાં તે હાથમાં ઝાલીને દૂર શેનાં બિભાં રહ્યાં છો ? બાને આપોને.

(તનમન સરમાતી, ગમરાતી મંગળાના હાથમાં ગોળા મૂકે છે.)

નિર્મળા: કેએમ, હવે બધાંને સંતોષ થયો ? અને ખજર પડી કે અમે નાશી નહોતાં ગયાં ?

વેણીગત્રરી: છોકરી, સોલિસિટરને ત્યાં પરુણી એમાં આ કાટચું કાટચું બોલે છે કે ?

મંગળા: મા, હવે ક્યાં સુધી આમ ને આમ ચલાવવું છે ? એ વાત હવે પૂરી થઈ. તોમુ ! તું અને તનમન મળાને છેલ્લો ગરબો ગવડાવી દ્યો.

(“ કોણ ગવડાવે ? શું ગવડાવે ? ” વગેરેની માંવોમાંલ ચર્ચા ધાય છે અને પછી ગરબો ગવાય છે.)

કોઇને કહેશે નહિ, કોઇને કહેશે નહિ; કોઇને કહેશે નહિ.

હાજેલાં દિલડાંની દહાંભરી વાતડી,

ચન્દ્રમા વિનાની બાણે જુરંતી રાતડી;

કોઇને દેશે નહિ, કોઇને દેશે નહિ, કોઇને દેશે નહિ.

ઉરના અણુમોલ ભાવ ઉરમાં ચમાવવા,

હેયાંનાં દાન હૃદયહીનને શું આપવાં ?

કોઇને દેશે નહિ, કોઇને દેશે નહિ, કોઇને દેશે નહિ.

એવું કાંઈ લેશે નહિ, એવું કાંઈ લેશે નહિ, એવું કાંઈ લેશે નહિ.

વિશ્વપટે છોને કેંક વાઢળી વરસી જતી,

એહ તણા ત્રિચને ન ઉરધરતી ભીંજતી

એવું કાંઈ લેશે નહિ, એવું કાંઈ લેશે નહિ, એવું કાંઈ લેશે નહિ.

[ગરબો પૂરો થાય છે. સાંઝળનારાંઓ વાહવાહ કરે છે. બધી ઠાકરીઓ નય છે. તેમને વળાવવા નિર્મળા અને તનમન પણ નય છે. વિપિત છે ખૂણામાં હોય છે તે આગળ આવીને બેસે છે.]

નરહરરામઃ ચાઆઆલો, બધું નિર્વિધે પતી ગયું. બધાંને ગરબાતું મન રહી જતું હતું તે પણ પાર હિતરી ગયું. મારા મનમાં તો એવું થયા કરતું હતું કે આ સંઘ કાશીએ કેવી રીતે પહોંચશે !

સેવકલાલઃ અરે મુરખી ! શી વાત કરો છો ? મને તો પહેલેથી જ ખાતરી હતી કે જરા નેટલું પણ વિધન આવવાતું નથી. કમમાં કમ પાંતરીસ બેપીઓને હું મળ્યો હોય.

વેણીગવરીઃ તમારા બેપીઓતું તો હવે સમજ્યા; આપણો સચવારો જ એવો કે તાળી પાડી એટલે પોણેસો માણસ હાજર પછી પંચાતી પડે ચાલી ?

ઝતુભાઈઃ વેણીજકેન, એ પોણેસો માણસ જમવા માટે હાજર થાય-કામ કરવા નહિ, સમજ્યાં ? ઝતુભાઈએ તો આવાં કાંઈ કામ માથે લીધાં અને પાર હિતાર્યો. આ તમારી મંગળા પરણી ત્યારનો જ દાખલો દ્યોતેઃ મંગળાના સસરા દલસુખરામજીએ મને જ આખો કારભાર સોંપી દીધેલો. લગનના બે મહિના પહેલાં દલસુખરામજીએ મને બોલાવ્યો અને કહ્યુંઃ ' જગ્યા ઝતુ ! હવે મારી ઉમર થઈ એટલે છત્રમુખનાં લગન હોલવાતું કામ તારે કરવું પડશે. ' પછી ખલાસ, જોષ દ્યો ઝતુભાઈનાં અપારો !

સેવકલાલઃ અમં તે વખતે એમ કરવા ગયા એમાં છક્કડ ખાઈ ગયા. મારાથી એકલે હાથે પહોંચાય નહિ એમ માનીને મેં કારભાર બહુમન બાંગાને સોંપ્યો અને જ્યો ગાંટાલો થઈ ગયો.

નરહરરામઃ બહુમન કામ કરવામાં નય એવો નથી ! તમારે ત્યાં કાલુ જાણે કાંઈ એમ થયું હતું.

ઝતુભાઈઃ એમાં મોટી વાત શી છે ? હું કહુંઃ બહુમન પણ મારા

જેવી જલદ પ્રકૃતિનો આદમી અને હાથનો છૂટો-મારો જ એકો કેની !
માહું ન લગાડતાં, વેણીબહેન, પણ જ્યાં બે પાછ ખરચવાની હોય ત્યાં
બહુમનને તમારા ચાર જથ્થાની રમ લેવી પડે ! એમ કાંઈ લગન
ઉકેલાય નહિ.

નરહરરામઃ સત્તર આના તે બે પાછ. એમ જ છે, રાજા ! રેલવે-
માં પણ બીજું શું થાય છ ? ડી. ડી. એસ.નો ચાર્જ આપવો તો
પૂરો આપવો. એકઠીંગ ડી. ડી. એસ.ને ગણે કોણ અને એનું માને
પણ કોણ ? બે આને ગાદત્રી વેંગણની પેઠે લાઈન પર રવડતો ફરે !

ત્રેમકોરઃ એ ગમે તે હો, પણ આવાં સારાં લગન મેં તો મારી
જિંદગીમાં આ પહેલવહેલાં જોયાં. ન્યાતમાં ખાવું પણ ટેટલું ઊપ-
ડેલું ! વહેવાઈને ત્યાંનાને કઢી તો એટલી બાવેલી કે ફરીથી લેવા માણુમ
મોકલેલું.

મંગળાઃ માલરામાં વિપિન લાગતો'તો સારો, નહિ ?

વેણીગવરીઃ હવે એમાં બીતાં બીતાં શં બોલે છે ! માલરામાં
બેઠો'તો, ત્યારે તો જાણે કામદેવનો અવતાર લાગતો'તો. કેમ, ઝનુભાઈ ?

ઝનુભાઈઃ એ બેડું જ સરસ બની ગયું. તનમન પણ ક્યાં કમ
લાગતી હતી ?

સેવકલાલઃ અરે હા રે રાજા, જાણે આરસની પૂતળી.

વેણીગવરીઃ આરસની પૂતળી-જૂતળી તો જાણે સમજ્યાં-પણ
હીક લાગતી'તી.

ઝનુભાઈઃ વરધોડાનો દમ પણ ક્યાં કમ હતો !

સેવકલાલઃ ભટ્ટભટ્ટા પચાસ-પચાસ સાંભેટાના વરધોડા એની
આગળ પાણી બરે, મહેરબાન, પાણી બરે.

નરહરરામઃ કેમ ન બરે ? યુનીબાઈશેડનો બે દગ્ગર રૂપિયાનો

તો વરરાખના ઘોડનો સાજ દતો. અનુભાષસાહેબને મેં જ એ મંગાવવાનું યાદ દેવડાવેલું.

ત્રેમકોર: અને બીજને ત્યાંના લગ્નમાં ઢાળાકાઢિયાની પેઠે વહેવાડા સામસામા લડે તેમાંનું પણ આપણે ત્યાં જરા નહોતું.

સેવકલાલ: ખાનદાને ખાનદાન વહેવાડ મળે પછી તરતર થાય જ કયાંથી?

વેણીગવરી: વડુને ત્યાંની ખાનદાની તો આપણે જોઈ લીધી! ખરી ખાનદાની તો આપણી કે એ લોકોએ જમે તેવી મતામણી કરી અને એ લોકો તો છોકરીવાળાં, છતાં આપણે મોંમાંથી એક દડવો મુખન સરખો પણ કાઢ્યો નથી.

ત્રેમકોર: ખાકી વડુને ત્યાંનાએ રીત આપી તેના ઠંગથી તો, બા, તોઆ! એકેએક વાતી ખરાબ. મેં તો ઢાળાઓ દાળમાત ખાધેલાં.

સેવકલાલ: ત્રેમકોર, ત્રેમકોર! એ તું શું વાત કરે છે? ત્યાં તેં મેંથીની બાજના બજિયાં ખાધેલાં જ નહિ? એનો તો દછ મારા મોંમાં રસદ રહી ગયો છે.

ત્રેમકોર: અંઅ-હા આ, બજિયાં તો મારાં હતાં અને મેં ખાધેલાં પણ ખરાં.

અનુભાષ: તું જ ખરી છે, ત્રેમકોર; તે દાંડની સળંગ વાલની દાળ તો એવો ચગેલી. તેં ચાખેલી જ નહિ?

ત્રેમકોર: વાળની દાળ ખાધેલી, ખોટી ન હતી.

વેણીગવરી: બજિયાં અને વાલની દાળ તો જાણે ખોટાં ન હતાં પણ એને ત્યાંના જેવા મડો મેં જવલ્લે જ ખાધો દસ-બેઠું નહિ બોલાય

ત્રેમકોર: વેણીગડેન, એ વાત સાચી. મડો તો મેં દડિયે દડિયા ખાધેલો.

ઝંતુભાઈ: લગનમાં ડોષ જાતની મણા ન હતી; પણ-પણ નાચ-મુજરા વગર મને તો ઓછું ઓછું લાગ્યું. ઇદનને કહેવડાવું એટલી વાર હતી; પણ છનમુખભાઈ માને એમ હતા જ નહિ ને એટલે આપણે તો એ વાત જ ગણી ગયા.

સેવકલાલ: ઇદનનો જોડો મળવો મુશ્કેલ છે, મહેરબાન.

ઝંતુભાઈ: હા હા હા ! સેવકલાલજી, તમે તમારા જોડીઓને પકડી રાખો અને ગાયનમાં માથું ન મારો તો સારું. વેણીબહેન, યાદ છે ? એ વાતને તો વરસો થઈ ગયાં. આજ ખંડમાં દલસુખરામજીએ ઉત્તમ-ઝગમગતો મુજરો કરાવેલો અને સાજીંદામાં દિંમત અને સુરિયો ! એને આજ જમાના થઈ ગયા પણ મારી આંખ આગળથી એ ચિતાર ખસતો નથી.

વેણીગવરી: એવું કાંઈ જુલાય છે, ભાઈ ! આ જાણી પાછળ અમે બધાં હતાં.

નરહરરામ: સાપ ગયા ને લીસોટા રહી ગયા. રેલવેના ટાઇમ-ટેબલનું જ જુઓને. આપણા જમનાદાસ ભાગિસાહેબે રેલવેનું ટાઇમ-ટેબલ ધડેલું એને જમાનો એક થઈ ગયો. પણ આજે ય ડોષ એવો માનો જણ્યો પૂત નીકળતો નથી જે એને ફેરવી શકે.

સેવકલાલ: ગમે તે કહો પણ આખરે આ દુનિયામાં પંખીના મેળા જેવું છે. બધાં મેળાં મળીએ છીએ અને પાછાં છૂટાં પડી જઈએ છીએ.

ઝંતુભાઈ: તમે અત્યારે કહ્યું ત્યારે યાદ આવે છે. આપણી વાતને તો છેડો જ આવવાનો નથી. આ મંગળા ને ત્રિપિત ક્યારના બેઠાં બેઠાં કોપરાં જોએ છે. ચાલો જઈએ.

નરહરરામ: હાજી, વાતમાં વખત જણાય છે પણ ખરો ! બારણે બાર વાગવા આવ્યા.

ઝંતુભાઈ: મંગળા! ચાલે જઈએ છ, હંઅં; નવું કામ નીકળે તો કહેજે દા'ડામાં એકાદ આંટો તો મારો થવાનો જ.

[ઝંતુ. સેવક. વેણી. નરદશ. પ્રેમકોર. હોદા કરતાં નય છે નિર્મળા દાખલ થાય છે. શેડી વાર બધાં મૂંગાં રહે છે અને એકેકની સાચું ભેયા કરે છે.]

નિર્મળા: બા આખરે બધાં ગયાં ખરાં! મને તો એમ જ લાગતું હતું કે સવાર સુધી એ બધાં ખસવાનાં જ નથી.

વિધિન: એમ ને એમ તો કદાચ એ ન જ જાત પણ આ તો ઝંતુભાઈએ બધાંને ઉઠાવ્યાં.

મંગળા: મેં તો આજના ગરજાની પણ ના પાડેલી, કેમ તનમન? પણ એ સોડોને લગનમાંથી એકે પણ વસ્તુ બાકી રહી જાય એ કેમ ખમાય!

તનમન: બા પેલી વાત કહોને!

વિધિન: કંઈ વાત?

મંગળા: ના રે, કાંઈ કહેવા જેવું નથી.

તનમન: બા, મને ખબર નહિ કે તમારે ખાનગી રાખવી હતી.

મંગળા: તનમન, આટલામાં રડું રડું શું થઈ ગઈ! આ બેથી ખાનગી શું હોય! આ જરા કહ્યું કાળજીની યા તો દુનિયામાં રહેવાઈ.

નિર્મળા: સાચું છે, તનમનભાભી; બાના જેવાં પોચાં રહીએ તો અધાં ટપસો મારી જાય. બા, પેલી વાત શું?

મંગળા: કાંઈ મને 'પેલી વાત કહો' એમ કહે તો પછી મારાથી વાત નહિ કહેવાય. તનમન, ઘૂંજું કહે.

તનમન: બા પણ એ તો એમ થયું કે મઈ કાલે ધાંચી લગનમાં ખપેલાં તેલ-ધીનો આંકડો લઈને આવેલો. ધીના જેટલા પેકબંધ હતા

તે એને પાછા આપ્યા પણ બે બરેલા ડબ્બા જ ડાઇએ ફાડી નાખેલા.

નિર્મળા: બાબી ! તમે વારતા લખવાનું શરૂ કરો. સારું લખી શકશો.

વિધિન: નામુ, એ કહે છે તે તું કહેવા દેની.

નિર્મળા: મોટાભાઈ, પણ તે મેં એને ક્યાં ના કહી ! આ તો જરા મરકરી.

મંગળા: આપણે એને પહેલાં હળી જવા દઇએ. પછી મરકરી કરીએ.

નિર્મળા: પછી એ સાંભળે પણ ખરી કે ? પગમાંથી ચપ્પલ જ કાઢેને. પણ બાબી, તમારું પુરાણ આગળ ચલાવો.

તનમન: હું તો બૂલી ચે ગઈ-હં, અંતે ફાડેલા ડબ્બા ધાંચીએ લેવાની ના કહી. પ્રેમકોરકાકી અને વેણીબહેને તરત જ કહ્યું કે 'કાંઈ નહિ, ક્યાં ખગડી જવાનું છે ! ધરમાં ચાલશે, રહેવા છો.' બધાં વગેસગે થઈ ગયાં એટલે પાછળથી એક ડબ્બો વેણીબહેનને ત્યાં અને એક પ્રેમકોરકાકીને ત્યાં ! બપોરે બધાં જોધમાં પડેલાં તે વખતે એ જોયકાયા. અકસ્માત હું નીચે ગયેલી અને મેં જોયું.

મંગળા: અરે નીમુ ! તનમન તો દોડતી ઉપર આવી, મને જોધમાંથી એણે જગાડી અને કોરાગાં લઈ જઈને મને ખતાવ્યું. મારી તો કહેવાની દિમત ચાલી નહિ એટલે મેં તો આજ સવારે અનુભાષને કહ્યું.

વિધિન: એમણે તો કહ્યું 'હશે કે 'જળવા છોને, નંવાણ' ત્યાં મયો સો.'

મંગળા: હા, એમ જ; કે સગનમાં જણે બે ડબ્બા ધી વધારે વપરાયેલું.

વિધિન: બા, મને એમ તો લાગે છે કે એ વખત જમાડીએ તેમાં આટલું વહીતરું કરે પણ કાણુ ?

નિર્મળા: આપણે ઘેર તો હજી હીક છે કે માણુસો ભેગાં થઈ જાય છે; બાકી ધણે ઠેકાણે તો હવે કામ કરનાર જ ઠોષ હોતું નથી.

વિધિન: અને થોડાં વરસમાં તો લગનમાં ગાર્ડનપાર્ટી જ રહેશે.

તનમન: બીજો ઠેકાણે યાચ તો કહેનાય નહિ, બાકી મુરતમાં તો પચાસ વરસે પણ ધારા બદલાય એવું લાગતું નથી.

મંગળા: કેમ તનમન, તારાં લગન વખતેની આધરક્ષીમની મારામારી સાંભરી કે શું ?

તનમન: એ મારામારી ક્યાં એકલી જ હતી ! મને અને મારા બાપાજીને અમારી ગરીબાઈ માટે કમમાં કમ દોઢસો વખત મહેલ્યાં પડી ચૂક્યાં હશે ! એ તો હીક છે કે તમે બધાં આવો છો, બાકી ત્રણ મહિનામાં તો મને બીજાં પૂરી કરી મૂકે.

વિધિન: અમારામાં તો તને વિશ્વાસ છે ને ?

[તનમન જવાબ આપતી નથી]

નિર્મળા: કેમ બાબી ! હવે જવાબ કેમ દેતાં નથી ? ત્યારે અમે પણ ખરાબ છીએ ને ?

તનમન: તમે પણ ખોટા ખોટા અર્થ લઈ જાઓ છો તો.

નિર્મળા: ત્યારે જવાબ કેમ આપતાં નથી ?

મંગળા: નીમુ ! તું મેં શું બધીબધીને પૂછ્યા કરે છે ! વિધિને પૂછ્યું એટલે શરમથી જવાબ દઈ ન શકી તનમન, આપણે એકલાં હોઈએ ત્યારે એવી શરમ ન રાખવી. ત્યારે તો પિયર અને સાસરું સરખાં જ ગણવાં.

તનમન: બા, હું બધું 'સમજું' છું, તમને 'ભાણુ' નથી કહેતી અને 'બા' જ કહું છું એટલામાં તો કાંઈ કેટલાં મે-આ

તરફના તેમ જ પેલી તરફનાએ અને પાંખી નાખી છે પણ હું તો તમને 'આ' અને આ મોટાં નણુંદને 'નીમુળહેન' જ કહેવાની.

નિર્મળા: તમે મને 'મોટી બધ' કે 'નાની બધ' કહેવા માંડો તો હું તો તમને તમારો જ ખેંચી કાઢું, સમજ્યાં કે તનમનલાભી !

વિપિન: નિર્મળા ! પેલી હિંગાષ્ટકની વાત કોના મગજમાંથી નીકળેલી ?

નિર્મળા: તે તું એમ ધારતો હતો કે તારાં અક્ષલવાળાં ધણી-આણીના મગજમાંથી નીકળ્યાં, એમ ! એ તો મારા ઓરિજિનલ ભેગની વાત હતી.

મંગળા: પણ તારે મને ઇસારો તો કરવો હતો ! હું તો બાકી જ દેત.

તનમન: નીમુળહેન, જરા ખાટવો હોય તો ખાટો; બાકીં એમાં તમે મને અને બાને મૂરખાં બનાવ્યાં, ખરી વાત બધાં જ જાણી ગયેલાં.

વિપિન: હું પણ એમ જ ધારું છું.

નિર્મળા: (ચાળા પાડીને) 'હું પણ એમ જ ધારું છું !' હવે એમ બોલીને બેરીને ટેકો આપવા નીકળાય છે ! ઉપર તો કેવું ઢીલું-રકું રકું થઈ જતું મોં લઈને બેઠેલો. બા, મેં એટલી મુલાકાત કરાવી આપી એના બદલામાં વિપિન તો મને સાડી અપાવવાનો છે.

વિપિન: તને સાડી અપાવું ! અરે, વાહરે વાહ !

તનમન: એવું વચન આપ્યું હોય તો તો સાડી અપાવવી જ જોઈએ.

વિપિન: તને પાંચ મિનિટ મળવા માટે હું સાડી અપાવવા તૈયાર થાઉં એવો હું બેવફૂર છું ?

મંગળા: વિપિન, એ તો એમ જ હોય; લગન વખતે બધાં જ પરણનાર બેવફૂર બની જાય છે.

નિર્મળા: બા, તું અને બાપાજી પણ એવાં જ હતાં કે ?

તનમન: તમે પણ, નીચુબડેન, ડોહને કશું કહેતાં અચકાતાં નથી !

વિપિન: શાની અચકાય ? સોલિસિટરની ભૈરી છે કેની ! કેમ નીચુ ?

[બધાં અચાનક મૌન ધારણ કરી દે છે.]

નિર્મળા: (બનાવટી બગાસું ખાઈને) આપણે પેલાંને કહેતાં હતાં પણ આપણે પણ સવાર તો નથી પાડવાની ને ? બાપાજી, હવે તો આ ઉત્તરગરા સદન નથી થતા.

[આટલું બોલીને નિર્મળા બાળી સામું જુએ છે. બાળાં સજ્જ નેત્રો ભેઈને નિર્મળા જરા વિચારમાં પડે છે અને પછી તમને ચ લાંબા આવે છે કે નહિ, કાશી ? બોલો, જઈને ચૂઈ ન્હોતો, તમારા ઓરડામાં કે હું ને બા નિરાંતે પડીએ, એમ તનમનને કહે છે. તનમન લગભગ નીચું ભેઈ રહે છે.

‘હવે બોલો મારાં મોંમાં કાશી ! જાણું છું કે નહિ ?’ એમ કહીને નિર્મળા તનમનનો હાથ પકડીને તેને ઠંડાડવાનો યત્ન કરે છે.

તનમન મંગળાના અશુભ પદને મૂક સહાનુભૂતિથી નિરખી રહે છે.

‘બ, તનમન દીકરી, ચૂઈ ન્હોતો, એટલું કપતા અવાજે મંગળા બોલી થઈને, તનમનને વાંસે હાથ મૂકીને કહે છે.

નિર્મળા અને તનમન ધીમે પગલે ન્હોતો.

મા અને દીકરા એકેકની સામું ન ભેવાના નિમ્નજ યત્ન કરીને એકેકને ભેઈ રહે છે.]

મંગળા: (ધીમે પગલે વિપિન પાસે જાય છે.) વિપિન !

વિપિન: (કંપતે અવાજે) બા, બા, તું આમ કૂળે છે કેમ ? મને કહી દે ને, શું છે ?

મંગળા: તનમન મા વગરની છે—અનુ નરમ સ્વભાવની અને બોળી છે. શિશુઆઈએ મને સોંપી અને—અને આજથી એને હું તને સોંપું છું.

વિપિન: બા, હું તારો જ દીકરો છું ને ! તેં કાંઈ મરતાંને મર કહ્યું નથી તો હું એમ કહું એમ બને ?

મંગળા: વિપિન !

વિપિન: બા, આજ સુધી તું મને ગમે તે વાત કરતાં અચ-
કાઈ ન હતી. આજે આમ કરે તે ઠીક નહિ.

મંગળા: વિપિન, દીકરા, આવડો મોટો મેં કર્યો, તું મારો હતો.
આજથી તું તફત બીજાનો તો નહિ થઈ જાય ને? તું થોડોક તો
મારો રહેજે-રહેશે?

વિપિન: બા, મારું હૈયું-તારા છોકરાનું હૈયું એટલું નાનું છે
કે બીજાની જગ્યા કરવા તને કાંઠવી પડે? મારા હૃદયમાં તું તો
જેવી હતી તેવી ને તેવી જ રહેવાની-નવાં માણસોની જગ્યા એની મેં
થઈ રહેશે. મારી આટલી ખાતરી તને નહિ રહે? રહેશે ને?.....જો,
બા, હું તને કહી દઉં છું-આ બાળતની ચિંતા કરી તો તને મારા
સમ છે.

મંગળા: એમ જરા જરા વારમાં સમ ન ખાધએ, દીકરા; આ
તો આટલું કહી દેવાનું મન થયા કરતું હતું તે કહી નાખ્યું. જમ-
વાન તને ને તનમનને સો વરસનાં કરે અને સુખી રાખે !

[છવટનું વાક્ય અરધું બોલાય છે એટલામાં
વિપિન ચાલ્યો જાય છે. પડદો પડે છે.]

પરિભાષાના પ્રદેશમાં

ઉદ્દેશ

૬ ગભગ સાત વરસ પહેલાં સદ્ગત મહુભાઈ ઠાંટાવાળાના ભૂત-
પૂર્વ 'સાહિત્ય'¹ માસિકમાં આ પરિભાષાના પર્ચાણે સંબંધી
એક ઘણી જ ટૂંકી નોંધ મેં પ્રગટાવી હતી અને એ દિશામાં ગુજરાતી
લેખકો તેમ જ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા પ્રયાસ કર્યો હતો. સદરહુ નોંધ
પ્રગટ થયા પછી રા. રા. શ્રીયુત બ. ક. ઠાકોરે 'કૌમુદી'માં² અને
રા. રા. શ્રીયુત ઇ. ત.એ 'કુમાર'માં³ શબ્દોના અભ્યાસ માટે પોતામાં
રહેલી મનતા દર્શાવી દીધી હતી. એ બંને વિદ્વાનોએ શબ્દોના
અભ્યાસ તરફ તેમ જ શબ્દની પાછળ રહેલા અર્થને-બાવને પકડી
પાડવાની જે સૂચના જનતા સમક્ષ મૂકી હતી તેની ગુજરાતીઓએ
પ્રાયઃ અવગણના જ કરી હતી. હા, ઉક્ત બંને વ્યક્તિઓ ઉપરાંત
હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર નામના દૈનિક ૪પત્રના તંત્રી રા.
રવિશંકર મહેતાએ 'સાહિત્ય'માં પ્રગટેલી એ નોંધ તરફ એક
ઊડતી નજર ફેંકી હતી.

૧. સાહિત્ય: સને ૧૯૩૩, માર્ચ: પૃષ્ઠ ૧૭૧-૧૭૨

૨. કૌમુદી: સને ૧૯૩૩, મે: પૃષ્ઠ ૪૭૬-૪૮૪

૩. કુમાર: સંવત ૧૯૮૬, ચૈત્ર: પૃષ્ઠ ૨-૧૨૪

૪. હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્રના તા. ૬-૩-૧૯૩૩ના અંકમાં
'સાહિત્યની વલ્ગુઝાર' સંપાદકશ્રીએ લેખ.

એથી બિચ્છું, સાચી વાત જ એ છે કે માત્ર નહિ જેવા અપ-
વાદને બાદ કરીએ તો ગુજરાતીઓ મોટે ભાગે હજી સુધી શબ્દોના
ખાસ અભ્યાસ પાછળ લાગ્યા નથી, એટલું જ નહિ પણ એ વિષય
તરફ તેમનું ઘોડુંધણું પણ ધ્યાન ખેંચવા માગ્યું નથી. એવી
મગ્નતાના અભાવ તરફ માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કરીને આ વિષય
મોટે પૂરતો બિહાપોહ કરવાની જરૂર છે એવું આંદોલન કરીને જન-
સમાજનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચવાની અમત્ય પ્રયત્ને આખંભિચામણાં
કરવા પાત્રવે તેમ નથી. એ દૃષ્ટિબિંદુને ધ્યાનમાં રાખીને જ આ ટૂંકી
નોંધ લખવા પ્રેરાયો છું; કારણ કે શબ્દોના ખાસ અભ્યાસનો વિષય
કેટલો જરૂરી છે તે સંબંધી જેટલો બિહાપોહ કરીએ તેટલો થાગો છે.

૧. 'ઐટર ગુજરાત' એટલે...?

આ લખાણની શરૂઆતમાં જેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે
એવી એ 'સાહિત્ય'માં પ્રગટેલી નોંધમાં 'ઐટર ગુજરાત' માટે આપણી
ગરવી ગુજરાતના જુદા જુદા ગણસ્વામીઓએ કેવા કેવા શબ્દોની
યોજના જુદે જુદે પ્રસંગે કરી હતી તેનો સાર નીચે મુજબ છે:-

૧. મહાગુજરાત [કવિ નાનાલાલ] ઈ. સ. ૧૯૦૬

(સંસારમંથન: પૃષ્ઠ ૧૫૨)

૨. વહું ગુજરાત [મહુભાઈ કાંટાવાળા] ઇ. સ. ૧૯૧૫

૩. જુહુહુ ગુજરાત [બ. ક. ઠાકોર] ઇ. સ. ૧૯૨૪

આ ત્રણ પર્યાયોમાંહેથી પહેલા બે 'ઐટર ગુજરાત'માં જે ભાવ
સમાયેલો છે તેના પૂરેપૂરા સૂચક નથી અને ત્રીજો પૂરેપૂરી રીતે
અર્થઘટ્ટ છે એમ શ્રીયુત ઠાકોરે તેમના 'કૌમુદી'માંના 'ભૈરવીય લેખમાં
પૂરતા પ્રયત્નપૂર્વક સાબિત કરી બતાવ્યું છે અને 'એ વ્યુત્પત્ત
વિદ્યાનની એ લેખમાંની આખી ચ વિચારણા પ્રયત્નપૂર્વક પણ ગળે
ઉતારી દેવા જેવી છે' એમ 'માનસી' માં તાજેતરમાં જ રા.
વિ. ક. વૈદ્યે નોંધ્યું છે.^૫ એ ત્રણ પર્યાયો ઉપરાંત બીજા પર્યાયો પણ

૫. સને ૧૯૪૦. તૂંત અંક, પૃષ્ઠ ૨૬૭-૨૬૮

અન્ય ગવકારોએ એ 'ગ્રેટર ગુજરાત' માટે જૂતકાળમાં યોજ્યા છે એમ ઉક્ત બંને લખાણ પ્રગટી ચૂક્યા પછી મારા જાણવામાં આવ્યું છે. આ રહ્યા તે પર્વાયો:

૪. મદત્તર ગુજરાત ('સત્ય' માસિક: ૧૯૧૨, મે: પૃષ્ઠ ૫૩૦)

૫. અતિ ગુજરાત ('કથાદિવાન્ત' ૬) અરધાન સંવત ૧૯૮૬, ચૈત્ર: પૃષ્ઠ ૩૬૬

૬. વિશાળ ગુજરાત

આ છએ શબ્દોના કર્તૃત્વનો ઇતિહાસ સમજવા જેવો છે. સૌથી પહેલાં 'મહાગુજરાત' યોજાયો; એનાથી ન સંતોષાતાં 'મદત્તર ગુજરાત'ની યોજના થઈ. પરંતુ એ 'મહાગુજરાત'નું માત્ર બીજું સ્વરૂપ છે; અને બંને શબ્દોમાં 'ગ્રેટર ગુજરાત'નો ભાવ તંતોતંત નથી આવતો એમ સમજી સદગત મટુભાઈએ 'વડું ગુજરાત' જેવો તળપદો શબ્દ યોજ્યો; અને 'ગ્રેટર ઇન્ડિયા' માટે 'વિશાળ ભારત' કહી શકાતું હોય તો 'ગ્રેટર ગુજરાત' માટે 'વિશાળ ગુજરાત' પણ કહી શકાય એમ મને તો લાગે છે; વળી અર્થધનતાની દૃષ્ટિએ ઉચિત એવા 'બૃહદ્ ગુજરાત'ની યોજના થયા પછી પણ ન સંતોષાતાં શ્રીયુત 'કથાદિવાન્તે' 'અતિ ગુજરાત'ની યોજના કરતાં નોંધ્યું છે તે પણ જાણવા-સમજવા જેવું છે:

ગુજરાત બહાર વસવાટ કરેલા ગુજરાતીઓને ખ્યાલમાં રાખી એ દેશોને બૃહદ્ ગુજરાત અથવા મહાગુજરાત કહેવાનો રિવાજ પડ્યો છે. આ અંગ્રેજ Greater Gujaratનો તરજુમો છે. દેશી પરિચાયા આવા સંજોગોમાં 'અતિ' વધી નેહએ એમ મને લાગે છે. 'પૂરી ને વધવું' એ અર્થમાં 'અતિ' ઉપસર્ગ વારંવાર વપરાય છે. જેમ કે, પ્રસિદ્ધ પૂઠપરૂખમાં અસ્યતિષ્ઠદશાતુલમ્ । એ જ પ્રમાણે અતિ-બાપ્તિ, અતિ-દેય વગેરે શબ્દો સરખાવી શકાય. ૭

૬. આ 'કથાદિવાન્ત' એટલે તો દિયોરણાલ ઘનશ્યામ મરાઠરાજા દરો એમ લાગે છે.—લેખક

૭. અરધાન: સંવત ૧૯૮૬, ચૈત્ર: પૃષ્ઠ ૩૬૬: 'વિચારચંક્રમ્'.

આ રીતે એક લેખકને એક પર્યાય પૂરેપૂરો અર્થઘન લાગે છે તો બીજા લેખકને તે તરણુભિયો લાગે છે એ પરિસ્થિતિમાં એક સૂચન કરવાનું ઉચિત ધારું છું: આ છએ પર્યાયોમાં 'ગ્રેટર ગુજરાત' માટેનો ભાવ અસંખ્યત્વે ઓછાવધતા પ્રમાણમાં સમાયજો છે અને એક રીતે તે ચલણી યથા ચૂક્યા છે તો પછી એ બધા શબ્દોને એક જ શબ્દના પર્યાય તરીકે વાપરવામાં આવે તો તેમાં વાંધો લેવા જેવું કંઈ ન હોવું જોઈએ. [છએ પ્રચલિત નથી, હોવા જોઈએ પણ નહિ.—સં. 'માનસી']

૨. 'મોરલ કરેજ'ના ગુજરાતી પર્યાયો

એ 'ગ્રેટર ગુજરાત'ના જેવો જ એક બીજો શબ્દ છે 'મોરલ કરેજ' અને તેનો ભાવ દર્શાવવા માટે નીચે આપેલા શબ્દો ગુજરાતી ગદ્યકારોએ યોગ્ય છે:

૧. લોકાપવાદ ભયમુક્તિ (કવિ નર્મદ) સરકારી નર્મગદ્ય: પૃષ્ઠ ૨૭

૨. લોકનિર્ભીક્ષતા (દુષ્ણલાલ દિવેદીઆ) લોખાનાયભાર્યું' જીવનચરિત્ર: પૃષ્ઠ ૨૦—પ્રથમાવૃત્તિની પ્રકાશનસાલ: ઈ. સ. ૧૮૮૮

૩. બહેર હિંમત [વારીલાલ શાહ]

જૈન હિતેન્દ્રુ: ૧૯૦૮; બોકટોબર: પૃષ્ઠ ૨૪૩

૪. નૈતિક હિંમત [અજ્ઞાત]

૫. આધ્યાત્મિક શૌર્ય [નરસિંહરાવ દિવેદીઆ]

વસન્ત: પુસ્તક ૧૧: પૃષ્ઠ ૨૬૨

૬. નીતિધૈર્ય }

૭. ધૈર્યવીર્ય }

[દ. બા. કાલેલકર]

૮. સંત્યનિહર વર્તન [અજ્ઞાત]

કુમાર: ૧૯૮૯; જૈન: પૃષ્ઠ ૧૨૪

આ આડે ય પર્યાયોમાંહિના પહેલો, બીજો અને ત્રીજો એમ

૮. આ બન્ને પર્યાયોની યોગ્યતા કાકાસાહેબે કરી છે અને એ શબ્દો ૧. વિશ્વનાથ ભટ્ટને તેમના પારિભાષિક કોષના ઉપયોગ માટે તેમજ સોંપ્યા હતા.—લેખક

ત્રણેય પર્યાયો બસે અર્થઘન લાગતા હોય, પરંતુ તે પૂરેપૂરા જડખાં-
તોડ હોવાથી નિરુપયોગી જેવા લાગે છે. વળી 'નીતિધૈર્ય' તેમ જ
'ધૈર્યધીર્ય'માં પણ 'મોરલ કરેજ' સૂચવે છે તેવો ભાવ સૂચક રીતે
દેખાતો નથી. 'નૈતિક હિંમત' પણ તરણુમિયા જેવો લાગે છે. હવે
રહ્યા 'જાહેર હિંમત' અને 'સાત્યનિહર વર્તન'. તેમાંથી બીજો અલગત
'મોરલ કરેજ' ના ભાવનો સૂચક તો છે, પરંતુ તે જરા વધુપડતો
લાંબો છે; પણ 'જાહેર હિંમત' પૂરતી રીતે સૂચક તેમ જ હિચિત છે.

૩ 'નોવેલ' ના ગુજરાતી પર્યાયો

એવો જ એક ત્રીજો શબ્દ નોવેલ (Novel) છે, જેને માટે
ગુજરાતી ગદ્યકારોએ નીચે મુજબ પર્યાયો યોગ્યા છે.

૧. વાર્તા [કવિ નર્મદ] સરકારી નર્મગદ્ય: પૃષ્ઠ ૪૫૪
૨. ગાથા [, ,] જલ્મ નર્મગદ્ય: પૃષ્ઠ ૩૨૮
૩. નવલકથા [ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી] સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ પહેલો:
પ્રેરતાવના, પૃષ્ઠ ૫
૪. કાદંબરી [અજ્ઞાત]
૫. નવલ [નવલરામ લક્ષ્મીરામ] ગુજરાત સાળાપત્ર: સને ૧૮૮૭,
ઓગસ્ટ: પૃષ્ઠ ૧૭૮
૬. સંસારચિત્ર [મણિલાલ નલુભાઈ] સુદર્શનગદ્યાવલિ: પૃષ્ઠ ૮૨૭
છ. સ. ૧૮૮૭, ઓક્ટોબર-નવેમ્બર
૭. વાર્તામંથ [રમણભાઈ નીલકંઠ] કવિતા અને સાહિત્ય: પુસ્તક
પહેલું. પૃષ્ઠ ૫
૮. કલ્પિત કથા [રમણભાઈ નીલકંઠ] કવિતા અને સાહિત્ય:
પુસ્તક બીજું: પૃષ્ઠ ૩૯
- ૯, ૧૦. કથા, કથામંથ [વાલીલાલ શાહ] લૈન્ડ હિતેચ્છુ: સને
૧૯૧૪, ઓગસ્ટ: પૃષ્ઠ ૭૧૩

આ પર્યાયોમાંથી 'સંસારચિત્ર'ના યોગ્ય મણિલાલ નલુભાઈએ
શા માટે પોતાના એ પર્યાયને પસંદ કર્યો આપી તેનું કારણ રજૂ કરતાં
જે લખ્યું હતું તે નોંધપાત્ર છે: "અમે 'નોવેલ' શબ્દનો પર્યાય 'સંસાર-

ચિત્ર' સૂચવીએ છીએ. 'કાદંબરી' શબ્દ કેવળ નકામો છે, તથા શા આધારે લીધો છે તે જણાતું નથી. નવલ એ શબ્દ પણ ઘણો પસંદ કરવા યોગ્ય, અર્થસૂચક નથી.^૯ બીજી બાજુએ 'નવલ' શબ્દનો યોગના કરનારા નવલરામ લક્ષ્મીરામે તેનું કારણ આપીને કંઈ સમર્થન કર્યું નથી. પરંતુ એ 'નવલ' શબ્દને શ્રીયુત બળવંતરાય ઠાકોરે ઇ. સ. ૧૯૨૪માં તેમના 'દર્શનિયું'ની પ્રસ્તાવનામાં અપનાવ્યો હતો. અને પાછળથી એકાદ દશકાના ગાળા પછી તે શબ્દની પસંદગીના સમર્થનમાં કહ્યું હતું તે ગળે ઉતારવા જેવું છે: 'મેં મૂળ નોવેલ શબ્દનું, શબ્દસામ્યે પીજી હિન્દી ભાષાઓ(બંગાળી અને મરાઠી)માં આપણાથી વહેતું સ્વીકારામલું' ૩૫ 'નવલ' આપણી ભાષાને માટે પણ ઉત્તમ ગણેલું. વળી આપણા (સંસ્કૃતોત્થ) 'નવલ' શબ્દમાં નવી રચના (original એરિજિનલ), અને જોડેલી (Imaginary ઈમેજિનરી) કાલ્પનિક રચના, એ બાવો આવે છે, તેથી મળતી અર્થધનતા આ સાહિત્ય-જાતિના નિર્દેશને માટે અધભેસતી આવી જાય છે'.^{૧૦} અને આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે એ 'નવલ' શબ્દ પૂરતી રીતે ચલણી બની ચૂક્યો છે.

૪. ફિલોસોફિકલ નોવેલ એટલે..... ?

ઉપર 'નોવેલ'ના પર્્યાયોના સંસ્કાર તાજ છે તેટલામાં જ આ ફિલોસોફિકલ 'નોવેલ' માટે યોગ્યેલા પર્્યાયો જોઈ જઈએ:

૧. વિવેચક વાર્તા [નવલરામ લક્ષ્મીરામ] ગુજરાત શાળાપત્ર; પુસ્તક ૨૬; પૃષ્ઠ ૧૧૯

૨. ઇતિહાસિક કથા [મણિલાલ નબુકાઈ]

૩. તત્ત્વજ્ઞાનમયી નવલકથા [વા. મો. શાહ] નમીરાજ-એક તત્ત્વજ્ઞાન-મયી નવલકથા : પ્રકાશનસાલ : ૧૯૦૪

૯. સુદર્શનમઘાવલિ: પૃષ્ઠ ૮૨૭

૧૦. કૌમુદી: સને ૧૯૩૩, મે: પૃષ્ઠ ૪૮૧-૪૮૨

૪. તત્ત્વજ્ઞાનમયી વાર્તા [વા. મો. શાહ] નમીરાજ-ઉત્તરાર્ધ :
ઉપોદ્ધાત : પૃષ્ઠ ૨

૫. તત્ત્વકથા [વા. મો. શાહ] ૧૯૨૭

૫. 'કર્ટસી' નો ગુજરાતી શબ્દાર્થ

'કર્ટસી' (courtesy) નામના એક ખીજ શબ્દના પર્યાયો પણ જેવા જેવા છે. છાપાઓમાં વાપરવા માટે કોઇને ત્યાંથી માગી આણેલા ખસોડક, ચિત્રો ઇત્યાદિનો ઉપયોગ કરતી વખતે આ અંગ્રેજી શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. તેને માટે ગુજરાતી પર્યાયો નીચે મુજબ યોગ્ય છે :

૧. બંધુકૃત્ય [અક્ષાત]

૨. મહેરબાની [મદુબાહ કાંઠાવાળા] સાહિત્ય : સન ૧૯૨૩, માર્ચ :
પૃષ્ઠ ૧૯૯

૩. સૌજન્ય [કુમાર]

આ ત્રણે પર્યાયોમાંથી 'સૌજન્ય' એકલો જ 'કર્ટસી' નો બાવનો પૂરેપૂરો સ્વયંક છે અને તેથી ઉચિત લાગે છે. તે ચલણી પણ થવા લાગ્યો છે.

૬. છેડાની વાત

આ પ્રમાણે અંગ્રેજી શબ્દોની પરિભાષાના ગુજરાતી શબ્દોને અભ્યાસવાનું ચાલુ રાખીએ તો તેવી શ્રેષ્ઠમાળા મહિનાઓ સુધી લખાયે જાય. હાલ તો આટલેથી જ સંતોષ માનવો રહે છે, પણ છેવટે એક વાત ઓર કહી દેવી જરૂરની માનું છું.

ગુજરાતી ગદ્યના ધડનારાઓએ વર્ષો પહેલાં અમુક પ્રકારની પરિભાષાના શબ્દો ધજા હોય તે આપણને આજે આહે તેટલા અપૂર્ણ કે અસ્વીકાર્ય લાગતા હોય તો પણ ચરિત્રાચારના ધડતરના ઇતિહાસના એક અંકેડા તરીકે તેવા શબ્દોની જાણની તેમ જ ઉપયોગિતાની રખે

કોઈ અવગણના કરે. ભલે તેના શબ્દો સંકારપર લાગતા હોય, અપૂર્ણ જણાતા હોય, પૂરતા અર્થધન પણ ન હોય, પરંતુ બીજા સાચા પર્યાયોની ભવિષ્યની યોજના માટે બીજા ગણકારોને એ શબ્દો રાહ-અર બનીને ઉપયોગી નીવડ્યા હોય એ પણ તેટલું જ સાચું છે અને એ દૃષ્ટિએ જ સારા-નરસા, પૂર્ણ-અપૂર્ણ, સાચા-ખોટા, સ્વીકાર્ય-અસ્વીકાર્ય એવા જેટલા પર્યાયો ભૂતકાળમાં યોગ્યચેત્ના મળી શક્યા તેટલાની નોંધ આ લખાણમાં કરવી હિચિત ધારી છે અને કોણ કહેવાની હામ બીડશે કે ગુજરાતી મઘના ઉત્કર્ષના ઇતિહાસની દ્રોષી નોંધની ગરજ સારે એવા એ પર્યાયો નથી ?

જેતપુર: તા. ૧-૭-૧૯૪૦

'૪૧નું' ગ્રંથસ્થ વાહ્યમય

આ બાબતની ગતાંકમાંની પૃ. ૧૪૮માં ઉપરની નોંધમાં આ રીતે ફેરફાર સમજવાનો છે : (૧) નું નહું સરનામું "૧૨, રતનદેવેસ, લેડી હાઉસિંગ રોડ: મુંબઈ નં. ૧૬" એમ કરવું; (૩)નું નહું નામદામ આ છે : રા. ધનજીભાઈ ફરીરભાઈ: કલ્યાણ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ; અમદાવાદ.

વાં સરિકા

૫. કૃષ્ણવર્મા 'કેસરી'માં

૨૪મી મે ૧૯૪૧: કાલના કેસરીમાં સ્વા. વી. સાવરકર વિશેના એક લેખમાં નર્મદયુગના એક સમર્થ અંશીજન (આ શબ્દ નર્મદનો જ) ૫. શ્યામજી કૃષ્ણવર્માનો ઉલ્લેખ છે. તેઓ થોડાં વરસ પર પેરિસ-માં ગુજરાતી ત્યારની ગુજરાતી અવસાનનોંધો જેમને યાદ હશે તેઓ તેમને એ જમાનાના ખટુભાષા અને ૧૮૭૬માં કે '૭૭માં અમદાવાદ, પુના તથા નાસિકમાં છટાદાર સંસ્કૃત બાષણો દ્વારા દ્રવ્ય-સાહાય્ય મેળવી વિજ્ઞાપત જનાર ગુજરાતી તરીકે તેમ જ પછીના એક કદર ક્રાન્તિવાદી તરીકે યાદ કરશેજ. ... મેં તો ૧૯૨૭માં મારા દોંઘરાયલા સેવકગણી સ્વપ્રવેશા તેમના ચરિત્રનો પહેલો પરિચય ગુજર અગ્રેસરોની ચિત્રાવલી જે ૧૮૮૯માં પ્રગટેલી તેમાં કરેલો. ... એ વિરલ છતાં ઉપયોગી ગ્રંથમાંની તેમ જ બીજી સામગ્રી પરથી કૃષ્ણવર્મા જેવા અસાધારણ પુરુષ વિશે કોઈકે કોઈ વાર ગુજરાતીમાં લખવું જોઈએ. ... કેસરી-લેખ આપણે થોડા રોજ પર યાદ કરેલા 'સોક્રિતવાદી' (ગો. દ. દેશમુખ) નો-એમણે કૃષ્ણવર્માને રતલામની દીવાનગોરી અપાવેલી વગેરે-તેમ જ એક 'શ્રી. રાણા'નો માન-પૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. આ છેલ્લી વ્યક્તિ તે હમણાં મદિના પર જ પ્રગટેલા કલાપીવિષયક વિદ્યાવિરતાર-વ્યાખ્યાનપ્રસંગે પ્ર-પ્રાધ્યાપક

નવલરામે પ્રમુખપદેથી સંભારેલા કલાપીમિત્ર સરદારસિંહજી રાણા. તેઓ દક્ષિણી હોવાની બૂલ (એક બંગાળી લેખકની કરેલી) બાંગતાં ત્યાં-જન્યુ માર્ચના ધુદ્ધપ્રકાશમાં-કહ્યું છે તેમ, “સરદારસિંહજી લોખંડી પાસે કંથારિયાના રજપૂત છે. હિંદના પ્રથમ ક્રાંતિવાદી પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માના આ મિત્ર વખોથી પેરિસમાં દેશવટો ભોગવી રહ્યા છે.” આ છેલ્લા ૩ શબ્દોને બદલે, (ભોગવવાની ક્રિયા હજી ખતમ થઈ ગઈ નથી માટે) ‘ભોગવે છે’ કે ‘ભોગવ્યા કરે છે’ કે ‘ભોગવ્યે જાય છે’ લખાવું હોત તો મને વધારે ગમત.

૨૮મી મે: એ જ અર્ધસાપ્તાહિકના કાલના અંકમાં એ જ સરદારસિંહજીએ ચાલુ યુદ્ધ પહેલાં પંડિતજીના કાગળપત્રાદિની સાથે હિંદ મોકલેલી, ૧૯૦૮ના યુવાન, યુરોપીઅનવેષી, સારે પણ પ્રતાપી લાગતા શ્વાબદાર સાવરકરની છબી છપાઈ છે.

નર્મદયુગનું બીજું સંસ્મરણ

૨૮મી મે: સોરાબજી શા. બંગાળીના પુત્ર રા. નવરોજજી પરમ રોજ સુબાઈમાં અવસાન પામ્યા. તેમણે લખેલા તેમના મશરૂવી પિતાના ચરિત્રનો હસ્તેષ ગઈ વખતે આ પૃષ્ઠોમાં થપસો જ. એ મોટા શબ્દકોશના કદનો ચરિત્રગ્રન્થ, જે ફક્તર (‘વોલ્યુમ’ માટે આ શબ્દ ત્યાં મૂળમાં જ વપરાયો છે.) શબ્દકોશી કદનાં સોરાબજીકૃત, સુંદી કાલાડેલાં લખાણો ‘નાં તથા ‘પારસી પ્રમશ’ વગેરેમાંથી મળતી પરચુરણ પણ રસભરી માહિતી: આ સર્વ પરથી એક મધ્યમ કદનું સારું બંગાળી ચરિત્ર આપણામાંથી કાઢી લખવું જોઈએ. એ પારસી સદૃશ્યે નર્મદયુગમાં કરેલી સાહિત્ય ને સુધારાની સેવાઓ તો મોટી છે જ; ઉપરાંત, તેમણે પરદેશગમનવીર ‘ઉત્તમ કપોળ’ કરસનદાસ મૂળજીના મરણ પછી સુબાઈના કપોળ નાતપટેલો પર વગ ચલાવી પોતાના એ પ્રિય મિત્રના કુટુંબને નાતમાં શેવરાવેલું, નવલરામકૃત બટનું લેખાણું રંગભૂમિરથ કરાવવામાં મદદ કરેલી-વગેરે જેવા એમના હિંદુ સુધારકોની પ્રવૃત્તિઓ સાથેના સીધા સંબંધને કારણે પણ

તેમનું કાર્ય યોગ્ય રીતે-રૂપે પુનર્જીવિત કરાવાને પાત્ર છે જ.

એક મહાદુષ્ટ અનિષ્ટ

૩૦મી મે: આ વળી ક્યું નવું પ્રાણી હશે, આ 'સ્ત્રી-શિક્ષિકા?' મનુષ્યજાતિના ને વર્ગ માટે એ વપરાયું છે (જુઓ પરમ-ના, ચોથા દિનું કેસરી) તેમાં સ્ત્રીશિક્ષક હોય ને શિક્ષિકા થ હોય; પણ ને જમાનામાં ધણી એ બાબતોમાં સ્ત્રી 'પુરુષાયતે,' તે જમાનામાં સ્ત્રીઓ ઉપલા નવતર શબ્દથી સચવાતા બેવડા સ્ત્રીત્વની બરદાસ મૂંગે મોઢે કેમ કરતી હશે? એવા એ હીનપદ્ધતા શબ્દનો નાશ કરવા ને જલદી આપણાં મહિલાપ્રવૃત્તિઓવાળાં સન્નારીઓ બહાર પડશે નહિ તો એ દુષ્ટ અનિષ્ટ આગળ જતાં એમને ચોવડું-છવડું સ્ત્રીત્વ અપી દેશે ત્યારે? માટે " ઉત્તિષ્ઠત..." (વગેરે વગેરે)

બે હાથની એક સમાલોચના ?

૩૧મી મે: એ રપમાના પ્રજાગન્ધુમાં (સાહિયવિમર્શ ને કામની શક્તિની) ધર્મ લાગે છે. એક લેખકે લખાણ લખ્યા પછી ખીજે બહુ ધ્યાન દીધા વિના એનું સમારકામ કરે ત્યારે જ એનું બને ને કે સમાલોચનાનો ખરો ઝોક એવો હોય કે એ ગ્રન્થોના ગ્રંથ-કારે વિવેચનો ઉદાસીનતાથી ને નિરુત્સાહિતાથી લખ્યાં છે એમ સમાલોચક પાસે કહેવરાવે ને એ જ ઝોક વળી લખાણને અંતે બદલાય ને અમુક વિવેચનો " હૃદય રડીને " લખ્યાનું એની પાસે કહેવરાવે. સક્ષર્માં રાખવાનું છે કે જ્યાં ઉદાસીનતાદિ અવગુણો સામે (મારે મને વાજખી) દીકા છે ત્યાં એ વિધાનો મર્યાદિત બનાવાયાં નથી એટલે અંતમાં ચચેલી હૃદયરેડણીની વાત વાચકે ગળે ઉતારવી સહેલી નથી. ... ને સમાલોચના બે દાથે નહિ લખાઈ હોય તો હાથાં માટેનાં લખાણમાં ધણી વાર ધર્મ જતી કે કરવી પડતી અતિઉતાવળનું પરિણામ એ પરસ્પરવિરોધ હશે. હવેથી સાવધ રહેવાય તો સારું.

‘એલીછ’નું ગુજરાતી (બૂના-નવા શબ્દો: ૧)

૨૨મી જુન: ગઇ તા. ૧૧મી એપ્રિલવાળી નોંધમાં ‘એલીછ’ માટેના ત્રણ શબ્દોમાં મરાઠી ‘વિલાપિકા’ને ઉત્તમ ઠરાવવાનો પ્રયાસ મેં કરેલો, પણ આને સાંને આપણા આદિશાકારના આંમલીરાનની પડોશમાં જ એક વિદ્વાન મિત્ર સાથે ગાડીમાં પસાર થતી વખતે એ વિષયની વાત નીકળતાં તેમણે સૂચ્યું કે ‘ઠરણુપ્રશસ્તિ’માં ‘એલીછ’ નો ભાવ આવે છે તેટલો ‘વિલાપિકા’માં નથી આવતો: ને ‘વિરહ કાવ્ય’માં પણ નહિ એમ પણ કહાય તેમણે ઉમેર્યું હોત પણ તેમના વાક્યની વચ્ચે જ મારાથી આવા ભાવાર્થનું બોલાઈ ગયું કે હા, આનંદ-શંકરભાઈએ સ્મરણસંહિતાના ઉપોદ્ધાતમાં ૨૫૪ કયું છે તે પ્રમાણે આ બરાબર કે ‘એલીછ’માં માત્ર વિલાપના શોભાદ્વાર નહિ પણ ચિન્તન પણ હોય ને શોઠના ઉદ્વાર કલાયુક્ત સંયમવાળા જ હોય; ને ત્યારે જ ઠરણુરસ યોગ્ય રહે નિષ્પન્ન થતાં સારી ઠરણુપ્રશસ્તિ રચાય. ... એ મારું ઉપોદ્ધાતગાન તાબું ઠરાવ્યા બદલ આપણે પાડ તો મારી પ્રાધ્યાપકીતો જ માનવાનો છે; ઠરણુ, ધણાં વર્ષ પર એ લખાણ વાંચ્યું ત્યારથી આજ સુધી કે ઉપર નોંધી તેવી મુકાબલે નાની વિગત:યાદ રહે નહિ ને રહી નહોતી. એ યાદ આવી ઉપરનોંધ્યા પ્રસંગે એ તો ગયે વર્ષે, દર અઠવાડિયે એક-એ નહિ પણ પાંચ પાંચ વાર, ખિચારાં સોળસત્તરની ઉમરનાં ફર્સ્ટયર ને ટી. ડી.વાળાંનાં મગજોમાં-પણ મારી ખાતરી છે કે એમનાં હૈયાંમાં નહિ કેમ કે એ તો અશક્ય જ, મારાથી સમર્થતર પ્રાધ્યાપકને હાથે પણ-મગજોમાં સ્મરણ-સંહિતામાંની (ને એના ઉપોદ્ધાતમાં પરિસ્ફુટિત) જીવનમરણની ગહન દ્વિલક્ષ્મી ઠાંસવાનો લહાવો મને મળેલો તેથી જ.

પ્રા. સ્વામીનારાયણની લખાણપ્રવૃત્તિ

૩૦મી જુન: કાલે ને આજે એ અગ્રણી સાપ્તાહિકોમાં એમની અવસાનનોંધ વાંચી. તેમાં એમના વાહ્યમયિક કાર્યનો ઉલ્લેખ પણ ન જોયો ને એ કાર્ય છે તો ખરું એવો સંસ્કાર મન પર હતો. એને

સાચો કે ખોટો દરાવવા બે આકરગ્રન્થો (વડોદરાવાળા ૮૦૦૦-ગ્રંથનામાવલિ ને ગુજ. વર્ના. સોસાયટીની ગ્રન્થયાદી) ઉપલબ્ધા તેનું પરિણામ: સ્વ. પ્રા. સ્વામીનારાયણે-એક નાના બાલઅંકગણિત ઉપરાંત-બે નાટકો લખ્યાં છે : હુમીરસિંહ ૧૯૧૫માં ને પરાક્રમી પૌરવ ૧૯૨૧માં. ... આ વિષયની એક બીજી શોધ પણ પરમ દલાડે અણુધારી યદ્ય, સદ્ગત કૌમુદીનો ન્હાનાલાલઅંક (પુ. ૩, અં. ૪; શ્રાવણ-આશ્વિન ૧૯૮૩) બીજો કામે જોતો હતો ત્યારે એમાં સ્વર્ગસ્થે તથા પાનાંથી ય એછો પણ કવિની કારકિર્દી સમજવામાં ઉપયોગી લેખ કવિએ રાષ્ટ્રીય દિલચાલમાં આપેલા આત્મભોગ વિશે લખ્યો છે. ... એમનાં બીજાં પણ પ્રકીર્ણ લખાણ ચલ્લિતર કક્ષાનાં હશે કદાચ.

આતુ' શું કરવું ? (જૂ. ન. શબ્દો : ૨)

૨૬મી જુન: આતુ' એટલે સમજી લેખકો પણ અણસમજી રીતે શબ્દપ્રયોગો કરતા લાગે તેનું. ... આજે નવલરામ વિશે થોડી ચર્ચા જોવાની હતી તેને અંગે મનોમુકુરનો પહેલો ભાગ જોતો હતો ત્યાં પૃ. ૩૨૯મે વંચાયું: " નર્મદના જીવન ઉપરથી આપણે બહુ આગળ ચાલી ગયા. " ' ચાલી ગયા'ને બદલે 'ચાલ્યા ગયા' ન જોઈએ ? કારણ અહીં ચાલીને એટલે બે પગે ચાલીને જવાની તો વાત જ નથી. નરસિંહ રાવે કરેલો પ્રયોગ મને તો હમેશાં પારસી-પદ્ધતિનો જ લાગ્યો છે; એમ માનવામાં મારી જૂલ ચતી હોય તો મુપાત્ર એના મુધારકે મુધારવી. ... 'સિટરરી'ના પર્યાય તરીકે ધરાવ ખોટા શબ્દ 'સાહિત્યિક' ગઈ તા. ૧૫મીના પ્રજાજન્ધુમાં ' સાહિત્યપ્રિયે' ને જીવનનાં વહેણોના નિવેદનમાં પ્રકાશકે (એમને ત્યાં તો 'સંપાદક' લખ્યા છે. માટે ?) વાપરેલો જોઈ મારું દિલ ફરીએક વાર ખાટું થઈ ગયું. એ લોકોને એ સ્થળેએ 'સાહિત્યવિષયક ' કે 'વાર્ષિક' કે ' સાક્ષરી ' વાપરતાં શું થતું હશે ? એટલું જ નથી સમજતા કે 'સાહિત્ય'નું 'યક' એનો સરવાળો તો 'સાહિત્યેક' જ થાય ? ને, એમે ખજર નહિ હોય કે ગુજરાતીને સુમાન્ય થઈ થૂંકેલ સંસ્કૃતના આવા સાદાસરળસહેલા નિયમને છાપરે ફગા.

વવાથી આપણે કે' મહત્તર લેખક જતી જતા નથી ? ... વધુ દુઃખ-
કારક તો એ છે કે આપણા કરતાં વધારે સંસ્કૃતનિષ્ઠાત એવા મહા-
રાષ્ટ્રમાં પણ સારા લેખકભાવેકા ય જાણે આંખો મીચીને વારંવાર
'સાહિત્યકાર'ના અર્થમાં તો 'સાહિત્યિક' વાપરતા થયા જ છે પણ એમનાં
સંશોધક ભેગાંએ ડાણ જાણે કંઈ રીતે 'સાહિત્યિક' પણ (૧૯૩૫
કે '૩૬થી) નામ કે વિશેષણ, એ યાદ રાખવાની તકલીફમાં હું પણો
નથી-સર્જક કાદયું છે. અઘ્નહર્યમ્-અઘ્નહર્યમ્.

જાવસોઈ, જાવસો (જૂ. ન. શબ્દો : ૩)

તા. ૩૭ જુલાઈ: આ દુનિયામાં અમે કેટલાક આજન્મ જિગ્યાસુ-
ઓ એવા છીએ કે આમરણ જિગ્યાસુઓ પણ રહેવા સરખા
હોઈએ તેમ લાગે છે; ને તેથી, અમે અમારી કળવણી કદી પૂરી થઈ
માનતા નથી. એવા એક તરીકે, હમણાં બે દિવસ પર મને, મારા
મનોનયનને આવેશાં અગ્નિ-પડળને ઠારણે, જ્યારે એક અન્યાવલોકન
રતનની એક પહેલ પર 'જાવસોઈ' એવી રજ ચોટી દેખાઈ એટલે
પૂર્ત જ એને ઉમેડી નાંખવા સાથે જોડણીકાશ નામે અંગૂઠાનો
છેડો ધર્યો એ રજ પર; ને એ ધર્યો તેવું જ 'તિમિર ગયું ને
જ્યોતિ પ્રકાશ્યો' કે એ શબ્દ તાજૂત અંગેના 'યા હુસેન!'નું
અપભ્રંષ રૂપ છે ને પછી લક્ષણાયો, તેવી રીતે કૂદવું ને જૂઓ પાડવી
તેને પણ 'જાવસોઈ' કહેવામાં આવે છે. કેટલો અર્થવાહી શબ્દ !-જ્યાં
મુઘી સામાન્ય લખનારા, તેમણે બિચારા 'ભવ્ય' વગેરેનું કયું છે
તેમ, એના અતિયોગથી એને ડાક દિ' અર્થહીન નહિ બનાવી નાંખે ત્યાં
મુઘી જ, અવખત ... જ્ઞાન, જ્ઞાન, જ્ઞાન ! તમે સૌ (એટલે, I mean,
તમારામાંના ઘણાખરા) સ્વાર્થભાવે પેસાઘેલા છો તેવા હું સર્વાર્થભાવે
જાનઘેલો, આવે પ્રસંગે. માત્ર પખવાડિયા પર જ અવલોકનાર્થ મળેલી
નર્મકાશની નવી આવૃત્તિમાંથી એ શબ્દનું કે' વધુ જ્ઞાન પામવા
બોજ કાં ન કરું ? એવું પરિણામ : (૧) એ શબ્દનું 'જાવસો' 'એવું'

રૂપ પણ છે; (૨) એનો એક વધુ અર્થ 'વગર સમજે ટોળાખંધ મળી પોકાર કરવો, રડવું તે' એવો પણ છે; (૩) આપણો પ્રિયતમ જોડણીકોશ અનિવાર્યપણે જ આપણા પ્રિય નર્મકોશનો સીધી રીતે ઝણી છે; ને (બેગાબેગી અનન્યસાપેક્ષ તુલના કરી દઉં કે) આપણો પ્રિયતમ કોશ તો થશે, હમણાં વિદ્યાપીઠની શાન્તએકાન્ત કોટડીઓમાં બરાબે જાય છે તે ઘૂહતકોશ જ.

જદોઝદ (જૂ. ન. શબ્દો : ૪)

તા. ૪થી જુલાઈ: એ કાલની આશા ને હવે આ આજની નિરાશા: તત્કાલીન જીવતી વિદ્યાપીઠ જેવા નર્મદના કોશમાં કે સમ-કાલીન ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ચાલુ કોશમાં, ખીજ કોઈએ નહિ ને-સ્વામી આનંદે જ વાપરેલો 'જદોઝદ' (પ્રરથાન: પોપ-મહા 'દુઃ પૂ. ૧૭૦) જ ન મળે! કેટલું આશ્ચર્યકર! પણ થોડું આનંદકર આ એ ખરું કે વિદ્યાપીઠ-અન્યાવલીમાંનો જ 'ગષ્ટભાષાનો ગૂજરાતી કોશ' પેલા એની જેમ આ બાળતમાં છેક નામુકર જતો નથી: એમાંના 'જદ' તથા 'ઝડ' ના અર્થો બેગા કરીએ તથા પ્રરથાનગત શબ્દોના સંદર્ભ વિચારીએ ત્યારે એમ કહી શકાય છે કે માર-મારના વરસાદની ઝડી વરસતી હોય તેના જેવી, માણસને ટીચતી-અફાજતી, લડતને 'જદોઝદ' કહેવામાં આવે છે.

નવલરામ વેદાન્તી કે નહિ ?

તા. ૬ઠ્ઠી જુલાઈ : નવલરામનું જીવનદર્શન કરાવવાનું મારે પણ ભાગે આવ્યું તથા ભાગ્યે લખાયું હોવાથી, એ વિષય પરના એક માનનીય પુરોગામીનાં મનો-સ્મરણ-મુકુરો આજે તપાસતો હતો, ત્યાં શોધ થઈ કે એમાંના પહેલામાં નવલરામને (એમને વેદાન્તી કહેનાર ગોવર્ધનરામ સામે આ અભિનવ ધર્મ-યુદ્ધમાં જૂઝતાં) પ્રાર્થનાસમાજ સંસ્કારવાળા ભક્તજન દરાવવાનો વિસ્તૃત પ્રયાસ (મ. મુ. ભા. ૧, પૃ. ૨૦૬-૧૦) કરનાર અન્યકાર જ, એમાંના ખીજ અન્યમાં લખે છે:

પ્રાર્થનાસમાજની પ્રવૃત્તિમાં આ અનેની [ખીખ તે, અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ] સહકારિવા આરમ્ભકાળમાં ઉત્સાહપૂર્વક હતી; બુદ્ધિ-રચનાથી હેમની સહકારિતાનો પ્રવાહ મૂળમાં નીકળતાં, હૃદયના સંરોવરને અડકી ના અડકી ચાલેલો. (સ્મ. મુ. પૃ. ૭૬)

એ સમાજમાં નવલરામે (હવે આપણે જેને પ્રવચન કહીએ તેવો) જે ઉપદેશ આપેલો (જેવી અસલ 'ન. અંધા.' ભા. ૪, પૃ. ૧૬૬) તેમાંની વિચારણા પણ ભક્તહૃદયની નથી પણ વિચારલક્ષી બુદ્ધિની છે. એ જ અંધમાં માયાની શુદ્ધનો લેખ છે તેના છેવટના ભાગમાં, મેઘદૂત-ભાષાન્તરને અંતે તથા વીરમતીમાંની જ્ઞાનચર્યામાં, (સ્મ. ગ્રં. ભા. ત્રિ.એ ઉપયોગમાં લીધેલ ખાનગી નોટબુકોમાં પણ કેટલેક સ્થળે —સ્મ. કે, એ જીવનકથાને પૃ. ૭૭ મે : "My Nature is वेदांती") નવલરામનો અદ્વૈતવાદી વેદાન્ત માટે પક્ષપાત વર્તાઈ આવે છે. એમનાં અન્તકાળનાં જે વચન નરસિંહરાવ પોતાને પહે ટાંકે છે ("આનન્દ ! આનન્દ !... .. એ પ્રભુ, આ મહારો હાથ પકડ !") તેનો એકંદર ઝોક વેદાન્તી પ્રાર્થના કરનારનો છે. ત્યાં પ્રાર્થનાકાર પ્રભુને હાથ પકડવા વિનવે છે; એવી વિનવણી અદ્વૈતદર્શનાનુ-સારી આત્મજ્ઞાનીની ન હોય એ ખરું છે પણ એ સ્થળે આપણે નવલરામને એક મુમુક્ષુ જવાતમા, સાધક જેવા, —હમણાં જેમણું એ કારણે—સમજવાનાં છે; મુક્તદશા પામી ચૂકેલા આત્મજ્ઞાની કે જીવન-મુક્ત નહિ. એવો જવાતમા મરણસાન્નિધિ હોય ત્યારે તેનાથી, ઈશ્વરને પણ માયાના ખેલ ખેલનાર તરીકે જે માને છે તેવા વેદાન્તી તરીકે તેણે જીવન માળ્યું હોય તો પણ, એવી પ્રાર્થના યઈ જાય એ સદજ છે. આખો ય વિષય અલખત વધારે અન્વેષણને ચર્ચા માંગે છે પણ નવલ-રામના રનેહપક્ષપાતી નરસિંહરાવે તટસ્થ દ્રષ્ટા ગોવર્ધનરામને આ ખામત-માં અપૂરતો —યાય કર્યોતું તો ઉપલી હકીકતો સૂચવે છે એમ કહેવાય.

સ્વ. વિ. ડ. કુવ : એ વિશેષતા

તા. ૭મી જુલાઈ : મનોમુકુરમાં જ એ લેખની પછી 'વિશ્વ-

રચના' નામે લેખ છે. તેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો પ્રસંગોચિત એ રીતે છે કે મહિના પર (તા. ૫મી જુને) સ્વર્ગસ્થ થયા તે રા. વિજયલાલ ક. દ્રુવે ૧૯૬૨માં વસંતમાં લખેલા એ જ વિષયનો "તાંત્રીયો ઉપાડી લેવાતું સાદસ" સુકુરદાર તેમાં સખળ રીતે કરે છે. આમ સાત્ત્વીય ચર્ચા એકમાંથી બીજી કિપને ને વાઙ્મયવિકાસક થાય તેવા જે દાખલા સારી સંખ્યામાં ગયોજુજ્યો જમાનો પૂરા પાડે છે તેમાંનો એ એક છે. ... સ્વ. વિજયલાલ આ વર્ષના ભૌતિકસાત્ત્વીય ('સાપ્તિકિક') વાઙ્મય પર તો તેમની સમીક્ષક દષ્ટિ નાંખી શક્યા નહિ પણ વસંતમાં જ તેમ અન્યત્ર (યથા: ગુજ. સા. સમાની ૧૯૪૫ની તથા ૩૬-૩૭ની કાર્યવહીઓમાં ધરતીકંપ, વિશ્વદર્શન, ગુજરાતનું ભૂસ્તર ઇત્યાદિ પર) ગયાં ૩૫-૩૭ વર્ષમાં તેમણે પોતાના જીવનભરના પ્રિય વિષય પર જે લખાણો લખ્યાં છે તેમાંનાં ઘણાંની બે વિશેષતા છે: એ વિષયની એકાદ-બે કરતાં વધારે શાખાનું તેમને જ્ઞાન હતું; એ તથા આનુષંગિક વિષયોની ભારતીય વિચારણાથી પણ પોતે પરિચિત, તેથી લખાણમાં સ્થળે સ્થળે બંને સંસ્કૃતિઓના સામ્ય-વૈષમ્યની આલોચના કરી શકતા. આ છેલ્લા કારણે એમના લેખોમાં સ્વતંત્ર ને રસભર દષ્ટિબિન્દુ માલૂમ પડે છે ને એ જ કારણે એ લેખોમાંથી સુપાત્ર પાસે વીણણી કરાવી વેળાસર તેનો સંગ્રહ ઇપાવવો જોઈએ ... આમ લખું છું, પણ પાકો બય તો એવો છે કે ગોવર્ધન-રામ, ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી વગેરે સરખાની આ પ્રકારની સેવા બળવવામાં હજી સુધી તો કર્તવ્યચ્યુત જ રહેલ શિષ્ટ ગુજરાત પ્રકૃત વિચારકના સંબંધમાં પણ પોતાની એ પ્રિય પરંપરાને અનુસર્યો વિના રહેશે નહિ. ... એ સર્વના ઉત્તમ લેખો છૂટક રૂપે લખાયા તેથી જ જેમને તેમાં નયું પ્રાસંગિકપણ દેખતું હોય તે ભલે દેખ્યા કરે. સાચી વાત એ છે કે (ને એ પ્રા. ઠાકોરને આધારે હમણાં ચારેક અઠવાડિયાં પર પ્રગ્ભવ્યું એ જ ઉપયોગમાં લીધેલી, સાહિત્યવિચાર વિશેષતા) એ લેખો તો ખાખોચિયામાં પણ ગગનનું પ્રતિબિંબ મનોહર દેખાય તેમ

લાગે નજવા પણ છે જીવતા, જીવનપાત્ર.

વાન ક્યારે, માન ક્યારે ? (જૂ. ન. શબ્દો : ૫)

તા. હમી જીલાઈ : એ નર્મકાશમાં જે જોડણીનિયમો છે (પૃ. ૩૭૫) તેમાંનાં તેરમાનું એક વિધાન સુધારવા જેવું લાગ્યું. ત્યાં લખ્યું છે : “ગુજરાતીમાં ઇની પછવાડે માન ને ઐની પછવાડે વાન પ્રત્યય થાય છે. ગુજરાતીમાં એ નિયમ નથી” આમાં છેલ્લા શબ્દો, “ગુજરાતીમાં એ નિયમ ખરાબર પળાતો નથી ” એમ હોત તો વધારે વાસ્તવિક હતું; કારણ, સર્વ સારા સંસ્કૃતનો ગુજરાતીમાં ‘બુદ્ધિમાન’ ને ‘શક્તિમાન’ લખે છે તેમ જ ‘ભગવાન’ને બદલે ‘ભગમાન’ લખતા નથી. આ ઉચનના પણ અપવાદ જડે છે (જેમ કે પ્રા. કાકોરે લિરિક પૃ. ૧૬ ને ૧૭મે ખરા રૂપ ‘ભિર્મિત’ને બદલે ‘ભિર્મિવત્’ કહ્યું છે ને કેસરીમાં સાચું ‘બુદ્ધિમાન’ તેમ કોઈ વાર ખોટું ‘બુદ્ધિવાન’ પણ હોય છે.)—જડે છે, પણ આ વિષયમાં સંસ્કૃતનો નિયમ કે આપણું ને જ’જરૂર નીવડતો નથી કે એને અવગણવો ન્યાય ગણાય. યાદ રાખવા સહેલા પડે તેવા એ નિયમના દાખલા છે ‘ભગવાન’ ને ‘શ્રદ્ધાવાન’. એવા શબ્દોને—વાન જોડાય છે કેમ કે એ પ્રત્યયની પહેલાં એ શબ્દોમાં છે અ ને આ, શબ્દોમાંના એ સ્વરોવાળે રથાને જ્યાં જ્યાં એ જે સિવાયનો સ્વર હોય ત્યાં રાખવું—માન.

એ તો છે ‘જદોજહેદ’ (જૂ. ન. શબ્દો : ૬)

હમી જીલાઈ : વાસરિકાકાર પાછો પ્રાધ્યાપક પણ હોય ત્યારે કાશો જોઈને થોડો જ એસી રહેવાનો હતો ? એટલે આજે કોલેજમાં પહોંચતાંવેંત (આ પણ પીધા પહેલાં; કેટલી સંશોધનરસિકતા ! જે કે આ પીવામાં વિલંબ તો ખાંડની રાહ જોવાતી’તી તેથી થયો.) —પહોંચતાંવેંત અમારા કાસીઅરખીના જાણકાર એક સહચારીને પૂછ્યું પેલા ‘જદોઝદ’ વિશે. એ ચર્ચાનો સાર એટલો કે એનું અસલ અરખી રૂપ આ નોંધને મથાળે લખ્યું છે તે ગણાય ને એનો ચોક્કસ અર્થ

આવો : ‘ધ્યાન દધને સખત મહેનત કરવી તે’ ... શોધ, શોધ, શોધ !
 એ પણ એક ધેસળા હોવાથી, ઘેર આવી સોસાયટીનો દારૂખાદ્ય-
 કૃત દારૂંચરમી કોશ ઉઘડાવ્યો તો એમાં આ ‘જટોઝ’ શબ્દ
 જ ન મળે. કારણ એમ દશે કે મુજરાતીમાં ઉપર કહ્યા લખાણ-
 માં સ્વા. આનંદે જ એ સૌથી પહેલો વાપર્યો હતો; પણ, તો પછી
 એ ૧૯૨૬વાળા કોશમાં, આપણે મેં વર્ષ જ આ પૃષ્ઠોમાં અતિ-
 અપરિચિત તરીકે નોંધેલા ‘હિદાયત’ ને ‘હિફાઝત’ આપ્યા છે તેનું શું ?
 એ પણ રાષ્ટ્રસેવકોને જ દાંધે હરિજનમધુ ને જીવનનો આનંદમાં
 સૌથી પહેલા વપરાયા સાગતા નથી ? ...એ કોશમાં ‘જાવસોદ’
 પણ શોધ્યા વિના રહેવાયું નહિ. ત્યાં એના સંબંધી નાની નવી
 શોધ થઈ તે બે : (૧) ‘જાજસોદ’ એમ વ નહિ પણ બ છે જ્યાં;
 સાથે ક્રિયાપદ વાપરવું હોય ત્યારે ‘જાજસોદ બહવી’ એમ શ્લિષ્ટયોગ છે.

‘અધ્યાપક’નું જન્મવર્ષ (જૂ ન. શબ્દો : ૬)

૧૨મી જુલાઈ : ગયા વખતવાળા સાતમી એપ્રિલની નોંધ
 પ્રમાણે, ઉપરોક્ત શબ્દ સને ૧૯૦૪માં આપણે ત્યાં પહેલો વપરાયેલો
 દર્શાવ્યો હતો. પણ એ માન વીસમી સદીને પોતાની કેટલીક વાર
 દુસ્મન લાગે છે તેવી ઓગણીસમીને ભાગે જવાનું એમ નવલમન્યા-
 વલિના ભાગો બીજા ને ચોથામાંના મેં અકવારિયે નજરે ચડેલા
 ઉદ્દેશો પરથી લાગે છે. એમાંનો પહેલો ઉદ્દેશ ૧૮૭૮નો છે, શ્રોદ્ધા-
 વૃત્તિના ભા. રત્નના પૃ. ૯૮મા ઉપર : “મહેતાજીએને “ટ્રેન” કરવાને
 સારુ બાળગંગાધર સાઓના અધ્યાપકપણા નીચે યાળા રથાપી”;
 અને બીજો સને ૧૮૮૬નો છે, મૂલાવૃત્તિના ભા. ૪થાના પૃ. ૧૩૪
 માનો : “એ [નાત્ત-દાના] પ્રસિદ્ધ વિદ્યા-મન્દિરના પ્રધાનઅધ્યાપકનું
 નામ શીલમદ્ર હતું” ...પહેલો ઉદ્દેશ ટ્રેનિંગ સંકલના શીખવનાર
 માટે તથા બીજો યુનિવર્સિટીના શીખવનાર માટે છે. આજની પરિ-
 બાળામાં એ પ્રત્યેકને અનુક્રમે શિક્ષક તથા પ્રાધ્યાપક કહીએ; અને
 પ્રત્યેક અધ્યાપન કરતો હોવાથી અધ્યાપક પણ કહેવાય. આ શબ્દ

નવલરામ એક જોદ્ધકાલીન વિદ્યાપીઠના મહાન ગુરુ માટે વાપરે છે તે એ કાલના વાસ્તવ્યને આધારે; એ વાસ્તવ્યમાંથી જ, મારી જાણ પ્રમાણે, રત્ન કેશવંદાવ ધ્રુવે એ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના સ્થાપકોને શોધી આપ્યો ને તેમણે એ પ્રચલિત કર્યો; આપણે એને અપ્રચલિત નથી કરવો, પણ એનો વિશાલતર વિનિયોગ 'ટીચર'ને 'પ્રોફેસર' બંને માટે કરી, માત્ર પ્રોફેસર હોય તેને (જગતમાંના)-એટલે ગુજર જગત-માંનાસ્તો-અથા ખખરદારોનાં, સહજીવી નવલરામોનાં, વિશ્વનાથોનાં કટાક્ષખાણો છતાં) કહેવો છે - પ્રાધ્યાપક. ...એ શબ્દ હવે મરાઠીમાં તો સુપ્રચલિત કહેવા જવો છે; ઉપરાંત, ત્યાંના કોલેજ-પ્રિન્સિપલો પ્રાચાર્ય કહેવાવા માંડ્યા છે. (હવાલો: ગઈ તા. ૧૩મી જુનના 'કેસરીનું' પાનું' પમું: 'કરાચીઆ ઇન્જિનિઅરિંગ કોલેજ'એ પૂર્વીએ પ્રાચાર્ય...શ્રી. ગં. ની. જોખલે') 'આચાર્ય' નહિ ને 'પ્રાચાર્ય' શા માટે? એટલા માટે કે હાર્દરક્ષોના ઉપરી કે વડા કે મુખ્યાધ્યાપક કે પ્રધાનાધ્યાપક, જે કે કહીએ તેમને માટેનો યુનિવર્સિટી-હસ્તક વપરાતો શબ્દ તો હજી 'હેડમાસ્ટર' જ હોવા છતાં અને એ વર્ગની સમજીત વ્યક્તિઓ પણ એ જ શબ્દને સધુતાવાચક નહિ પણ ઉચિત સમજતી હોવા છતાં, એમનામાંના કેટલાક સાહેબોને 'પ્રિન્સિપલ' કે 'આચાર્ય' કહેવડાવરાવવું ગમે છે; (યથા: આચાર્ય અત્રે); ને તેથી, નિશાળ-નેતાથી કોલેજ-નેતાનો બેદ દર્શાવવા આ ખીજ માટે મરાઠીમાં પ્રાચાર્ય યોગ્ય છે. ગુજરાતી માટે મને પૂછતા હો તો કહું છું કે હું 'પ્રાધ્યા-પક'નો નેટલો પક્ષપાતી છું તેટલો જ 'પ્રાચાર્ય'નો અપક્ષપાતી છું.

જતી-આવતી જયંતીઓ

૧૨મી જુલાઈ: (૧) પૂર્વોક્ત બે લેખોમાંના પહેલામાં (તેમ જ 'સુધારાના ઇતિહાસરૂપ વિવેચન'માં) નવલરામે નોંધ્યા પ્રમાણે અર્વાચીન ગુજરાતના સાંસ્કારિક વિકાસનો આરંભ કરનાર બોડ્ડો ઓફ એન્યુકેશન-નું સ્થાપનાવર્ષ ૧૮૪૦ હતું ને તેથી ગયે વર્ષે એ બનાવને ૧૦૦ વર્ષ થયાં; પણ આપણા જૂનાનવા ફેળવણીકારોમાંથી કાઢને

એ સાંભર્યો નહિ ને તેથી એ વર્ષે એક સૈકાની ગુંજરાતી શિક્ષણ-
પ્રવૃત્તિને પ્રમાણભૂત વિસ્તૃત ઇતિહાસ ટાઇએ લખ્યો-લખાવ્યો નહિ.
(૨) મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીનો જન્મ ૧૮૪૦ના મેમાં; એની યે, એ
વીલા બાદ આશરે ૧૧-૧૫ વર્ષે, આજે જાહેર યાદ અહીં અપાય છે
તે પહેલી જ; તેમની ભેગી કરવામાં આવેલ ચરિત્રસામગ્રી પણ
હુમ થયાનું જાણવામાં આવ્યું છે; એમની શૈલી સામેનો-અમુક અંશે
વાળળી-પૂર્વગ્રહ હવે એટલો પ્રબળ છે (જે કે 'ગુંજરાત ઑડ
દ્રક્ષ લિટરેચર'માં (પૃ. ૨૫૦) એ શૈલીનાં સારાં તત્ત્વોનું ને
તેણે કરેલા લાભનું પણ, બીજી અનિવાર્ય ટીકા સાથે, ગુણદર્શી સૂચન
છે.)-પ્રબળ છે કે હજી ટૂટલાંક વર્ષ ટાઈ એમનો લેખનગ્રંથ (સમા-
લોચકમાંના તથા બીજા) તૈયાર કરી છપાવે કે એમના મહ્યવાન
અન્યોને ધ્યાનથી વાંચી-રી એમની રમરણીય વાડમવસેવાનું લેખ કે
લેખમાળા દ્વારા અક્ષરતપ્ત કરે કે એમના એક-એ વધારે સારા
અન્ય બી. એ. અથવા એમ. એ.ની પરીક્ષાઓમાં (એમણે જ લખ્યું
હોત તેમ) નિયમાય, એવો કેઈ સંભવ દેખાતો નથી. (૩) ને (૪):
મહર્ષિ રાનડે તથા કેપરાઈ કાપરાઈની જન્મશતાબ્દીઓ ૧૯૪૨માં
આવે છે. ઉપરકલા બંને દાખલાઓવાળી પ્રણાલિકાને અનુસરી આ
બે પણ બૂલશું કે કેમ, તે તો જોવું નીવડશે તેવું નોંધાશે. ... આવી બાબતો
ખરી રીતે સારાં સાક્ષાદ્દિકો કે માસિકોએ પોતાની નિયમસરની ફરજ તરીકે
પ્રગતી દૃષ્ટિ સમક્ષ આણતા રહેવું જોઈએ. પણ એ ટાઈ-અભ્યાસ તો
ઘેર મ્યો-આ વિષયોની વાચનવ્યવહાર માહિતી પણ નથી મેળવતાં. ... આ
પ્રકારના વધારે મોટા પ્રસંગો વખતે એ પત્રો તેમની આ જમાનામાં હોઈ
શકે તેવી શુભશ મુજબ કેંક કરતાં હોય છે; પરંતુ જોને મોટા કે મધ્યમ
(જતાં ઉપેક્ષાપાત્ર નહિ એવા) બનાવો કહેવાય એમાં તેમને રસ
નથી કેમ કે પ્રગતના સંસ્કારજનના રસપાત્ર વિષયો એ છે એવું
તેમને લાગતું હોતું નથી; કે પછી એવી લાગણી હશે ત્યાં પણ એ
સક્રિય બનવા જોઈતી તીવ્ર ને કર્તવ્યરત હોતી નથી. ... આ ઉદ્દત્તા

કથનના અપવાદ અમુક અંગે બે છે (ખીજ પશુ હોય; નોંધું છું આ ધડીએ સાંભરે છે તે.): પ્રસંગોપાત્ત અરદેશર કોટવાલ, ગણપતરામ ત્રવાડી વગેરેની યાદ તાજી રાખવાની શુભ કાશિશ કરતું હાંડીઓ; ને માસિકોમાં, કુમારતું ઐતિહાસિક પ્રતિભાપાતું કે વિભૂતિપટ્ટ.

(૫) આવતા નવેમ્બરની તા. ૬ઠ્ઠીએ કવિ શ્રી ખખરદારની પશ્ચાદ્ધર્મપૂર્તિ થતી હોઈ, એ હીરકપર્વના પ્રસંગે એમના જીવનકવનને યોગ્ય રીતે, વધારે પ્રમાણમાં, પરિપક્વ ઉત્સાહથી ને વિવેકભુદ્ધિપૂર્વક પ્રજ્ઞમાં પરિચિતતર પત્રકારોએ ને વિવેચકોએ કરવાં જોઈએ. ... માનસી તરફથી આ સુપ્રસંગે એમને અભિનન્દતાં, સાત્ત્વિકતામયુ' દીર્ઘાધુન્ય ધ્રુવતાં અને ઉચ્ચતર કાવ્યસેવા તેઓ કરે એમ યાદતાં મને ધણો આનન્દ થાય છે.

સૌને શાભાસ્પદ

૨૦મી જુલાઈ: અન્તે, આખરે, છેવટે, ગુજ. સા. સભાએ પોતાના ઉચ્ચતરે સ્વરૂપ સાથે યાત્રુ ચિત્તસ્વરૂપનું અનુસન્ધાન કરીને, એને પરિણામે તે પ્રેરણા પામી છે: રા. ભાઈ ધનસુખલાલ મહેતાને તેણે રજુનિતચન્દ્રકના ભાગ્યશાળી અધિકારી ઠરાવ્યા છે. આ શુભ નિર્ણયથી સ્વર્ગમાં રજુનિતરામનો આત્મા સંતોષાયો હશે, પૃથ્વી પર એ સંસ્થા કૃતાર્થતા અનુભવતી હશે અને ધણાને મન સાહિત્ય-પાતાળના નિવાસી તો ખરા પણ ત્યાં જ સદા યદ્યો રહેવાને પાત્ર ને ધતુભાઈ તેમને પણ ગુજરાતી સાહિત્યસૃષ્ટિની હવા હવે ટાઢાશમરી ને ગૂંગળામણી પહેલાં કરતાં ઓછી લાગતી હશે ... મારી અમુક પ્રકારની ચીકાશ જાણીતી છે, એટલે આજે ફરી એક વાર તેને આ પૃષ્ઠે પથરાવા દધને, અગાઉ બે-ત્રણ વાર ઠહેલી વાત એક વિશેષ વાર કહીને જ આપણા સૌના હિતાર્થે આ પ્રસંગમાંથી લાભ ચૂસવો-એને 'એકસહોષ્ટ' કરવો-મને ગમે છે: આત્મકથા, ક્યારે. મળશે, ધતુભાઈની આત્મકથા? આજથી ત્રણ મહિને તો એમને એકાવનમું

પણ પૂરું થશે; એને બીજો દિવસ આપણું બેસતું વર્ષ. આવો સુંદર વિરલ સુયોગ સુકૃતિના આરંભ માટે બીજો કયો હોય ?

અસ્તંગતઃ સો રવીન્દ્રઃ .

ઉમી ઓગસ્ટ : રવીન્દ્રનાથ ગયા અને તેમના વિનાના આપણે હવે આપણે રહ્યા નથી. પૃથ્વી પરથી કોઈ એવી જ્યોત વિલાઈ ગઈ છે જેનો વિલય આજે સંસ્કારી મનુષ્યમાત્રને અંધારગરત ને સૂતું કરી મૂકે છે, તેના જીવને ગળે શોષ પાડી દે છે. ... એ લાગણી વીસ-બાવીસથી પાંત્રીસેકની ઉમરના રવીન્દ્રપ્રેમીઓને કદાચ પૂરેપૂરી નહિ સમજાય; પણ ચાળીસ-પિરતાળીસના અમે એ કાન્તદર્શી કવિ અને રાષ્ટ્રભક્તને એમનાથી જુદી રીતે જાણતા હતા એટલે અમારી જોડે જીવનને વિશેષ ખાલી કરી મૂકનાર છે ... અમારો રવીન્દ્રનાથ એટલે ગીતાંજલિ, સાધના વગેરે દ્વારા ઉચ્ચ કે વાર્તાદિ દ્વારા મનગમતું વાચન આપનાર જ નહિ પણ હૃદયમનનાં મુકુલનો પ્રકુલાવનાર. નમેલી પ્રાણકળાઓ એના તેજકરના સ્પર્શે જીવ્યું જેતી, એમ 'ઉત્કંઠી, ઉન્મુખી' બંતી ઊઘડતી, અન્તરંગનાં જિંડાણે એનો સુખદ તેજમાર ભરતી, એના દેવી રસાયણે જીવનને રસી દેતી. એ કવિપ્રતિભાને એમની માતૃભાષા દ્વારા પિઞ્જનવાનું સુભાગ્ય અમારું હોત તો તો અમારી કમાઈ ખરે જ લાગેણી નીવડી હોત. ... ધર્મસંસ્કારો તો બધાં સારાં કુટુંબોમાં હોય છે તેમ બાળપણમાં ને પછી હતા જ, પણ એ સંસ્કારોમાં અન્તર્જાત એવું અધ્યાત્મ જેવું કેંક હોય છે તેની પ્રારંભિક પણ સ્પષ્ટ ઓળખ મને ૧૯૧૭ કે '૧૮ માં એકવીસેકની વયે પહેલી કરાવી તે 'સાધના'એ; (ને એના સાથમાં હતી મારી ઠોરેલીકૃત ધ લાઇફ એવર્લારિટિંગ). સાધના અખૂટ રસથી બે વાર વાંચી હતી અને અંગ્રેજીમાં જ તેનો સારાંશ પ્રકરણવાર હિન્દીમાં પૂર્વે ને પાશ્વર્યથી શ્રાવ્યતાં એ વખતે સંકેત તેટલું એમાંનું અધ્યાત્મદર્શન આત્મસાત્ કરવાનો પ્રયાસ કરેલો. ... પછી તો-અથવા ઉપલા પ્રસંગની પહેલાં હશે, પણ એ અરસા-

મા-અમુક સતિત્રૈમાસિકમાંના રવિબાણુ પરના શેષમાં પહેલવહેલી વાર “ બેર ધ માઈન્ડ. ઇઝ વિધાઉટ શીઅર ” એ ગીત વાંચ્યું. ત્યાર પહેલાંથી જ સાધનાના પાંચમા પ્રકરણના અન્તભાગમાં “ એંડ જોય ઇઝ એવરીબેર; ઇટ ઇઝ ઇન કાઈટિંગ ઇવિલ્સ ” આ તો મનમાં રમી જ રહેલું ને પછી ય વારંવાર હૈયે ચઢી આવતું. એ ખંનેના પ્રભાવ હેઠળ સ્થાયી અને નગદ લાભ થયો. થયો, બેશક; અક્ષાબ પણ કેટલોક થયો-જે કે આ માટે એમાંની ઉત્તમ ભાવના કે ભાવનાદ્રષ્ટાને હિતરદાપી ગણવાના હોય જ નહિ ને નહિ ગણીએ. “ તો પછી અક્ષાબ કેવી રીતે, શે ? ”. તે આ ને આવી રીતે: એમાંની પરમ તેજે લખણખતી સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વમાનશીલતાની, રૂઢિવિરોધની, હૃદયગુહાએથી નીસરતી સત્યવાણીની, ઉચ્ચમાહો સિદ્ધ કરવા સારુ વિકાસમાન વિચારઆચાર વડે, એક વ્યક્તિથી અને તેટલા પુરુષપ્રયત્ન વડે, (જાણે “ એકલો જાને રે...ઓ રે ઓ રે અભાગી !...દીવો થઈ સળગી જાને રે ! ” રટતાં રટતાં) ચિત્તને અભિનિવેશપૂર્વક ધડવા ને દોરવાની - આ પ્રકારની ભાવનાઓ. વ્યક્તિજીવન, ગૃહજીવન, મિત્રીજીવન, પત્રકાર ને લેખકનું જીવન: એ સર્વ જીવનપ્રકારોમાં વણવાનો પ્રયાસ (અને તે ગમે તેવી ત્રીણી દેખાતી બાબતોમાં પણ, કેમ કે જીવન અને ચિત્તની અખંડતા (‘ ઇન્ટેગ્રિટી ’) જળવાય એ તો સૌથી પહેલું ધ્યેય.)-પ્રયાસ કર્યોને પરિણામે, વળી એ ટેવ ટળવી કે ઘટવી જોઈએ બાપડા વહેવારની નજરે તેને બદલે તે તો વધતી જ ગઈ હોવાથી, દુનિયા સાથે ને દુનિયાદારીવાળાં સાથે મારો પાટો છેક આજની ધડી સુધી ખરેખર બેઠો નથી ને કદી બેસવાનો નહિ. “ Misfit ! ” મિત્ર કાઈકે પોકારે છે. કાણુ જાણે. મારા જેવા માણસો સમાજને દુર્યોગ્ય છે કે સમાજ જ (પોતાની આવા વિષયમાં જે આજમાં આજી હોવી ઘટે તે) યોગ્યતા ગુમાવી બેઠો છે ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે ન્યાયી નિર્ણય જગત વહેલામાં વહેલો પામી શકશે (પછી એ અપાય ગમે તેની તરફેણમાં, પણ) તે તો ૨૦૪૧ના ઓગસ્ટની સાતમી તારીખે જ ને ?

તા. ૧૯૫૧ ઓગસ્ટ : એમ આરંભાયેલી રવીન્દ્રભક્તિ એની રીતે ને યથાજન્ય સાધને પ્રતિવર્ષ વધતી જાય એ સ્વાભાવિક હતું. તેણે મને એ સાહિત્યસ્વામીનું જેટલું મોડું રીઝ્યુમાં છપાય તેટલું બધું જોતા રહેવા ને વાંચવાની ટેવ પાડી ને એ રીતે કોઈ વાર માતૃભાષાપ્રેમ યોગ્યે, કોઈ વાર શિક્ષણદષ્ટિ આપી, કોઈ વાર અન્યાયો સામે ઝૂકવા શીખવ્યું, વારંવાર સુસર્જનનો રસ ચખાણ્યો; તેણે એક વાર કોલેજની વાદસભામાં બીજાઓ ગોટાળે ચઢેલા તેમને સ્થિરબુદ્ધિ કરવાનો યત્ન પણ આપા ભાવાર્થનું કહીને કરેલો “ટાગોર કે કાન્ટ ને બર્ગસનની જેમ બુદ્ધિશક્તી અથો લખીને બેસી રહેનાર નથી ને તેથી ફિલસૂફ નથી પણ દ્રષ્ટા છે કેમ કે તેમણે ઉપનિષદનાં સત્યો અન્ત-દૃષ્ટિ દ્વારા હૃદયમાં બરાબર ઓળખ્યાં છે અને કાવ્યમય વાણીમાં એ પુનરપિ મૂર્ત કર્યાં છે ” અને આ વગેરે વિચારો રજૂ કરી ટાગોરની ‘આર્ટિસ્ટ્રી’ તરફ ધ્યાન ખેંચનાર મિસ્ટર વૈદ્યના એ ‘કોન્સિપ્શ્યુઅલ રીમાક્સ’ને પ્રમુખપદેથી ઉલ્લેખ કરવાને પાત્ર પણ અમારા માનવતા પ્રાધ્યાપક ડૉ. પાર્કરે ગણ્યા હતા; એ જ એમની બક્તિએ અમદાવાદમાં ૧૯૩૦-૩૧ કે એટલામાં એમનાં દર્શનશ્રવણાર્થ અર્ધજાહેર જેવા પ્રસંગે સરખીંગરાની વાડીમાં (નવજીવન પ્રેસવાળી) જઈ પહોંચવાનો, એ જાણ્ય માનવમૂર્તિને ન્યાળવાનો તથા પ્રસન્નગંભીર સ્વરનું એમનું ઇંગ્લિશ અખંડ ધ્યાને સુણવાનો લઠાવો લેવરાવ્યો હતો; વળા એ બક્તિએ મને ગુજરાતી ચિત્રાંગદામાં રસલીન કર્યો હતો, એમના આન્તરરાષ્ટ્ર-વાદનો પ્રતિવાદ કરતું લખાણ ‘ગુજરાત’ માં છાપતું પડતાં કાચવ્યો હતો, એતન તે કૌમુદીમાં એમને વિશે લખાવવાં, એમનું ‘અભિસારિકા’ એક સાથે ત્રણ રૂપે છાપવા, તેમ જ એમાંના બીજા માસિકમાં, ૧૯૩૧માં, ગોદડન છુકનો એકમાત્ર ઠીક વિસ્તારવાળો ગુજરાતી પરિચય આપવા પ્રેર્યો હતો; અને તેણે જ આજે ૫૬રેક મિનિટનું ભાષણ, એ સાહિત્યસ્વામીનાં સર્જનો વિશેનું, નાની શી નિવાપાંજલિરૂપે નર્મદ-સભામાં અપાવ્યું.

માલાકારના લાભાર્થે

તા. ૨૦મી ઓગસ્ટ : મારા વિદ્વાન મિત્ર આપ્રાધ્યાપક (=પ્રાધ્યા-
પકી પર્યન્ત પહેંચેલા; પછી વળી કર્મધર્મસંજોગે 'ડહેલે હાથ દર્ધ
'આવી' ત્યાંથી તુર્ત પાછા ફરેલા.) વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટે અમો સૌ ગુજ-
રાતીના પ્રાધ્યાપકોને, તેમની નિષ્પન્ધમાલાની બીજી આવૃત્તિની રોપપ્રધાન
પ્રસ્તાવનામાં, નોતરું દીધું છે કે એ સંગ્રહનો ઉપોદ્ધાત અમુક ટીકાકારને
(એટલે 'ડહના લલિતેતર અન્યોના સમીક્ષક પ્રા. વજરાય દેસાઇને)
'નયો ગમ્યો' માટે એ અણુગમાનાં કારણોની યોજનામાં હવે અમારે
નીકળી પડવું ને તેનું પ્રકાશવન્ત પરિણામ પરિશ્રમશીલ એ સંગ્રહકાર-
ના 'અવશ્ય લાભ'ને ખાતર જાહેર કરવું. નોતરું મજબૂર અમારી
ઓછામાં ઓછાં વીસ ધરની નાતને છે એટલે પ્રાધ્યાપકોના 'એ બહોળા
વર્ગમાંથી' મારે તો એકવીશાંશ સેવા જ મારા પૂર્વોક્ત વિદ્વાન મિત્રની
ઉદાવવાની હોય; તેથી, એટલો જ ભાર મારે લઈ, આટલું એમના
ધ્યાન પર લાવવા રજા લઉં છું : (૧) જે વિવેચનલેખમાં ઉપોદ્-
ધાત વિશે વિવેચન છે તેમાં જ એની મૂલ્યવત્તા સ્વીકારાઈ હોવા
છતાં, તમે સંગ્રહ વડે એક મારે ખોટ પૂરી છે એવાં તમારાં વાજબી
વખાણુ ત્યાં કરવા ઉપરાંત એ ભાગનું ખારસી નવ છાપેલી-દરેક
આથરે ચાર છય લાંબી એવી-લીટીનું લગભગ ૬૦ શબ્દોનું લખાણ
લખી સંગ્રહ જે પ્રસાંસાને પાત્ર છે તે પ્રસાંસા ઉભાવન્ત વચનોમાં ત્યાં થઈ
હોવા છતાં, એ વિવેચક તમને, તેમણે જાણે એક પણ સારો શબ્દ
તમારા એ આખા ય કાર્યને અંગે કહ્યો જ ન હોય તેમ, 'વક્રચિં' તથા
વિવેચક નહિ ને માત્ર 'વિવેચકપદેશુ' દેખાયા છે એ હકીકત
તમારી સમગ્રદર્શી સમતોલ વિવેચક તરીકેની, તમે એ શબ્દો લખી
છાયા-પ્રગટાવ્યા ત્યાર પહેલાંની ઊજળી કીર્તિને જાંખી સારા પ્રમાણુ-
માં પાડી નાંખે છે કે નહિ એનો કુરસદે વિચાર, માત્ર તીણી
બુદ્ધિધારે નહિ પણ જગત અન્તરાતમાએ પણ, જરા કરી જોશો;
(૨) તમે જ છો જવાબદાર, ઉક્ત વિવેચકપદારૂઢ આપણા બન્ધુએ

ઉપોદ્ધાતને અંગે જે વાંધો લેવાનો (એમના 'ગમા-અણુગમાનાં કારણો' ટીક વિસ્તારથી આપીને, તમે કદી લીધા મુજબ એ આખા વિના નહિ જ.) થયો છે તેને માટે, કેમ કે, તમે જે એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને સંગ્રહ કરવા હિતચ્છા હતા કે તે 'સાહિત્યરસિક સામાન્ય વાચકોને અર્થે' ચોખ્ખાએ છે તે તમે ઉપોદ્ધાતીય વિવેચનલખાણુ અંગે પાળી નથી. એટલાપૂરતું જ તમને એમ કહેવાયું છે (અને તે, ટીકાસંદર્ભે જોતાં, વાળખી રીતે) કે ઉપોદ્ધાતમાંનાં તમારાં ઇતિહાસલક્ષી ધ્યાન-તુલના ત્યાં અરથાને છે તેમ જ તમારી યુગચોળના સુરેખ નથી, ઉપરકહ્યા વાચકવર્ગને માટે. (૩) નિબંધમાલા બહુવાં નીમતાં યુનિવર્સિટીએ ઉપોદ્ધાતને સાવ બાગુ પર રાખ્યો છે. મારે મતે એ યોગ્ય થયું છે કેમ કે સંગ્રહમાં વિજ્ઞાપ્યલા નિબંધો ઉપોદ્ધાતમાં વિવેચાયા નથી; ઉદાહરણરૂપે કે અછડતી રીતે એ સંભારાયા છે—જે વિવેચન કહેવાય નહિ.

આટલું તો એ મિત્રને-મૈત્રી ગૌણ ને સિદ્ધાંતદષ્ટિ તથા સત્યકથન પ્રધાન આવે વખતે રાખવાં જોઈએ એ રાખીને જ, અલબત્ત-તેમણે જે દુર્મહદ્વિત નિરર્થક પ્રહારો ઉક્ત પ્રસ્તાવનામાં ક્યાં છે તેના પૂરતું કહ્યું. પણ સંગ્રહ પહેલી વાર પ્રગલ્બો ત્યારની એક વાત કહેવી બાકી રહે છે. એ માલામાં રચાત પામેલ એક માનનીય નિબંધીએ એવામાં મારું ધ્યાન ખેંચ્યું જ કે પોતાના એ સંગ્રહમાંના નિબંધો અને પોતાની નિમન્ધશૈલી વિશેનું ઉપોદ્ધાતમાંનું વિવેચન એ બે વચ્ચે મેળ કેવોકે બેસે છે તે દુરસદે તપાસી જોશો; (મતલબ કે નથી બેસતો.) ઉપોદ્ધાતની એવી તપાસ વર્તમાનપત્રોની કતારોમાં એ (સંગ્રહકબંધુ કહે છે તેમ) 'એકે અવાળે વખણાયેલો' નીવડ્યો ત્યાં શક્ય નહિ ને ઇતર સામયિકોએ ચોપડીની જે નોંધ પહેલી નજરે તાત્કાલિક ધ્યાન એની બણી ખેંચવા લીધી હોય તેમાં આવશ્યક નહિ. પરંતુ આ વસ્તુસ્થિતિનો શું એવો અર્થ કરવાનો છે કે (પૂર્વોક્ત વર્ગ—સમીક્ષકે ઠેરવી છે તેવી) સ્થિર સ્વતંત્ર ને નિષ્પત્તિપૂર્વકની દષ્ટિ, સંયોજકશ્રીની ઉપરકહી પ્રતિજ્ઞાને ખંરાખર સક્ષમાં લઈ ઠેરવાયેલી સહાનુભૂતિવાળી

પણ દીકાદણિ, એ ઉપોદ્ધાત પર કદી કોઈએ ઠેરવવાની જ નથી ? એવી દીકા કરવાનો હક જાણે કોઈ દીકાકારને હોઈ શકે નહિ એવી જાતનું માલાકારનું વક્ત્રણ અણુમણુ ને ગેરવાજબી નથી ? કેટલું એટલું પણ છે એ ?

બળદનો આંટો પૂરો

૧લી સપ્તે: The wheel of fortune has at last turned full circle. જુદી ને દેશી રીતે કહીએ તો, જે અમુક બળદ ૧૯૨૪માં જીવનના તત્ત્વ સાહિત્યપ્રીત્યર્થ પીલીપીલી એમાંથી સોજાણું તેલ કાઢવા 'જીપડેલો માસિક શા. ૧૩૦'ની નોકરી છોડીને, તેને આજને દહાડે પગારના શા. ૧૩૦) મળવા માંડવા સાથે તેની પૈસાભુખાણવી એ પરિક્રમ્માનો એક આંટો પૂરો ફરાઈ રહ્યો ગણાય. તેને પૈસાભુખાણવો તો તેના ગેરસમજી ધ્રુષ્ટ મિત્રો ને બીજા કેટલાક માની બેઠા છે પણ તેણે તો (મળવાનો તો નથીજ પણ જાણે મળશે એવી મહેન્ટાથી) ઝટઝટ મોક્ષ પામી લેવાની લાલસામાં ધનનો અપ-રિગ્રહ જ (શા માટે ? કોઈ કહેશે યુયુત્સાને કારણે; કોઈ કહેશે મિથ્યાભિમાનનો માર્ગો; તે કહે છે કે નિરંતર બાવનાવશ, સ્વમાની ને સાહિત્યધૂની એવા મને પૈસા કે કુટુંબપોષણ જીવનમાં પહેલા સ્થાનનાં હકદાર કદી થે દેખાયાં નથી ને હજી દેખાતાં નથી તેથી.)-અપરિ-ગ્રહ જ ક્યાં કયો છે, આના ટેકામાં એની નોકરીઓનો ઇતિહાસ, ઓકટો. ૧૯૨૦થી આરંભાતો, જુઓ: પહેલી નોકરીમાં પોણોસો મળતા ને એ છોડી બીજી લીધી તે એટલા જ પગારની; આ નોકરી નં. ૨ અગિયારેક મહિને તેને સવાસો લગી લઈ ગઈ એટલે છોડી એને પણ નં. ૩માં દાખલ થવા, સો જ રૂપિયામાં; ને એમાં જ્યારે થયા એકસો ને ત્રીસ ત્યારે ઉપર મુજબ ચોવીસની સાલમાં પોતે જેટલી નિયમિત આવકને રૂપસદ આપેલ, તેટલી આવક આજે સત્તરે વર્ષે ફરીથી તેની યાય છે... પોણા ભાગથી ય વધુ, જિંદગી ગઈ પછી પણ આખરે પાછી નિયમિત આવકરૂપે એટલા બધા પૈસા પામનારને હવે તો સ્વર્ગોના વૈભવ પણ વૃન્દ્યાતવૃન્દ્યતમ ન લાગવા જોઈએ ?

માલાકાર અને પુરસ્કાર

૧૭મી સપ્ટે: આ નોંધ ગમતા વિષય પર અણુગમતા સંજોગ-
માં લખું છું. વિષય પુરસ્કારનો અને સંજોગ એવો કેકટોરા. બાઈવિશ્વ-
નાથ મ. બદના, આજ લગી તો (જલકે દસમી ઓકટોબરે પ્રૂફ જોવાતાં
સુધી પણ) અયોગ્ય જ રહે છે તેવા, એક કૃત્યની વિરુદ્ધ કર્તવ્યને
અંગે લખવું પડે છે. તેમની નિબંધમાલા એ સુમનમાલાની હવે
તો આવૃત્તિઓ થઈ બે. એ અનેક રીતે ઉપયોગી તથા ઘણી રીતે
માનનીય સંગ્રહમાં તેમણે જે જે નિબંધોના નિબંધો છામ્યા છે તે
સર્વની, એક આવશ્યક, અપરિહાર્ય ઉપચારવિધિ તરીકે તેમણે
દરેક આવૃત્તિ માટે જુદી જુદી માગવી જાઈએ તે પરવાનગી નથી
માગી; પુરસ્કાર નિમિત્તે (ખરી રીતે તો આવૃત્તિદીઠ જુદેજુદી) ફૂલ-
પાંખડી પ્રત્યેક નિબંધોને ધરવી જાંઈએ તે ધરી નથી; અને આ
સંબંધી પરાક્ષ રીતે છતાં સ્પષ્ટ સમજાય તેવી દીકા સામાજિક
'ગુજરાતી'માં દોઢેક માસ પર થઈ હોવા છતાં તેમણે આ બાબતનો
ન્યાયપૂર્વક વિચાર ને તેનો અમલ કર્યો નથી. તેમણે કહ્યું જ
આવેલા સપ્ટેના ઊર્મિમાં (પૃ. ૨૬૭૫) લખતાં અર્વાચીન ગુજરાતી
પ્રગ્મમાં સ્વાતંત્ર્ય, સ્વમાન, ટેક, વટ ઇત્યાદિના અભાવ વિશે આવેશ-
પૂર્વક લખ્યું છે. એ લખાણ તેમના ઉપરકલા વર્તન સાથે સરખા-
વાઈ જાય છે ને પૂછવાની ઇચ્છા થાય છે કે જીવનનું એ હુંદ્રાળા
ચારખૂણાળું 'રીઝર્વ કમ્પાર્ટમેન્ટ' થું તેઓ તેમને પોતાને એકલા
ને જ માટે ઇચ્છતા હશે? એમ ન હોય ને ઉપયુક્ત નિબંધોઓ
માટે પણ સ્વમાન, હકસંરક્ષણ વગેરેની છૂટ તેઓ સાહિત્યજીવન-રેલવે-
માં રાખવા ઇચ્છતા હોય તો એમની સોની મહેનતને પરિણામે પોતે
સંપાદક તરીકે (જે આવૃત્તિના મળી) રૂપિયા એક હજાર પામ્યા
પછી થું તેઓ નેતિક જન્ધન પણ એ સર્વને પુરસ્કાર આપવાનું
સ્વીકારવાના નથી? કાયદાકારન પણ તેમને કયું કેવું રક્ષણ આપશે
તે ઠાણ જાણે. કદાચ, એની છટકાચારી શોધવામાં રાકાયા હશે ને તથા
જ અગમ્ય એવું મૌન આજ સુધી તો ધાયું હશે.

મ્હ. છ. સં.તુ' અર્પણ

૧૫મી સપ્તે. દસ-અગિયાર દિવસ પર એક શુભેચ્છકનો પત્ર આગ્યો હતો. મ્હવેદકાક્ષતાં છવન અને સંસ્કૃતિની પહોંચના એ પત્રમાં તેમણે લખ્યું છે. “ એનું અર્પણ તથા ‘ ગુરુ ’ તરીકે મુનશી-નો નિર્દેશ વાંચી વળો. આનન્દ થયો: ” પછી ઉમેર્યું છે કે પોતે મારા એક બીજા શુભેચ્છક સાથેના આ વિષયની વાત કરતાં ‘ વળી ફરી આનન્દ લીધો. ” આ જ છે સાચી દૃષ્ટિ, એ અર્પણ તથા એના મૂળમાંની લાવના સમજવાની; અને મારી પ્રવૃત્તિમાં સ્નેહભાવે રસ લેનાર એ બે સંગતનો જેવા બીજા પણ કેટલાક છે એ જાનની ઉખાને લીધે, આ બાબતમાં મને શીત આણવાનો પ્રયાસ કરનારા થોડાનું બોલ્યું-લખ્યું ફોફ વન્ય છે એ પણ નોંધી લઉં અહીં જ. ... અન્યની નાણુસ્વીકારનોંધમાં મેં મુરખીત્રી કનુભાઈ માટે આવતરણુ-ચિન્હોમાં ‘ મિત્ર, ગુરુ અને માર્ગદર્શક ’ એવા જે શબ્દો વાપર્યા છે તે પણ, (પોપની પંક્તિ ‘ ફ્રેંડ ફ્રિન્ડોસોફર ઍંડ ગાઇડ ’ પરથી ગોળ-વક્ત્રા), એમના જ ફોફક લેખમાં સૌથી પહેલાં વાંચેલા, ગમી જવાથી વાદ રહી ગએલા ને તેથી ઉક્ત રચણે વાપર્યા છે.... આ આખો જ અર્પણપ્રસંગ બીજા સૌને દૃષ્ટિસ્ટિન્યાયે જેવો લાગે તેવો ખરો, મારા મનમાં એને અંગે આદરું છે: સર્વસામાન્યભાવે તેમ જ આર્યસંસ્કૃતિ-વિષયક ગ્રંથકતાના વિષયમાં આપણા એ એક અગ્રિમ સંસ્કારસેવકનું મારી પરતું મારા ઘડતરકાળ દરમ્યાનનું પ્રલક્ષપરોક્ષ નાણુ મોટું ને અનેકવિધ છે તેથી, અને, વિશેષ કરીને તો ૧૯૨૨-૨૪ના અમો બંનેના અમરોની પણ ધખાંતે પાત્ર સદયારતું અન્યાર્પણરૂપે સ્થાયી સંભારણું રહે તેવી મારી હૃદયેચ્છા લાંબા વખતથી હતી તે ઔચિત્યપૂર્વક જરૂર આણવાનો આ પ્રસંગ યથાયોગ્ય લાગ્યો તેથી, મેં એ ઉત્પત્તિ યવા દીધો ને એ મુરખીત્રીના માયાણુ સંગતિથી સિદ્ધ પણ કર્યો છે. પ્રસંગનો અવજો અર્થ કરી એનો દુર્લોભ તો બે છે ને સંસ્કૃતિ જ સમજદાર, જેરસમજ ને બદસમજના ધંધાદારીઓ; મને તો અર્પણપ્રસંગથી આનન્દ જ છે-મારા છવનના થોડા જ ખરા આનન્દોમાંનો એક.

વિ નો દ કા ન્ત

વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ

[નાણુક સવારીના કર્તાના વ્યક્તિત્વ તથા માનસ વિશે લખવાનું એક પસંમે વિદ્યાર્થીઓને કહેવામા આવ્યું હતું. એ વિષય પર એ રીતે મળેલા ગુણ, નિષ્ણાલસ, ટીકારૂપ કે મનકમર્યા અભિપ્રયોમાંથી થોડા અહીં, એ અન્યકાર પાસેજ સંપાદિત કરાવી, છાપ્યા છે. આશા છે કે વાચકોને એ એક કરતા વધારે દૃષ્ટિએ રસપ્રદ લાગશે.-અન્ય જેમણે વાંચ્યો હશે તેમને તો સ ધી વિરોધ.-સંચાત્રક, માનસી]

૧. નાણુક સવારી નામ જેતાં જ ઠોઈને કેટલી ઇતેઝરી થાય ? ઠોઈને એમ પણ લાગતું હશે કે નાણુક સવારીમાં કદાચ ચાલુ જમાનાની સ્ત્રીઓની આસ અને ચાલની નાણુકાઈના પ્રકાર તો નહિ હોય ?

૨. તેઓ જ્ઞાન મેળવવા હિસુક છે, જગતની હાંસી પ્રત્યે હિદાસીનતા દાખવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક અગ્રપદ મળ્યું હોવાથી “ આપઘાત ” કરવા નથી માગતા. (હરખ હવે તું ઓ ગુજરાત !)

૩. લેખકનું માનસ એવું છે કે એ જોતે ધારે છે તેને જોતો ને જોતો સળગાવી મૂકે છે અને જીવતો મૂએલો બનાવી મૂકે છે.

૪. એક નાના બાળકને માતા રમાડી રમાડી દૂધ પીવડાવે તેમ નાણુક સવારીમાં પોતાના જ્ઞાનભંડાર મારફત શ્રી આચાર્ય

વીજરાય* કે જોએ એ સાહિત્યને માટે યોગ્ય ગ્રંથો છે તે આપણ-
ને સાહિત્યનું અમૃતપાન કરાવે છે. ...વાઝીમાંના કેવડા કે પારિજાતનાં
પુષ્પોની મુગંધ માફક નાજુક સવારીની કળા દીપી ઊઠે છે.

૫. મેં જ્યારે એમનું પુસ્તક પહેલવહેલું વાંચું ત્યારે મને લાગ્યું
કે રા. વૈદ્ય, સાડાપાંચથી છ ફૂટ ઊંચા, શરીરે ભરાવદાર અને વ્યક્તિ-
મત્તાવાળા કોઈ વ્યક્તિ હશે. એટલે એમને માટેના માનનો પારો મારા
મનમાં ખૂબ ઊંચે ચઢ્યો. પણ-પણ શું? મેં જ્યારે એમને પહેલવહેલા
જોયા ત્યારે લાગ્યું કે શું આ રા. વૈદ્ય? તેમને જોયા પછી પારો
જરા નીચે ઊતર્યો પણ જ્યારે સાંજળ્યા ત્યારે પારો પાછો અસત-
હિત્ય-સ્થિતિ પર પડ્યોચી ગયો. ...તેમના લખાણમાં, તેમના વિસ્તૃત
વાચન તથા મનનથી ફળદ્રુપ બનેલા બેજમાંથી, ઝાડ પરથી પડતાં
પાકેલાં ફોનોની માફક અવતરણો તથા અનુલક્ષણો ટપકી પડેલાં
આપણને જ્યાં ત્યાં ફેંપાઈ આવે છે. ...એમના લખાણમાં ગંદ મંદ
રિખત કરાવવાનો પ્રયાસ છે અને તેમાં તેમને સફળતા મળી છે; જો
કે, તેમની નજર ચૂકવી, પાપડી લોગી ધણ જૂઠાં બહાઈ જાય તેમ,
છાનીમાની ગંભીરતા કોઈ કોઈ જગ્યાએ ઘૂસી ગયેલી આપણને
માલૂમ પડે છે.

૬. લેખક સૌંદર્યપ્રેમી લાગે છે કારણ કે સ્વર્ગમાં જઈ મેનકા,
ઉર્વશી વગેરેની લટકાળી ચાલ જોવાનું લેને મન થાય છે. "ચંદ
ગ ખેટા મૂળી પર" એવી જાતની સલાહ આપનારા લાગે છે કારણ
કે બાઈ અધાને આપવાત કરી કૃતિદેવીને વરવાની સલાહ આપે
છે પણ બાઈ પોતે ખોટાં કારણ આપી જટલી જાય છે નફરોના
સખંત ભોગ થઈ પડેલા લાગે છે કારણ કે નફરોને જરાજર લઈ નાંખે છે.

* આ, તેમના પાઠાન્તર 'વિજયરાય' ને 'શ્રી. વૈદ્ય' (બંને આગળ આવે
છે તે) મારાં આડનામો કે લેખનામો હશે એમ જ તરંગણું રહ્યું. બાકી લેખક
આપેલા આચાર્યશ્રી તો મને એટલો મૂંઝવે છે કે મેં ત્રિશો કંઈયે તકવા
કે તરંગવાની કલ્પના, પ્રતિષ્ઠા કે પ્રજ્ઞા મારામાં રહી નથી. —વિનોદદાનંત

૭. તેઓ લખવા ધારે છે ત્યારે થાણું જ કંઈ પણ લખી શકે છે અને જ્યારે તેઓ હળવો લેખ લખવા માગે છે ત્યારે તેમાં પણ સંપૂર્ણ સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે.

૮. તેઓએ જન્મથી જ સાદિત્યમાં ઝુકાવેલું છે.

૯. એમનું લખાણ કોઈ કોઈ વાર વિમ્બે નેવું, કોઈ વાર રાસબરી નેવું, કોઈ વાર જિંજર નેવું વગેરે વગેરે જુદી જુદી ભાષામાં હોય છે....એઓ રમૂજ પણ છે. ક્યાં રમૂજ છે? એમની ચોપડીમાં. કલાસમાં બાષણ આપે ત્યારે તો રમૂજ બહુ જણાતા નથી, કારણ કે કલાસમાં ડોક્ટરોનો જ વાંક છે. આપણે એમની રમૂજનો લાભ લઈ શકતા નથી. એઓશ્રી રમૂજ દૂરથી મોકવા જાય એટલે આપણે આપણા મૂળ સ્વભાવ પર જઈએ છીએ. મૂળ સ્વભાવ પણ શાનો? વાતરસેનાનો. ખરી વાત છે. ... એઓ ઉત્તમ પત્રકાર છે. એમને સ્થાયી રહેવાનું ગમતું નથી તેથી તેઓ વારે વારે સ્થાનાન્તર કરી કરે છે. એઓશ્રી નિઃસ્પૃહ છે. એક વસ્તુ કહી દઉં-ન કહેવી જોઈએ છતાં કહી દઉં છું કે તેઓ જરા મીઠા છે. હોય. આટલા બધા શુભોમાં એ દુર્ગુણ ઢંઢાઈ ગયેલો છે.

૧૦. અલંકારો ધણા છે. તે અલંકારો તેમણે ધણાખરા તો સ્ત્રી સાથે જ સરખાવ્યા છે. ધણી જ આબેહૂબ રીતે સરખાવ્યા છે.

૧૧. 'ગમતું' અને 'અજગમતું' એ નિષ્ક્રિયા પરથી માન્ય થયે છે કે લેખક બહુ જ લહેરી છે.... જેમ 'તાકયું' તોર મારનાર પ્રેમાનંદ' તેમ તાકયો કટાક્ષ કરનાર રા. વિજયરાય; એ વિશે એ મત ન હોઈ શકે.... લેખક વિશે આપણે એટલું તો જરૂર કહી શકીએ કે when he will touch any subject, then nothing will be untouched.

૧૨. એનો શાન્ત પ્રભાવ સર્વને ચક્રિત કરે છે. એના દરતાં પણ એના વાંચને સર્વને બધામાં મુદ્રી દીધા છે. એઓશ્રી કલાકર્તા ઉપથી

૮૦ પાનાં ચોપડીનાં વાંચે છે. ઘેર આગળ વાંચતા હોય એ એક સાધારણ વાત છે, પણ એઓથી રસ્તે પણ વાંચતા જ ચાલે છે.^૧

૧. એમ જ હોત તો તો ક્યારની કોઈકની મોઠર મારો કોળિયો કરી ગઈ હોત ને હું પૂરો હોત સુખવતીમાં. બાપી રસ્તે ગાડીમાં વાંચું છું એ ખરી વાત છે; તે ઉપરાંત, પ્રત્યક્ષપણે મારા ને પદોક્ષપણે તમે જોના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરનારી પણ એ વાત છે. —વિનોદકાન્ત

ગંગાજને પુણ્યપગલે અશુદ્ધ-શુદ્ધિ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૪	૨૩, ૨૫	સુખ	મૂળ
૨૦૬	૩	તેલંગ	નેલંગ
”	છેલ્લેથી ૪	આમ	આમિ
૨૧૩	૩	વહેળો	વહેળા
”	છેલ્લેથી ૫	ખાતરા	ખાતરી
૨૧૪	૧	ઢે	હંમ
૨૧૫	૧	પેર	પેર
”	છેલ્લેથી ૨	ધણ	ધધણ
૨૨૧	૨	‘જોઈ’એ	‘જોઈ’એ

નિ ડ પ

પ્રભાતનર્મદા

“બુદ્ધિ રસારવાદને પ્રતિકૂળ છે, કે રસારવાદ સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી, એ મત હું ખોટો માનું છું. વિશાળ અદ્ભુતશક્તિને માટે વિશાળ બુદ્ધિની પણ જરૂર હોય છે, અને મદાકાવ્યો માટે એવી વિશાળ અદ્ભુતશક્તિ જોઈએ છે, — જેમ કાવ્યમાં તેમ ભાવકમાં પણ.” — ૧ આ અભિપ્રાય બરાબર છે, પણ તેથી આગળ વધી આધુનિક કાવ્ય-વિવેચક કવચિત્ કહે કે બુદ્ધિ પણ એક ભાવ છે અને તે માટે હેમચન્દ્રનો આધાર છે ત્યારે અઘનન કવિતાનો એક દોષ, બુદ્ધિવ્યાપારની પ્રધાનતા જોતો થાય છે. એક પક્ષે બુદ્ધિને ભાવમાં અપાવનાર આજનો જમાનો બીજો પક્ષે નરસિંહરાવના વિધાનનો લાભ લઈ એમ ના કહી શકે કે “મસ્તી અને કવિતા એ બેનો સંબંધ જોડવામાં વિચારસરણીનો દોષ જ આવે છે.” સંયમના પૂર્વગી ડેટલાક વિવેચકોમાં આ વિધાન સ્વીકારવાનું વલણ જણાય છે. ખરું જોતાં, મસ્તી એ ચિત્તની હૃદય-ગત, ભાવગત સ્થિતિ જ છે; અને બુદ્ધિ કરતાં તે જરૂર વધારે ભાવ-મુલક છે. નરસિંહરાવને કદાચ આ અર્થની મસ્તીનો વિરોધ નહિ હોય ગુજરાતી કવિતામાં નર્મદાશંકર આલાશંકર આદિ કવિઓએ કૃત્રિમ જોરસાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનો તેમણે કુદરતી ને યોગ્ય વિરોધ કર્યો હતો. મસ્તી એ નિગલિતવેદાન્તરમ જેવી વૃદ્ધ્યસ્થિતિ છે. તે ભાવનો માત્રાવિશેષ અને સાતત્ય સૂચવે છે. સાચી મસ્તીમાં બુદ્ધિવ્યાપાર

૧. રામનારાયણ; “અર્વાચીન કાવ્યસાહિત્યનાં વહેણો.” પૃ. ૪૦.

અંધ નથી હોતો, મંદ પણ હોતો નથી, પણ યન્ત્રના ચક્ર પેડે એટલો ત્વરિતગતિ હોય છે કે સ્થગિત હોય એમ લાગે છે. મસ્તી એ પ્રતિભા નથી. મસ્તી બરોબર પ્રતિભા, કવિત્વની પ્રેરણા, એ સમીકરણનો વિરોધ જ નરસિંહરાવને ઇષ્ટ હતો એમ માનું છું.

કવિપ્રતિભા સ્વૈરજ્ઞતા છે એ જાણે સાબિત કરવા આ બુદ્ધિવ્યાપારની કવિતામાં પ્રતિષ્ઠા કરનાર પેઢીમાં આપણને મણિલાલ, બાલાશંકર, કલાપીનો વારસો લઈને આવનાર, બુલાયેલા પ્રધાનને ચાંદુરાખનાર મસ્તીપ્રિય કવિ મળે છે. અને આશ્ચર્ય એ છે કે તેમના પર પ્રો. હાકારના આશીર્વાદ અને પ્રો. રામનારાયણના સહભાવ છીતર્યા છે. શ્રી. પતીલે “તૂટેલી ચંપલ” કે “સુંદરી રંગનાર” કે “રધા પટેલ” પર કવિતા લખી છે તે નાંદ, તેમણે પદ્યાકારમાં અનેક પ્રયોગો કર્યા છે તે આ સમભાવનું કારણ હશે. અથવા, આ બેઉ વિવેચકો પડખાપૂરનો વિવેક કરી શકે છે, તેથી પોતાને અદ્યપ્રિય સંપ્રદાયની છતાં મૌલિક કવિતાને તેમણે સત્કારી. “આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ”ની બીજી આવૃત્તિમાં ‘પતીલ’નાં ત્રણ કાવ્ય છે પણ તેમાં મસ્તીવાળું એક જ છે એ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

વિશિષ્ટ રંગ : મસ્તી

‘પ્રભાતનર્મદા’ની ભાંય મસ્તી છે. તેનો વ્યાપક અને વિશિષ્ટ રંગ મસ્તી છે. તેનો વિષય ઔસૌન્દર્ય, નિસર્ગસૌન્દર્ય, પ્રેમ, વિપાદ કે જીવનગરણ્યચિન્તન હોય તોપણ તેની અસરમાં ધેન અને માદકતા છે. એમાં ઇલીઝાબેથી કવિઓની તાઝગી અને સાદસ છે, એમાં ચાન્સ પહેલાના સમયની કવિતાની ધૃષ્ટતા છે, અને ઉમર કે આયરન જેવી સાગી કે સત્યામાસી દના ચવાની વિપાદયુક્ત વૃત્તિ દેખાય છે.

સદ્ય સર્વ આવો લેવા અર્પૂર્વ દહાલો;
સંધ મહીં આપણે સિધાવીએ હો ! રાજ્ય
પાછાં ન આવીએ.

✖

✖

✖

ન કદર કાંઈ ફોડી કે આંખ ગ્રહર મીઠી
ત્યાંથી ને મુકામ ના હઠાવીએ હો ! રાજ;
તો ક્યાંથી ફાવીએ ?
મહા અસહ્ય સેવા પતાવી પીડ દેવા
મોત મહીં જતને ત્રુકાવીએ હો ! રાજ;
કયા સુધી નિભાવીએ ?

(મૃત્યુ પછીના દુનિયા તરફ)

હાડ, બેડ ગદન લિંડાણુમા આકાશતણા,
જ્યાં ચ ન આવે તીર ત્યાં ચ બાજ છે કહોરમતિ
બેડ નહીં બચી જવા, બેડ ભલે બચી જવા,
અભિનય રીતે હડાવ મરણનો લૂંટવા.

(પક્ષીના બોમવિહાર ઉપર)

મૃત્યુનો આ કોડ કોઈ મહાપુરુષાર્થ માટે નથી; વૈયક્તિક દુઃખ
અને વિપાદમાં જન્મેસો, મેધાણીની કવિતાની સુમૂર્ષાથી તે જુદો પડે છે;
અને તત્વતઃ ખાચરન કે કક્ષાપીના જેવો છે. કુદરતમાંથી કવિ પ્રતીકો
શોધે છે તે પણ કવિને હૃદયે જડેલા વિપાદને અનુરૂપ છે, અથવા
તેવાં તેમને બનાવે છે. પ્રો. ઠાકોરે ‘આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ’માં પસંદ
કરેલા વિપાદના કાવ્ય કરતાં વધુ વિપાદમય અને રમણીય ‘કેસૂડાં’ કાવ્યમાં
કવિ તેમને મરણના કેહીલા કહી પૂછે છે: “ શી રીતે પ્રિયજન કેરી
બેટ વેશો પોતાના રુધિર મહીં જ હા ! નહાઈ ? ” ગુલમોરને તે લાલ
આંસુ લોહીનાં ખંખેરનાર તરીકે સંબોધે છે. તેમનો ગ્રેમ સંયમનો
ખાસ પૂગરી નથી:

ને દિવસથી
હું નેઈ શક્યો મગજના છપાં સવેદન
લાદરાં, પહેલી જ વાર, મૃગાક્ષી મીઠી,
ચલવતી રાજ તન ઉપર તંગ પોતાના,
સત્તાથી સદજ, અનુસાર મરણ પોતાની,
આવતી યુવાને આવકારતી સુસ્મિત !
તે દિવસથી જ સુજ મરી સુલેહ મગજની.

(ખીજની સંધ્યા)

અધિ: પરમ ગર્વિણી ! પથ પ્રમાદનો લાણતી,
 મુદ્દલને રખે ભારતી !
 પ્રકોપ યજી કારમા પ્રલયચામિનીના સમી,
 સંબુધને રહી ને દમી !

કવિ પ્રતિભાની એને વિલક્ષણતા કહો, પણ નાના નાના, અણીદાર, અને વાંકયોમાં પરસ્પર સમતોલ ઘાટ બડવાનું એમનું વલણ એટલું બળવાન છે કે પ્રલંબ કે સંકુલ અર્થતારનો એમને ઉપયોગ નથી; પ્રવાહી પૃથ્વી કે પ્રવાહી અનુષ્ટુપની તેમને ગરજ નથી. ઉપરના બીજા અવતરણમાં પૃથ્વીને તેમણે નિશ્ચિત લયનો અને પ્રાસંગિક બનાવી દીધો છે.

કારસું જેવું સૌન્દર્ય, નયનનર્તન જેનાં સમ્પન્નને વિવરા બનાવે અને પ્રિયજનને પાદશાહ બનાવે, એવી સુન્દરી આગળ કવિના પ્રણયીને સાન્નિધ્યની નોકરી ભેદા છે. એ નોકરી મળે તો ય વિષાદ-રૂપ પુરસ્કાર છે; ન મળે તો ય વિષાદ પરિણામ છે. તે પ્રણયમાં દુનિયાદારીનો તેને અપ નથી, વારતવિકતાનું તેને જ્ઞાન નથી. એ સ્વપ્નમાં એ ક્રના યાય તો તે સુક્તિ છે. આવી મસ્તી શ્રી. પતીને પોતાનાં કાવ્યોના પ્રણયીમાં મૂકી છે. આ કવિતા એટલી આત્મલક્ષી છે કે 'કાવ્યોનો પ્રણયી'ના કલ્પત. પણ શ્રી. પતીલમાં સ્વકીય લાગણી સાથે બાધરની મુદ્રા છે, ને શુદ્ધ આત્મલક્ષી કવિ પણ પોતાની કવિતામાં પોતાથી જુદું પાત્ર જ ઉપસાવી આપે છે. આ ફેંટાદાર 'કવિ'ને કારસીઉદ્ પદાવલિ અને કારસીઉદ્ પદરચનાઓ સચોટ રીતે વ્યક્ત કરી શકે છે.

અભિજાત અભિસારિકા

પોતાની હરરોજની પરિચિત પાત્રી કે દીકરી ગુજરાતી પોષાક છોડી મહારાષ્ટ્રી પોષાક પહેરે કે મહારાષ્ટ્રી છોડી ગુજરાતી પહેરે તો તેની આકૃતિ સંકસા કબીલી બની જાય છે. ઘરમાંનું જ ચિરપરિચિત

પ્રિય સ્વજન પરદેશી બેળાશમાં ફાંફડું અને મનોહર દેખાય છે. સ્ત્રીઓમાં ફેશનો વસ્ત્રોણવારે બદલાય છે, અથચ વારતહેવારે કે સમારંભમાં કોઈ સુંદરી રખારણુનો તો કોઈ મારવાડી દાઢ કરે છે તેના મૂળમાં આ નવતા, તાઝગી, આકર્ષણ ઉપજવવાની વૃત્તિ જ છે.

“પ્રભાતનર્મદા”ની આ અભિજાત અભિસારિકા વિદેશી વેશ-ભૂષામાં મનોહર લાગે છે. ‘દિરમ સદ હજાર આપે’ એ ગઝલમાં ફારસી શબ્દો અને ગઝલના લયનું ઔચિત્ય પરખાશે:

છે ન જિગર જેને તે અખિતમાર રોના ?
હોય તે શરાબ ! જે નહીં સુમાર આપે ?
બધું બચી બળતો અંગારથી ગમીના
બ્લાલી દિલોબન ને બોસો કનાર આપે !

x

છે ઝુકાવી ગદન ને આરાનાની પાસે,
દાર અગર આપે, તલવાર ધાર આપે !
આપું જિંદગાની હું તેમને મહારી
જિંદગીતણો જે મને ઈખિતમાર આપે,

ઔમિતિક આકૃતિઓ જેવી આ સફાઈદાર પેશીઓમાં સરળ પશુ મત્તભાવની ચોટ અને ટકોર આવી શકી છે. ધરકની બાણે ધૂમ મચી છે: સ્વસ્થ કપોતીનું સંવનન કરતો નરકપોત આમથી તેમ અને તેમથી આમ ફૂદી રહ્યો છે. ...

બે મુખ્ય દોષ

ગઝલોના અનેક પ્રકાર થી. પતીલે અજમાવ્યા છે અને એ ક્ષેત્રમાં બાક્લાસંકર તથા કલાપી કરતાં તેમણે વિશેષ સિદ્ધિ મેળવી છે. વધુપડતા અપરિચિત ફારસી જાગ્રાથી આ ગઝલો દુર્બોધ બની છે. એક રથાને તો આખી પંક્તિ ફારસીમાં છે અને બર્ગ, હરખત, સદા, તનહાઈ નાફ, ઝાગ, હિલાલ, જલાલ, બિરિયમાર જેવા શબ્દો

અવદેશા, ગાંધીજી જેવાં મહાપુરુષોનું મોહાત્મ્ય કે તેમણે ઉપાડેલી પ્રવૃત્તિઓની સારાસારતા આ કવિને નથી સ્પર્શતાં એમ કદાચ ન કહેવાય; તેમની કવિતામાં એ પ્રેરકબળ નથી એટલું તો કહી શકાય. તેમના આંતરજીવનમાં તેમનું સ્થાન નજીકું લાગે છે. ‘પ્રભાત નર્મદા’માં દાકારનો બિનઅગત દષ્ટિકોણ નથી, તેમનું સ્થિરદષ્ટિ ચિન્તન નથી; તેમાં સુન્દરમની સમંજવાદી મશાલ નથી, કે આખા દેશના નિઃશેષ સર્વ સાથે એકાકાર થઈ જવાની ઉમાશંકરની મહદ્ભાવના નથી. તેમાં શેષની પ્રસંગતા કે મનસુખલાલની પુરાણપ્રીત નથી. ‘પ્રભાત-નર્મદા’ આત્મલક્ષી કવિતા છે, પણ નરસિંહરાવ, કલાપી જેવા આત્મ-લક્ષી કવિની ચિંત્ર ઉપગમવવાની શક્તિ તેમાં પ્રતીત નથી. થતી. મજાનો માં ઠેરઠેર બાધરની મુદા આવે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે આ કવિતાનો રણુકાર સાચા શિક્ષાનો છે. કવિના અનુભવક્ષેત્રની મર્યાદા એ આત્મ-લક્ષી કવિતાની બારે. મર્યાદા છે, પણ તે સ્વકીય સંવેદન-મર્યાદા જન્મી હોય તો લક્ષ્યગમ પણ વિશેષ થાય. તેથી જ એમ બને છે કે સમયસ, સ્વસ્થ, આધિઉપાધિ વગરનું જીવન જીવનાર કવિ વૈવિધ્યમાં નિષ્ફળ રહે અને અસરકારક કાવ્યો સંખ્યામાં ઓછાં સંખી શકે. શ્રી મગનલાલ બૂધરભાઈ પટેલને જીવનસંગ્રામ મોટો ખેડનો પડ્યો છે, અને ધ્યેયપરાયણતા માટે આવશ્યક સ્વસ્થતાના દિવસો તેમને મળ્યા નથી. નિઃશંકીના ધક્કાઓ તેમની કવિતામાં સંભળાય છે, છતાં આપણે અપેક્ષા રાખીએ તેટલું વૈવિધ્ય તેમાં આવ્યું નથી. બાલાકાર અને વિષયપસંદગીના દેખાતા વૈવિધ્યની નીચે એકવિધ અભિમાન, ઘેન, શાન્તિમંશ, નિર્વેદ, સ્વગ્નન પર તિરસ્કાર, જીવનનિષ્ફળતાથી આવડતી આત્મજાણની અનુભૂતિ દેખાય છે. કવિને પોતા હીરનું બાન છે અને અભિમાન છે. તે હીર પ્રગટ થાય એવી પ્રવૃત્તિ જ તેને છે.

“માઠં પોતાપિણું નવ કહી રડડું કે વહેંચું”

પણ એ પ્રવૃત્તિની સ્વજનને કિંમત નથી, કેમ કે તેમાં 'પ્રાપ્તિ' નથી, સત્તા નથી. સ્વજન કાર્યાવાસણ જેમ ફૂટી જાય છે, અથવા અણુગમતી શિખામળનો ત્રાસ આપે છે:

છે ઝોછી જે ઉપર મમતા આગ્રહે તેદ આપી
ઝીણા ઝીણા હૃદયપલિતા ખાડતા કાપ કાપી;
છીણી કેરા સર પર ફરે દોષકં રંક જેમ,
નિદેશિલા વમ પથ પરે દુ' જતો આજ તેમ. ૩

આ રિયતિમાંથી પગથિયે પગથિયે કવિ બ્રાન્તિકાંશ, ઘેરા વિપાદ,
આત્મશૈથિલ્ય અનુભવે છે:

કરી શકું હમગેથી એવો મને શ્રમ દોષ ના,
કેરજ લઈ સ્વીકારી જેને હું ચા હસતે મુજે;
મુજ અધમતામાંદેથી આ શકું શી રીતે ખસી ?
વિદ્ય લડતા જેનો છું હું શિકાર થઈ પડ્યો
કરતી મુજને તે ના છટે, કરી બહુ પ્રાર્થના
પદપિ:

(“વિપાદ”)

યામે યામે યાઈ છું નિત્ય છણું,
પાદે પાદે ભડું છું મૃત્યુ પાસે,
ગળદે ગળદે ઝોઈ છું આસ કીર્ણ
ને છડું છું છાવાની જ આશો-

સમૃદ્ધિની અરે ઝો સરણી, તુજ પથુ માઠું તેવું ન યારો.

(“નર્મદાને”)

અને છેલ્લે મૃત્યુની ભેટ પ્રાર્થે છે:

અવજ્ઞાનો લાગ્યો અવનતિભરી વારસ થવા;
મળ્યા બેતાનાઓ, મળ્યા બદનસીબી, બદમજા;
ગઈ સત્તા ચાલી, સદન કરવાની રહી સજા;
કહે, છે હું કેપા ! હમ તુજ ચૂમું અથ કજા !

(“મૃત્યુ દેયું વહેવું”)

વિપાદ-પટમાં પ્રસન્નતા

મરણેષ્ઠ વિપાદના આ વિપુલ પટમાં લલિતોસ્વાસ અને પ્રસન્નતા-

તું નાતું' જરણું છે ખરું. "હો લાલ"નો રાસ, "યુવતી અને અરીસો"નું સોનેટ, "જરાક"નું ગીત, "તુટેલી ચંપલને"ની ગઝલ, અને એવાં થોડાંક ખીખાં ઠાળ્યો સરસ વિનોદ કરાવે છે. વિનોદના તત્ત્વ વગરનું પણ ઉલ્લાસતત્ત્વથી બહુ આહલાદક 'સૌન્દર્ય' જ્યગાન' પતીલની એક ઉત્તમ કૃતિ ગણાય. ખીજી ઉત્તમ કૃતિ 'નર્મદાને' ઉલ્લાસના તત્ત્વ વગરની પણ ધીરગંભીર રમણીય ને મનોહર છે. શેલીના 'રજાધજાઠ' ઠાન્યનો લય તેમાં સારો ઊતર્યો છે તે તો ખરું, ગોરવવંતા નર્મદાવહન માટે શાલિની-સમ્બરનો લય ઉચિત અને સૂક્ત જેવા ઉદાત્ત સંબોધન માટે અદિતીય છે. લાંખાં વચ્ચેવાળા નર્મદા ભોક્ષાતા-

પાથે છે તે સર્વને એક ખ્યારે

જેઓનું છે જ્ઞાન ચિંતાવિહોણું-

ખ્યારી માઠી તણને નાદિ પર દરિયે શોધતા જોઈ સોનું !

ઠવિ પ્રાર્થે છે કે, પૂર્વજોને ઉદ્ધારનારી રેવા, પરમ કર્તવ્યપરાયણ રેવા સીધા રાહનું જીવન જીવવા ઠવિને સામર્થ્ય આપે, અને વિશ્વનો નવાજ બને એવા કવનની પ્રેરણા આપે. આપણે ઠહીશું, તથાસ્તુ !

૨૭-૬-૧૯૪૧

વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી

તુલસીકથારો

એક મિત્રે પૂછ્યું: "મેઘાણીનું તુલસીકથારો વાંચ્યું?" મારો નકારમાં ઉત્તર સાંભળી એમણે ઠહ્યું: "જરૂર વાંચી જાન-સરસ છે." વાંચવાનું થણું અને હાથ પર સમય ઓછો. રાત થોડી અને વેશ ઝાઝા. તેમાં ય, જ્યારથી અંગ્રેજી સાહિત્યની જગની લાગી ત્યારથી ગુજરાતી વાંચન ઓછું થતું ગયું એને પરિણામે ગુજરાતી વાંચનની ગતિ પણ મંદ પડી ગઈ છે. એક વખતની ઠલાઠનાં સવાસો-દોડસો પાનાંની સરેરાશ આજે ત્રીસ-પાંતરીસ ઉપર આવીને અટકી છે. આ ઠકીઠતમાં હું મગરુખી બધું છું એમ તો તમે ન જ માનો. અસારે વણા મારા

જેવા લેખકો અને વાંચકોને પૂછશે અને જો તેઓ પ્રામાણિકપણે જવાબ આપશે તો હકીકતમાં ફેર નહિ પડે એવી મારી ખાતરી છે. પણ આ વસ્તુસ્થિતિ શરૂબહારેલી છે એમ માનવા હું તૈયાર નથી કારણ કે સાહિત્ય અને કલામાં સ્વદેશભિમાનને ઘસડવાની જરૂર નથી હશે.

મેં પુસ્તકનું વાંચન શરૂ કર્યું ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ અને ‘સોરઠી બહારવટિયા’ એ જે ગ્રંથમાળાં અત્યેના મારો પક્ષપાત મેં જાહેરમાં પણ એકથી વધારે વાર જણાવી દીધો છે. કેટલાંય વર્ષો ઉપર, સાંતા-કુઝમાં, આનન્દીલાલ પોદ્દાર સ્કૂલમાં એક રાત્રે મેં મેઘાણીને એમનાં એ વખતનાં લોકપ્રિય ગીતો-‘ભેટ જલે છે તરનાર, બાપુજીઝરી ભેટ’ વગેરે ગાતાં પહેલી વાર સાંભળ્યા. ધોધાં ઢરતાં પણ ન્યારે કોઇ વસ્તુ સુંદરતર નીકળી પડે ત્યારે આપણા હૃદયમાં કેંક વિચિત્ર અસર થાય છે-આનંદ તો થાય છે પણ સાથે સાથે આનંદભર્યો આઘાત પણ થાય છે અને તેની અસર અમુક કાળ પર્યંત ટકી રહે છે. તે રાત્રે સાંભળેલ મેઘાણીનો ભર્મિભર્યો ગ્રંથડ છતાં કોમળ મોઢો અવાજ દિવસો સુધી ઠાનમાં ગુંથ રહ્યો. અને જન્મભૂમિ કાઠિયાવાડનાં કે કોનાં બૂનાં સંસ્મરણોને પુનઃ જગાવતો રહ્યો. આ પુસ્તકના આરંભ વખતે મને લાગ્યું કે એ ન વીસરાય એવાં પુસ્તકોનાં પાનાં પોતાના બુલંદ અવાજે શ્રોતાજનો આગળ ખડાં ઢરનાર મેઘાણીની કલમ ‘તુલસી-ક્યારો’ ની નવલકથામાં પણ એ જ સ્વરૂપે વહેતી હશે પણ પહેલાં જે પાનાં વાંચતાં જ મારો એ ભ્રમ-કદાચ મારી એ દહેશત-દૂર થયો.

કેટલીક નવલકથાઓ આપણે પચાસ-પોણાસો પાનાં વાંચીએ ત્યાર કોં જ આપણને પોતાનામાં રહેલ રસનું પાન કરાવવાનો આરંભ કરે છે ત્યારે કેટલીક નવલકથા પહેલે પાનેથી જ વાંચકોનાં હૈયાં આકર્ષી લે છે. ચિત્રદલક વિશાળ હોય, વસ્તુ અમુક પશ્ચાદ્ભૂતી તૈયારી અને સહાયતા માગી લેતું હોય તે વેળા ગમે તેવા સમર્થ સાહિત્યસ્વામીને પણ પહેલાં પચાસ-પોણાસો પાન તે વસ્તુને વિઠસાવવા અને યોગ્ય પશ્ચાદ્ભૂ આગળ મૂકવા રોકવાં પડે છે.

શાન્ત સરોવરનાં સલિલ

પાત્રો જેમ વધારે સંસ્કારી અને કેળવણી પામેલાં હોય તેમ તેમનું નિરૂપણ વધુ મુશ્કિલ હોય છે અને વધુ લંબાણ માગી લે છે; કારણ કે સંસ્કારી અને શિક્ષિત પાત્રોના હૃદયમાં ઊઠતી ઊર્મિઓ વધુ અટપટી અને પૃથક્કરણ માટે વધુ દુસ્તર બને છે. 'તુલસીકથારો'માં એવી કથા નથી, એવાં પાત્રો નથી. નથી એમાં રણધેન્ના, અરધા ગાંડા શૂરવીર રત્નપૂતોની શૌર્યકથા, નથી એમાં બહારવટે ચઢેલા નરકેસરી-ઓની મર્દકથા, નથી એમાં અતિસંસ્કારી, અતિશિક્ષિત રાહેરીઓનાં હૃદયની અટપટી ઊર્મિકથા. મહાસાગરના દ્વેયાનાં પ્રચંડ તોફાનો, પૂર આવેલ નદીનાં ભીપણ ગર્જન કરતાં વહેતાં પાણી, જ્વાલામુખના જીગરમાંથી ભબૂકતો બચકર દાવાનળ વગેરેનાં દર્શન એમાં નથી. એમાં તો છે માત્ર શાંત સરોવરનાં શાંત, સ્થિર સલિલ, સહસ્ર કોષ પથ્થર એમાં પડે છે, પાણી નાનીનાની ધૂમરીએ ચઢે છે. ધીમે ધીમે એ ધૂમરીઓ મોટી થતી થતી પાછી સમાઈ જાય છે અને એ શાંત જળ પુનઃ શાંતિ પ્રાપ્ત કરી લે છે. જાણે કોઈ તાંડવનૃત્ય કરનાર નૃત્યકાર એ તાંડવનો ત્યાગ કરીને લાસ્યનૃત્યની કામળતા પ્રેક્ષકો સમક્ષ રજૂ કરતો હોય તેમ મેઘાણી એ તીક્ષ્ણ તરવારોના ખખડાટ, વીજળાવેગે જતી ઘોડીઓના દાબડાઓના ખડક-ખડક, પ્રાણુની આહુતિ આપવામાં એક એકની સાથે સ્પર્શ કરનાર એ મહામાનવીઓની કથાને બદલે શાંત, દીન, દાનકાં મનુષ્યોના એક નાના વર્ણલને પોતાના કલમના નાંજુકે સ્પર્શથી ધડીબૂર આપણી સમક્ષ ખડાં કરી દર્શ પાછાં કાળના પડ નીચે દબાવી દે છે.

વાતી વારતવદ્દશી છે એ તો સ્પષ્ટ છે. એ નરી વારતવિકતા આલેખવામાં પણ જે સામર્થ્ય, જે કલાવિધાન અને જે માનવ-સ્વભાવનો જિંડો અભ્યાસ લેખકમાં જરૂર હોવો જોઈએ તે વિશે ધણી વિવેચકો બેદરકાર હોય છે. વારતવદ્દશી આલેખન ક્યું એટલે જ

જુદા પ્રસંગે જુદા જુદા સંજોગોમાં એ વિધવાની આકૃતિ તેમ જ આત્માનું લાવણ્ય એણે પોતાની સર્વ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને વાંચક આગળ ખડું કરી દીધું છે. એ વિધવાના જૂતકાલના ગ્રેમ-પ્રસંગો-એવા દીનજીવનમાં મહત્વના ગૃણાતા પણ ખરું જોતાં નાના-આપીને પણ લેખકનો એ પાત્ર પ્રત્યેનો પક્ષપાત એણે રપટ કરી દીધો છે. આટલી કાળજી અને આટલી મમતાપૂર્વક દોરાયેલ આકૃતિમાં માત્ર કૌર્ષિક કૌર્ષિક રથજે બહુ ઊંચા વિચાર અને તે પણ સંસ્કારી ભાષામાં ગૂંથાયેલ આપણને ખૂંચે છે. જે વર્ગનું પાત્ર હોય તે વર્ગને સહન એની ભાષા અને એના આચારવિચાર જોઈએ તે કલ્પનું અને સમજનું સહેલ છે પણ પાત્રોને વધારે ને વધારે સુરેખ અને રપટ બનાવવાના ઉત્સાહમાં એ જાખતમાં કે મોટા મોટા સાહિત્ય-સ્વામીઓ સુધાં જૂલ કરી બેસે છે એટલે સામાન્ય કૌર્ષ કૃતિમાં આવા દોષ ન કાઢત પણ આ તો એક ખરી કલાકૃતિ છે એટલે આવા નાના દોષ પણ મારી આંખે ચડી આવે છે.

કંચનનું પરિવર્તન નવલકથાને ડાળે તેવું, સહન લાગે તેવું ધીમું ધીમું વિકાસ પામતું દર્શાવાયું છે. માત્ર એને ગર્ભ કોનાથી રહ્યો એ વિશે સૂઝેજ વધારે રપટતા કરવામાં આવી હોત તો સારું કારણ કે આ કે ડીટેકટિવ નવલ નથી કે ગિયારા બારકરને માથે એનો દોષ વાંચક હાથમર પણ મૂકે.

કેટલાક મારી સાથે સંમત નહિ યાવ પણ મને લાગે છે કે વીરસુતનું અને બારકરનું એમ બંને પાત્રો જીર્ણ નવલનું પાત્રોની તુલનામાં ઝાંખાં લાગે છે. એ બેમાં પણ વીરસુત તો હજી પણ હીક છે, પણ બારકરના આત્મેખનમાં રહેલ શિયલતા તો ખરેખર ખૂંચે છે. લેખકે એને એક 'બોહોમિયન' ચીતરવાનો યત્ન કર્યો છે પણ કોણ જાણે શાયી એનું 'બોહોમિયાનિઝમ' એટલું સારું ચીતરી શકાયું નથી. પાછળથી એનામાં ચઢેલ બાવોનો પલટો પણ કંચનના માનસપરિવર્તનને મુકાબલે ઝડપથી અને કારણ વગર ચઢેલો લાગે છે. એના

પૂર્વજીવનનો જે થોડોધણો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે તેનાથી તેના માનસની ચાવી ખરાબર મળી નથી રહેતી.

પણ બસા ! કયો કલાકાર પોતાની કલ્પનામાં ઘડેલ મૂર્તિ એવી ને એવી કાગળ ઉપર કે ફલક ઉપર કે આરસપદ્મમાં ઉતારી શક્યો છે ? પાંતરીસપાંતરીસ વર્ષનાં સતત પરિશ્રમ, રિપાઝ અને તપ પછી રોડિનને લાગ્યું હતું કે પોતાની કલ્પનામાં રચાતી આકૃતિઓ હવે જાંખીજાંખી પણ પોતે-પથ્થરમાં હવે ઘડી શકતો થયેલો છે ! સમરસેટ મૉમ, સર જુ વોલપોલ વગેરે આધુનિક સાહિત્યરચાઓ પણ બળતરા થયાં કરે છે કે 'જ્યારે આપણે નવી નવલકથા લખવાની શરૂઆત કરીએ છીએ ત્યારે તે નવલકથા કેવી અદ્ભુત, કેવી અપ્રતિમ થશે એમ આપણને લાગે છે કારણ કે આપણા ઉદ્દેશમાં એક અમૂલ્ય અને અમર કૃતિ તૈયાર થઈ હોય છે પણ કાગળ ઉપર ઉતારતાં એની અનેક ખૂબીઓ આજી ચમ્પ જાય છે !' આપણે ત્યાં રા. મુનશીનો જ દાખલો હશે : 'મૃતિવીવલ્લભ 'નું પાત્ર એમણે પોતાના હૈયામાં કેવું બઘ્યું, કેટલું આદર્શમય કદમ્યું હશે ? અને કાંઈક ઉપર ઉતારતાં (રા. જદુ હિમરવાડિયાનો આ પાત્રને અને 'આ પુસ્તકને સાતમે આસમાને ચઢાવનાર લેખ મેં વાંચેલો છે પણ એ વાંચ્યાથી મને એ લેખની પ્રશંસા કરવાની ઇચ્છા થાય છે—એ પાત્રની કે એ પુસ્તકની નહિ) તે પાત્ર કેટલું સુસ્લક, કેટલું અભિમાની અને કેટલું સામાન્ય વર્ગનું, વ્યભિચારમાં આનંદ માનનાર થઈ ગયું છે !

રંગ છે આ કલાકારને !

વાર્તાની ગતિ પહેલે પાનેથી જ અદ્ભુત ઝડપ પકડે છે. વચમાં ભારકર-પુરાણ એને સહેજ મંદ બનાવે છે. પણ થોડી વાર જ. મદાપ્રજ્ઞના અને મદાપુરોના જીવનમાં પણ જેમ યોગ્ય સમયે ભયંકર પ્રલયનાં તાંડવ રચાય છે તેમ નાનામાં નાના માનવજીવનમાં પણ અમુક

૧. આ અરબી રાખેલો અર્થ પણ, (રાષ્ટ્રબાપાના મુજબાલી કોષ મુજબ) 'પરિશ્રમ, મહેનત, તપ' એવો છે.—સં. માનસી

ક્ષણે તાંડવ ખેલાય છે. એ તાંડવનાં દર્શન કરાવનાર નેધિએ છીએ માત્ર ઠાઇ કલાકાર. એ સોમેશ્વર માસ્તરના દીન તુલસીકચારામાં એ તાંડવનાં દર્શન લેખક પોતાની બલવાન લેખનીથી કંચનની સુવાવડની છેલ્લી ધડીઓ દ્વારા આપણને કરાવે છે.

“બાપુજી ! ઓ મારા બાપુજી ... ઇંછ ઇંછ !” કંચનનો આત્મા રક્ષણ માટે કરગરતો, કંપતો સાદ મારે છે. આપણાં હૈયાં ધરધરી ઊઠે છે. સોમેશ્વર એ સાદ નહિ ગ્રીવે તો ? એનો ઉત્તર નહિ આપે તો ? એ શંકા-એ બીતિની એક ક્ષણ આપણને એક યુગ જેવી લાગે છે. પણ તે પછી સોમેશ્વર માસ્તરનો અવાજ ગાળી ઊઠે છે-કંચનના તેમ જ આપણા આત્માને શાંતિ અર્પતો-“બડકમદાર, બચ્યા ! બડકમદાર!”

રંગ મેઘાણી, રંગ ! રણનાં મેદાનોમાં આત્મામાં ઊઠતી શૌર્ય-વીરત્વથી ઉભરાતી અચંડ દાવાનળ સમી સળગતી ઊર્મિઓના ગાયક ! છણું થતાં જતાં રાંક ધરની પરશાળમાં વસતા આત્માઓની દીન, ઠંડી આગ સમી ઊર્મિઓનાં ગાન પણ તું એટલી જ સફળતાથી ગાઈ રહ્યો છે.

x

x

x

ખરી olimax^૧ ઉપર પરદો પડાવનાર નાટ્યકાર બહુ ઓછા હોય છે, તેવી જ olimax ઉપર અટકનાર નવલકથાકારો પણ ઓછા જ હોય ને ! એમાં એમની શક્તિઓનો દોષ નથી. દોષ છે એ નાટ્યકારો અને એ નવલકથાકારોનાં હૈયાંનો. એમને એમણે ખડી કરેલી સૃષ્ટિમાં રમી રહેલાં પાત્રો પ્રત્યે એવી તીવ્ર વાતસલ્યભરી લાગણી હોય છે કે એમનાથી એ olimax વખતે અટકી શકાતું નથી. બાકી ‘બડકમદાર’ પછી ‘તુલસીકચારો’ બધે ‘યવુ’ જ નોંધ્યે. એને વળી ખીજ એક પ્રકરણની જરૂર જ શાની ? પણ ઉપર જણાવેલ

૧. આ રાખ્ખના પર્યાયો ‘પરાકાષ્ઠા’ તથા ‘પરાકોટિ’ આપ્ટ-કોષમાં અને ‘અવધિ’ શુદ્ધરાત્રી પારિભાષિક કોષમાં છે.—સં. માનસી

લાગણીને વરા યદને મેલાણીએ એ પ્રકરણ લખ્યું હશે એમ માની લઈ, આપણે વાંચતી વખતે છેલ્લું પ્રકરણ ભૂલી જઈને જ એ 'બડકમદાર, બચ્ચા, બડકમદાર !' શબ્દોથી જ આ પ્રાણવાન, મૃત્યુવાન, કૃતિને વાંચીને અટકી જઈએ.

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

હાસ્યકાર જયોતીન્દ્ર^૧

શ્રી જયોતીન્દ્ર દેવેના રચેલા હાસ્યપ્રધાન લેખો અને નિબંધો 'રંગતરંગ' નામથી સંગ્રહરૂપે નવ વરસ ઉપર બહાર પડેલા; તેના બીજા ત્રણ ભાગ સુરત ગાંડીવ સાહિત્યમંદિરે આ વરસે પ્રસિદ્ધ કરી આપણા હાસ્યરસિક સાહિત્યમાં બહુ મૃત્યુવાન બેમેરો કર્યો છે, તેને અનુલક્ષીને હું બોલું છું. પણ સુરતી મિદાઈ કે ફરસાણની વાત સાંભળી મોમાં પાણી છૂટે; પેટ ભરાય કે રસનો સ્વાદ સમજાય એ આશા ફેગટ.

કેંચ વીર નેપોલિયન તિરસ્કારમાં ઇશ્વરને દુકાનદારોનું રાજ કહેતો; પણ તેની પૂર્વે પચાસ વર્ષ પહેલાં ગોદરિમથ નામે વિખ્યાત અંગ્રેજ લેખકે પોતાના એક પાત્ર મિ. ગ્રાયબોન (સૂકી હડી)ને ઓળખાવતાં કહેલું કે એ તો હાસ્યકાર પ્રગ્લનો હાસ્યકાર છે. એક જ અંગ્રેજ પ્રગ્લ દુકાનદાર તેમ જ હાસ્યકાર-એ સંયોગ લાગે છે તો વિચિત્ર, પણ અસંભવ નથી. ઉપર બોળના ગોળા વરસે ને નીચે બોંયરામાં કે રસ્તામાં હસાહસ ચાલતી રહે, એના અહેવાલ હવે રોજના થઈ ગયા છે; તેમ બહાર હિંદમાં ગુજરાતી ને વાણિયો પર્ચાય શબ્દો છે, છતાં ગાંધીજી જેવા સાધુ વણિક વાતવાતમાં પણ ખૂબ નર્મવચન કે મર્મવચન બોલી હસાવે છે, એ કાણ નથી બણતું? ગાંધીજીના

૧. તા. ૨૬-૬-૪૧ને રોજ મુંબાઈ મથકેથી આપેલું રેડિયો સંભાષણ, એસ ઇડિયા રેડિયોના સૌજન્યથી.

અનુવાદી થઈ જોડમાં જનાર કનૈયાલાલ મુનશી આદિ દસ વરસ ઉપર ત્યાંથી 'અક્ષયપાંચમ' નામે ટીપ્પણી નાટક લખી લાવેલા તે ઠાઠ જૂથનું નહિ હોય. અર્થાત્ શુદ્ધ હાસ્યવૃત્તિ સર્વથા ઠર્તવ્યવિમુખ અગર વિલાસ-રત હોય જ એ ખ્યાલને સ્થાન નથી. છતાં ઠાઠના મનમાં એ ખોટો ખ્યાલ હોય તો 'રંગતરંગ'ના એ ત્રણ લેખ વાંચતાં જ જતો રહેશે.

'રંગતરંગ' બા. ૨'માં કાલ્પ વિગેની નિર્ગંધિઝમાં જ્યોતીન્દ્રે કાલ્પ-ભર ગંભીર યદ્ધ આપણી સંસ્કૃતિમાં વાગ્વિદાર અને સાહિત્યસર્જન-માં લીડતી રંગે ઢરેલી ગંદકીનો ઉત્ત્તેજ બહુ બંધબેસતો પ્રેય વાપરી ક્યો છે. એના સંદર્ભે બહાર વાંચતાં સંસ્કારિતાના પ્રેમીનું એ વચન ઠાઠ ધ્રુવગુપ્તા મોખસિયા સુધારકનું લખેલું લાગે; પણ 'મૂર્દભ' વિં. લખતાં, ૧૯૩૦માં એક સરઘસને મોખરે મધેડાને પરદેશી વસ્ત્રોમાં સત્તજ કરી તેને ગળે પાટિયું લગાવ્યું હતું, તેની કદિપત અસ્વ-સ્થતાનું ખ્યાન કરી લેખક કહે છે તે જુઓ:

આત્મકાળમાં મેં વસ્ત્ર પડે સરીરને પરલેવહેલું ઢાકવા માંડ્યું—અથવા ઢાકવાની મને ફરજ પાડવામાં આવી—ત્યારે મને કેટલું દુઃખ થતું, કેટલી મજરામણ થતી તેનું મને સ્મરણ થાય છે ને એ ગરાબ મદ્રિદા પ્રત્યે અનુ-કંપાથી માઠું હૃદય ઊભરાઈ બધ છે. એના સરીરને સૂર્યના તેજના ને અનિલ-ની લદરીના અપરાધ સ્પર્શ જ રાજવાની ટેવ પડી ગઈ છે તેને વસ્ત્રાદિની ઉપાધિ વળગાડવાથી કેટલું દુઃખ થાય છે એ વાત નાનપણમાં વસ્ત્રોને સરીર-થી દૂર રાખવાના સત્યામઝી અવા અપણે, મોટપણે વસ્ત્રાદિકને જ છવનવી મુખ્ય વસ્ત્ર માનનારા બની, બૂલી ગયા છીએ. મધેડાને દુઃખ દેવાની કે તેની લાગણી કુમવવાની ઇચ્છા ઠાઠ પણ અદિસાપરાયણ બ્યક્તિને થાય એ અસંભવિત છે.

—પૃ. ૮૪-૪

આવી સુધારકને પણ સુધારવાની ટીપ્પણી વૃત્તિ સૂક્ષ્મપણે 'રંગ-તરંગ'ના આરંભમાં સૂક્ષ્મપણે જણાઈ ગયેલી છે, ને સ્પષ્ટપણે તો કવચિત્ જ વ્યક્ત થાય છે.

મુખ્યત્વે તો 'કલા ખાતર કલા' તેમ આંગે 'હાસ્ય ખાતર

હાસ્ય' એ સિદ્ધાંતને અનુસરી જ્યોતીન્દ્રે જીવનની આખી ભાવનાને રંગી છે, ને જીવનસંગ્રામમાં તેમ જ જીવનના અંગભૂત સાહિત્યના રણમાં એક હાસ્યનું અસ્ત્ર લઈ એ ઝડૂમે છે. અંતરમાં પ્રગટેલાં હાસ્યનો જ્યોતિ એ જ તેમનો ને ધણું કરીને આપણો જીવનપંથ જીભળનાર પ્રેમજન જ્યોતિ. 'આરસી'ના લેખમાં કહે છે તેમ:

કેટલીક વાર આરસી ... સળા જેવા માણસને મોટા ચાંબલા જેવો જડો ને તાડ સમા લાંબા પુરુષને વામનજી જેવો ઠીંગણો પણ બનાવે છે. ... દુનિયા પણ કેટલીક વાર આપણું આણું પરિદાસચિત્ર દોરે છે. તે વેળા દુનિયા સાથે ખીર્નવાને બદલે આપણે 'આ તો માત્ર મનઃ છે' એમ સમજી લઈ આનંદથી હસી પડીએ તો આપણાં કેટલાં જ દુઃખો વિના પ્રયત્ને ઓગળી જાય.

—પૃ. ૭૮

એમ એ દુઃખ ઓગાળવાનું યાન તો ધણાને હોય છે પણ આચરવું મુશ્કેલ છે. તેથી આખો દિવસ ખીડ્યે મોઝે વૈતરું કરી સાંજ પડ્યે ઠસરત દાખલ કે ફવા દાખલ ઘડીકે રમતગમત કરીએ, અથવા તો આખો દિવસ વેપારધંધો કરી સવારસાંજ સેવાપૂજા કરીએ, તેવી ધણાની હાસ્યપ્રવૃત્તિ હોય છે. પણ નાનપણમાં અનેક રીતે વેડી-વેડીને મોટા થએલા જ્યોતીન્દ્રની તો સૌ કાર્યની નૈસર્ગિક રીત એક જ છે. હસ્તગત, બરાબર કહીએ તો, મનોગત વસ્તુને એમની વ્યક્તિમત્તાનો સંરૂપશી યતાં મેધાના ચમકાર થાય, કલ્પનાના તરંગ ઊઠે, રંગની છોળ ઊઠે, સાહિત્યવાચનનાં કે જીવનઅનુભવનાં સંસ્મરણો જગમગ થાય પણ તે સૌ એક ઇષ્ટદેવ હાસ્યને પરિતોપવાને જ. ને જ્યાં વાગ્યારા શરૂ થઈ ત્યાં કવચિત્ લક્ષણાથી, કવચિત્ વ્યંજનાથી, કવચિત્ સમ્પ્રદાયેષથી કે અર્થશ્લેષથી અથવા માત્ર સમ્પ્રદાયકરામતથી, ઉપમારૂપકથી કે રમૂજ દૂયકથી, કેઈ વાર સુઝ પંડિતની મુદ્રા ધરીને તો કેઈ વાર અસ્ય ભોટની કે ડોળધાણુ ભોમિયાની મુદ્રા ધરીને, એક યા બીજી રીતે ને ધણી વાર સઘળા રીતે એ લીધેલા વિષય અંગે હાસ્યધારા જન્મ્યાવે એમાં શંકા નહિ. ધણી વેળા તો

એ સીધતમરી બનાવટ કરે છે, જેમ કે ‘અશોક પારસી હતો’ ને ‘પ્રેમાનંદનાં નાટકો મેં લખ્યાં છે.’ અથવા તો મુંબઈવિષયક ચોથા ભાગમાં આવતી મુંબઈની ઉત્પત્તિ તથા ઉત્ક્રાન્તિની બનાવટ જુઓ. એમાં લેખકની તર્કશક્તિએ ડાર્વિનાદિના વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર કેવો રમૂજ ઇતિહાસ રચ્યો છે, તથા આગળ ઉપર વિક્ટોરિયા ગાર્ડન, લાલબાગ, મોરારબાગ, માધવબાગ એમ રમૂજ પણ વેધક વિકાસ બતાવ્યો છે ! જગવિખ્યાત તાજમહાલ તે મુંબઈમાં છે તે-ગેટ વે આંધ્ર ઇન્ડિયાની સામે, ને ત્યાંનું જેવાલાયક રથળ નં. ૧. તેના દર્શન ને અનુભવ ઉપરથી સાદજહાન ને મુમતાઝનો ઇતિહાસ કેવો કપોલકલ્પિત છે તે દલીલ સહ એમણે પુરવાર કર્યું છે. ‘રામ-બાઈ ટાવર’ અથવા ‘મ્યુઝીઅમ એટલે અન્નવપ્રધર’ ચોર બગર, શેર બગર એવા રાષ્ટ્ર શ્રવણ પરથી જ એમનો તર્ક ઠ્યાંનો કર્યા હોય છે ! મુંબઈની ચાલીઓ વિશે કહે છે :

આ ચાલીઓ બહુ પ્રાચીન કાળની છે... જેની રચના પણ મહાભારતની સ્થાપત્યકલાને અનુસરીને થયેલી હોય છે. કુન્તાની કપા સર્જવિદિત છે. સૂર્યે એના મુગ્ધત્વનો લાભ લઈ એ નિર્દોષ કન્યાને છેતરી હતી... એ પછી કુલવતી ક્ષત્રિય કન્યાઓએ સૂર્યનો બલિષ્ઠાર પોકાર્યો. સૂર્યદેવ પોતાનું મોઢું ન એઇ શકે એવી જગા બાધી તેમણે રહેવા માંડ્યું. એ જગા તે આ બુલેશ્વર... પૃ. ૧૪૩

કટલીક વેળા તો એ સાદુ‘સીધું’ સત્ય ગંબીરપણે કે અદ્ભુતગંબીરપણે વચ્ચમાં મૂકી દે છે. એમાં દેખીતી રીતે અવળવાણી જેવું કશું હોઈ નથી. એઠ રચણે કહે છે :

વિશ્વરચનાનો એ સર્વસાધારણ સિદ્ધાન્ત છે કે જ્યાં જ્યાં દરિયો ત્યાં ત્યાં દરિયાકિનારો પણ હોય છે, પણ ચોપાટી ને જુદુ તો મુંબાઈનાં જ. મુંબાઈની ઔરંગ લાગતો એ કે રાખાઓની દરેક બાજુથી ફેરાન

થોડા વખતથી ‘હમું ? ન હમું ?’ કરી રહેલા આપણે ‘સ્વામા’

રાષ્ટ્ર વાંચતાં હસી પડીએ છીએ. આપણી આસપાસ કલ્પનાનાં

કે રિવાજનાં જૂઠાણાંનું જાણું આંધી રહેતો હોય, અથવા તો લેખકે આપણી આસપાસ હાસ્યોચિત વાતાવરણ રચી દીધું હોય ત્યારે ઓઝો શ્યામ પણ હોય છે એ સરળ સત્યનો વકતા જાણે આપણને હસાવતો હોય એમ લાગે; પણ વસ્તુતઃ તો એ આપણને-જિંધા ચક્ષુમાંવાળા દુનિયાને હસતો હોય છે.

એક વસ્તુનાં અનેક પાસાં જોઈ શકનાર નયોત્તીન્દ્ર દેવેની દષ્ટિ વસ્તુનું હસનીય પાસું તરત પકડી પાડે છે અગર તો ચોજી કાઢે છે; ને પછી પોતાની સર્જક કલ્પના કે તર્કની લીલાનો વિસ્તાર ખૂબ સરળતાથી કરે છે. પણ ખરે, એ એમની વ્યક્તિમત્તાની લીલા માત્ર જ છે. હાસ, ઉપહાસ, પરિહાસ, અટ્ટહાસ, વ્યંગ્યોક્તિ, કટાક્ષોક્તિ, ગમે તે હોય; પણ ક્યાંય કોઈ પ્રત્યે ક્રોધ, કડવાશ કે ડંખનો અંશ સરખો એમની વાણીમાં હોતો નથી. હોય છે માત્ર નિર્ભેજ માનવ્ય-એમનું ને વાયકનું, બૂલનું ને દુઃખનું ભરેલું પણ મોજસુખાદિની અદ્ભુત અંખનાવાળું, નિર્બળ પણ આત્મગૌરવના જ્ઞાનવાળું. વાયકનો સમભાવ કે વિશ્વાસ જીતી લેવાની એમની કળા સામાન્યતઃ એવી હોય છે કે પોતાના જીવનમાં બન્યા હોય વા ન બન્યા હોય, પણ રમૂજ ટકોરવાળા દૂચકા બનતાં લગી પોતાને જ નામે ઓઢી લેવા, અથવા તો વર્ણવાતા પ્રસંગનું એક પાત્ર બની જવું. પરિણામે એમનું હાસ્ય ખોટી ખુમારી કે અસંસ્કારી કૂરતા રહિત અને રોચક તથા મધુર હોય છે. આ હાસ્યશક્તિનું પ્રેરક તેમ જ નિયામક બળ-પહેલું, એમની સમતાની ઉપાસક અને કોઈ વાતના અતિરેકની વિરોધક strong common sense; ને બીજું, સંસારવ્યવહારનાં ને સાહિત્યરચનાનાં ધોરણોમાં ન્યાયસર પ્રમાણસર સંવાદ રચાવવાની ઉદાર ભાવના. પણ કદાચ એ સમતા કે સંવાદ રક્ષાય તો પછી હું હસીશ કેને ?-એ પ્રશ્ન એમને તરત જ થતો હોવો જોઈએ, ને તેથી સુધારક ભાવના હોવા છતાં સૂરત ડક્કા ઓવારાની કે સાબર-મતીના બેટની (ઉગ્ર ઉત્સાહી લાપણિયા) છાપ એમની વાણી પર નથી પડી.

ને તેથી એ કવિ પણ નથી થયા. હું જાણું છું કે એમનાં કાવ્યો થોડા વખતમાં જ પ્રસિદ્ધ થવાનાં છે છતાં શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ 'વિવેચના'માં અન્યવિષયક ચર્ચા પ્રસંગે સૂચવેલા પ્રશ્ન હું અહીં ફરી પૂછું છું: આટઆટલી કલ્પનાશક્તિ અને તર્કશક્તિ છે, ચપ્પળ મેધા અને સમૃદ્ધ સ્મૃતિભંડાર છે, તો પછી જ્યોતીન્દ્ર કવિ કેમ નથી? શું દારય-વૃત્તિ 'કાવ્યની વિદ્યાતક' છે? ખરી વાત તો એમ છે કે આજન્મ કવિ જ્યોતીન્દ્ર જીવન વિષે ચિંતન કરતાં કરતાં જ દારયકાર થયા છે; અને ઉચ્ચ કવિત્વને આવશ્યક અપ્તરંગી આકાશરંગી કલ્પનાશુભુને લીધે જ એ ઉચ્ચ કોટિના દારયકાર થઈ શક્યા છે. કોઈ વિષય વિષે અન્યની આસક્તિ હોય તો તે પ્રત્યે દસી શકાતું નથી. જીવન પ્રત્યે દારયક વૃત્તિ કેળવવી, કે દુઃખનો મર્મ ભુદ્ધિથી ગ્રહી લઈ તેને ખૂલવાની ટેવ પાડવી, એ સ્થિતપ્રજ્ઞ થવા જેવું છે. તેથી જ (એક પ્રકારના) કવિને અનિવાર્ય વિષયાસક્તિથી જ્યોતીન્દ્ર ધીરે ધીરે અળગા થયા છે ને કવિ થવાનું જાણે એમણે માંડી વાળ્યું છે. શબ્દના મેધાડંબર કે ઘટાટોપ રચી ગાજવાને બદલે કે સુખદુઃખના ભાવ વાગોળવાગોળ કરવાને બદલે તેમણે તેનાથી પર થવા દારયની છત્રી ઓઢી પ્રસન્ન ભુદ્ધિ કેળવી જાતનું કલ્યાણ કરવાનું 'પસંદ કર્યું' છે. પણ કવિસદજ કાલ્પનિક સગભાવ વિના, 'કવિસુલ્લભ શબ્દપ્રભુત્વ વિના, એમનું દારય શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ જેવા શિષ્ટ વિવેચકને દાથે 'ઊંચું દારય' નામ પામ્યું છે તે ન પામત. પોતે કવિ ન જ હોત-પોતામાં કવિત્વપૂર્ણ કલારસિક વ્યક્તિમત્તા ન હોત તો જાગ્યે જ જ્યોતીન્દ્ર ઉચ્ચ દારયકાર પણ હોત.

રખે કોઈ માને કે 'રંગતરંગનું' દારય માત્ર પંડિતોને કે સુ-શિક્ષિતોને ગમ્ય ભુદ્ધિવશી જ છે. જ્યોતીન્દ્ર એક પંડિત છે, વિવિધ કલાઓના સુર વેતા છે; ને તે છતાં તો શું, તેથી જ એ મદાન દારયકાર છે, એ વાન ખરી; ને એ 'વાત પણ ખરી કે જો વાચકમાં જ્ઞાન અને સંરચારિતાનો અમુક અંશ હોય તો જ એમની દારયકલાને

પૂરેપૂરી માણી શકે. પરંતુ તેમનું હાસ્ય જેવું જાની માટે તેવું જ અજાની કે અસ્પજાની માટે રસદાયક અને તેથી ચિરંજીવ છે. હાસ્યસિદ્ધિ માટે જ એમણે પાંડિત્ય કામમાં લીધું છે. એ પાંડિત્ય એમના હાસ્યનો આધાર નથી, પણ અલંકાર છે. વસ્તુતઃ તો લોક-માન્ય ઐહિક ભૌતિક આનંદ, ઇન્દ્રિય સમરત દ્વારા થતો ખુદ્ધિ-પ્રમાણિત આનંદાનુભવ એમને મન પ્રાણીમાત્રનો ને પોતાનો પ્રાથમિક હક્ક છે; તેથી કવિઓ અને શાસ્ત્રકારોની તેમ જ સામાન્ય માણસોની ટેવોનું-લખવા બોલવાની શૈલીનું અનુકરણપૂર્વક વિડમ્બન, નરી મળક ને દૃઢામસ્કરીના દુચકા, રમતગમતનો ને ખાનપાનનો નિર્દોષ આનંદ પણ પાંડિત્ય અને તત્ત્વચર્ચા સાથે ખુદ્ધા દિલ્લથી, પૂરી છૂટથી સૌ લેખોમાં એ વ્યક્ત થવા દે છે. આમાં નાટકકારની કે અભિનયકારની વિધવિધ પાત્રો સાથે તાદાત્મ્ય સાધતી પ્રતિભા એમને ખૂબ કામ આવે છે, કારણ કે જ્યોતીન્દ્ર જાણે છે કે વાતમાં યા વર્ણનમાં શૃંગાર, વીર, અદ્ભુત, હરકોઈ રસનો આભાસ ઉત્પન્ન કરી ખરા રસથી એનું અન્તર ખતાવવું કે સૂચવવું એ હાસ્યનિષ્પત્તિનો સચોટ ઉપાય છે. તેથી મનુષ્યના ગુણઅવગુણના બેડાળપણાના-તેના મનુષ્યત્વની હસનીય વિચિત્રતા કે વિકૃતિના દર્શન ઉપર જ આધાર રાખતું એમનું હાસ્ય સર્વગમ્ય થાય છે. ને એમના વિષય પણ કેવા સર્વસુલભ છે. શામાટે? જીભ, કાન, છત્રી, છઞ્છોપ'નો, માસિકોમાં આવતાં ઊખાણાં, વર્ષાફળ, મક્ત, નનોઃ કાણુ કહેશે કે મનુષ્યપ્રકૃતિના હસનીય પાસાને ચીતરવા લીધેલા આવા વિષયોમાં અમને હસવાનું નહિ મળે ?

ઇશ્વરને આપણા જેવો ભૂલકણો ને જરા જિનઅનુભવી કદાપી મનુષ્યજીવનની કરુણતા ખતાવતા 'જીભ' વિષેના નિબંધમાં કહે છે:

મને લાગે છે કે ઇશ્વરે આ માનવચંત્ર ધડચું, પણ ક્યાં તો એણે બહુ ઉતાવળ કરી હરો કે ક્યાં તો ચંત્ર ઘડવાનો એને ઝાઝો અનુભવ નહિ હોય... રક્ મૂકવાને બદલે કેઠલીક વરતુ એણે એમની એમ જડી દીધી છે. જીભને

ધારીએ ત્યારે મોંમાંથી છૂટી કરી શકાય એવી રચના એણે કરી હોત તો કેટલી બધી સગવડ થાત ! ... કદાચ કોઈ વાર છાત્રની અસ્થાબલ્લી પણ યદ્ બત, પણ તેમાં કોઈ નુકસાન ન થતાં લક્ષ્યે કાયદો જ થાત ... પૃ. ૧૦

‘પરીક્ષા’ વિશે સખતાં યુનિવર્સિટીથી એ છોડાતી નથી તેના બનાવટી સ્પર્ધામાં ભગવાન પણ ભક્તોની જેવી કસોટી કરે છે તે વર્ણવી દે છે :

એ આખ્યાનોમાં...હેલ્થી ચાર લીટીમાં તેઓ વરદાન માગે છે ને સમભ્રમ દરેક જાણ કરી રવરે ક્રેજીનિધાનને પ્રાર્થે છે. “પ્રભુ ! અમારી કસોટી કરી તેથી અન્યની ન કરો !” હેલ્થી અર્ધી લીટીમાં ‘તથાસ્તુ’ કહી પ્રભુ હસતે મુખે વિદાય લે છે. પરંતુ...છાત્ર દર્શકો પૈર જઈ દહે પછી કોની ને શી રીતની કસોટી કરવી તેનો કાર્યક્રમ સફળ સાથે નક્કી કરવા બેસી જાય છે.

—પૃ. ૧૧૭

ચાલો, મારો પણ કસોટી પૂરી થઈ. સાહેબજી !

પ્ર. મુ. દે.

ભાઈ કા. પટેલ (શ્રી સયાજી સા. માળા, પુ. ૨૭૩મું. રૂ. ૧-૨-૦).-
 ત્રિવેણી: સૌ. પુષ્પા ૨. વડીલ (એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કં, મુંબાઈ;
 રૂ. ૧).-અજંપાની માધુરી: 'સ્વપ્રભ' (ભનુભાઈ ૨. વ્યાસ, મુંબાઈ;
 રૂ. ૧).-જીવો દાંડ; પન્નાલાલ પટેલ (અતિ અને રેખા, અમદાવાદ; રૂ. ૦.૧૧).-
 સ્થા. જૈન હોન્ડેરન્સની ચડતીપડતીનો ઇતિહાસ; ત્રિભુવન વી. હેમાણી
 (જીવણલાલ છ. સંઘવી, અમદાવાદ. રૂ. ૦-૬-૦).-અમ ઈયેં સાત,
 ત્રિવેણી, વડસ્વર્થ ને ગોલ્ડરિમગ્નિત: કુ. કુલસુમ એ. સુરૈયા ને ડો. એમ.
 એ. સુરૈયા, મુંબાઈ (રૂ. ૧ ને રૂ. ૧૧).-ભવાની-હાંચસમુદય:
 ભવાનીરાંકર ન. દ્વિવેદી (જ. ભ. દવે, ધાંગધા, રૂ. ૨).-એને ચરણો:
 શ્રી. કપિલા ઠાકોર (આર. આર. રોઠની કં. મુંબાઈ; રૂ. ૦-૧૦-૦).-
 સ્વાધ્યાય, ખં. ૧, ૨; પ્રા. કેશવલાલ હિં. કામદાર (આર. આર.
 રોઠની કં. મુંબાઈ; રૂ. ૨ તથા રૂ. ૩).-ક્ષિતિજ, ઉત્તરાર્ધ: રમણલાલ વ.
 દેસાઈ(આર. આર. રોઠની કં. મુંબાઈ; રૂ. ૨૧).-આત્મવિનોદ: પ્રા.
 અતિસુખરાંકર ક. ત્રિવેદી, વડોદરા (રૂ. ૨).-વેણુનાદ: ગોવિંદભાઈ રા.
 અમીન (આર. આર. રોઠની કં. મુંબાઈ; ચૌદ આના).-STOMOLO-
 PATHIC OUTLOOK. Sept. & oct. 1941-કવિતા: અં. ૧, ૨, ૩.

વાર્લ્ડ ગુજરાતી સભા
 તરફથી સપ્રેમ ભેટ

દવનિ

સાહિત્યપરિપદ્તુ' ચૌદમું સંમેલન

૧

સાહિત્યપરિપદ્તુ-સંમેલનના ચૌદમા અધિવેશનમાં હું ગયો અને શાની સ્મૃતિ લઈ આવ્યો ? અંધેરી શાળાનાં આલીશાન મકાનો, જરા દૂર ભારતીય વિદ્યાભવનનો ગહાત્રય, સામે પશ્ચિમે વિસ્તરતું અને સમુદ્રમાં સરી જતું મેદાન અને પૂર્વે એક પર્વત જેનાં પાસળાં-માંથી વિજ્ઞાન લોઢી પર્યટો ખેંચી કાઢતું હતું. શાન્ત અને સમશુભ પ્રકૃતિમાં પર્યટરોડા સંચા અશાન્તિ, ઠઠકાશતા અને વિરૂપતા ભરતાં હતાં. આજના જગજગ્નવનના પ્રતીક જેવા આ સ્થળમાં સાહિત્યકારો અને સાહિત્યરસિકો એકમેકને મળવા, યોજનાઓ ઘડવા, બાપણો સાંભળવા અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવા ખૂબ હોંશયી ભેગા થયા હતા અને તેમના મુખ ઉપર અને તેમની દરેક હિલચાલમાં ઉત્કાસ તરવરતો હતો.

સંમેલન સંમેલન તરીકે, સાહિત્યરસિકોના મેળા તરીકે, સફળ અને વિદ્વાનોની પરિપદ્તુ તરીકે નિષ્ફળ નીવડ્યું તેનો દોષ કોઈ વ્યક્તિ કે વર્ગ ઉપર ખાસ દોળાય એમ નથી. ગુજરાતીમાં ગંભીર ને શ્રમસાધ્ય કામ લાંબો પખત કરવાની શક્તિ નથી. તેની વિદ્વાસ-પ્રિયતા ઓછી નથી થઈ. થોડું કામ થાય અને તેને ચાહતો પ્યાસો જોઈએ, જરા લટાર મારવા બંદાર જઈ આવવું જોઈએ. ધીરજવાળો અને કર્તવ્યપરાયણ પુરુષ પણ કોઈ વ્યક્તિનું વ્યાખ્યાન એક કલાક-

થી વધારે વખત એકાગ્રતાથી સાંભળી શકતો નથી. જુદા જુદા વક્તાઓ હોય તો એક બેઠકે બેઝઢી કલાક સુધી બાપણે સાંભળી શકાય. વ્યાખ્યાને વાંચવાના હોય તો તેથી પણ ઓછો સમય ધીરજ રહે. શ્રી ખજરદારનું લાંબું વ્યાખ્યાન પોણે કલાક તો ઓછીવધતી શાન્તિથી લોકોએ સાંભળ્યું. પછી તો જેમને સાંભળવાની ઇચ્છા હતી તે પણ સાંભળી શકતા નહિ. વ્યાસપીઠ ઉપર બેસેલા ‘સાક્ષરો’ વિવેક રાખી શક્યા નહોતા. કાઈ છાપું વાંચવું, કાંઈ ઠરાવ ઘડવું, ધીમી ધીમી વાતચીતમાંથી ચારચાર પાંચપાંચ જણના ડાયરા થવા માંડ્યા અને રેડિયોની જૂમિકા રાખી જેમ આપણે આગવો વ્યવહાર ચલાવ્યે રાખીએ છીએ તેમ ખજરદારના વ્યાખ્યાનની જૂમિકા પર સાક્ષરોનો પરસ્પર વ્યવહાર શરૂ થઈ ગયો. સભાના ખીખ શ્રોતાઓ આ ‘સાક્ષરો’ને અનુસરે તો તેમનો શો દોષ ? વિષયમાં અને શૈલીમાં પૃથગૂજનને રુચે એવું ખજરદારનું વ્યાખ્યાન હોવા છતાં, પ્રમુખ તરફ સભાનો સવિશેષ આદર અને તેમને સાંભળવાની સામાન્ય રીતે વૃત્તિ છતાં, વ્યાખ્યાનની આ દશા થઈ તો પરિપદમાં કંઈ વિચિત્ર રચાત બોગવતા વિભાગી પ્રમુખોનાં શાસ્ત્રીય કહી શકાય એવાં વ્યાખ્યાનોની કા કથા ?

પરિષદનો નહિ પણ સમારંભનો સૌથી સફળ અંશ તે આચાર્ય રાધાકૃષ્ણનનું બાપણ. એ બાપણશ્રવણમાં મુગ્ધ ગયાની સાર્થકતા સમજીું છું. મેં શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી કે જયકરને સાંભળ્યા નથી. સરે-નિની નાયડુને સાંભળ્યાં છે પણ તેમનું બાપણ એ વાગ્મિતાનો જુદો પ્રકાર છે. એટલે મારે માટે તો (અને હું સમજીું છું કે સભામાં ઘણાં માટે) આ બાપણ અપૂર્વ અનુભવ હતો. બાપણ પૂરું થયે એક પ્રાધ્યાપક ઉચ્ચર્યા: “શ્રી વાણ્ણીની ગતિ ! જાણે એરોપ્લેન બેસ્યું !” એક પારસી બાઈએ વિશેષ રસસત્તાથી સુધાવું “નહિ સાહેબ, ‘એરો-પ્લેન’ ખરાબ નથી. બાપણ તો જાણે ગંગાપ્રવાહ !” ખરે જ બાપણનો પ્રવાહ અજગ તેમ જ વિચારરિદ્ધિમાં ગંગા જેવો પાવનકારી

હતો. શ્રી કૃષ્ણાશંકર ભાસ્તરને કથું: 'ભાપણુ તો બાણે ગંગાપ્રવાહ';
ત્યારે એ સદૃશ્ય સંજ્ઞાનાં રૂપાં બિનાં યદ્ય ગવાં. ભાપણુના સમયની
સર સર્વપક્ષીની દૃઢ મુદ્રા, તેમનો પ્રતીતિઅંકિત પ્રત્યેક બોલ, વાક્ય
સાંભળા તેનો અર્થ ઝીલી રહીએ તે પહેલાં આગળ વહી જતી
વાણીનો વેગ સ્મૃતિમાં બરી લાવી શકાય તો લઈ આવ્યો છું. નવમી
ઓક્ટોબરના " સોસયલ વેલફેર "માં છપાયેલા તેમના ભાષણમાંથી
કેળવણી વિશે નીચેના વચનો ઉતારું છું:

Education is therefore uplifting us into a higher life. Different people have defined it in different ways. Some look upon education as the means of adjusting the individual to the environment or fitting the individual into the economic system or training the individual to be a good citizen. All these are important, but the most important aim of education is to help us to see the other world to which we also belong, the world invisible and intangible, a world beyond space and time. Our citizenship is in Heaven. We have been born into the physical world of space and time. We must be fitted into a feeling of sonship to the Kingdom of Heaven. Education is to give us a second birth !
દ્વિતીય જન્મ. This is not to impose on us an element which is foreign to our nature. It is to help us to realise what we have already in us. We are not trying to squeeze blood out of stone. The Mahābhārata says ;

અમૃતં ચૈવ મૃત્યુય દ્વયં દેહે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

મૃત્યુરાપવે મોક્ષાય સત્યનામવસ્ત્રેન્મૃતમ્ ॥

Both immortality and death are located in the heart of man. By the pursuit of world's glitter and infatuation, we pass into death and ashes. By the

pursuit of truth we gain life eternal. To help us to pursue truth is the aim of all true education.

૨

વ્યાખ્યાનો પૂરાં ન વંચાયાં, ન સંભળાયાં તો પણ પરિષદની સિદ્ધિનું માપ છાપેલાં વ્યાખ્યાનો અને સ્વીકારેલા નિબંધોના તત્ત્વ ઉપરથી નીકળી શકે. ટ્રો. મંજુલાલ મજુમદારે “ચમત્કારયુક્ત કવિતા” પર, ટ્રો. કાન્તિલાલ વ્યાસે “અખાના સમકાલીન સમાજનું રેખાદર્શન” પર, શ્રી કનૈયાલાલ દવેએ “નવા પાઠશુની સ્થાપનાનો કાલનિર્ણય” પર, ટ્રો. ચતુરભાઈ પટેલે “લગ્નગીતોમાં દારૂ” પર, શ્રી ભાઈલાલ ક્રાદારીએ “વલ્લભી સમય” પર, નિબંધો-નિબંધોમાંથી મહત્ત્વના ભાગો-વાંચ્યા હતા. ખીજા પણ કેટલાક નિબંધોના સારભાગો વંચાયા હતા. આ નિબંધો વિશે તેમની પ્રસિદ્ધિ પહેલાં અભિપ્રાય ઉચ્ચારી ના જ શકાય, તેથી જે વ્યાખ્યાનો પત્રિકાએ પ્રસિદ્ધ છે તેમાંથી કેટલાક વિશે વાત કરું.

કવિ ખજરદારનું વ્યાખ્યાન ભાષાશૈલીમાં સરળ અને સહેલું પણ અતિવિસ્તૃત હતું. તેમનું અને રમણલાલનું વ્યાખ્યાન એક રીતે એક જ વિષય ઉપર કહી શકાય. સાહિત્ય માટે જુદા વિભાગ હોય તો પરિષદસંમેલનનો પ્રમુખ કયા વિષય પર બોલે ? સાહિત્યનું સર્વોચ્ચ નિરૂપણ પ્રમુખ જ કરે અને સાહિત્યનો પેટાવિભાગ ન રહે એ જ ઉચિત છે. ખજરદારનું વ્યાખ્યાન સર્વગ્રાહી છે અને તેમાં તેમણે પોતાના અભિપ્રાયો આડંબર વગર પણ અભિનિવેશથી રજૂ કર્યા છે. શરૂઆતમાં સાહિત્યકીય બનાવોનું વિહંગાવલોકન વિદ્યાર્થીને, તો છેવટે આપેલું માર્ગદર્શન સંસ્કારસેવકને ઉપયોગી સામગ્રી આપે છે. એ બે પડ વચ્ચે આવેલા પૂરણ સંબંધી ઘણા જ મતભેદ હોવાનો. કવિનો ગુજરાતી વિવેચનનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ એકપક્ષી અને અપૂર્ણ જ ગણાય. એ વિષયમાં રમણભાઈ, નરસિંહરાવ, બળવન્તરાવ જેવા જૂનાંને તથા વિજયરાય, વિશ્વનાથ, રામનારાયણ જેવા નવીનોને તેમણે

અન્યાય કર્યો છે અને અંદર અપહરણનો, કવિ અને વિવેચકના તાર-તમ્બનો પ્રશ્ન આણી અકારણ કટુતા અને તીખાશ આપ્યાં છે. આ બંને પ્રશ્નો અંગે કરેલાં તેમનાં કેટલાંક વિધાનો ખરેખર બ્રામક છે.

સાહિત્યના વિવરણમાં કવિ સાહિત્યને માનવજીવનના ભાવોની, વિચારોની, અનુભવોની અને ભાવનાઓની શિષ્ટ નોંધ લેખે વર્ણવે છે, અને “સાહિત્ય અને કલાના મધ્યગિંદુરૂપ રહેલો ધર્મ” જોડી ન જાય કે સડો ન પામે તેની ચેતવણી આપે છે. હલકા લૅંગિક સાહિત્યનો તે વિરોધ કરે છે, દુળ અને બજાર, દલાલ અને ખરીદનાર અને અનુભવી સલાહકારનાં લાંબા રૂપકથી આજની કવિતાની નિરાશાજનક દશા બતાવવા ખજારદારે પ્રયત્ન કર્યો છે. આજની કવિતાના તેમણે ચીંધેલા દોષો સ્વીકારીએ તો પણ સમગ્રપણે તેની સિદ્ધિ જાતી છે એમ, અનેક રસનો સાથે, હું માનું છું. કવિતાના મૂલ્યાંકન વિશે ખજારદારની વિચારણા મદત્વની છે. પોતાનું દષ્ટિગિન્દુ અનુભવથી ઘડાયેલું, દઢતાથી તે રજૂ કરે છે:

કવિમાં ગમે તેવી પ્રતિભા હશે, પણ જો તે સચોટ પદવાણીમાં... તેને જતારી નહિ રાકે તો તે તેના કવિતારચનાની શક્તિનો વાંક છે. એ શક્તિ જોટલી અધૂરી હોય તેટલી કવિની પ્રતિભામાં જ ખામી છે એમ દેખાઈ આવે છે, કેમ કે આગળ ઉપર “કવિત્વ”ના અર્થમાં એ “કવિતારચનાની શક્તિ”નો અર્થ પણ સમાયેલો જ છે. તેથી જ હું બાર મૂળને કહેતો આવ્યો છું કે “જે કવન કરી જાણે તે કવિ.”

શ્રી રમણલાલે પણ, ખજારદારની જેમ, અમુક સાહિત્યકારો અને સાક્ષરો પર ગૂઢ દટાણો કર્યા છે, પણ એમાં એમની મુરેવ મુજબ મીઠાશ વિશેષ છે. જનતા સાહિત્યમાં વિશેષ રસ લઈ શકે, જનતા માટે સાહિત્યકાર કંઈક વિશેષ કરી શકે, એવું કંઈક બધા તરફથી થવું જોઈએ, એ એમના બ્યાપજની પ્રધાન સૂચના હતી અને સાહિત્યની તેમની તાત્વિક ચર્ચા પણ એ સૂચનાને સમર્થન આપે એવી જ છે. દાખલા તરીકે સાહિત્યસર્જનમાં વ્યક્તિ પાછળ સમર્થિને વક્તા જુએ છે:

એક વ્યક્તિના મંથનમાં સમષ્ટિ વલોવાય છે, એક વ્યક્તિની વિચારણા-માં માનવજાતની વિચારણા સામ લે છે, એક વ્યક્તિના જીર્ણિતપમાં અનેક-ના અગ્નિસડકા પ્રગટે છે. સાહિત્ય આમ પ્રેમપ્રીય સામુદાયિક સંસ્કૃતિ-આવેગ છે. વ્યક્તિની વિશિષ્ટતા એ કે તે ઉચ્ચારસિદ્ધિ મેળવે છે.

આ અર્ધસત્ય છે; સાહિત્ય અને સાહિત્યકારનો અંશતઃ જ એમાં ખુલાસો છે. જમાને જમાંને જીર્ણિ-વિચાર-વાદનની પ્રણાલિકા તોડનાર સાહિત્યકારનો એમાં ખુલાસો જડતો નથી, તથાપિ જનસમૂહની અવ-ગણુના કરનાર (એવા કેટલા ગુજરાતી સાક્ષરો હશે ?) સાક્ષરને ચીમટી તરીકે આ એકાંગી દર્શન ઉપયોગી ગણીશું.

શ્રી. ભાઈલાલ પટેલનું વિજ્ઞાનવિભાગનું, શ્રી. ચંદુલાલ વકીલ-નું ગુજરાતના અર્થતંત્ર ઉપર, શ્રી. વ્યાસનું કલાવિભાગનું, શ્રી. સુનીલાલ શાહનું પત્રકારત્વ ઉપર, શ્રી. કામદારનું છતિશાસવિભાગનું વ્યાખ્યાન માહિતીપૂર્ણ, વિચારપ્રેરક અને માર્ગદર્શક છે.

૩

તત્ત્વજ્ઞાનવિભાગના પ્રમુખ શ્રી. રસિકલાલ પરીખનું વ્યાખ્યાન વિશિષ્ટ નોંધને પાત્ર છે. એ અલ્પખેડાતા-રવતંત્ર રીતે અલ્પખેડાતા-વિવચનો જોડે અભ્યાસ અને શુદ્ધ વિચારકને શોભે એવું તાટસ્થ્ય તેમાં વ્યક્ત થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનું અસ્તિત્વપ્રયોજન જણાવતાં શ્રી. રસિકલાલ તેને 'સામસ્યેન' વિચાર કરતી કે 'સકલાદેશ'થી પ્રવર્તતી વિદ્યા કહે છે. આ વિદ્યા "પશ્ચિમની પરંપરા પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન અને આપણી પરંપરા પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનો એક અંશ, જેનો બીજો અંશ તત્ત્વદર્શન. આ સકલાદેશથી સંગતિ શોધતી જિજ્ઞાસા તે તત્ત્વજિજ્ઞાસા."

વ્યાખ્યાનના બીજા ખંડમાં ભારતીય તત્ત્વચિન્તનના મનોમંથનનો દર્શનનો અને દર્શનશાસ્ત્રનો એમ ત્રણ સુગવિભાગ જોઈ પ્રત્યેકની ચિન્તનવિષયક પદાર્થોમાં વિશિષ્ટતાઓ જણાવી છે. વેદકાળમાં વિશ્વ-ક્રિયાના નિયમ અને માનવક્રિયાના નિયમ વચ્ચે ઐક્ય જોવા-ઝડત અને મત જોવા-પ્રયત્ન થયો હતો. કેટલાકને અનુભવમાં આવતા બહુત્વ

પાછળ એકત્વની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ હતી. યજુર્વેદમાં વ્યક્તિચિત્ત અને સમષ્ટિચિત્તના એકત્વની પ્રતીતિ છે. અથર્વવેદમાં 'બ્રહ્મ' પદાર્થ (concept) જોય અને ઉપાસ્ય તત્ત્વ તરીકે સ્થપાય છે, ને કાવનો મહિમા ગવાય છે. એ કાળે તત્ત્વચિંતનનાં હસાત પ્રસ્થાન દર્શે, જેમણે મૂળ કારણ તરીકે કાલ, સ્વભાવ, નિયતિ, યદ્યચ્છા, જૂતાનિ, યોનિ કે પુરુષ (અથવા ઉત્પત્તિકારણ પુરુષ) ગણ્યો દર્શે.

ઉપનિષદોમાં આ બધા પૂર્વપક્ષોને ધ્યાનમાં લઈ આગળ જવાનો પ્રયત્ન છે, જો કે તેમાં પણ અનેક પ્રસ્થાન જોઈ શકાશે. બધામાં, એક જાણવાથી સર્વ જાણાય એ તત્ત્વતુષ્ટા બહિષ્ છે, અને તત્ત્વને ભુદિથી સમજ્યા પછી પ્રત્યક્ષ કરવું જોઈએ એ વિશે પણ એકમત્ય છે. તત્ત્વજ્ઞાન તત્ત્વાનુભવ થવું જોઈએ: "રિલિજ્યન", "એથિક્સ" અને ફિલસૂફીનો સુયોગ આવશ્યક સમજાયો છે.

દર્શન પછી દર્શનશાસ્ત્ર અને શ્રમણસંપ્રદાયનું અવલોકન કરી, શ્રી. રસિકશાલ 'પુરુષાર્થ'—વ્યવસ્થા જોઈ જાય છે. છેવટે ગાંધીવાદને સ્પર્શી વર્તમાન જીવનના મહાપ્રશ્નોને સમજવા વિચારકોને નિમંત્રે છે.

પરિષદની સભામાં વિશેષ ગૌરવભુદ્ધિ હોત, વિશેષ ગાંભીર્ય હોત તે આ બધાં બાવણો તેણે એકાગ્રતાથી સાંભળ્યાં હોત; તે શાન્ત ચર્ચાની ભૂમિમાં પણ તૈયાર યાત. એમ ના થયું. પણ પેલું ગંભીર પ્રકૃતિદસ્ત, પેલી ગંભીર પુરુષાકૃતિ અને રુદ્રરમ્ય તે રાત્રિના રાસ સ્મરણમાં લાવી કૃતાર્થતા અનુભવું છું.

કારતક સુદ પકવો

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

૧૯૬૮

નાટક અને રંગભૂમિ

નૃત્ય-નાટિકા 'વિષ્ણુ સંમિલન'

ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના ચૌદમા ઉપવેશન પ્રસંગે તા. ૬-૧૦-૪૧ને દિને મુંબઈમાં રાયલ ઓપેરા હાઉસમાં સાંજના ૭ વાગે

“જય સોમનાથ” નામની રા. કનૈયાલાલ મુનશીની પ્રસિદ્ધ નવલકથા ઉપરથી એ જ નામની ‘નૃત્ય-નાટિકા’ બજવાઈ.

તા. ૧૧ અને ૧૨મી જાન્યુઆરી, ૧૯૩૫ને દિવસે સાહિત્ય-સંસદના દ્વાદશવાર્ષિક સારસ્વતસત્ર પ્રસંગે રા. મુનશીના “નરસૈયો-ભક્ત હરિનો” એ પુસ્તક ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલ ‘નાટ્યરાસક’ બજવવામાં આવેલ. યુરોપીય ‘જેલે’ના રૂપરંગ પ્રમાણે યોજાયેલ એ ‘નરસૈયો’ એમનો પહેલો પ્રયોગ અને ‘જય સોમનાથ’ એ બીજો પ્રયોગ. ધંધાર્થી નૃત્યકારોને અલગ રાખીએ તો અવેતન રંગભૂમિ ઉપર નૃત્ય-નાટિકાના, મુખ્યર્થમાં, પાંચ-છ વર્ષના ગાળામાં મુજ-રાતીઓએ આ બે પ્રયોગ રજૂ કર્યા.

પાંચ-છ વર્ષનો ગાળો એ બહુ કહેવાય અને વચમાં બીજા કોઈ સંચાલકોએ આવી નૃત્ય-નાટિકાઓના પ્રયોગ શા માટે ન કર્યા એ પ્રશ્ન વધુપૂછાયો રહેવા દઈએ તો માત્ર બે પ્રયોગો થયા એ ઉપરથી આપણે એમની સમાસોચના કાંઈક સમજાવિદ્વિધી કરવી જોઈએ. આરંભદશાના પ્રયોગો કડક સમીક્ષા ઝીલી શકતા નથી. એવા પ્રયોગો તો એમની અનેક ક્ષતિઓ છતાં પણ આવકારપાત્ર જ ગણાય અને એના સંચાલકો જરૂર અભિનન્દનને પાત્ર ઠરે.

માનવહૃદયમાં રહેલ ઊર્મિઓને નૃત્ય દ્વારા મૂર્ત સ્વરૂપ આપવું હોય તો તે ભાવનામય અને પ્રતીકાત્મક (‘સિમ્બોલિક’) રીતે જ અપાય એ નૃત્યની વ્યાખ્યા સર્વેસ્વીકાર્ય છે અને એટલા માટે જ કથકાલ-નૃત્યાવધાનને એના નિષ્ણાત પ્રશંસકો પણ ‘પેન્ટોમાઇમ’ (અવાહ અભિનયવિધાન) તરીકે જાણખાવે છે. ‘જેલે’ રજૂ કરતાં આ રીતે મોટામાં મોટી મુશ્કેલી નાટિકાની વસ્તુ પ્રેક્ષકો સમજી શકે તેવી રીતે છતાં ભાવના અને પ્રતીકની ભૂમિકાથી નીચે ન ઊતરે એ પ્રમાણેના નૃત્યયોજનમાં રહેલી છે. જે ક્ષણે નૃત્યકાર ભાવનામય અને પ્રતીકાત્મક અભિનયનો ત્યાગ કરીને વાસ્તવદર્શી અભિનય રજૂ કરે તે ક્ષણે તે નૃત્યની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે જ.

નૃત્યની આવી ચોક્કસ મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખીને વિવેચન કરતાં કહેવું પડે છે કે 'નરસંયો' એ નૃત્ય-નાટિકામાં નૃત્યનું પ્રમાણ બજનો અને રંગભૂમિયોગ્ય અભિનયના પ્રમાણમાં બહુ ઓછું હતું. તે સમયે નટરાજ વશી હજી વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં હતા છતાં એ નાટિકામાં નટરાજ વશી, શીલાવતી દર, ઉષા મુનશી, સત્યવતી ખન્ના, નંદિની દત્ત, સરોજ દેસાઈ વગેરે વ્યક્તિઓ નૃત્યકલાથી પરિચિત હતી. બાકીની વ્યક્તિઓ એટલે કે ભાગ લેનારાઓમાંથી મોટા ભાગ નૃત્ય-કલાથી કેવળ અપરિચિત હતા. આને પરિણામે બજનો, અભિનય વગેરેના આવરણના બારથી રબૂ થયેલી એ નૃત્ય-નાટિકા બહુધા નાટિકા-ચર્ચા ગર્ભ હતી. લલિતકલાઓથી અપરિચિત પ્રેક્ષકોનાં મન એમાં રહેલ ઝડઝમક, ભપકા અને બજનોની ધૂનથી રંજિત થાય એટલા માટે એ નૃત્ય-નાટિકા બલે પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિએ સફળ ચર્ચા કહેવાય પણ કલાની કસોટીએ તો એ માત્ર પ્રયોગદર્શના પહેલા પગથિયા તરીકે જ ગણાવી શકાય.

'નૃત્ય સોમનાથ'ને એ જ રીતે કસોટીએ ચઢાવતાં પ્રયોગદર્શના બીજા પગથિયા તરીકે એટલે કે 'નરસંયો'થી સહેજ વધારે વિકાસ પામેલ કૃતિ તરીકે જરૂર ગણાવાય. એમાં ભાગ લેનાર લગભગ દરેક દરેક યુવક-યુવતી નૃત્યકલાથી થોડેઘણે અંશે પરિચિત હતાં જ. ગુજરાતીઓને કમભાગ્યે, આવાં બધાં જ કાર્યોને અતિવરાથી, સમયની સામે યુદ્ધ કરતાં કરતાં, પરસ્પર ઈર્ષ્યો, તેજ્ઞદ્વેષ, જુદાં જુદાં જૂથ અને અને જુદો જુદો વ્યક્તિઓની અન્ય વ્યક્તિઓનાં કાર્યોમાં વિશ્વ નાખવાની નિત્યગ્રમત મત્તિન જતિ વગેરે અનેક કચરી નાખવા મથતાં જોવાની. સામે સામનો કરવો પડે છે. આવા મંબીર આરોપો આપણા પોતાના ઉપર મૂકવામાં રહેલ જવાબદારી હું સમજું છું, છતાં ન્યારે ન્યારે આવી પ્રવૃત્તિઓના ઇતિહાસનાં પાનાં પડદા પાછળ રહીને ઉકેલું છું ત્યારે આ બધા આરોપો ફેટલા સાચા છે એ મને સમજાય છે, હૃદય ખિન્ન ચર્ચા થાય છે, અવિધ્ય ભયંકર નિરાશાજનક ભાસે

છે. આવી પ્રવૃત્તિઓમાં અમદાવાદ મુંબઈને જરૂર હોવાશે એ પણ મેં ઉપર કોંઈક નય સખ્તાઈથી વર્ણવેલા આરોપોના મુંબઈમાં રહેલ અસ્તિત્વને લીધે જ. પરંતુ ખેર; ખેલકલ્લી, સુજનતા, પ્રતિસ્પર્ધા પ્રત્યે સમભાવ એ બધા ગુણ આપણામાં પ્રગટે-સત્તર પ્રગટે એ પ્રાર્થના સિવાય અન્ય માર્ગ-અન્ય ઉપાય આપણી પાસે નથી.

ઉપર જણાવેલ વિરોધી અને અસહકારી તત્ત્વોના અસ્તિત્વને લઈને મુંબઈમાં આવી પ્રવૃત્તિઓ સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતી નથી અને તેમાં અનેક ક્ષતિઓ રહી જાય છે. આવી પ્રવૃત્તિઓના સંચાલકોમાં પરસ્પર સહકારવૃત્તિ અને સંયોજનવૃત્તિ પૂરેપૂરી વિકસે નહિ ત્યાં સુધી આ ક્ષેત્રમાં સાધનો છે, કાર્ય કરનારાં છે છતાં તેનો પૂરો લાભ કોઈથી લઈ શકાતો નથી, અને પરિણામે આવા પ્રયોગોની સિદ્ધિ અધૂરી રહે છે, વિકાસ મંદ ગતિએ ચાલે છે અને યોગ્ય કલાકારોને પ્રસિદ્ધિમાં આવવાના માર્ગમાં અનેક વિધ્નો ઊભાં ચાલે છે.

‘જય સોમનાથ’ના પ્રયોગમાં છેક છેલ્લી ધડીએ જે રૂપધરો ખસી જવાથી નટરાજ વશી અને નરેન્દ્રકુમાર સિંહને એમાં વગરતૈયારીએ ઉતરવું પડ્યું. પ્રયોગના સુભાગ્યે એ બંને કલાકારો પોતાની કલામાં નિષ્ણાત છે એટલે બહુ વાંધો આવ્યો નહિ પણ આવા વાતાવરણમાં કાર્ય કરનાર કળાકારોની મનોદશા બ્યમ, નિરુત્સાહી હોય એટલે એઓ પોતાની ઉત્તમ શક્તિઓ રજૂ ન કરી શકે એ સમજી શકાય તેવી વસ્તુ છે. બાકી તો ગમે તેવો મહાવરા (‘પ્રેક્ટિસ’) વગરનો ક્રિકેટર મેદાને પડે ત્યારે ખોરું ઘી દિવેલમાંથી ન જાય એ પ્રમાણે નટરાજ અને નરેન્દ્ર એ જે ઉરતાદોએ પોતાની કલા યથાશક્તિ રજૂ કરી હતી. એમની સહાયતામાં યોજેન દેસાઈ અને નવીન દેસાઈ હતા તેમણે, જો કે એમની ભૂમિકામાં ખાસ મહત્ત્વ ન હતું છતાં, સંતોષકારક કામ થયું હતું. ચોલા તરીકે પ્રવીણ મહેતાએ કામ થયું હતું. નૃત્યકલામાં એમનું પ્રાવીણ્ય સારું છે અને એનાં અમુક નૃત્યો સુંદર થયાં પણ એમની સુકુમાર અને નાચુક દેહલતાને

લઇને રા. મુનશીએ કદપેલ મદમત્ત ચૌલાની ભૂમિકામાં એ આશા-
સ્પદ નૃત્યકાર યરાળર બંધબેસતી નહોતી લાગતી.

કુમારી હિયા મુનશી જેવી નૃત્યકલામાં પાવરધી યુવતીને ગંગા જેવી
શુષ્ક અને વૃદ્ધાની ભૂમિકા શા માટે આપવામાં આવી હશે અને વૃદ્ધા
દેખાડવાના પ્રયાસમાં તેને યદસૂરત સમ્ભવટ ('મેક-અપ') શા માટે
કરવામાં આવી હશે તે સમજાવું નથી. અમદાવાદમાં વસંતસેનાની
માની ભૂમિકા ભજવનાર યુવતીને પણ એવી જ કૃત્રિમ અને યદસૂરત
સમ્ભવટ કરવામાં આવી હતી. વૃદ્ધાઓ ભયંકર, કદરૂપી અને બેડોળ
જ હોય એવી કદપના એ સંચાલકોના મનમાં શા માટે ઊઠતી હશે ?
સાદ-સાદ વર્ષની ખૂળસૂરત સ્ત્રીઓ એમણે જોઈ જ નહિ હોય ?

દાસી તરીકે અંજલિ દોરાએ અત્યંત સુંદર નૃત્ય કરી પ્રેક્ષકોની
વાજખી રીતે વાહવાહ મેળવી હતી. આ ઊગતી કલાકારની નૃત્યકલા
વિશેની નૈસર્ગિક શક્તિ હવે મુંબઈની નૃત્યપ્રેમી જનતાથી અંજલિ રહી
નથી. એનો કથક-વિધાનનો અભ્યાસ એને અનેક રીતે મદદરૂપ નીવડ્યો છે.
એ ખાસિકા બ્યારે નૃત્ય કરે છે ત્યારે જાણે સ્વયંભૂ પ્રેરણાથી નૃત્ય
કરતી કરતી નવીન આયોજનો કરતી હોય તેવું પ્રેક્ષકોને લાગે છે.
નૃત્ય કરતી વેળાની એની બેદરકારી, તાલ પ્રત્યેની એની સ્વભાવસિદ્ધ
અભિકૃતિ (' ઇન્સ્ટંક્ટિવ લાઇફિંગ ') અને અંગેઅંગનું સ્વચ્છંદી,
સ્થિતર ડોલન એ એના ઉજ્જવલ ભવિષ્યની આગાહીરૂપ છે.

આ નૃત્યનાટિકામાં આવતાં વૃન્દ-નૃત્ય સરસ થયેલાં ખાસ-
કરીને છેલ્લું વૃન્દ-નૃત્ય.

સમગ્ર રંગમંચરચના (' સેટિંગ ') ઠીક હતી પણ તેમાં
જરા પર્વાપર પ્રમાણની (' પર્ફેક્ટિવ ' ની) યોજના કરી હોત

૧. ૨૫. નરસિંહરાવ-યોજિત આ તથા નીચે આવતા 'વાદ્યમંડળ' એ
બંને પર્વાયો ગુજ, પારિ, કોપમણી લીધા છે. જુદા સંદર્ભમાં, ત્યાં આવેલ
'યથાદર્શન' તથા 'દૃષ્ટિક્ષેપ' (કે એનું રૂપાન્તર 'દૃષ્ટિક્ષેત્ર')-આ છેલ્લા બંને
પ્રા. ઠાકોરયોજિત-પણ વાપરી રાકાય. - સં. માનસી

તો વધારે સુંદર લાગત-સંગીતમાં ખાસ નૈપુણ્ય નહોતું. નૃત્યના વસ્તુને વધુ આગળ પાડી શકે એવું વાતાવરણ જમાવવાની તાકાત વાઘમંડળમાં (' ઓરકરટ્ટા ' માં) હોવી જોઈએ અને તે શક્ય છે એમ ઉદ્યેશકરના વાઘમંડળે પુરવાર કરી આપેલ છે. તે પ્રમાણે આ સંગીતમાં તેના રાગોની ગોઠવણીમાં એ અંશ દૃષ્ટિગોચર થતો ન હતો. વસ્ત્રાભૂષણો પ્રેક્ષકોને ગમે તેવાં હતાં પણ કયા સમયનાં, કયા યુગનાં ? આશરે ૬૦૦ વર્ષ પૂરતી કથાનાં વસ્ત્રાભૂષણો આવાં હોઈ શકે ?

ભીમદેવના પાત્રે રેશમી ધોતિયું, અંગરખું અને માથે હાલમાં વરરાજાઓ પહેરે છે તેવો, અવ્યવસ્થિત બંધાણેલ, શેલાનો સાફ-એમ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં. સ્ત્રીઓએ પહેરેલ ઉપલું વસ્ત્ર નહોતું ઉત્તરીય, નહોતો પછેડો અને નહોતી ઓઢણી. તેના ઉપર કમ્મરે, બંગાળી કઝાના આશકોને પ્રિય થઈ પડેલ બેટ જેવું કાંપક. ચોળાની બાંધ ઠાણી સુધીની. આ પ્રકારની ચોળાઓ માત્ર ચાલીસ વર્ષ ઉપર આપણે જોઈ સામાન્ય હતી. ધાધરો ઘેરવાળો હતો-હમણાં ગરબા ગાનારીઓમાં માનીતો થઈ પડ્યો છે તેવો.

વસ્ત્રો ત્રિશૂલ વધુ પડતો ચોખલિયો નથી પણ આ તો જોઈ છે તેઓ માટે અને જોઈ પોતાની કૃતિઓમાં ગમે તેમ ચક્રાવી લે છે પણ પારકા કૃતિઓમાં ચક્રાવી લેવા તૈયાર નથી એમને માટે લખું છું. આપણે ત્યાં, અમુક યુગમાં અમુક વસ્ત્રો જ હતાં એ જાણવાનાં સાધનો, નેટલાં યુરોપમાં છે તેટલાં તો શું પણ ખાસ કરીને નહિ જેવાં જ છે એ હું જાણું છું. વળી અમુક યુગમાં પુરુષો ઉધાડા જ ધરતા હોય અને સ્ત્રીઓ પણ માત્ર બે વસ્ત્રો પહેરતી હોય તેવા યુગનાં નાટકો રંગભૂમિ ઉપર રજૂ કરતી વેળા એ વસ્ત્રો આપણાં અવેતન નટ-નટીઓ પહેરવા તૈયાર નથી-અને એટલું સારું છે-એ પણ મારી જાણ જહાર નથી. આ બધી વસ્તુસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈને જ મારું હમેશનું કહેવું છે કે આવી જાગૃતમાં ફાવે તેટલું એ યુગનું રાખવું અને બાકીનું ગમે તે યુગનું લઈ લેવું અને ૧૯૪૦-૧૯૪૧ની

સાક્ષનો પણ બાધ ન ગણવે એ પ્રથા મને ઇષ્ટ નથી લાગતી. ધારો કે એક પ્રાચીન કાવ્યનું નાટક 'આપણે બજવવા ધાયું' તો જો તે કાલનાં વસ્ત્રો અમુક સંયોગોને લઈને નટ-નટીઓને પહેરાવી શકાતાં નહિ હોય તો અમુક એક યુગ કે સમયવિભાગ નક્કી કરીને તેને વક્ષાદાર રહેવું અને તે પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ કાર્યક્રમમાં કરી દેવો એ મને સારી અને સ્વીકારવા જેવી પ્રથા લાગે છે. આથી ધીમે ધીમે જુદા જુદા કાળનાં વસ્ત્રોના સાદિસ ઉપર પણ પંડિતોની સહાયતાથી પ્રકાશ પડતો જશે અને વસ્ત્રાભૂષણ વિશે પ્રવર્તતી અરાજકતા દૂર થતી જશે.

અંતમાં, ઠાંધક ચોખ્ખાંસિયા ટુસિથી લખેલ આ વિવેચન પૂરું કરું તે પહેલાં આ નૃત્ય-નાટિકાના સંચાલકોને અભિનંદન આપું છું- પ્રયોગદશાના પ્રયોગો તેમની ક્ષતિઓ છતાં આવકારને પાત્ર જ છે અને આશા રાખું છું કે આવા પ્રયોગો ભવિષ્યમાં વધુ થાઓ અને દિનપ્રતિદિન વધુ સફળતા પ્રાપ્ત કરો.

“મ.”

ભૌતિકશાસ્ત્ર

['સાયન્સ' મારેના આ પર્વાયની કેટલીક ચર્ચા આવતા અંગની એક વાસ્તવિક-નોંધમાં છપાશે. ખટો નીચે પેદામયાળામાં એશીમા વર્ષના પ્રસંગ માટે વાપરેલ શબ્દ 'ચન્દ્રમહોત્સવ' માટે જેવી મતાંકમાંની નોંધ નામે 'સંશોધકોને પ્રસ' (પૃ. ૧૧૧)—સં. માનસી]

સર પ્રફુલ્લચન્દ્રનો ચન્દ્રમહોત્સવ

“જગતના ઇતિહાસમાં અનેક સંસ્કૃતિઓ ઊગી અને આઘમી, પણ પાંચ દગ્ગર વર્ષો પૂર્વે ગંગાના તટ ઉપરનો જ્ઞાત્રણુ જે શાસ્ત્રીય વિધિએ તપશ્ચ કરતો હતો, તેનો જ વંશજ, આજે એ જ વિધિપૂર્વક અને એ જ પતિવ્રતાવનીને તીરે પોતાનો ગૌરવવન્ત વારસો સંભાળી બહોળાસના કર્યે જાય છે.” જંગાળીશાષ્ટ દૂકં ધોતિયું, દાઢમાં

લાકડી, પગમાં સાદા શ્વેતરંગ, બંધ કોલરનો ગડો હાથકોટ, તેની ઉપર ખેસ, ટૂંકી સફેદ દાઢી તે માથા પર થોડા વિખરાયેલા વાળ; આવાં પરિધાનમાં, પોષભાસની એક સવારે, કાશી વિદ્યાપીઠમાં મળેલી વિજ્ઞાનપરિષદ^૧ સમક્ષ, ચોસઠ વર્ષની વયે પણ આવેશથી અને કંઈક ગજાનિમય વદને વૈજ્ઞાનિક સાધુ સર પ્રફુલ્લચંદ્ર રાય ભારતવર્ષની અમર સંસ્કૃતિમાં વિજ્ઞાનના સ્થાન વિષે પ્રવચન કરતા હતા.

જંગાળના આ આજીવન અલ્પચર્યાવ્રતધારી અને કલકત્તા વિદ્યાપીઠના રસાયનવિદ્યાના પ્રાધ્યાપક, ખાદીપ્રચારક દેશભક્ત તરીકે જન્મતાને વધુ જાણીતા છે. તેમની એ દેશદાઝ વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાંથી જ જાગી છે. વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓમાં હિંદુઓએ પ્રાચીન કાળમાં મેળવેલું પ્રભુત્વ, તેમણે વિકસાવેલી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ વગેરે વિષયોનાં સંસ્કૃત સાહિત્યમાંનાં સંશોધનોએ તેમના મન ઉપર ઊંડી અસર કરી અને ‘હિંદુ રસાયનનો ઇતિહાસ’ એ નામનું પુસ્તક તેમણે અંગ્રેજીમાં લખ્યું. પૂર્વકાળનું એ વિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિઓ પર-દેશી રાજ્યમાં અલોપ થયાં અને તેઓ કહે છે તેમ “આમાર દેશ” નિર્ધન થયો. નિર્જીવ થઈ ગયેલા એ દેશમાં ફરી જ્ઞાનપ્રદીપ પ્રકટાવી પ્રાણમંચાર કરવો તે સમૃદ્ધ ઇતરદેશોના સુવિખ્યાત સંશોધનકારો જેવા હિંદમાં પણ ઉત્પન્ન કરવા એ કાર્યને તેમણે ધ્યેય ગણ્યું. ગયા ઓગસ્ટ માસમાં પૂર્ણ થયેલાં એમની જીવનમાત્રાનાં એંશી વર્ષો દરમ્યાન એ સ્વપ્નને સિદ્ધ કરવા તેમણે અનેક પ્રયાસો કર્યા.

જંગાળના રાસણી ગામે ઇ. સ. ૧૮૬૧ના ઓગસ્ટની બીજી તારીખે એક સંસ્કારવાન જંગાળી ગૃહસ્થ હરીશચંદ્ર રાયને ત્યાં પ્રફુલ્લચંદ્રનો જન્મ થયો. બાલ્યકાળ પિતાની જાગીરમાં જ વીત્યા બાદ, ૧૮૭૦માં કુટુંબને કલકત્તે જવાનું થતાં, ત્યાંની જાણીતી હેર-રફૂલમાં પ્રફુલ્લચંદ્રની કેળવણીનો પ્રારંભ થયો. હેર-રફૂલમાંથી ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યા-

૧. અમે કરેલા મથાળાની વાત જુદી, પણ લેખકોના લખાણમાગમાં તે હાલ ‘સાયન્સ’, ‘વિજ્ઞાન’ જ રાખ્યું-સ. મા.

સાગરરૂપાપિત મેટ્રોપોલિટન કોલેજમાં ગયા અને ત્યાં ગીલક્રિસ્ટ શિષ્યવૃત્તિ માટેની પરીક્ષામાં પ્રથમ પદ મળતાં, ૧૮૮૨માં, એડિનબરો વિદ્યાપીઠના તે વખતના રસાયનવિદ્યાના બહુતા પ્રોફેસર ક્રમ જાહનના શિષ્ય તરીકે તેમણે બી. એસસી. અને ડી. એસસી.ની પદવીઓ લેવા યુરોપ તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેમની શુદ્ધિ અને અભ્યાસનો પ્રભાવ એડિનબરો વિદ્યાપીઠમાં ઘૂર્ત જ જણાયો અને તેમને પદવીદાનની સાથે દોષ પારિતોષિક તથા શિષ્યવૃત્તિ મળ્યાં. વિદ્યાપીઠના રસાયનમંડળના તેઓ ઉપ-પ્રમુખ સુંદાયા અને રસાયનવિભાગમાં શિક્ષક તરીકે થોડો વખત તેમની નિમણૂક પણ થઈ.

એડિનબરોના અભ્યાસકાળ દરમ્યાન યુવાન પ્રફુલ્લચંદ્રને સ્વદેશના રાજકીય વાતાવરણના ખાસો વારંવાર આવતા. દિંદ ઉપર તેમણે એક નિબંધ લખ્યો અને તેની પ્રસિદ્ધિ શ્રેષ્ઠ શ્રિષ્ટનમાં સારી પેઠે થઈ. એ નિબંધ વાંચી ઇંગ્લંડના તે વખતના નામાંકિત રાજદારી પુરુષ અને વક્તા જોન જાકટ પ્રફુલ્લચંદ્રને લખ્યું: “અંગ્રેજીપ્રજના દિંદમાંના ખરા દિલ વિશે અહીંના લોકોમાં કેવળ અજ્ઞાન અને સ્વાર્થ પ્રસરેલા છે. નીતિ અને મુત્સદ્દીગીરીનાં સાચાં પ્રમાણોથી તેઓ અધોમતિ પામે જાય છે, તે કાર્ષિક કાળે આદત અને વિનાશની પરંપરા તેમની ઉપર લાગી મૂકશે, જે અમારા વંશજો અનુભવશે અને તેમને પશ્ચાત્તાપ કરાવશે”.

દિંદ આગળ પછી પ્રફુલ્લચંદ્રે કલકત્તાની પ્રેસિડન્સી કોલેજમાં ૧૮૮૬માં મદદનીશ અધ્યાપક તરીકેની જગ્યા સ્વીકારી. રસાયનવિદ્યા પ્રત્યેનો જે નિર્ભીય પ્રેમ અને ઉત્સાહ તેમને હતો તે હવે પોતાના શિષ્યોમાં જનવવાની તેમને તક મળી. તે કાળના અને ત્યાર પછીના તેમના કેટલાક શિષ્યો જેઓ સંગીન સંશોધનકાર કે દિંદની મદદરથી વૈજ્ઞાનિક મંરથાઓમાં જવાબદારીભર્યું સ્થાન લોગવનાર નીવડ્યા તેમાં, મેવનાથ શાહ, જાનેનચંદ્ર પોપ, દેમેન્દ્રકમાર સેન, જાનેન્દ્રનાથ મુખરજી અને ગણેશચંદ્ર મિત્રની ગણના થાય.

ઈ. સ. ૧૯૧૨ના સમયની આસપાસ કલકત્તાવિદ્યાપીઠના સુ-
વિખ્યાત કુલનાયક ('વાઈસ ચાન્સેલર') સર આશુતોષ મુખર્જીએ
વિદ્યાપીઠના જ તંત્ર નીચે કલકત્તામાં વિજ્ઞાનની એક મહાશાળા રચા-
વવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સર તારકનાથ પલિત તથા સર રાસવિહારી
ઘોષ સરખા ધનના-સ્વામીઓની મદદથી ૧૯૧૬માં ત્યાં યુનિવર્સિટી
કોલેજ ઓફ સાયન્સ એન્ડ ટેકનોલોજીની શરૂઆત થઈ. વિજ્ઞાનના
ક્ષિતને ખાતર આ મહાશાળામાં ઇતરપ્રાન્તીય નિષ્ણાત અધ્યાપકો
લાવવામાં સર આશુતોષે જરા પણ સંકોચ રાખ્યો ન હતો અને તેથી
જ પદાર્થવિજ્ઞાનના (અથવા, 'વાસ્તવશાસ્ત્ર' એટલે 'ફિઝિક્સ'ના)
પલિત-અધ્યાપક તરીકેનું સ્થાન લેવા અંદરોબર રામનને મદ્રાસ
નિમંત્રણ મોકલ્યું. રસાયનના નિષ્ણાત પ્રફુલ્લચંદ્ર તો કલકત્તામાં જ
હતા અને તેમને હવે પંચાવન વર્ષ થયા હોવાથી, પ્રેસિડન્સી કોલેજની
સરકારી અધ્યાપક તરીકેની જગ્યા છોડી, વિદ્યાપીઠની નવી શાળામાં
રસાયનશાસ્ત્રના પલિત-અધ્યાપકનું સ્થાન તેમણે લીધું. યુગરાતના
જાણીતા વૈજ્ઞાનિક અને વડોદરા કોલેજના પ્રિન્સિપલ ડૉ. કુંવરજી
નાયક, જેમની શક્તિઓથી આકર્ષાઈ સર આશુતોષે યુનિવર્સિટી-લેક-
ચર તરીકે તેમની નિમણૂક જરહાનપુરથી કલકત્તામાં કરી હતી,
તેઓને પણ ૧૯૧૬-૧૭ના વર્ષ દરમ્યાન પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયના સહકાર્ય-
કર તરીકે રહેવાનો પ્રસંગ મળ્યો હતો.

વિદ્યાપીઠની શાળામાં છ વર્ષે કાર્ય કર્યો બાદ, ૧૯૨૨માં, હવે
નાઇટહુડ પામેલા સર પ્રફુલ્લચંદ્રને પોતાના સાદા જીવનના નિભાવ
અર્થે પલિત-પ્રેફેસર તરીકેની માસિક રા. ૧૦૦૦) ની આવક મિન-
જરૂરી જણાતાં, રસાયનવિદ્યાના વિકાસને અર્થે તેમણે એ રકમ
વિદ્યાપીઠને પાછી સુપરત કરવા માંડી. છતાં પોતાની વિદ્યા પ્રત્યેના
તેમનો ભાવ જેવો ને તેવો જ રહ્યો. પ્રયોગશાળામાં જ તેઓ ઝાઝે
ભાગે રહેતા અને સૂતા તેમ જ ત્યાં થયે જતાં અનેક સંશોધનોમાં

રસપૂર્વક શિષ્યોને ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપતા. છેવટે, લગભગ પંચોતર વર્ષની ઉમરે, આંખોએ તેમને નિઃસહાય બનાવતાં, તેમણે નિવૃત્તિમય જીવન ગાળવાનું પસંદ કર્યું.

ઇ. સ. ૧૯૨૪માં સર પ્રદુસ્તચંદ્રે હિંદી વૈજ્ઞાનિક મંડળ સ્થાપ્યું. આત્યાર મુશ્કેલીના સોગ-સત્તર વર્ષના જીવનમાં આ સંસ્થાએ મુખ્યત્વે કરી તેના મુખપત્ર દ્વારા જગતના રસાયણિક સાહિત્યમાં સંગીત ક્ષેત્રે આપ્યો છે. સર પ્રદુસ્તચંદ્રની અનેક સિદ્ધિઓમાંની આ એક મહત્ત્વની ગણાય. ગ્રામીન હિંદુ રસાયણશાસ્ત્ર જેવી રીતે તેમણે દુનિયા સમક્ષ ધર્યું; તેવી જ રીતે અર્ચાગીત હિંદુનાં એ વિષયનાં સંશોધનોનો સંદેશ તેમણે સ્થાપેલ એ ઇડિયન કેમિકલ સોસાયટી, પ્રગતિમાન અન્ય દેશોની તરી જ સંસ્થાઓની માફક, આજે જગતને સંભળાવે જાય છે.

સર પ્રદુસ્તચંદ્રના સમગ્ર જીવનમાં સ્વદેશપ્રેમ અને દેહમક્તિ સહેજે તરી આવે છે. એ જોયો તેમને હંમેશાં, હિંદને અર્વાચીન સંસ્કૃત-યુક્ત, વૈજ્ઞાનિક માનસવાળું અને ઉદ્યોગપ્રવૃત્ત બનાવવા સાદ કરતાં હાય છે. એ સાદને પ્રભાવે તેઓએ, કહેવાય છે તે પ્રમાણે, માત્ર રૂ. ૫૦૦)ની મૂડીથી, હિંદુ પહેલું ઉદ્યોગમંદિર, જે આજે બેંગાળ કેમિકલ એન્ડ ક્ષામોરપુટિકલ વર્ક્સને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેની સ્થાપના કરી. આ મહત્ત્વના ઉદ્યોગને ખસવવામાં તેમણે ધણો શ્રમ લીધો છતાં તેની કમાણીમાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા તેમણે કરી નથી.

ઉત્તરબંગાળની રેલ વખતે પીડિતોને મદદ પહોંચાડવાના તેમના અધિક પ્રયાસો, ખાદી અને સ્વદેશી બનાવદોના પ્રચાર અર્થે તેમની ગામેગામ યાત્રાઓ, અને સમાજ-ઉદ્ધારક સંસ્થાઓ તેમ જ નિઃસહાય વિદ્યાર્થીઓને આર્થિક મદદ આપવામાં તેમણે છૂટથી કરેલો દ્રવ્યચયઃ આ સર્વ તેમની જનસેવાઓ સુવિદિત છે. સર પ્રદુસ્તચંદ્રના જીવન ઉપર દ્રષ્ટિપાત કરતાં સહેજે જણાય કે આવો નિઃસ્વાર્થભાવ,

વિજ્ઞાન અને અન્ય વિદ્યાઓની વિવિધ શાખા પ્રત્યેની આવી ભક્તિ અને ઉત્સાહ, સ્વદેશ અને દલિતવર્ગ તરફના પ્રેમનો આવો અખંડ હતાશન અને અંધારઅસ્ત તેમ જ અજ્ઞાનના કીચડમાં ખૂંચેલા કીચડ-અસ્ત “આમાર દેશ”નું પુનસ્સ્થાન કરી તેને વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગને પંથે પળવા પગભર કરવાના આવો પ્રેરણાત્મક ચત્નો, અન્ય કોઈ વ્યક્તિમાં એકત્રિત ચએલા ભાગ્યે જ સાંપડે.

એંસી વર્ષની વયે સર પ્રફુલ્લચંદ્રની માનસિક શક્તિઓ હજી આજે પણ તેમની યુવાનીની યાદ આપે તેવી તાજગીભરેલ અને સ્તેજ છે. જર્મની અને હિટલર જેમ “ડાર્ટ્સલાન્ડ યુએર આલેસ” ગાય છે તેમ તેઓ પણ “બેંગાલ એન્ડ એન્ડ” એવો સાહજિક આગ્રહ રાખે છે. દેશ અને વિજ્ઞાન માટે સ્વાર્થથી કરનાર આ મહાન વ્યક્તિનું જીવન નવીન હિંદના દેશભક્ત પૈચાનિકોને હરહંમેશ રાહ દાખવતું રહેશે.

ભ. ક. વૈ.

મંદિરનો ઘંટનાદ

૧. વિશેષ મદદ: તેની રકમો ગતાંક પછી જે મળી તે નીચે મુજબ:

‘એક સહાનુભાવક’	૩. ૨૫-૦-૦
શેઠ દેવકરજી નેણશી તમા, મુંબઈ	,, ૧૦-૦-૦
	<hr/>
	૩. ૩૫-૦-૦

૨. કમતી મદદ: અરણ સંજોગોને (પગાર દૂંઢા, ખીજી આવક ઓછી ને અનિયમિત, અણુધાર્યા તેમ જ વધતા ઘરસંસારી ખર્ચો, દિ’ ભગ્યે ફૂલતી-ફાલતી મોંઘવારી વગેરે સંજોગોને) વશ ચાલે એવું ઠરાવવું પડ્યું છે કે સંચાલક રા. વિજયરાય તરફથી ‘માનસી’ને અપાતી મદદ હવેથી, પ્રતિમાસને પ્રતિવર્ષ કમતી કરતા જવી. આશા છે કે એ રીતે પડવાનો ખાડો પૂરવા સર્વ માનસીભક્તો તથા ‘માનસી’ પ્રેમીઓ સર્વદા તત્પર રહેશે.

૩. એના અપવાદ: ઉપલી કલંમમાંના વિધાનના અપવાદ આ

પ્રગટ થઈ ગયો છે.

ઋગ્વેદકાલનાં

જીવન અને સંસ્કૃતિ

કવિ

પ્રા. વિજયરાય કલ્યાણુરાય વેદ્ય

આર્યગણ એટલે સંસ્કૃતિઓની એક મહાન વિધાગઠ
પ્રેક્ષા. તેને વિશેનો આ ગ્રન્થ નામે બારેખંભ તેટલો જ
મજે સ્થગે નિરૂપણે રસમય છે. કિંમત રૂ. બે.
૧૯૫૧ના 'માનસી'—પ્રાદ્યોને બેટ તરીકે.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ ૨.

માન રા

સર્જન અને ચિંતનની અંધશ્રેણી

વર્ષ ૬ : અંક ૪

ડિસેમ્બર ૧૯૪૧

પૂર્ણિમા

સર્વસુ ગુણસતી સત્
તરુણી સપ્રેમ ભેટ

પ્રકાશન સ્થાન

આનંદ પ્રેમ : સ્ટેશન ગેટ : ભાવનગર

લાં છુ' આ યુ' ધ્ય
સુંદર સ્મરણશક્તિ
બલ તેજ અને
ચેતન મેળવવા

અંકુર કેસરી જીવન

વાપરો
જેમાં

કેસરી, કસ્તૂરી
રસસિંદુર, અભ્રક
તથા ખીન્ત પોષ્ટિક
ઓપથો મેળવેલાં છે.

અંકુર ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લી.

મુખ્ય નં. ૧૪

લાવનગર એજન્ટ

મેસર્સ જયંતીલાલ અમૃતલાલની કું. આંખાચોક

મરાઠા જન, માલ અને
મિલકતની સલામતી માટે
'ઈન્ડિઅન ગ્લોબ' ની
વિમાની ચોક્કીસી સંપૂર્ણ
પ્રકારની ગેરંટી છે.

વિમાનું તમામ

પ્રકારનું કાચાણ

૧૦૦% સ્વદેશી

અને

સફર

જ

ધી ઈન્ડિઅન ગ્લોબ ઈન્સ્યુરન્સ કું. લી.

સુરત પ્રાંચ
અમદાવાદ પ્રાંચ

૩૧૫/૩૨૧ દોનબી રોડ
કાટ, મુંબઈ

અમદાવાદ પ્રાંચ
દરેક બીઝનેસ ક્લાસ સ્ટોલ

માખા અને એજન્સી ઓફીસો અગત્યના દરેક સ્થળોએ છે.

શાહ હરજીવનદાસ મોહનદાસની કું.

સેલીંગ એજન્ટસ

ધી એસોશિએટેડ સીમેન્ટ કંપનીઝ
લીમીટેડ

લોખંડ, હાઈવેર, આસવેર, ગોધલ પેન્ટસ કલરના વેપારી

૨૧-૨૨, સી. પી. રેન્ક રોડ, મુંબઈ ૪.

ટેલીફોન નંબર:—

૨૪૦૬૨

પાણી જેટલું 'અ-મૂલ્ય' છતાં પાણીને
મૂલે વેચાય છે.

શું ?

મનન અને મનતંબો

લેખક

રતનલાલ વિક્રલદાસ ખાંડવાલા

કોણ કહે છે ?

બરોડા કોલેજના પ્રોફેસર કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર
પુસ્તક માટે અભિપ્રાય આપતાં લખે છે કે:—

“ ચર્ચામાં લીધેલા વિષયો રાષ્ટ્રીય મહત્વના છે તેથી તેમના
ઉદ્દેશના માર્ગો આપે જે દર્શાવ્યા છે તે વાંચતાં ખરેખર આનંદ
માય છે. તે ઉપાયો ગૂજરાત મહાગૂજરાતની જનતાને ચોકસાઈ માર્ગ-
દર્શક થશે. પુસ્તકનાં રૂપરંગ સુંદર છે અને વસ્તુના પ્રમાણમાં
તેની આઠ આના કિંમત તો પાણીના જેટલી 'અ-મૂલ્ય' કહેવાય.”

સહકારી વીમા પદ્ધતિની ઝોંક વધારે ફતેહ

તા. ૩૦મી જુન ૧૯૩૬ને રાજ પૂરી થયેલી મુદતે દરવામાં આવેલી બીજી મૂલ્ય-આંકણી (વેલ્યુએશન)ને પરિણામે, ૬ લાખે કોઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ સોસાયટી લિમિટેડ નીચે પ્રમાણે ત્રિવાર્ષિક 'બોનસ' જાહેર કર્યું છે.

આખી જિલ્લાની પોલિસી પર દર હજારે રૂ. ૪૫
' એન્ડાઉમેન્ટ 'ની " " " " " ૩૩

અમારી વરોધતાઓ

૧. સરકારમાં રૂપિયા બે લાખ કરતાં પણ વધુ રકમની લગાનગારી મૂકેલી છે.
૨. નાણાસેક્રેટરીની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ રહે છે.
૩. દર સરતા છે.
૪. બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સમાં પોલિસી ધરાવનારાઓનું પ્રતિનિધિત્વ છે.
૫. સરકાર તરફથી દેખરેખ રહે છે તથા હિસાબ-તપાસણી થાય છે.

સહકારી મંડળીઓને
ખાસ સગવડ આપવામાં આવે છે
વિગત માટે લખો
જી. એલ. દેસાઈ, બી. એ.
મેનેજર

કો-ઓપરેટિવ ઇન્શ્યોરન્સ
લિમિટેડ

રાઈ, કોટ, મુંબઈ

નાજીક સવારી

વિનોદકાન્તકૃત આ પ્રસિદ્ધ નિબન્ધકાસ'મક્રમાં ૨૪
રસમય રચનાઓ ઉપરાંત નિબન્ધકાવિષયક ઉપોદ્-
ઘાત તથા માહિતી-અર્થાદિ દિખ્યો છે. દોઢ રૂપિયે એનો
દરેક ખરીદનાર માનસીનો પણ મદદગાર બને છે.

“એ જીવંત અમૂર્તના સંપર્કથી વિજયરાય
નિષ્પક્ષ ઉદારમતવાદી રહી રાક્યા
છે. જ્ઞાના દોષ જતાવે છે તેના મુખ
પણ ઘણા ને સારી રીતે જુએ છે.
સંપ્રજ્ઞાતપણે પોતે ઘડેલા વિવેચનના
આદર્શને પ્રયત્નપૂર્વક એ વળગી રહે છે.
એ આદર્શની આંખે જ પોતે દુનિયામહેલને
નીરખે છે-બહારથી નહિ પણ અંદરથી.”
પ્રા. મજરાય મુ. દેસાઈ (‘ઉદ્ભવ’
મંથરય વાક્યમય)

પ્રા. વિજયરાય
ક. વૈદ્યકૃત
વિવેચનસંગ્રહ

જાઈ
૧

અને

કેતકી

અઠી રૂપિયા

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં. ૨

ધ ડાનાલ્ડઝ ટ્રાન્સપોર્ટ કું.

ટેંકરવિલ, ગોવાળીઆ તળાવ રોડ
મુંબઈ.

ટેલીફોન નં. ૪૨૪૭૭ અને ૨૨૯૮૧
તારતું સરનામું : “ દાબ્રાસ ”

કલ્યાણની ઊંચી બાતની ટેબલ ઇટે.
અને સાત પાટીનો ઊંચા પ્રકારનો
ચુનો મોટા પ્રમાણમાં પૂરો પાડનારા

આરીયેન્ટલ હોલેજ એન્ડ

કન્સ્ટ્રક્શન કંપની

‘ સી ’ બ્લોક, ગોવાલિયા ટેન્ક બીલ્ડીંગ,
ગોવાલીયા ટેન્ક રોડ,
ટેલીફોન નં. ૪૨૭૩૯

લાલ માટી-ખત-રબલ સ્ટોન્સ-મુરમ
ખડી-રેતી વગેરે કિફાયત ભાવે ઉત્તમ
માલ સમયસર પૂરો પાડનાર
અમારી સ્વચીયાલીટી

લાલ માટી-ખત-રોક કટીંગ અને એક્સકેવેશન.

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતાનાં સર્જનો

છેલ્લો ફાલ

પ્રવાહી તેટલી જ પહેલદાર શૈલીમાં
કુશળ શબ્દશિક્ષીની કલમે લખાયત્રી
રસ, રહસ્ય અને રંગભરી વૈવિધ્ય
અને વારતવિકતાથી છત્રકાતી વીસ
વાર્તાઓ અને બાર નાટિકાઓ

આકર્ષક રૂપરંગ ભૂલ્ય રૂ. ત્રણ

મીઠી નજરે

સાહિત્ય અને ચિત્રકલા : રંગભૂમિ અને નૃત્યકલા
વિષયક વિશદ વિવેચનો સાહિત્ય અને કલા જીવનનાં
સંરંભરણો અને પ્રાસંગિક કાવ્યોને સંગ્રહ
સંપાદક : શ્રી વિ. કે. વૈદ્યાના

‘હળવી કલમે’ શીર્ષક આમુખ સાથે

કલામય મુદ્રણ ભૂલ્ય રૂ. બે

રંગલીલા

શ્રી નટવરલાલ પટેલ, રમણલાલ નીલકંઠ, ભગીરદાર
જયોતીન્દ્ર દવે, ધનસુખલાલ મહેતા અને ચન્દ્રવદન મહેતા

આ છ લેખકોનાં હાસ્યરસિક લખાણોમાંથી
સુંદર પ્રસંગો જિંદગી લઈ તેગની એક
ખીજ સાથે ભાતીજળ ગૂંથણી કરેલું
રચેલું હાસ્યરસથી છલકાતું પ્રહસન :

સુંદર રૂપરંગ ભૂલ્ય ચૌદ આના

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૨

HOMOEOPATHY BIOCHEMISTRY

A SINGLE IDEA—*says* EMERSON

"May have greater weight than labour of all the men,
animals and engines for a Century."

A single idea in any art or plane is indeed dynamic in its effects and in its application and result; in medicine it undoubtedly borders on the miraculous. The Physician's Catalogue and Reference Book will convince you of the potentiality of the idea and the efficacy in the cure it is bound to effect. Undoubtedly a wise and thorough knowledge of medical writings will give you an intelligent grip of the problems that may confront you. In addition to the *Materia Medica*, the reference-book contains practical notes and important therapeutic hints, throws fresh lights on the maladies old and new, and embodies within its scope a few hundred special formula, and many a feature of real interest to the progressive and conscientious physician. Indeed every student, practitioner and layman should make it a point to possess a copy of this invaluable ready reference-Book.

Free on Request:

ROY & COMPANY.

PRINCESS STREET BOMAY 2

Sole Agents for Bombay Presidency for—

BOERICKE & TFEI

The world-renowned Homoeopathic Pharmacists
and Publishers of Philadelphia. U. S. A.

THEIR MEDICINES ARE THE BEST.

બહાર પડી ચૂકી છે

ગુજરાતી ભાષાના પહેલા આંકડાંબંધની નવી આવૃત્તિ

વિશ્વદર્શન (૧૯૪૧-૪૨)

૬૦૦ પાનાં. દ્વિતીય એડિટ. મૂલ્ય રૂ. ૫-૦-૦ (રૂપાલ ખર્ચ સાથે)

આ આવૃત્તિની વિશિષ્ટતાઓ

આખા પુસ્તકને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલ છે.

દરેક વિભાગમાં પુષ્કળ નવીન વિગતો ઉમેરવામાં આવેલ છે.

વેપારનું વાર્ષિક અવલોકન બાંધીતા લેખક શ્રી. હુમરશી સંપટે ખાસ લખેલ છે.

અલ્પતન આંકડાઓ મળી શક્યા તેટલા મૂકવામાં આવ્યા છે.

ચરિતાવલિ વિભાગમાં નવાં ચરિત્રો ઉમેરવામાં આવ્યા છે. જૂનાં ઘણાંખરાં ફરીથી નવેસરથી લખવામાં આવ્યાં છે.

યુદ્ધ ચરિતાવલિ ખાસ ઉમેરવામાં આવેલ છે.

યુદ્ધના અંગે કાગળોની સખત મોંઘવારીને લઈને થોડી જ નકસો છપાવેલ છે.

દ્વિતી અને વિશ્વની અવનવી માહિતી આપતો આ ગ્રંથ તમે અવશ્ય વસાવી લેવા લખો.

છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર, બી. એ.

વાંકાનેર (કાઠિયાવાડ)

અઠાવીશ અપૂર્વ વિવેચનનિબંધો

વિવેચના

કવિ

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદી એન. એ.

“હૃદય, બુદ્ધિ અને દર્શનશક્તિને જે વિષયે દલાવી મૂક્યાં હોય તે જ વિષયનો સ્વાનુભવ 'વિવેચના'માં લેખરૂપ થશે છે. લેખ-લેખનાં પ્રેરક કારણ જુદાં હોવાથી શૈલીનું 'વૈવિધ્ય-લેખરૂપનું' વૈવિધ્ય સહજ બન્યું છે; છતાં સૌનું કારણ એક જ હોત તો પણ શૈલીવૈવિધ્ય અવશ્ય આવત, કારણ કે કલાની એકરૂપતા, એકતાનતા આ વિવેચકને મતે રસક્ષતિની કરનાર છે અને કલા જીવનનું બળ છે.”-પ્રા. મગરાય મુ. દેસાઈ: ('ઉદ્ભવ' ગ્રંથસ્થ વાક્યમય)

પાકું પૂઠું : ઊંચા કાગળ : ૩ અઢી

સોલ એજન્ટ : ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

વિષયદર્શન

વર્ષ ૬, અન્ધાંક ૪

હિસં. '૪૧ : (પ્રકટ, માર્ચ '૪૨)

સર્જન અને નિબંધો

સરસ્વતીકંઠાભરણુ : ('સાઈર' 'રેસર્સ'માંથી)	૩૧૫
સાહ્યદર્શન (ધન્ય કાલોના અનુભવ)	
ધનસુખલાલ ક. મહેતા	૩૧૭
પરિભાષાને મોટે તામે પણ (રાષ્ટ્રીય ચર્ચા)	
પ્રા. બળવન્તરાય ક. ઠાકોર	૩૧૮
સીકોત્તરી તે કોણ ? (રાષ્ટ્રસંરોધન)	
પ્રા. હીરાલાલ ર. કાપડિયા	૩૩૪
આસિન્સ્પીકાર (ન. જી. પ્ર. મંદિરનાં પ્રકાશન)	૩૩૬
વાસરિકા	
વિ. ક. વૈ.	૩૩૭
એકમતાં અને અનોખાં રહસ્ય ('કુમકુમ'-સંસ્કરણ)	
ગુલાબદાસ ખોક્કર	૩૬૧

નિકપ

ગુજરાતનો ઇતિહાસ ('ગુજ. મધ્યકા. રાજ. ઇતિ.' ૨)	
; રામલાલ સુ. મોદી	૩૭૨
શુદ્ધિ-સ્વીકાર (દુર્ગાશંકર કે. સાસ્ત્રી)	૩૭૮
કનુનાં છાયાચિત્રો ('કનુ દેસાઈનાં છાયાચિત્રો')	-
ધનસુખલાલ કૃ મહેતા	૩૭૯
મિતાક્ષરી મતદર્શન (૧૨ વિવિધ મન્યો વિશે)	
વિ. ક. વૈ.	૩૮૨
પ્રાસિ-સ્વીકાર (સયાજી બા. જ્ઞા. માળા વગેરે)	૩૮૬

દેવનિ

૧. બે વિશિષ્ટ અસ ગોઃ ચંડાલિકા, પ્રેમરંગ (ધ. કૃ. મહેતા)	૩૯૦
૨. જાણુમુક્ત 'માનસી' (સં. માનસી)	૪૦૧

માનસી અંગ્રેજીઃ સ ચાલક વિજયરાય ક. વૈદ્ય, દરજી મહોદ્દો, નાનપરા; સુરત. લવાજમઃ રૂ. ૫); દેરાવર, રૂ. ૬); છટક, રૂ. ૧૧. શાખાઓઃ (૧) મુખ્યાલય, 'મેસર્સ' એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કં. પ્રિન્સેસ રોડ. (૨) સુરત, પ્રતાપ પ્રેસ, કલ્પીક. (૩) બહોદરા, સાધના પ્રેસ, રાવપુત્ર. (૪) અમદાવાદ, કુમાર કાર્યાલય, રાયપુર. (૫) પોરબંદર, રા. દામોદર કે. બટ્ટ; રામટંકરી

માન રમી

વર્ષ ૬, અં. ૪ દિસે: ૧૪૧

સરસ્વતીકંઠાભરણ

સત્યમૂલક ધર્મસૃષ્ટિ

મયા ધ્રિયન્તે મુવનાન્મમૂનિ ।

સત્યં ચ માં તત્સદિતં વિભર્તિ ॥

આ સર્વ જીવનોને હું ધર્મ ધારું છું અને હું ધર્મ અને એ જીવનો-એ ઉભયને સાથે સાચાં ધારનાર તો સત્ય છે.

—ચંડકોશિક

એ સત્ય શુદ્ધ દષ્ટિમાં જ રહુરે છે. ધર્મની સૃષ્ટિ કંઈ નવી જ છે અને એ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સત્યદષ્ટિથી જ થાય છે. તે ચંડકોશિકના* કત્તાની પેઠે ટ્યૂફ્ટ્સટ્રીખ* બીજી ભાષામાં કહે છે,

પણ પ્રજાએ તેમ જ પિતૃ-સુજનકાચની આરંભ પ્રકાશથી છે. આંખને દષ્ટિ મળે તહીં ત્યાં સુધી આખો અવયવસંઘ બેડીઓમાં

* આ વિશ્વામિત્રવિષયક નાટક ઇસવી દસમા શતકના કવિ ક્ષેમીશ્વરે (તે કાન્યકુબ્જના પ્રતિદાર રાજા મહીપાલના દરબારમાં હતો) રચ્યું છે.

૧. કાર્ત્તવિરૂપ સાઈ'ર રેસટ'સમાંનો કસ્પિત ફિલસૂફ; અવતરણ એ અન્યમાંથી જ છે.

કે છે. ખરે જ તે પેલ દેવદત્ત છે, જેમાં જંઝાકુપ્પ આત્મોદધિ ઉપર શબ્દ થાય છે, જેવો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિશક્તિમાં અન્નરૂપ અવસ્થા અભાવોદધિ (' કેઓસ ') ઉપર થયો હતો કે—અલે પ્રકાશ પ્રકટાર ! ઉત્તમોત્તમ માણસને પણ એવી પલનો અનુભવ ઇશ્વરની અરિત કથનારો અને ચમત્કૃતિમય નથી શું ? સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને પણ એવો અનુભવ એની મગદૂરતા પ્રમાણમાં પણ તત્વતાએ એ જ પ્રકારનો નથી શું ? મૂલ્ય પ્રકૃતિની મત્ત અવસ્થા અરૂપતા (' ડિસ્કોર્ડ ') [ઇશ્વર જ બહુ શી રીતે-પણ] રામે છે; અન્યેન્ય ધર્મણમાં મરેલાં અંધ મહાભૂત વ્યવસ્થાતર પામતાં જુદાં જુદાં ઓમમંડલ અંધાય છે; મહાગર્તાના તલમાં જાડા વિરાલ ખડક-પાયા નખાય છે; ઉપર ગોળ ઓમધુમટ તેના સત્તાતન ન્યોતિઓ સમેત વિલસે છે; અને વ્યર્થ અંધ અભાવની (' કેઓસ ' ની) જગાએ ખીલતી, ફલદૂપ, ગગન-વેદિત પૃથ્વી ઉપસે છે. હું પણ હવે મહારી ભત્તને કહી રાકયોઃ—હે પિંડ, લોહો મઠ, પોત વિકસાવ ! આ તેજેમય સુવ્યવસ્થિત બ્રહ્માંડમાં તું પણ ભલેને છેક જ લઘુ પરિમાણનું તથાપિ એક બ્રહ્માંડ [બ્રહ્મણઃ અણંદ અર્થાત્ બ્રહ્મગણિષ્ઠિતમણ્ડલમ્ ।] યા ૧૩

૨. " લેટ ડેર બી લાઈટ "—ઓહો ટરટમેંટ, જેનેસીસ-અન્ય-ના પહેલા જ શ્લોકો.

૩. આ આશુ' ય લખાણ ગોવર્ધનરામકૃત સાક્ષરજીવનમાંથી (પૃ. ૫૨૫૫ તથા ૨૫૪૫) લીધું છે; કાલ્પાઈલવાળા કંડિકા-એટલે છેલ્લો, લખાણનો મુખ્ય ભાગ-કર્તાએ અન્યભાગમાં મૂળ રૂપે આપી છે ને તેનું અન્યના પરિશિષ્ટમાંનું ગ્રા. જળવન્તરાય ક. કાકોરનું સાધાન્તર અહીં ઊતાર્યું છે. એટલા બધી જેમ ને તેમ રાખી છે; અંકોશિક, સાકર તથા 'લેટ.....લાઈટ' વિશેની ટીપ નવી ઉમેરી છે.—ઈ. માનસી

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

સૌંદર્યદર્શન

તા. દ્વિતી માર્ચ, ૧૯૪૧ને દિને સવારે, મુઝફરાબાદ હોલમાં, કાશીવાળાગિરિમલા અને તેના સાથીદારો શરણાધનો જલસો રાખવાના છે એવી મતઘણના સમાચાર મને મળ્યા. એક વખત એવો હતો જ્યારે ગમે તે સ્થળે, ગમે તે સમયે, ગમે તે માણસે સંગીતની ધૂન મચાવવાના હોય ત્યારે મારાથી હાજરી આપી શકાતી હોય તો હું અવશ્ય હાજર રહેતો પણ સંજોગ-વશાત્ આજુ નખળા પ્રકૃતિને લઇને મેં એ પ્રવૃત્તિ બંધ કરી હતી અને મારા મિત્રો તે જાણતાં હતાં એથી આ પ્રસંગ ચૂકવા જેવો નથી એમ મને એક પછી એક થી. ગંજુ પારખ, જ્યોતીન્દ્ર દવે અને રમણિક સુખડિયાએ આમહપર્વક કહ્યું. એ ત્રણે સંગીતની સાચી કદર કરે તેવાં એટલે મેં સાં જગા નિશ્ચય કર્યો અને હું ગયો.

શંકરરાવ ગાયકવાડથી માંડીને મેં હીક હીક શરણાધવાળા-એને સાંભળ્યા હતા એટલે હું ત્યાં ગયો તો ખરો પણ પેલાં ત્રણ રનેહીઓ શા માટે આ મંડળાની શરણાધ માટે આટલો આમદ રાખે છે તે મને સમજાતું નહિ. હું મારી ટેવ પ્રમાણે બહુ વહેલો ગયો. પેલાં ત્રણ એગની ટેવ પ્રમાણે મોડાં આવ્યાં. શરણાધની શરૂઆત થઇ ચૂકી હતી પણ હજી જામી ન હતી. સંગીતના જલસા-માં જેટલી છૂટથી વાત થઇ શકે તેટલી છૂટથી અમે વાત કરી લીધી અને પછી શરણાધ સાંભળવા ધ્યાનરથ થયાં.

સદ્ભાગ્યે તે દિવસે અઘાદિયાખાં, કેશર, વિલાયતખાં કંચન-, લાલ ગાગાવાળા વગેરે મશહૂર સંગીતકારો અને સંગીતનિષ્ણાતો આવેલા એટલે શરણાધવાળાઓએ પોતાની કલામાં પોતાનાં દિલ દાખવ્યાં. એ શરણાધતો પ્રકાર જ કાંઈ જુદો. સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય સંગીત ઉપરાંત એ શરણાધ ઉપર એ કલાકારોએ જુદી જુદી રીતે ઠામ કરી બતાવ્યું. ધડીમાં તમને દિલરૂપા જેવું લાગે, ધડીમાં તમને સારંગી જેવું જણાય તો ધડીમાં તમે જલતરંગ સાંભળતા હો તેવો ભ્રમ થાય. ગિરિમલા ને તેનો મોટો બાઈ એમ મળીને થોડીવાર તમને ખરબમાં ઠામ કરીને તમારાં હૃદયમાં તાંડવભર્યા આવેશો ઉત્પન્ન કરાવે તો થોડીવાર ટીપમાં ઉતરીને તમને લાસ્યનાં દર્શન કરાવે.

ધીમે ધીમે એ સંગીતની અસર મારા ઉપર જામવા માંડી. જેમ જેમ એ કલાકારો પોતાની કલાની ઊંચી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચતા ગયા તેમ તેમ મારાં હૃદયચક્ષુ પોતાની આસપાસના દૃશ્યને જૂલતાં ગયાં અને કાંઈક દિવ્ય, અદ્ભુત, જેવું વર્ણન પણ કરવું અશક્ય એવા સૌંદર્યને નિહાળવા લાગ્યાં. સાચી કલાને સીમા નથી એ વાક્યનું સત્ય આવે સમયે આપણને સમજાય છે. ગમે તેવી ઊંચામાં ઊંચી કલા સમજવાને પણ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની જરૂર નથી; માત્ર હૃદય-ધન્યતા હૃદયની જરૂર છે. સંગીતમાં સાધારણ જ્ઞાન ધરાવનાર ધણી વાર શાસ્ત્રીય સંગીત સાંભળતાં ઉદાસીન વૃત્તિ સેવે છે અને એમને એ ધડીએ એ સંગીત શુદ્ધ લાગે છે. પણ તે જ મનુષ્યો કોઈ અમુક સંજોગોમાં, અમુક ક્ષણે એ જ શાસ્ત્રીય સંગીતે ઉત્પન્ન કરેલ વાતાવરણમાં ડૂબી જઈને પોતાનું અસ્તિત્વ જૂક્તી જાય છે એવું અનેક વેળા બને છે.

મારો જ અનુભવ કહું. મારું જ્ઞાન સંગીતમાં વિશાળ નથી. તાલપાછથી મને આનંદ નથી આવતો. મુસ્કલ રાગોનાં નામ

પણ હું નથી જાણતો. છતાં એક દિવસ રાતે દસ વાગ્યે હું એકલો હતો, મેં રેડિયો જોડ્યો અને પંડિત ઓમકારનાથનું સંગીત કોઈ ખાનગી રથજેથી 'રીલે' થતું મેં સાંભળ્યું. એકચિત્તે મેં તે સંભીત અગીઆર વાગ્યા સુધી સાંભળ્યું, તે મને અદ્ભુત લાગ્યું. તેની શાસ્ત્રીય આંટીઘૂંટી સમજ્યા વગર પણ મને તેમાંથી કોઈ નિરાળા સૌંદર્યનાં દર્શન થયાં. મેં પંડિતજીને ધણી વાર સાંભળ્યા છે પણ તે રાતે મને તેના સંગીતથી જે ભિંમિંઓ થઈ આવી તે દરેક વખત નથી જ થતી અને તેમાં કશું આશ્ચર્ય પણ નથી.

ખિસ્મત્તાની શરણાઈ સાઝનવથી સાઝાખાર સુધી મેં સાંભળી, રફતે રફતે મારા હૈયાના એકેએક તાર એના અપૂર્વ સંગીતના સૂર સાથે મળી રહ્યા. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં એ સુઝદરાબાદ હોલ, એમાં હાજર રહેલાં મનુષ્યો, એ સર્વને-બદલે 'ન્યાં ન્યાં નજર મારી ઠરે ત્યાં ત્યાં' નિર્ભેળ સૌંદર્ય હું જોઈ રહ્યો.

સંગીત પૂરું થયું. સ્વપ્નનેા અંત આવ્યો. સૌંદર્યનું દર્શન અદશ્ય થયું, માત્ર રહી ગઈ તેની ખીટી ફેરમ-હૈયામાં આશા, ઉત્સાહ, દુઃખ, ઉદાસીનતા, શાંતિ વગેરેના સંમિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતી કોઈ દિવ્યોર્મિ જગવતી ફેરમ.

આ ઉપરથી મને વિચાર રહ્યો છે કે સૌંદર્ય એ શું હશે. એની કોઈ વ્યાખ્યા આપી શકાય ખરી? સંસ્કૃત તેમ જ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યશાસ્ત્રીઓએ સૌંદર્યને વર્ણવતાં વાક્યો લખ્યાં છે પણ એથી એ સુંદરતાની વ્યાખ્યા બાંધી શકાતી નથી. પૂરેપૂરી સંસ્કૃતિ પામેલા, સુંદરતાને પિંજાણનારામાંથી કેટલાકને તાજમહાલમાં સૌંદર્ય નથી જણાયું. શુષ્કમાં શુષ્ક વાતાવરણમાં પણ કેટલાકોએ અદ્ભુત સૌંદર્યનાં દર્શન કર્યાં છે, ત્યારે તે જ મનુષ્યોએ અતિ ઠલામય વાતાવરણમાં, સર્વ રીતે અનુકૂળ સંયોગોમાં પણ સુંદરતા દોડી નથી. ત્યારે એ સૌંદર્ય શું હશે?

એની અસર ફેટલી જાડી અને બળવાન હશે એ સમજી શકાય એમ છે. ફેટલાં ૫ વર્ગો પછી રિચર્ડ લ'ગેસિયનની 'પ્રિન્સેસ ઓફ મિરર' નામની નવલિકા વાંચી ત્યારે ક્ષણભર મને એમ લાગ્યું કે મારે એ નવલિકા લખવી જોઈતી હતી; કારણ કે લ'ગેસિયને માત્ર કલ્પનામાંથી રાજકન્યાને ઉત્પન્ન કરી હતી, મેં તો નજરે જોઈ હતી. આ પ્રસંગને લઈને મને એ નવલિકા પ્રત્યે સહજ પક્ષપાત થયેલો અને મેં તેનું બાંધાંતર કરીને મારા 'વાર્તાવિહાર' નામના સંગ્રહમાં 'રાજકન્યા અને ભરથરી' નામે વાર્તા પ્રસિદ્ધ કરેલી. અને એ મારું બાંધાંતર વાંચીને સ્વ. શ્રી સુમતિ લલ્લુ-ભાઈએ એક મોટું કાવ્ય પણ લખેલું.

આપણામાંના ધણા કવિહૃદયી હોઈએ જીએ પણ બધાંથી થોડું ઠાંઈ કવિ થવાય છે? લગભગ દરેક મનુષ્ય ઠાંઈ ધન્ય ક્ષણે સૌંદર્યદર્શન કરી શકે છે પણ દરેક મનુષ્ય ઠાંઈ થોડું અને મૂર્ત સ્વરૂપ આપીને અમર ચિત્ર કે શિલ્પ કે નવલકથા, નવલિકા કે કાવ્ય રચી શકે છે !

x

x

x

વીસેક વર્ષનો હોઈશ. તે સમયે તબિયત બહુ સતાવતી હતી. ઠાંઈ સ્નેહી માથેરાન રહેતું હતું. એણે આગ્રહ કર્યો અને હું માથે-રાન ગયો. માથેરાન જતી વખતે નેરળ નામના રેશને ઊતરવું પડે છે એટલી પણ મને કે મારી સાથે આવનાર મારા એક મિત્રને ખચર ન હતી. નેરળથી ટ્રેન ઊપડી ગઈ તે પહેલાં સહ-બાગ્યે અમને એ વાતની ખચર પડી અને અમે ઉતાવળથી નેરળ ઊતર્યા. ત્યાં ઊતર્યા પછી અમે ચાહપાણી પીવામાં રોકાયા એટલામાં માથેરાન જતી નાની ટ્રામ-રેલ્વે ઊપડી ગઈ. પરિણામે, અમને ઘોડા ઉપર બેસતાં જતાં પણ નહોતું આવડતું છતાં ઘોડા ઉપર બેસીને અમારે માથેરાન જવું પડ્યું.

ત્યાં ગયા પછી બે ત્રણ દિવસ સુધી તો હું મિત્રો સાથે ફરવા ગયો. પણ પછી મારી એકાંત પ્રિયતાને હું દબાવી શક્યો નહિ અને બધાથી છૂટો એકલો ફરવા ગયો. એક લગભગ નિર્જન ખૂણે શોધી હું ત્યાં બેઠો. હું ત્યાં બેઠો હતો ત્યાંથી સહેજે છેટે જાંડી ખીણ હતી. ખીણ બાજુ નાનો હુંગર હતો. જ્યાં નજર ફરે ત્યાં ગીચ વૃક્ષઘટા. મને ગિરિશૃંગો કરતાં સમુદ્ર અને નદી વધુ પ્રિય છે. સમુદ્ર અને નદી એ ઉભયનાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ જુદે જુદે સમયે જુદાં જુદાં સ્વરૂપ બેવાની અને તેમાં રહેલ સુંદરતા પિછાનવાની નજર મને છે. એટલા પ્રમાણમાં હું ગિરિ-શૃંગોને માણુ નથી શકતો-કદાચ મેં એ એટલા પ્રમાણમાં જોયાં નહિ હોય એથી પણ એમ હોય. છતાં તે દિવસનું એ સ્થળનું સ્વરૂપ મને ઘણું સુંદર અને આહલાદકારક લાગ્યું. વચમાં તડકો અને ઊંચો એ ગીચ વૃક્ષોમાં સંતાકૂદડી રમતા કણે કણે એ સ્થળનું સ્વરૂપ બદલતા જતા હતા. બાજુ પેલા સંરક્ત કવિએ કહ્યું છે તે પ્રમાણે “ કણે કણે યત્નવતામુપૈતિ-”ના વાક્યની યથાર્થતા મને સમજાવતા હોયને!

કોઇ પણ જાતના પગરવ વિનાની નીરવ શાંતિ અને આસ-પાસ આવું મીઠું, આહલાદકારક દૃશ્ય. હું શાંત આનંદ અનુભવતો બેઠો હતો એવામાં મારી નજર મારી સામેની નાની ઢેડી ઉપર પડી. એ ઢેડી પેલી જાંડી ખીણમાંથી ઉપર આવતી હતી. એક અંગ્રેજ યુવાન બાળા ઉપર આવતી હતી. મેં પ્રથમ એના વાળ જોયા, પછી એનું મુખ જોયું અને એમ કરતાં કરતાં આખી આકૃતિ મારી નજર સમક્ષ ખડી થઇ.

સામાન્ય સંજોગોમાં કદાચ એ યુવતી પણ સામાન્ય જ લાગી હોત; પણ આવા અસાધારણ શાંત વાતાવરણમાં, સુંદર સ્થળે એ યુવતીની આકૃતિએ મને અજ્ઞ રીતે આકર્ષ્યો. વૃક્ષોથી ઊભરાતી એ ખીણમાંથી નીકળતી એ યુવતી વનની કોઇ દેવી હશે એવો ભ્રમ

મને થયો. હાથમાં હુંગર ચઢતી વખતે વાપરે તેવી મોટી લાકડી તેણે
 ઝાલી હતી. શરીર સુદૃઢ અને સપ્રગાણ હતું. ઉપરો 'ગાહિન' એવી
 રીતનો હતો જેથી એના શરીરના તમામ અવયવ સુંદરતર દેખાઈ
 આવે. એકસરખા લયથી ચાલતી એ યુવતીના દરેક પગમાંએ
 તેના જોખનભર્યાં રતનોનું હલનચલન સ્પષ્ટપણે દષ્ટિગોચર થતું હતું.
 તંદુરસ્તીની પ્રતિમારૂપ એ યુવતી કોઈ પરીઓની કથામાંની વન-
 પ્રદેશની રાણી હોય એવું મારા હૃદયને થઈ ગયું. છેક બાહ્યા-
 વસ્થામાં જે પેલી રાજકુમારીને નીરખવાથી જે સૌંદર્યદર્શન કરેલું
 તેવા જ પ્રકારનું 'મે' પુનઃ સૌંદર્યદર્શન કર્યું. આ પ્રસંગે હું
 જાણી શક્યો કે ખરેખર સૌંદર્ય નિહાળતી વખતે પવિત્રતાનાં જ
 દર્શન થાય છે. કાશ્યપર જગત મારે મન થંભી ગયું. ધીમે ધીમે
 એ યુવતી કેડી વાટે જતી જતી પાસેના વર્ણાક્રમાં અદ્વચ થઈ
 ગઈ-ખીજ વારનાં સૌંદર્યદર્શન. પણ તેએ રીતે અદ્વચ થઈ ગયાં
 પણ મારા હૃદયના કેઈ નાના ખૂણામાં પોતાનાં પવિત્ર સંસ્મરણો
 મૂકતાં ગયાં.

x

x

x

હવે ત્રીજો પ્રસંગ: માત્ર થોડાં વર્ષ પહેલાંની વાત. સામાન્ય
 રીતે મુંબઈ જેવા ભરચક વસ્તીવાળા શહેરમાં દૈનિક જીવનમાં
 આવું સૌંદર્યદર્શન થાય એવો સંભવ કેટલો અલ્પ? છતાં પણ
 મારી માન્યતા છે તે પ્રમાણે સૌંદર્ય વાતાવરણ અને સમયથી પર
 છે. નિરખનારની મનોદશા અને તે કેવી દષ્ટિથી આસપાસની વસ્તુ-
 ઓનું પાન કરે છે તે ઉપર એ વસ્તુઓની સુંદરતાનો આધાર રહે છે.

એક સામાન્ય કોન્સર્ટ. એક સામાન્ય થીએટર. કોન્સર્ટમાં
 બધી સામાન્ય 'આઈટેમો' (ખાખતો). એમાંની એક 'આઈટેમ'
 તે રાસ. એ સમયે મુંબઈમાં રાસ-ગરજાનું પ્રમાણ એટલું બધું વધી
 ગયેલું કે અમારા જેવા અવેતન રંગભૂમિના કાર્યકર્તાઓને એનું
 સ્મરણ થતાં સૂગ ચઢતી. એ રાસ પછીની 'આઈટેમ'માં મારે

અમુક કામ કરવાનું હતું એટલે એ રાસનો આરંભ થતાં હું નેપથ્યમાં આવીને જોતો રહ્યો. રાસ અને ગરબા જોઈ જોઈ તમ થયેલ હું કોઈ 'rope' ની પેઠે ઉઠાસીન વૃત્તિ સેવતો ત્યાં જોતો હતો. રાસ જોતો હતો છતાં એ તરફ મારું ધ્યાન ન હતું. એમાં કોણ કોણ યુવક-યુવતી હતાં તે હું જાણતો ન હતો. જાણવાની મને ઉત્કંઠા કે ઇચ્છા પણ ન હતી.

તે વખતે મારું હૃદય સૌંદર્યદર્શન માટે તરસ્યું હતું તેમ પણ ન કહી શકાય. તેવે વખતે સૌંદર્યનાં દર્શન મશે એવી આશા કે આગાહી પણ હૈયાને ન હતી. ધીમે ધીમે રાસની મીઠી તર્જ અને સ્વચ્છ તાલને લઈને મારા મન સચેત થયા. એમણે સંગીત જીલવા માંડ્યું. એનો અસર હૈયાને થઈ હશે. હૃદયમાં કંઈ ગૂઢ આનંદોર્મિતો જન્મ થયો. વર્તુલમાં ફરતાં યુવક-યુવતીઓને નીરખવા આંખ ઉઘુક થઈ. રાસની ગતિ ધીમે ધીમે વધતી જતી હતી. ફરનાર યુવક-યુવતીઓના કંઠમાં, અંગમાં અને અભિનયમાં સંગીતનાં ઘેન ચઢતાં જતાં હતાં. પ્રેક્ષકોની સમક્ષ પોતે પોતાની કળાનું પ્રદર્શન કરે છે એ વાત જુલાતી ગઈ. કલાની મસ્તીમાં એ યુવક-યુવતીઓનાં હૈયાં હેલે ચઢ્યાં.

મારી ઉઠાસીનવૃત્તિ ધીરે ધીરે ઝોળી થતી જતી હતી. રાસ રમનારાંઓમાંથી હું કોઈને ખાસ ઝોળખતો ન હતો એટલે કોઈને માટે પક્ષપાત ઉત્પન્ન થાય એવો સંભવ ન હતો. હું જોઈ રહ્યો હતો, જોતો જોતો અમુક પ્રકારનો આનંદ અનુભવી રહ્યો હતો એટલામાં સહસા મારી દૃષ્ટિ એક યુવતી ઉપર પડી. તે જ ક્ષણે મારા અંતુની નીરખવાની શક્તિમાં અજબ પરિવર્તન થઈ ગયું. તે રંગભૂમિ, બહારના પ્રેક્ષકો, રાસ રમનારાં અન્ય યુવક-યુવતીઓ અને બીજી 'આઈટમ'માં મારી સાથે ભાગ લેવા માટે મારી પાસે જોભેલાં નરનારીઓ એ બધાં દેખાતાં બંધ થયાં. મારી નજર અનિમિષ નયને નિરખી રહી માત્ર પેલી યુવતીને; એ યુવતીની દેહ-

હતાને નીરખી રહી એમ કહું તે મથાર્થ નથી, કારણ કે એ યુવતી એ ધન્ય ક્ષણે માત્ર પોતાની દેહલતાથી સાદો રાસ રમી નહોતી રહી. તે ક્ષણે તેનો આત્મા તે દિવ્યપુંજના એક કિરણરૂપે માનવજીવનમાં રહેલ પણ માત્ર કેા ધન્ય માનવીને જ પ્રાપ્ત થતો અવર્ણનીય, અદમનીય, દિવ્ય ઉદ્ધાસ નૃત્યરૂપે મૂર્તિમંત કરતો હતો. એના અણુએ અણુમાં તે સમયે વ્યાપી રહ્યો હતો. યૌવનનો યનમનાટ. તેના અંગે અંગથી ઊડતા હતા દિવ્યોર્મિના અમર્યાદિત તરંગો.

સાથે નૃત્ય કરતાં અન્ય યુવક-યુવતીઓથી તદ્દન જુદી પડી આવતી તે યુવતી જીવન-નૃત્ય નાચી રહી હતી; સૃષ્ટિનો લય (Rhythm) રેલાવી રહી હતી. આપણા માનવદેહાની જાડી ગુદામાં ઉત્પન્ન થયેલ અનેક દિવ્ય પણ અશક્ય સપનાં જગાડતી, આસપાસની પાર્થિવ દુનિયાને જાણે ભૂલી જ ગઈ હોય તેમ એકલી-પણુ એ એકલતામાં પણ મનુષ્યમાત્રને સમાવી દેતી તે યુવતી સર્વદેશીય પ્રેમને નૃત્યનું સ્વરૂપ આપી તેના જલ વડે જાણે સર્વ પ્રકારની પાપોર્મિનો આ જગતમાંથી નાશ કરવા મથતી હતી. તેની જાડી-અગાધ આંખોથી માંડી નૃત્યચેત્રી અનેત્રી તેની પગની પાની સુધીનાં અંગાંગ નૃત્યદ્વારા કેાજ ગેબી વિરલ સૌંદર્ય વેરી રહ્યાં હતાં.

એ અપરિચિત યુવતી ત્યારે આ અકસ્મ, અકસ્મ નૃત્ય નાચતી હતી ત્યારે તેના હૃદયમાં શી ઊર્મિઓ દશે? ઊર્મિઓ દશે ખરી? તેની દેહલતાએ પ્રયોજેલ અને આરંભેલ આ અલૌકિક નૃત્ય સાથે, મારાં હૃદયચક્ષુ માને છે તેમ તેના આત્માએ એકતાનતા સાધી દશે ખરી? એનો ઉત્તર હું આપી શકું એમ નથી-આપણાં પ્રયોજન પણ મને જાણાતું નથી. મેં ઘણાં નૃત્યો જોયાં છે-પાવલોવા, લા મારી, રોશનઆરા, રથ ડેનીસ, સિમ્બિક, મેનકા વગેરેનાં નૃત્યકલાને શૃંગે પહોંચેલ નૃત્ય મેં નિરખ્યાં છે પણ -પણુ તે દિવસના એક સામાન્ય કોન્સર્ટમાંના એક સામાન્ય રાસમાં

આ યુવતીના તૃતીયે મારા હૃદયમધ્યે અલૌકિક, અદ્વિતીય સૌંદર્ય-
દર્શન કરાવ્યું તેવું સૌંદર્યદર્શન મને અન્ય તૃતીય કરાવી શક્યું નથી.

x

x

x

વર્ષો વહી જાય છે. તેમાં આપણને આવી ધન્ય ક્ષણ એ ચાર
વાર સંપડે છે અને તે વેળા થયેલ સૌંદર્યદર્શન આપણા સારા ય
જીવનની કેડીને સતત અજવાળ્યા કરે છે.

સમયચોર લેખક

લેખ્ય વિષયનો સારો અભ્યાસ કર્યા વિના જે લેખકો લખનારની
પંક્તિમાં યેસવાની સાલસાથી લખે છે તેઓ અનલે એક નતિનું .
પાપ કરે છે. ધનાદિ પદાર્થો કરતાં સમય છે એ અધિક અમૂલ્ય છે
એ સર્વમાન્ય છે. સમય-વૃદ્ધિ (વાળ [અચાળ]), ભાડું આદિ
આકારમાં—ધન આપી શકે છે, પરંતુ ધન—કોઠ્યા[ઢચ]વધિ ધન
અપિ-સમય આપી શકતું છે નહિ. ધનાદિ મધુ આવે છે પરંતુ
સમય ગયો તે આવી શકતો છે નહિ. એથી જોયો પોતાની યોગ્યતા
વિના લેખો લખે છે અને વાચકના સમયને હરે છે તેઓ ધન હર
ચો[ચો]રાદિઓ કરતાં મજા વાચકોના સમયહરણે અધિક દોષને પાત્ર
યાય છે. ('સમાચોચક' પુ. ૧૧, ૧૯૦૬; પૃ. ૪૮)

—મના:સુખરામ

પરિભાષાને .

ઓટ્ટે નામે પાણી

નવા શબ્દો તો નહીં જ ઉપજાવવાના હોય. અને આ વિષયમાં જે મુશીબત છે તે નવા શબ્દોને ઉપજાવવાની છે જ નહીં. આપણા દેશમાં સંસ્કૃત પંડિતો નવા શબ્દો તો મુરબી છડાં મૂકે એટલી કે એના જેવી જ કુદરતી રીતે ઉપજાવી શકે. ખરી મુશીબત છે એ નવા સિક્કાઓને બજાર એટલે કે મુશિક્ષિતોનાં લખાણો અને બાપણોમાં ચલણી બનાવવાની. એમ ચલણી બને તે જ સાચા સિક્કા ગણાય; બાકીના વિશુદ્ધ સરસ સુંદર ઉપયોગી લાઘવયુક્ત આદિ ગમે તેટલા, તથાપિ કાંઈ જ છે. શબ્દ વધારે વધારે વાપરમાં આવતો જાય તેમ જ સડ લઈને અર્થગ્રાપકતા મેળવતો થાય; ન અન્યથા.

સિક્કાઓ અતિવાપરથી લીસા પડી જાય છે, તેમને રવીકારતા-વાપરતા લોક ધટી જાય છે, તે ચલણી મટી જઈને ખોટા પડી જાય છે, એ આ ઇતિહાસપટની અવળી આશુ પથુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે, પરંતુ એ વિષે બીજો કોઈ પ્રસંગે.

૧. 'પ્રાચીનપદ્ધતિ' શબ્દ જડાંતોડ છે. વળી પ્રત્યક્ષ એમ બે આલેખવાળા શબ્દ આપણી નીચમી સદીની યુગરતી બાધા નહીં જ રવીકારે; અને એ પ્રમાણે 'પ્રોફેસર' શબ્દનો અર્થ જણા.

૧. આ લેખની એકાદી લેખકની છે, -સં. માનસી

વવા માટે, એ જ અર્થ પૂરેપૂરી ચોક્કસાઇથી જણાવવાને માટે, એની જરૂરે જણાતી નથી. ગુણો-(અ) 'પ્રોફેસર' = આચાર્ય; (આ) 'એક્ઝચેન્જ', 'રીડર' = ઉપાચાર્ય, અધ્યાપક; (ઇ) 'ટીચર', 'ટ્યુટર' = શિક્ષક, પાઠક, મહેતાજી; (ઈ) 'ટ્રેનર', 'હોય' 'સ્પેશિયલિસ્ટ' = ઉસ્તાદ, નિષ્ણાત; (ઉ) 'ફેલો', 'રોકલર' (ફેલોશિપ, રોકલર્શિપ-હોલ્ડર સાથે કેંદ્રક શિક્ષણકાર્ય પણુ કરતો હોય) = શિષ્યશિક્ષક, છાત્રપાઠક, છાત્રશિક્ષક (ફેલોશિપ) :-

એમ આખો વ્યવહાર નબી જતો હોવાથી, 'પ્રાધ્યાપક' જેવા નવા બાહુકજની જરૂરે નથી.

પિંગળ, તર્ક, ફિલસૂફી, માનસશાસ્ત્ર, કાવ્યભીમાંસા, કલા-વિવેચના, અવલોકનો, રાજ્યપ્રકરણી અને સામાજિક ચર્ચો, વ્યાકરણ, અલંકાર, શૈલીપૃથક્કરણ અને વિવિધ વિદ્યાનો યાંત્રિક ધંધા અને કારીગરીના અનેકાનેક વિષયોમાં વક્તવ્યને ચોક્કસાઇ અને સ્પષ્ટતાના ગુણો, શાસ્ત્રીયતાના નિશ્ચિત લંબાઇપહોળાઇ જિઝાઇવાળા માપી શકાય એવા ધાટઘૂટ આવશ્યક હોય ત્યાં ત્યાં ડગલે ડગલે પરિભાષાની જરૂર પડે છે જ. સામાન્ય અને ઉપલક્ષિયા વાયકશ્રોતા આવે પ્રસંગે ય પરિભાષાથી લડકે છે તે એમનું અજ્ઞાન જ છે, દૂષ્ટાય છે તે એમનો અનધિકાર જ છે. શાસ્ત્રનિષ્ઠ લેખકો અને વ્યાખ્યાતાઓ આ બડક અને દૂષ્ટાટને અવગણે તે જ ચોગ્ય છે. પરંતુ એ દરેકદરેક વિષયમાં જૂની પરિભાષાઓનો તોટો પણુ ક્યાં છે ? વળી નવી વસ્તુ જ ઉત્પન્ન થતાં અને વાપરમાં આવતાં તેનો ખાસ શબ્દ-એન્જિન, મોટર, જસ, એયરોપ્લેન, કે નવો પ્રસંગ જ વર્ણવવા માટેના નવા શબ્દ-આઉટ, નો ટ્રમ્પ્સ, રેડાઇક, બોયકોટ-આમ વર્ગ પણુ રસ્તે ચાલતાં-ચાલતાં ય સડ લઇને સીકારી લે છે અને ચક્ષુ જીનાવી આપે છે; પંડિતો માતૃભાષામાંથી નવા બંધબેસતા વળી શ્રવે એવા શબ્દો ઉત્પાદન કરી આપે, તેની રાક જોવા પણુ આમવર્ગ રહેતો નથી. એ નવો શબ્દ સંસ્કૃત

દારસી અરબી ઇંગ્રેજી કમ બાપાનો છે, શિષ્ટ છે કે સ્લેડ્ગ, એવી
કશી ભાંગગડ આગવર્ગને નડતી જ નથી, વિદેશી શબ્દના મૂલ
ઉચ્ચારણને સ્વદેશી કરતાં ય ઇજિપ્ત, ઇજિપ્ત, દાકતર, ગવંડર-
તેને આંખના પલકારા જેટલી પણ વાર લાગતી નથી; કથુ-
વ્યાપાર અને મુખવ્યાપારના સદકારે તે પોતાને કાવતો શબ્દ મેળવી
લે છે, અને પોતાનો રોજિંદો વ્યવહાર રેડવ્યા કરે છે.

અને હકીકત આ પ્રકારની પ્રવર્તે છે તથાપિ શિષ્ટ લખાણ-
માં ડગલે ડગલે નવા શબ્દો પણ ચોજવા પડે જ છે. ત્યારે પણ
અનુભવી વિદ્વાનો તો પોતાની નવા શબ્દોને ઉપગમવાની હાથોડીને
અસંત કરકસરથી જ વાપરે છે. નવો શબ્દ જોઈએ જ એવી ખાતરી
છતાં પણ નવાં ઉત્પાદનો ચલણી થવાના બનાવ ઠેટલા તો વિરલ
જોવામાં આવે છે, તે અનુભવી વિદ્વાનો કદાપિ બૂલતા નથી. નવા
જોવાની શક્તિને તેઓ લેશ પણ વળન આપતા નથી; નવા શબ્દ
ચલણી બનવાની અનિશ્ચિતતાને જ તેઓ માંડેલી ખીટ જોયા કરે
છે. 'સાહિત્યિક' કે 'સાહિત્તિક' જેવા જોતાંસાંબળતાં જ અણુગમે
ઉપજે એવા શબ્દોને તેઓ અપનાવતા જ નથી. રા. ભાઈશ્રી
વિજયરાય વેંછને પણ આ શબ્દોનો તો અણુગમે છે. તો એવા જ
'પ્રાધ્યાપક' શબ્દને ચલણી બનાવવાને એઓ શા સારુ મથ્યા કરતા
હશે વારુ ? 'પ્રોફેસર' શબ્દથી બોલતાં મોં સાંબળતાં કાન બરાધ
જાય છે, ઉચ્ચ પદવીનો ખ્વનિ આપોઆપ જાણે થઈ જાય છે,
તેવું બરાઉપણું અને તેવો ખ્વનિ એમને 'પ્રાધ્યાપક' શબ્દમાં લાગતો
હોય, એવો કઈક એમના પક્ષપાતનો ખુલાસો હશે ?

૨. 'પરિભાષાના પ્રદેશમાં' એ વિષય પણ 'માનસી'ના તાજા

૧. ના; ખુલાસો છે આઃ ઓમઠી મહેતાજીથી માંડી યુનિવર્સિટી-
પ્રોફેસર મુખીના બધા શિષ્યવન્ધાર અધ્યાપનકાર્ય કરતા હોય છે પણ
એ કાચ પ્રકૃષ્ટપણે કરનાર એવા પ્રોફેસરની વિશિષ્ટતા દર્શાવવા જ પ્ર-
યત્નિત કરવો છે 'પ્રાધ્યાપક' - વિ. ક. વે.

અંકમાં જોવામાં આવે છે. એ દાખલા એ આગળ આપ્યા કરવાના ચર્ચાત્મક નિબંધ ઉપરથી અહીં ઉમેરી શકાય એવા જડે છે.

બૃહત્+ગુજરાત=બૃહદ્ગુજરાત, બૃહત્+ભારત=બૃહદ્ભારત.
બૃહત્+હિંદ=બૃહદ્હિંદ. આ છેલ્લો જવાબો શબ્દ ગુજરાતીમાં ના જ ચાલે; એ અર્થમાં આપણે ખીજો બૃહદ્ભારત શબ્દ વાપરવો જ રહ્યો. અને આ ઉપરથી હાલ ચાલતી રાજપ્રકરણી ગર્જનાઓમાંની એકને પણ જરા સ્પર્શી લેવાનું મન થાય છે.

હિંદુસ્તાન=(શબ્દશુદ્ધિને વળગિયે તો) માત્ર ઉત્તર હિંદ.
હિંદુસ્તાન+દક્ષિણ (દ્રાવિડસ્થાન, પુરાણો શબ્દ તામિલ્લી, મધ્યકાલીન શબ્દ દક્ષિણાપથ) એ એ મળીને જ હિંદ અથવા ભારત* કેમકે દુરાગ્રહના અતિશયથી પ્રેરાઇને એક પક્ષ નવો જોયો થયો છે તે હિંદુસ્તાન(ઉત્તર હિંદ)માં એક નવી રાજકીય મર્યાદા દોરવા તલપાપડ થઈ રહ્યો છે. તે હિંદુસ્તાનના એ ભાગ પાડી નાખવા પ્રયત્ન છે પાકિસ્તાન અને હિંદુસ્તાન. આ માગણી પ્રમાણે પાકિસ્તાન+(હિંદુઓની બહુમતિનો પ્રદેશ=) હિંદુસ્તાન+દક્ષિણ=હિંદ અથવા ભારત. અને આ નવા પક્ષની સામે ગુજરાતના જ એક અગ્રણી બંધુએ નવી ગર્જના ઉપાડી છે, તેને તેઓ 'અખંડ હિંદુસ્તાન' નામે ઓળખાવે છે પણ આ આખી ચર્ચામાં આવતા તમામ શબ્દો વિષે ઉપર ટૂંકામાં કરેલી ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે આપણા બંધુએ પોતાની ગર્જનાનું નામકરણ કરતાં બાપાશુદ્ધિને જરા વધારે લક્ષમાં લેવી જોઈતી હતી. એમણે પોતાની વિશિષ્ટ લડતને 'અખંડ હિંદુસ્તાન'ને બદલે 'અખંડ ભારત'નું નામ

* દક્ષિણાપથ અને તામિલ્લી વિજ્ઞાનિત ગણાતા તે સૈદ્ધાંતો દરમિયાન ઉત્તર હિંદ (આર્યાવર્ત) +દક્ષિણાપથ+તામિલ્લી=ભારત. (તામિલ્લીમાં લોકોનો સમાવેશ પણ થતો. જેમ ગુજરાતમાં ખાનદેશનો તેમ ભારતમાં લોકોનો સમાવેશ ગણવામાં માત્ર અદ્યતન રાજપ્રકરણી મર્યાદાઓનો જ બાધ નડે, ખીજો એકે નહીં.)

આધ્યુ' હોત, તો તે 'એ' નામ ઉપરથી સ્વયમેવ વધારે પ્રતીતિજનક થઈ પડત એમ લાગે છે. હિંદુસ્તાન પાંકિસ્તાન દક્ષિણ એમ બે-ત્રણ કટકે વિભક્ત ભારત નહીં, ભારત એક અને અવિભાજ્ય જ, એ એમનો આશય 'અખંડ ભારત' નામ આપોઆપ અને આ-કર્ષક રીતે જણાવી દે છે, તેટલી શક્તિ એમણે યોજેલા 'અખંડ હિંદુસ્તાન'માં જણાતી નથી, એમ મને તો લાગે છે. બાપાશુદ્ધિની કીણવટમાં આમવર્ગ ના જ જિતરે એ સાચું છે, તથાપિ મહારી બ્રિક આટલી છે કે રાજપ્રકરણી આગેવાનો પણ બાપાશુદ્ધિને પૂરતું ધ્યાન આપે તો તેમને પોતાની વ્યવહારુ લડતમાં ય કેટલીક વાર મોટા અણુધાર્યા લાભ થઈ જવા સંભવે છે, આમવર્ગ આપોઆપ જે નામથી વિશેષ આકર્ષાય, જે નામ આમવર્ગની લાગણીઓમાં સહેજે ઓતપ્રોત થઈ જાય, તે નામની પાછળ તેઓ ઉભરાતે ઉમળકે ધસી આવે. 'અખંડ હિંદુસ્તાન' જેવા નામમાં વધારે મહત્વનો અંશ વિશેષણ 'અખંડ' જ લાગે; 'અખંડ ભારત' એ નામમાં વિશેષણ અને નામ બંને શબ્દ મળીને આકર્ષણનું બળ બેવડું નહીં પણ બે એકડે અગિયારગણું બનાવી આપે. બેશક, નામ તો એક વાર જે પડી જાય તે પડી જ ગયું ગણવું પડે. વ્યવહારુ લડતમાં ગર્જનાનાં નામ ફેરવ ફેરવ કરવાનું પાલવે જ નહીં.

૩ 'મોરલ કરેજ'—સામાન્ય 'કરેજ' તે 'ફિઝિકલ'—શારીરિક, પશુપંખી માનવી પ્રાણીમાત્રને સામાન્ય છે એવી 'કરેજ'. એથી ભિન્ન, એથી ઉચ્ચતર, માનવીના શરીર રનાયુ છાતી આદિ કરતાં જિંદા અંશમાંથી જન્મતી 'કરેજ' તે 'મોરલ કરેજ'. એટલે કે અહીં એ વિશેષણ યોજવાનો આશય આવો ઉચ્ચતર અર્થ સૂચવવાનો છે. 'મોરલ કરેજ'—રિપરિચ્યુઅલ કરેજ; તાત્પર્ય કે અહીં 'મોરલ' કે 'રિપરિચ્યુઅલ' માટે આધ્યાત્મિક વિશેષણ સર્વાંશે બંધબેસતું છે; નવી યોજના શોધવા ફેલાવવાની જરૂર.

કયાં છે ? અથવા આધ્યાત્મિક બળ, પ્રાણ, શરાતન, વીરતા જેવા શબ્દયુગલને નવું જણાવો તોય મલે.

‘મોરલ મૂલ્ય’, ‘મોરલ સ્ટેન-ટી’ જેવા પ્રયોગોમાં આ આધ્યાત્મિક શબ્દ નહીં ચાલે. એ પ્રયોગોમાં ‘મોરલ’ વિશેષણનો અર્થ સામાન્ય ‘મૂલ્ય’ કે ‘સ્ટેન-ટી’યા ઉચ્ચતર એવો છે જ નહીં. સત્તર આની પુરાવા કે ખાતરીથી તો ઊણપવાળો પુરાવો કે નિઃસંદેહ, એવો અર્થ જણાવવાને અહીં એ વિશેષણ આવે છે. ઉપરાંત વિશેષ પણ એ વિશેષણ સૂચવી દે છે કે ઊણપ તો ખરી પરંતુ વ્યવહારુ માણસે ધ્યાનમાં લેવી પડે એવી એ ઊણપ નહીં જ. વ્યવહારુ માણસ પૂરેપૂરા પુરાવા કે નિઃસંદેહની રાહ જોયા વિના આ ઊણપ પુરાવા કે નિઃસંદેહને આધારે પણ આગળ ડગલું ભરી શકે એવી એ ઊણપ (જે કે છે ખરી તથાપિ) નજીવી જ છે એવું વિશેષ સૂચન પણ આ વિશેષણનો ઉપયોગ કરે છે. અને અખાલાલ સાકરલાલ પોતાના આ પ્રયોગને ‘મોરલી (moral-ity)’ શબ્દના પેટામાં રચાન આપી તેનું શુજરાતી ‘વ્યવહારુ’ શબ્દ વડે કરે છે, તે બધેસતું છે. વ્યવહારુ, પુરાવો, વ્યવહારુ ખાતરી, જે કે શાસ્ત્રીય માગણી પ્રમાણે તો સંપૂર્ણ નહીં, તથાપિ તેને આધારે ડગલું ભરી શકાય એવી જાતનો પુરાવો કે ખાતરી તે ‘મોરલ’ વ્યવહારુ. આ પ્રમાણે આવા અન્વયમાં પણ ‘મોરલ’ મોટે નવો શબ્દ જોડવા યોજવાની જરૂર જણાતી નથી.

મુ.બ.ઈ, તા. ૨૬-૧૧-૪૧.

શીકોતરી તે કોણ ?

“તરી”અંતવાળા ક્રેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ” એ નામનો લઘુ લેખ^૧ મેં ગુજરાતીમાં છાપવા મોકલ્યો છે અને તેમાં ગંગોત્રીની તેમ જ ડાકોતરીની વ્યુત્પત્તિ^૨ વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે એ પ્રમાણેની હકીકત હું પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ૨. ત્રિવેદીને કહેતા હતા તેવામાં તેમણે શીકોતરી દેવીનાં નામનો નિર્દેશ કર્યો અને એ નિર્દેશ મને આ સંબંધમાં વિચાર કરવા પ્રેર્યો એટલે આ દેવી તે કોણ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેળવવાનું મને મન થયું. ઉપાધ્યાય શ્રીવિનય-વિજયગણિએ રચેલ શ્રીપાલરાજનો રાસ નામક કૃતિમાં ‘શીકોતર’ દેવીનો ઉલ્લેખ છે એ મને સ્ફુર્યું. એ કૃતિ જોતાં એના ખીખ ખંડની ખીજ ઢાલ પછીના દોહામાં અંતિમ બે કડીઓમાં આ નામ જણાયું. પ્રસ્તુત કડીઓ નીચે મુજબ છે—

“ ધવલશેઠ ઝાંખો યયો, ચિંતા ચિત્ત ન માય;
શીકોતર પૂછણુ ગયો, હવે કિમ કરવું માય.—૧૬
શીકોતર કહે શેઠ મુણ, વહાણુ થંબ્યાં દેવ;
છોડે બત્રીશ લક્ષણુ, પુરુષ તણો બલિ લેવ.—૧૭ ”

૧. આ લેખ ગુજરાતી(સાપ્તાહિક)ના તા. ૨૧-૧૨-૪૧ના અંકમાં છપાયો છે —હી. ૨.

૨. શું ‘શીકોતરી’ નેવા શબ્દના ખોટા અનુકરણરૂપે ‘ડાકણ’ ઉપરથી ‘ડાકોતરી’ શબ્દ યોજાયો હશે?—હી. ૨.

ઉપર્યુક્ત રાસ ઉપરથી એટલું જાણી શકાય છે કે કોશાંબી (કોશાંબી) નગરીના નિવાસી ધવલ શેઠ ભરૂચરૂચ(ભરૂચ)માં કરિયાણા વેચી અન્યત્ર જવા નીકળ્યા, તે વેળા તેમનાં વહાણ અટકી પડ્યાં. ત્યારે તેઓ શીકોતર માતાને પૂછવા ગયા અને તેણે કહ્યું કે ઠાણ દેવે આ વહાણ અટકાવ્યાં છે, અને એને બત્રીસ લક્ષણવાળા પુરુષનું જલિદાન આપવાથી તારાં વહાણ છૂટશે. આથી એમ સમજાય છે કે ભરૂચમાં શીકોતર માતાનું ઠાણ મંદિર, આ રાસના રચનારાના સમયમાં કે એમણે જે ગ્રંથને આધારે આ કૃતિ રચી છે તેમના કે તેમની પૂર્વેના સમયમાં હશે.

ઉપર્યુક્ત રચના બાદ અને તેનો આધાર લઈને શ્રીજ્ઞાન-વિમલસુરિએ શ્રીપાલચરિત્ર સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે અને તેનો પ્રથમ આદર્શ વિક્રમ સંવત્ ૧૭૪૫માં લખાયો છે. આથી ૧૧મા પત્રમાં ઉપર્યુક્ત હકીકત સિવાય વિશેષ કંઈ નથી. એમાં શીકોતરને બદલે સીકોતરી એવો ઉલ્લેખ છે.

શ્રી રત્નશેખરસુરિએ શ્રીપાલનું ચરિત્ર પાંચ બાબામાં વિક્રમ સંવત્ ૧૪૨૮માં રચ્યું છે અને એ સિરિસિરિવાલકહા તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. એના ૩૬૦મા પાત્રમાં પણ સીકોતરી એ જ નામ છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે:—

“ ઉત્તરિણ ગઝો નયરિ પુચ્છરૂ સીકોતરિ સેગં ”

આ પંક્તિ ઉપરની એક નોંધમાં સીકોતરીથી ‘વ્યંતરી દેવી’ સૂચવાયેલી છે. પાંચયસદમહાદેવ પ્રમાણે એનો અર્થ ‘ મહિલા ’ થાય છે અને આ માટે ત્યાં દેશીનામમાલાનો આધાર સૂચવાયો છે. પણ આ બાબત તપાસ કરતાં મને દેશીનામમાલામાં આ શબ્દ મળ્યો નથી.

સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:

“ શિકેતર-(રી) સી. શિકેતરા નેવી જૂતડી.-રું ન. વળગેલું
છટે નહિ તેવું જૂત.”

ભાનુસુખરામ અને ભરતરામ દ્વારા રચાયેલ The
Modern Gujarati English Dictionaryમાં શિકેતરી-
ને બદલે ‘ શીકેતરી ’ શબ્દ નોંધાયેલો છે. આથી સીકેતરી,
શિકેતરી અને શીકેતરી પૈકી કયો શબ્દ ગુજરાતી ભાષાની દ્રષ્ટિએ
વાસ્તવિક ગણી શકાય એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે. સાથે સાથે આ નામની
કોઇ દેવીતું મંદિર ભરૂચમાં કે અન્યત્ર છે કે કેમ તે જાણવું બાકી
રહે છે, તો કોઇ સંજ્ઞન આ દિશામાં પ્રકાશ પાડવા કૃપા કરશે ?

પ્રાપ્તિ-સ્વીકાર

નવજીવન પ્રકાશનમંદિર

દેશી રાખ્યોનો પ્રશ્ન : ગાંધીજી (૩. ૧૧).-લોકમાતા,
આ. રજીતું પુનમુદ્રણ : ૬. બા. કાલેલકર (૭ આના).-
ટોલ્સ્ટોય અને શિકેલુ, અ. કોરખીકૃત; આ. ૧લીતું પુ.
મુ. પા. વિ. વળાગે (૩. ૧૧).-મારું ગામકું (આ. ૧લીતું પુ. મુ.)
બ. પ્રા. મહેતા (૬સ આના).-રવ્યનાત્મક કાર્યક્રમ, તેતું રહસ્ય અને
સ્થાન; ગાંધીજીકૃત; ચ. પ્રા. શુક્લ (બે આના).-સદ્ગોષ્ઠશતકમ-
વૈરાગી રાખ્યો વારસો, ભર્તૃહરિકૃત; ૬. બા. કાલેલકર (૩. ૧૧).-
બેડણી માટે પિરસાકોશ. આ. રજી. (૩. ૧૧).-ગાંધીજી : જી. દેવ;
પ્રક મહાયુદ્ધ, મહાદેવમાર્દ; સયાની કથ્યાંસે : ન. પરીલ, મ.
દેસાઈ (આના ૧, ૮, ૮).

વિભાગ પહેલો

[આ પહેલો વિભાગ એટલે ગયા અંકમાંથી મુલતવેલાં પાના. એની તારીખો નૂની તેથી લખાણ પુણુ (‘વાસી’ના અર્થમાં) ‘નૂનું’ થતું નથી એ અમારા સર્વ વાસરિકાપ્રેમીઓના અનુભવની વાત છે, એટલે ક્ષમાપ્રાર્થનની જરૂર લાગ્યે હોય. બીજો વિભાગ ગતાંકવાળાં પૃષ્ઠો પ્રેસમાં ગય પછીનો છે. — સં. માનસી]

‘ઊંચી’ કેળવણી : થોડી હિસાબગણતરી

તા. ૧૪મી જુલાઈ: ૫૨મદિનના જયોતિર્ધરમાંના ત્રણ વિષયો વાંચ્યા પછી:

(૧) હરિજનવર્મમાંથી બે યુવકો તેના પહેલા ઍન્જુએટ થયા એ નોંધતા જે આનંદ દર્શાવ્યો છે તે જે એવી વાળખી આશા રાખી છે કે તેઓ પોતાની કેળવણીને માત્ર ગુજરાતસાધન નહિ ગણે, સ્વવર્ગના બાળકોને વિદ્યાબ્યાસ કરાવશે તથા સામાજિક ઉન્નતિમાં પોતાના શિક્ષણને ઉપયોગશે, તે વાંચીને મને થયું કે ૧૮૬૪-૬૮ના ગાળામાં સૌથી પહેલા ગુજરાતી ઍન્જુએટો નગીનદાસ તુળસીદાસ મારકતિયા તથા ગિરધરલાલ દયાળદાસ કોઠારી (નર્મદના ડાંડિયા-પ્રવૃત્તિમાં સહયારીઓ) બી. એ. થઈ જહાર પશ્ચા તે દિવસથી માંડી ૧૯૪૧ના નવા બી. એ.ઓ મુધીના, આશરે પોણી સદીના ગાળામાં સેંકડોઅંધ પાડેલા, ઉજળિયાત ઍન્જુએટોમાંથી કાણે કેટલાએ,

પોતાની જાતી કેળવણીને ગુજરાનસાધનથી ખરેખર વિશેષ ગણી
હશે, સમાજોત્તરિના પોતપોતાના સ્વાભાવિક ક્ષેત્રમાં એને આભિ-
નય આભિનિવેશ ને ધર્મબુદ્ધિથી પૂરતા પ્રમાણમાં ઉપયોગ હશે ?
જેમનાથી જાતે એ ફરજ ન બળવાય તેમણે બળવનારને પણ
કેટલું અધૂરું (આર્થિક ને બીજું) ઉત્તેજન કટાણે મોઢે ને
કુકડા ન કેંકતા હોય તેવી રીતે આપ્યું ? ત્રીજો હિસાબ એ પણ
કાઢવા જેવો છે કે દેશી-વિદેશી જાતી કેળવણી પામેલાઓમાંથી
સિંગલ ડબલ કે ક્વોડ્રપલ (અહીં વાપરવા પહેલો સૂત્ર છે તે તો
'ક્વોટ્રેપેડ') ટ્રેનિંગેડો જાન્યા છે તેઓ ગુજરાતી સંસ્કારજીવનના
હરોષ ક્ષેત્રમાં પ્રભુકૃપાએ નાના મધ્યમ કે મોટા સત્તારથાને
શોભતા થાય સારે તેમનામાંના કેટલા સુપાત્ર સંસ્કારનેતાઓ તરીકે
વર્ત્યા છે; અને તેમનામાંના કેટલાએ સ્વાર્થપરાયણતાપૂર્વક કિતવો
અથવા કાપુરો તરીકે વર્તવાનું ચોગ્ય ગણ્યું છે, ને એ વર્તન-
પ્રકાર વડે પોતાની ઉચ્ચ-ઉચ્ચતર-ઉચ્ચતમ, દેશમાં લીધેલી કે
વિદેશમાં, (જેની જે હોય તે) કેળવણીને કેવીક દીપાવી છે. ...
જગતમાં તરેહતરેહની અધમતા બધે ને બધે કાળે હોય છે એ
તો હેરતો, પણ આ જમાનાના શિક્ષિતો, બીજે તેમ અહીં,
એને હોડેચોક શાસ્ત્રીયતાથી બીલવે છે એ કેવું ? ને એવું થાય
એ શું નિરંતર મૂંઝે મોઢે નિભાવવાનું જ આપણે ?

એક વિરલ બ્રાહ્મિનિંગત્રેમી

(૨) મોટાં અંગ્રેજ છાપાંએ પણ વિસારેલું સ્વ. ગરજેરજ
પાદશાહના જીવનમાંનું એમની અભ્યાસશીલતા તથા સાહિત્ય-
પ્રીતિનું પાસું જ્યોતિર્ધરે યાદ કર્યું છે એ જોષ આનન્દ થાય
છે. મને તો એમનાં એ ગુણલક્ષણોની જ ખબર હતી ને તેઓ
ઉલ્લોગ-યોજનાદાર હોવાનું તો અંગ્રેજ અવસાનનોંધોમાંથી જાણ્યું-
જેમ, એથી ઊલટું ધણીને એ આપણા માનનીય પાત્રિકામાંની

અવસાનનોંધ વાંચીને 'યયુ' હશે. ગોટાં માણસોનાં જીવનનાં એકથી વધારે અંગો સુવિકસિત હોય ત્યારે કાષ્ટ વાર આવું બને જ છે. બે-ત્રણ દિવસ પર 'પ્લેટો ધ નોવેલિસ્ટ' એ વિડા ડી. રકડરનો નિબંધ અર્નેસ્ટ હીઝસંપાદિત જાણીતો નિબંધમાલાના પાંચમા ભાગમાંથી વાંચતો હતો ત્યારે વાંચેલું "The soldier Laches knows him (Socrates) only as a man of action, and has sincere regard for him." એ બંને પોટિડીઆના રણક્ષેત્રમાં સાથે હતા ત્યારે બંનેએ કે કે વિપત્તિઓ એ દિવસોમાં વેડેલી પણ સુવ મહર્ષિ સોક્રેટીસે બાપડા ખડતલ સૈનિક લેચીઝ સમક્ષ પોતાનું મહર્ષિપણ જાણીજોઈને જરા ય નહિ પ્રકાશ્યું હોય તેનું એ પરિણામ. સ્વ. પાદશાહને પણ લોકો લેખક કે સાહિત્ય-ક્ષેત્રના કીર્તિ-શિકારી તરીકે નહોતા ઓળખતા કેમ કે સાહિત્યનો જે પહેલો અને ઉત્તમ ઉપયોગ-એનાથી પમાતા સંસ્કાર વડે પોતાનું જીવન સંસ્કારી કરવું ને એની સુવાસ જોઓ સ્વાભા-વિક ક્રમે પોતાના જીવનમાર્ગે આવી મળે તેમનામાં પ્રસારવી તે-કરવા પર જ તેઓ એકાગ્ર યયા. તમણે એવી સુવાસ હમણાં પાંચેક વર્ષ પર સ્વર્ગવાસી યયા તે સર લક્ષ્મીભાઈ શામળદાસના (જેમણે એક વ્યાખ્યાનમાં પોતાના જીવન પર સૌથી ગાઢ અસર કરનાર વ્યક્તિઓ તરીકે ગો. કૃ. ગોખલે તથા પહેલાં ભાવનગરની કોલેજમાં ગણિતના પ્રાધ્યાપક ને પછી યુનિવર્સિટીમાં રજિસ્ટ્રાર ઘણાં વર્ષ લગી હતા તે પ્રો. ફરફુન-જી દરજીરની સાથે સ્વ. પાદશાહને પણ ગણાવ્યા હતા, તેમના) જીવનમાં અન્યથા તેમ એમનો બાહિનિંગ-પ્રેમ-પોષીને અને એમનાં પુત્રી સ્વ. સી. સુમતિજીને (અવસાન, સને ૧૯૧૧માં) એ જ કવિનું 'સોલ' 'દિવ્ય મેષખાલ બાલ' રૂપે ગુજરાતીમાં ઉતારવા ઉત્તેજને પ્રસારી હતી. અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે એ રૂપાન્તરની વસ્તુરિચિતિમત મયોદાઓ સ્વીકારી સ્વ. નરસિંહરાવે એ

પ્રયાસ માટે કહ્યું છે કે એ “બહુ અંશે વિજયી નીવડ્યો જણાય છે”
(મનોમુક્ટર ગ્રંથ ખીજો, પૃ. ૭૭)

ધ. ડંકનનું આત્મચરિત્ર

(૩) “તેણે એમાં પોતાનો પહેલો પુરુષપ્રસંગ આપ્યો છે, પહેલો સગબાંવરથાનો પ્રસંગ પણ આશ્ચર્ય છે ને ખીજું પણ ઘણું સરસ એમાં વાંચશો.” આ શબ્દો નર્તકી ને ૩૦ વર્ષ પરના જમાનાની કુમારી માતા ઇસાડોરા ડંકનની ‘માઇ લાઇફ’ વિશે એક શુભેચ્છકે મને એકત્રીસની સાલમાં કરાચીમાં કલા પછી વળતે જ વર્ષે એ વડોદરામાં વાંચનાની તક મળી. અભિનેતા (કે નાટ્યસંયોજક ? યરાચર યાદ નથી.) ગોર્ડન કેમ સાથેતો સંયોગશૂંગારનો પ્રસંગ વિગતે વિગત આપીને છતાં ઘાઘ અપાર્થિવ વાતાવરણ સરજીને ઇસાડોરાએ તેમાં અમર થયો છે; મશહૂર સિદ્ધી રોડિન એવે પ્રસંગે ઠેવી રીતે પોતાની હબૂરમાંથી ગચ્છંતિ કરી ગયેલ એ વર્ણુવ્યું છે; પ્રમુતિ પહેલાંનાં પોતાનાં સર્વ સંવેદનો પણ ચક્ષુ, યથાર્થ-દર્શી કલાથી વ્યક્ત થયાં છે. આ હેલ્સી બાબતનાં એવી સરસ રીતે લખાયલાં પૃથો તો ભરી ઇન્દ્રિય બાપામાં પણ ખીજે હથે તો થોડાં જ હશે. તેનાં મૃત બાળકો વિશેના વેદનામય ઉદ્ગાર જેવું લખાણ પણ કેં વારંવાર વાંચવામાં આવતું નથી. ... એવા સુન્દર ગ્રંથનું જેવુંતેવું બાપાન્તર થાય એ ચલાવી લેવું જોઈએ નહિ ને જ્યોતિર્ધરના માત્ર ‘મ’ સંગ્રાધારી (તેમણે પોતાને ન જુ મ કે હ. કલા હોત તો પણ એ ત્રિપલ્લવું આવું જ્ઞાન ને સમજણ-ભર્યું; વિવેચન લખનાર તો આખા ગુજરાતમાં એક જ છે એમ જણનાર-મારા જેવા-તેમને પકડી જ પાડત) વિવેચકે બાપાન્તર-કારને હીક રીતે ઊધડા લીધા છે તે જોઈ સંતોષ થાય છે. એવા વિરોધ ‘મ’ જેવા જુદા જુદા અધિકારી વિવેચકોને હાથે હાલનાં નાટકો ‘સર્જનો’ ને નખળાં બાપાન્તરોનો વારંવાર અને નિયમસર થઈ શકે તો ખેવું સાકું.

એ સિદ્ધાંત હશે ?

તા. ૧૬મી જુલાઈ: ડૉ. જોન્સનની સહીવાળો આજનો અહોવિચાર (' થોટ ફોર ધ ડે ') આવા ભાવાર્થનો છે:

દારિદ્ર એટલે સ્વાતંત્ર્યનારા તેમ જ સુખનારા; દરિદ્ર હોય તે માણસ ઘણા સદ્ગુણો તો આચરણમાં હોતારી જ શકતો નથી અને કેટલાક આચરવા એ તેને માટે અત્યંત કઠણ કામ થઈ પડે છે.

એ સંભાન્ય વૃદ્ધ વિદ્વાનની આ અનુભવવાણી છે એ તો આપણે જાણીએ છીએ પણ એ જ વિચાર આપણા સહજતરી વાંકમયસેવકોર્મના ત્રણ-ચાર વૃદ્ધ કે પ્રૌઢને લાગુ પાડીએ ત્યારે એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી કે જે દારિદ્ર એમને કર્મ-ધર્મ-સંજોગે આવી મળ્યું છે, જે પામ્યા બદલ અમુક રીતે જોતર્તા તેમાંની કોઈ વ્યક્તિની સાચો કે સ્વધર્મન્ય સિદ્ધાન્તભક્તિ પણ જવાબદાર ગણાય, તેણે જ એમની સાત્ત્વિકતા કમી કરી નાંખી કે હરી લીધી છે અને વાતચીતથી ગાંડી મુદ્રિત લખાણો સુધીના એમના બધા (આમાં વાર્તાલાપ તેમ પત્રાલાપ પણ આવી ગયો) વાણીવ્યવહારમાં તેમને કલકપ્રિય, ઐજન્યવિહીન ને નિરર્થકપણે જ સામા માણસ પ્રત્યે વહેમાળ બનાવી મૂક્યા છે. મોટું દુઃખ એ છે કે પેલું આપનોતયું દારિદ્ર તેઓ યથાનિધિ છારવી શક્તા નથી તેથી એ માણસોની સાહિત્યરચનાની શક્તિ પણ પાણી-નાખ્યાં દૂધ-છાશ જેવી બને છે; ને સૌથી મોટું દુઃખ એ છે કે એમની માનેલી સિદ્ધાન્તભક્તિ ઘણી ય વાર અદંભક્તિ હોય છે—જો કે, તેમનો બચાવ તો એ હોય છે કે અમારો અદં અમારા સિદ્ધાંતમાં લય પામ્યો હોય છે, એ સાચું હશે ?

રાજપુરુષ અને વિદ્વાન

તા. ૧૭મી જુલાઈ: આજે ' કોનિકલ 'માં જોવામાં આવેલી એક છબી પરથી જાણ્યું કે આ વખતનું જાલા-વેદાન્ત-

પ્રાદ્ય એમ. એ. યએલી એક કનડિગ વિદ્યાર્થીનીને મળ્યું છે. એ બાલ્યુતાં થોડા દિવસ પર જ એ ઇનામની મૂળભૂત પ્રવૃત્તિ વિશે મનઃસુખરામરચિત સુદ ગોકુળજી ઝાલાના ચરિત્રમાં જે વાંચેલું તે થાદ આપ્યું ને આજે એ ફરીથી વાંચ્યું કે અવાંચીન સૌ-રાષ્ટ્રના એ સમર્થ વેદાન્તી-રાજ્યપુરુષનું અવસાન સને ૧૮૭૮માં થયા પછીના દસઠામાં એમનું જે રૂ. ૫૦૦૦ હજારનું સમારક-ફંડ મણિભાઈ જશભાઈ, ઉક્ત ચરિત્રકાર વગેરેના પરિશ્રમે થયું હતું તેના વ્યાજમાંથી રૂ. ૫૦૦)નું એ ઇનામ અપાય છે. ... એ ઇનામ શુજરાતી વિદ્યાર્થીને પણ કોઈ વાર મળ્યું હોય છે; એ કેટલીક રીતે સ્મરણીય ચરિત્ર તથા ચરિત્રવિષયને આજના ધણાખરા શુજરાતી વિદ્વાનો છેક વિસ્મરી પણ ગયા છે. કેમ વારુ ? ... પણ તેઓમાંના ઝાલામાં ઝાલા એક વિદ્વાને તો (ખીજ કોઈ બાબતનો તો કોણ બાલ્યુ પલુ) વાસરિકા લખ્યા-છાપ્યા કરવાનો બેખ છે ધ્યેયો, તેથી તે તો એવો ક્યો, કે હું એ ગ્રન્થ નથી વિસ્મર્યો, એવો પુરાવો દેવો નર્થો. (ખીજ લાગે છે કે આ પ્રાસચાતુર્યથી મુગ્ધ થઈ કોઈ નાટક-મંડળાવાળો મને મોટા પગારની નોકરી આપવા તૈયાર થશે અને એ હીરામૂલી તક ઝડપી લઈશ, તો મારા બિચારા હજારેક વિદ્યાર્થી-ઓને પાછો આવો સમર્થ અનુભવવૃદ્ધ સાક્ષર-પ્રાધ્યાપક ક્યાંથી મળશે ?) ... સિંહપુરનું સિંહોર થયું છે માટે મનઃસુખરામની એ સાનુસ્વાર જોડણી રાખી કહીએ તો, એ ગામથી ભાવનગર ગોકુલજીભાઈ જતા હતા ત્યાં જે રણુછોડજી સાસ્ત્રીએ આગલી જ સાંજે તેમને ‘વેદસ્તુતિ ઉપરિ ચક્રવર્તિ નામિકા ટીકા’ વાંચવા ધીરી હતી તે એ જ દિશામાં પગપાળા ચાલી જતા હતા અને એમને મળ્યા. એ વેળા એ ખાનદાન જુનાગઢદિવાન ગોકુળજી ઝાલાએ

રણુછોડજી સાસ્ત્રીને પોતાની મન્ત્રીમાં—શીમામ ગાદીમાં-બેસવા કહેતાં સાસ્ત્રીજી સંકોચાયા. ત્યાં મુક્ત ગોકુલજીભાઈએ આવા આશયનું ક્યું કે ‘વિદ્વાનોને હું શ્રેષ્ઠ મણું છું. અને વિદ્વાનોથી રાજપુરુષોને

શોભા મહે છે એમ હું માનું છું. એવી આગ સુખેથી મારી સાથે
ભાવનગર પધારે.' (આ. ૨૭; પૃ. ૭૦૫).

રાજપુરુષોને મુખે આવા સત્કારના અપરિચિત શાસ્ત્રીજી એ નિમન્ત્રણ-
થી સાનન્દાશ્ચર્ય પામી, મન્યાશ્ઠ થઈ ગયા ભાવનગર
વેદાન્તી રાજપુરુષો વિદ્વાનોને શ્રેષ્ઠ ગણે, પોતાને એમનાથી શોભા
મળતી માને એવો એ જમાનો મયો તે મયો જ કે એવા શુદ્ધ,
સુવિદ્વાનોને હિતકર, રૂપે ફરી કદી અવતરશે ખરો ?

આનન્દધ્રુવ (જૂ. ન. શબ્દો : ૧)

૩૭ સપ્ટે. 'આનન્દધ્રુવ' કિયાપદ કવિ ન્દાનાલાલે યોગ્યું
છે એવી સમજ પહેલાં હતી; પણ એક વાર એ વાંચવામાં આવેલું
સુદર્શનગદ્યાવલિમાં, પણ એવામાં જ ન્યારે એની નોંધ લેવા એ
શોધ્યું ત્યારે એ ક્ષીરસાગરનું મન્થન પરિશ્રમપૂર્વક કયો છતાં પ્રયાસ
નિષ્ફળ ગયો હતો. આજે એકમાં ચાર મન્થ સમાવનાર એ બૃહદ્-
મન્થ કામપ્રસંગે વાંચતો હતો ત્યાં પૃ. ૧૭૦મે "કરણે પોતાને
પ્રાપ્ત થતું કર્તવ્ય કયું" તેમ કર્તવ્યમાત્રમાં આનન્દધ્રુવ" એમ
વાંચ્યું અને આનન્દો હું. (આ પ્રયોગ એટલા માટે કે કાવ્યકારની
જેમ વાસરિકાકાર પણ કેટલીક વાર નિરંકુશ બની શકે છે. બાકી
તો વપરાયલા રૂપનું કદંગાપણું બતાવીજ દે છેને કે એવા શબ્દ-
પ્રયોગો વધુઓછા શોભે તે કવિઓના કાવ્યમાં કે અપદ્યાગદ્યમાં
(" મુક્તછડી સંગોવડી એક બાલિકા હતી. x x x તે ગાતી ગાતી
અને આનન્દતી") અથવા મણિલાલ જેવાના અમુક અંશે ભાવ-
વચ ગદ્યમાં, તે પ્રસંગોચિત હોય ત્યારે જ.)...માત્ર સાત જોઈએ
તો મ. ન. દ્વિતો ઉપયુક્ત પ્રયોગ હિસેમ્બર ૧૮૯૭નો (એ
માસના સુદર્શનમાં લેખ હતો તેથી) અને કવિનો વસન્તોત્સવગત
પ્રયોગ ૧૮૯૮ની વર્ષોન્નતુનો, એટલે કવિ ચિન્તકના ઝણી હોય
તો હોય; વખતે ન ચે હોય ને એમને આનન્દ પરથી 'આનન્દધ્રુવ'

સ્વતંત્રપણે સૂઝવું હોય. આ બીજો વિકલ્પ જ રવીકારીશું; કારણ, હવેના નહીં. દ. ક. ને શું શું નથી સૂઝવું? બધું ધણું ચે સૂઝે છે- સૂઝવાલાયક, સૂઝવા-નાલાયક પણ. આ બીજા સૂઝ-પ્રકારની કથાઓ કહી જાય તેવી નથી, સાંભળી જાય તેવી નથી અને તેથી લખી જાય તેવી પણ નથી-સિવાય કે કવિરાજ પોતે કદિકે હિંમત કરવાના હોય ને સત્યનિષ્ઠ એવી ઉમદા એક આત્મકથા આપણને આપી જાય કે જે સને ૨૯૪૧ની જગત્ સાહિત્યપરિષદમાં, ત્યારે મરી પરવારેલ ગુજરાતી બાપાની એકમાત્ર અમ્મર ચવાલાયક અણુમેલ કૃતિ તરીકે પધરાવાશે; ને જગત એને જોઈજોઈને આનન્દશે.

• પ્રોગ્રેસ '= ? (જૂ. ન. શબ્દો : ૨)

સુ. ગદ્યાને પૃ. ૧૭૨મે 'સંવૃદ્ધિ (progress)' એમ છે, એ પરથી લાગ્યું કે આપણે ત્યાં 'પ્રગતિ'ને બદલે એ જ શબ્દ પ્રચલિત થયો હોત તો બિચારા પ્રગતિવાદીઓનું શું થાત? હમેશના અધીરા ઉતાવળિયા એ બાપુઓનાં નાણુક-નાણુક બાલ-જડાનાં વારેવારે સંવૃદ્ધિવાદ, સંવૃદ્ધિવાદીઓ વગેરે જોલતાં કેટલાં દુખી આવત? એટલે તરણુમિયો તો તરણુમિયો (ને છતાં કીમતી) 'Pro-gress=પ્ર ગતિ' પ્રચલિત થયો એ સારું જ થયું....અને એ શબ્દનાં માન તમે કે' જેવતિવાં સમજશો નહિ. ત્યારે એક પણ પ્રગતિવાદી આ બહાની સૃષ્ટિમાં અને પ્રગતિવાદ સાહિત્ય-બહાનીની સૃષ્ટિમાં જન્મ્યો નહોતો, ત્યારનો-છેક ત્યારનો, સને ૧૯૩૬-૩૭ પહેલાંનો-એ શબ્દ ગુર્જરગિરાના પણ સારા સેવક એવા આપણા એક સંસ્કૃત પંડિતને પ્રિય જ નહિ, પરમ-પ્રિય હતો. એક કથનની સાખિતીરૂપે વાંચો આ:

પ્રગતિ શબ્દ ઉપર સ્વ. કમલાશંકર ત્રિવેદી દ્વિદા હતા, અને તેનો યોજનાર એમના દાઘમાં આવ્યો હતો તો બીચારાને યારદી થઈ જાય એટલા દુલના દાર પ્દેસવત. (પ્રા. કાકોરકૃત લિલિક, પૃ. ૧૬૮; પ્રગટ્યું સને ૧૯૨૮માં; જોડણી જેવી અસલમાં તેવી જ આ નાલમાં.)

સુખદ અવસાન (જૂ. ન. શબ્દો: ૩)

૩૭ સપ્ટે: હવે જેમને 'હરિજન' કહીએ છીએ તે હમણાં ૧૯૩૩ સુધી 'અન્ત્યજ' કહેવાતા. આ શબ્દને મેં નર્મદ પછીના પેલા ' પંડિતયુગ'નો, ગોવર્ધનયુગનો, માનેલો; આને ધર્મવિચાર ઉચ્ચતાવતાં શોધાઈ ગયું (પૃ. ૧૧૬; આ. ૩૭) કે નર્મદે જ એ શબ્દ આર્યપુત્રે (એટલે હિન્દુસમાજમાંની દરેક વહુના દરેક વરે જ એમ નહિ, પણ કુમારો-વિધુરો સહિત આર્યજન-માત્રે) જે ' તત્ત્વ સત્ય જ માનવાં ' તેની ગણતરી કરાવતાં વાપર્યો છે. એ લેખની સાલ છે ૧૮૮૪ એટલે (અને ત્યાર પહેલાં કોઈએ 'અન્ત્યજ' વાપર્યો હોય નહિ તો) એમ કહેવાય કે ૧૯૩૩ સગી જીવેલા એ હીણપતવાચક શબ્દનું ૪૯ની બાલવયે સુખદ અવસાન નીપજ્યું છે. ('બાલ' એટલા માટે કે શબ્દોનું આયુષ્ય સેંકડો વર્ષનું હોઈ શકે ને આ તો પૂરો અર્ધો સેંકડો જ જીવી શક્યો નહિ.)

વિભાગ બીજો

૨૫મી સપ્ટે: સવારમાં અપભ્રંશપાઠાવહી જેતો હતો; પછી સ્મરણયાત્રા વાંચી. જંને ધંધાર્થી દૃષ્ટિએ સેવાતાં હતાં, પણ તેમાંથી આ ત્રેમાર્થી પૃષ્ઠો માટે થોડું મળ્યું તે તારવું છું:

૧. Syntax=વાક્યસંકલન
૨. Dash=વિગ્રહચિહ્ન
૩. Inductive Method=તારણપદ્ધતિ
૪. Cycle=પાયગાડી

આમાંનાં નં. ૧થી ૩ અ. પા.નાં પ્રાસ્તાવિક પૃષ્ઠો ૬૩ ને ૬૪મા ઉપર છે, નં. ૪ સ્મ. યા.ના (આ. ૨૭-) પાને ૨૪૩મે; અને આ છેલ્લાને જદલે એક પરિચિત ગૃહસ્થે એક વાર (ખૂણાળા 'દ્વિયકી'ને ગુર્જરસુલભ રીતે ગોળાવી નાંખી) 'કુઆમી' સૂચવેલું તે પણ ટપકાવી તો રાખું છું-એવી જરાય આશા વિના

કે (સામાન્યતઃ ગુર્જર યુવકયુવતીઓનો પણ અંગ્રેજીમોહ બારે હોવાથી) બેમાંથી એકે-શું 'સાયગાડી', શું 'દુયાકી'-'સાષકલ' કે 'બાષક' ને બદલે આ કે આવતી પેઢીમાં માન્ય થશે કે હમેશાં ગાટે વ્યાપકપણે પ્રચલિત થશે.

‘સાયન્સ’ એટલે ભૌતિકશાસ્ત્ર (જૂ. ન. શબ્દો : ૪)

તા. ૩૭ ઓક્ટોઃ આ પર્યાય ગયે વર્ષે પહેલી વાર (સપ્ટે-
ડિસે. '૪૦નું' માનસી, પૃ. ૫૦૪) વાપર્યો ત્યારથી મનમાં 'એ
શબ્દની ચર્ચા કરવાનું' હતું. એ આજે કરી શકું છું તે, આજે
જ અનાયાસે-શોધથી પડશે એમ ધારતો'તો પણ તેને બદલે
બીજી ચોપડી માટે શોધ ચલાવતો'તો ત્યાં એની મેળે જ-હાથ
ચડેલી પથિકનાં પુષ્પોના ત્રીગળ મુચ્છને લીધે. ઉપરોક્ત પર્યાય ગયે
વર્ષે તેમાં જ પહેલી વાર વાંચેલો, એના શરૂઆતના પૃથ્વી દીપમાં.
એ દીપનાં મુખ્ય મિન્દુ આ પ્રમાણે: (૧) 'સાયન્સ' માટે 'વિજ્ઞાન'
વાપરીએ છીએ પણ એ તો છે ગ્રામીન આર્થિક શિલ્પસૂત્રીનો તથા
ત્યાં નિશ્ચિત અર્થ પામેલો પારિભાષિક શબ્દ ને એ 'સાયન્સ' માટે
વાપરવાથી ગોટાળો થાય છે; (૨) એ વપરાશ ગુજરાતીમાં અગાઉ
'ફિઝિકલ્સ'નું 'પદાર્થવિજ્ઞાન' કરાવું એના દ્વંદ્વ રૂપે સર્વસામાન્ય
ઉપયોગનો-'સાયન્સ'ના પર્યાય તરીકેનો-ચલ્ય ગયો લાગે છે; (૩)
'મેટર' = દ્રવ્ય = પદાર્થ = જૂત : ને તેથી, 'જૂત ઉપરથી "ભૌતિક-
શાસ્ત્ર એટલે કે પદાર્થના સ્વરૂપ સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરનાર શાસ્ત્ર"
એ શબ્દ બનાવી વાપરી શકાય.'

એ વિચારણા છે ૧૯૩૫ની સાલના રા. અંબુભાઈ
પુરાણીના એક લેખમાંની ને દેખાઈ આવે છે તેમ સ્વતંત્રપણે થઈ
છે, પણ વચ્ચે કેટલાક વખત પર મારે કાવ્યતત્ત્વવિચાર તથા
આપણો ધર્મ પ્રસંગોપાત્ત જોવાનાં ચર્ચા ત્યારે ધ્યાન પર આવ્યું
કે આ બેમાંના પહેલાં મન્યમાં (પૃ. ૬૭મું; લેખ સં. ૧૯૮૨

એટલે સને ૧૯૨૬નો.) 'સાયન્સિસ્ટ' માટે 'વૈજ્ઞાનિક' એને ત્યાં જ ભૌતિકપદાર્થસ્વરૂપચિંતક' તરીકે ઓળખાવીને-વાપર્યો છે ખરો, પણ, એ જ અન્યમાંના કવિતા વિશેના સમર્થ ને સુપ્રસિદ્ધ લેખમાં (એ ૧૯૦૨નો છે, પૃ. ૯૫.) આમ છે: 'વર્તમાન ભૌતિકશાસ્ત્ર- (science) ના જાણનારાઓને...'

આગળ ચાલીએ. આપણે ધર્મમાં (આ. બીજી, ૧૯૨૦ની)ના સને ૧૯૦૦-૧૯૦૨ના ગાળાના એ જુદા જુદા લેખોમાંના એકમાં (પૃ. ૨૧૫) 'સાયન્સ' એ અંગ્રેજી શબ્દથી જ કામ રોડવું છે, તો, બીજામાં (પૃ. ૨૭૫) આમ છે: 'સાયન્સ' (ભૌતિકપદાર્થવિષયક-શાસ્ત્ર) માં..."...આ ઉદ્દેશોનો નિષ્કર્ષ એટલો કે આર્થ તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષાથી સુપરિચિત તેમ જ એને એના સ્વાભાવિક રૂપે યથારથાન વાપરવી ઘટે એવું સમજનાર આચાર્ય આનન્દશંકરે પોતાની કારકિર્દીને આરંભે 'સાયન્સ' માટે 'વિજ્ઞાન' નહોતો સ્વીકાર્યો, પોતે મૂળ અંગ્રેજી શબ્દને એમ ને એમ વાપરતા કે એને એમણે 'ભૌતિકશાસ્ત્ર' આજથી આશરે ૪૦ વર્ષ પર કહેલું; બીજું, પોતે ૧૯૨૬માં આ અર્થમાં 'વિજ્ઞાન' સ્વીકારતા જણાય છે ત્યારે પણ એ પ્રવૃત્તિ ભૌતિક પદાર્થોના સ્વરૂપનું ચિન્તન કરનારી છે એમ સ્પષ્ટ કરવું જૂલતા નથી.

વારુ. ત્યારે, ઉક્ત ટીપમાં રા. અંબુભાઈએ જેને પરિભાષા-ક્ષેત્રની અરાજકતા કહી છે તે આપણે જે (એકદમ નિવારવી તો શું, પણ-) અટકાવવી હોય તો 'સાયન્સ=ભૌતિકશાસ્ત્ર' એ સમીકરણને, તત્ત્વતઃ, આ. આનન્દશંકરનું ચારેક દસકા પરનું સમર્થન પણ મળતું હોવાથી, એ વિષયમાં સમજી માણસોએ તો હવે પ્રમાદ ન સેવવો જોઈએ. હા, નવું અસ્થાન કરવામાં મુશ્કેલી-ઓ તો ભારે નડવાની: 'સાયન્સ' નાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ

જાણીતાં પુસ્તકોના નામમાં જ 'વિજ્ઞાન' સ્થપાઈને બેઠું છે અને 'ફિઝિક્સ' ની એક નમૂની શાયેય ચોપડી પણ કહેવાય છે 'ભૌતિકશાસ્ત્રપ્રવેશિકા.' નવી પરિભાષાનુસાર, એ સમજાય આપણને સમસ્ત સાયન્સમાં પ્રવિષ્ટ કરાવનારી ને હકીકતે ડગલાં દેવરાવે છે માત્ર વાસ્તવશાસ્ત્રના યાને 'ફિઝિક્સ' ના પ્રદેશમાં.

એ એક વિદ્યાર્થી તો તત્કાલપૂરતી પણ વટાવી, પણ 'વિજ્ઞાન' ને તથા 'વૈજ્ઞાનિક' વગેરે તેના વંશવિસ્તારને પદ્મપ્રદ કરવાનું કામ સહેલું નથી, આકરું છે; અને ન કેમ હોય ? આપણે મહામૂલ્યો પારિભાષિક શબ્દકોશ ઉઘલાવીએ એટલે તુર્ત જણાય છે કે (પૃ. ૧૮૪) એ શબ્દે 'સૃષ્ટિવિજ્ઞાન' કે 'વિજ્ઞાન-શાસ્ત્ર' એવે રૂપે સ્વ. રમણભાઈને હાથે આણુ થઈ છેક ૧૮૮૮થી આપણી બાપામાં અર્ધા શતકથી વ વધુ વખતથી-ને કદાચ એથી વ પહેલાંથી-અહીં જમાવ્યો છે. ... પણ હમણાં આપણે કહેવા તો મંડી જઈએ 'સાયન્સ' ને 'ભૌતિકશાસ્ત્ર'; આગળ જતાં એ દેવાસુર વળી કાઠક દાહક બોમ ફેકીને એને પ્રગ્નળા નાંખશે ત્યારની વાત લોરે.

અપ્રગટ ન. લો. દી. ને ગા. મા. ત્રિ.

તા. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલ : ૧૪મા સાહિત્યસંમેલનના બાપાશાસ્ત્ર-વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના વિદ્વતાની શુષ્કતા ધિનાના અને તેથી પડ્વ વિદ્વતાએ સ્થિરચૂતિમાન વ્યાખ્યાનના ('બાપણુ' એમ એકી પાનાને મથાળે છે તેને બદલે-પ્રા.કાઠકારૂત અંગાણાલભાઈના આરંભપૃષ્ઠને અનુસરી-'વ્યાખ્યાન' રાખ્યું હોત તો વધારે સારું હતું.) સાતમા પાના પર, સ્વ. નરસિંહરાવની બાપાશાસ્ત્રવિષયક કેટલીક નોંધો હજી અપ્રગટ હોવાનો સંભવ હવે સત્વર ઉપયોગ થવાની અગત્ય સંજ્ઞાથી મુશારો છે તેની અને તેની તરફ નોંધોની કળગેદાર વ્યક્તિઓનું ધ્યાન સક્રિયપણે કરે એ મુદ્દ છે. એવી જ ખીણ બે જરૂર છે, સર્વગ-

રચની આજ્ઞાશેક વર્ષની અપ્રસિદ્ધ વાસરિકાનું (આ શબ્દ એમણે જ-રા. બાઇ રમણલાલ વકીલ દ્વારા મેં જાણેલું) તેમ-
શાસ્ત્રપૂત બનાવ્યો છે, એ વિષયની ઊણી પુનિતતાવાળા રા.
કાલેલકરના 'વાસરી'ના મેં કરવા માંડેલ ઉપયોગ પછી; બાકી
એમનો જમાનો તો 'ડાયરી'ને જ 'ગુજરાતીતા' અર્પી બેઠેલો.)-
વાસરિકાનું યોગ્ય રીતે સંપાદન થઇ તેમાંથી શક્ય તેટલા ભાગો
પ્રસિદ્ધ કરવાની (જો કે, મારી જાણ પ્રમાણે એવા થોડા ભાગ તો
આપણને લગભગ લખાઇ ચૂકેલા એક નરસિંહરાવચરિત્રમાં
વરસ એ વરસમાં મળનાર છે એ જાણી વાચકોને આનંદ થશે);
તથા, ગોવર્ધનરામની 'ત્રીયુત ગોવર્ધનરામ'ના પૃ. ૭૫માં
પર ઉલ્લેખાયેલી-પણ "એમના આન્તરજીવનના પ્રામાણિક પ્રતિ-
બિમ્બરૂપ હોવાથી અતિ બોધદાયી તથા ઉપયોગી" બાવીસેક
વરસની વાસરિકાને (એ હજી ઠેકાણાસર દશે ખરી? કુટુંબ બદાર-
ના માણસ કે માણસો પાસે વરસોથી રહી હોઇ, આખરે હતી ન
હતી તો નહિ થાય ને? જેમની ફરજ છે તેમણે આ વાતનો ઇષ્ટ ને
પાઠો બદોળસ્ત વગરવખતખોયે કરવો જ જોઇએ.)-વાસરિકાને
પણ મારી દીતે સંપાદિત કરાવીને પ્રગટાવવાની.

યુગાયુગીની ચર્ચાચચી

ફક્ત એકાદો: એ જ ગોવર્ધનચરિત્રના પૃ. ૭૬-૭૭માં
ઉપર નોંધ્યું છે કે સરસ્વતીચન્દ્રનો પહેલો ભાગ ૧૮૮૭માં પ્રગટતાં
લોકો કેટલા બધા "સાનન્દાચર્ચથી મુગ્ધ થયેલા" છતાંદિ. એ નવ-
સાહિત્યાવતારથી સફાળા જાણેલા ગુજરાતને એની નવીનતા તથા
સચોટતા કેવી રીતે એક નવો મુગ આંકનાર લાગી તેનો ખ્યાલ
ચચાચિત આપવા ત્યાં લખ્યું છે:

રિષ્ટ દષ્ટિથી પરીક્ષા કરનારને તો એટલે સુધી જણાયું કે નર્મદા-
શંકરથી ઉપ તેજવાળા તારાના અરત યથા પછી આ કોઈક નવો જ
તારો ગુજર સાહિત્યથી આકાશમાં ઉદય પામ્યો છે, ... (પૃ. ૭૭).

૧૮૮૭ની વસ્તુસ્થિતિનું એ ચિત્ર ૧૯૧૦માં દોરાવેલું. તેનો મથિતાર્થ ને વચગાળામાં નીકળ્યો અને આજને તેમ જ ભવિષ્યને માટે પણ સાચો તે આ કે ૧૮૮૭ની આસપાસ નર્મદયુગ પૂરો થયો ને ગોવર્ધનયુગ શરૂ થયો. ... આમાંના પહેલાને ઠેટલાક નર્મદ-દક્ષપત-યુગ કહે છે. દીર્ઘસૂત્રીપણા ઉપરાંત એ પદ સામે ખીજો વાંધો એ છે કે આપણા 'પ્રાણુવન્ત પૂર્વજ' નર્મદાશંકરમાં યુગપુરુષ બનવાની ને તાકાત હતી ને ને તેણે યુગ પરના પોતાના અચૂક પ્રભાવ વડે અનેક રીતે સિદ્ધ કરી તેનાથી દક્ષપતરામ વંચિત હતા. એ એવું ને વંચિતપણું છે તેનું સંચિતપણું કરી શકાય તેમ નથી કદી ડોઠ્યો. એટલું સ્થાપી આગળ ચાલીએ.

ગુજરાતના અર્વાચીન સાહિત્યના પહેલા જમાનાને પોતાના પ્રાચીનમાં નર્મદયુગના નામથી ઓળખનાર (ને ખીજા જમાના માટેના નામ ગોવર્ધનયુગનો પણ તેમણે હજી સુધી ક્યાંય વિરોધ કર્યો જણ્યો નથી તે) રા. ભાદ્ર વિશ્વનાથ બદ દવે ડોઠ નવી યુગ-યોજના સ્વીકારતા લાગે છે. તેમણે નિબંધમાલાના ઉપોદ્ધાતમાં આખા અર્વાચીન કાલને સુધારકયુગ, સંરક્ષકયુગ, પંડિતયુગ ને પ્રવર્તમાનયુગ એમ નવાં નામે વહેંચ્યો છે. જૂનાં નામો તેમને હજી અધિક સંદર્ભમાં સ્વીકાર્ય છે કે નહિ, નવાં માટેના કારણો શો છે, નવનામધારી યુગોની વર્ણવણના ક્યાંયો ક્યાં સુધીની પોતે ગોખ્ય ગણે છે; આ બધી બાબતો વિશેનો તેમનો ખુલાસો મળે ત્યાં સુધી એટલું જ નોંધીને અટકવું પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમને પોતે પાડેલ નવાં નામ માટે અધિક પક્ષમાં તો દશે જ કેમ કે ગયા જ અઠવાડિયાના પોતાના સરસ્વતીય-વિવિધક વ્યાખ્યાનના નામમાં જ પોતે 'પંડિતયુગ' શબ્દ વાપરે છે.

એટલું એમને વિશે. મારી દૃષ્ટિએ એમની ચતુર્તામાં યુગયોજના વિચારતા લાગે છે કે યુગનામ વ્યક્તિને બદલે વિશિષ્ટ લક્ષણને આધારે પડાય તેમાં એક પદ્ધતિ તરીકે વાંધો નથી, પણ એ લક્ષણ વ્યાવ-

તંક હોયું જોઈએ, એક યુગને બીજાથી બરાબર નોખો પાડી બતાવે તેવું હોયું જોઈએ. આ યુગ રા. રામચન્દ્ર શુક્લકૃત હિંદી સાહિત્યકા ઇતિહાસમાંના બૂના હિંદી સાહિત્ય વિશેના કાલખંડો વીરગાયા-કાલ, ભક્તિકાલ ને રીતિકાલમાં છે પણ આપણા ઉપયુક્ત સુધારકયુગ વગેરેમાં નથી; કારણ, અભિજ્ઞાનવાળા સંરક્ષકયુગમાં જ એ વિચારક સામે ભુદેન્દુદી રીતે પ્રકાર કરનાર રમણભાઈ કે 'કાન્ત'માં સુધારકયુગ જીવે છે એટલું જ નહિ પણ વધારે જોડો ને પાકટ બનીને જીવે છે. વારુ બીજી વાત એ કે સને ૧૮૮૭-૮૮નાં દસ-બાર વર્ષોને-કદાચ, સરસ્વતીચન્દ્ર-પૂણીહૃતિવાળા ૧૯૦૧ સુધીનાં પંદરેક વર્ષોને-મ. ન. હિ. તેમ જ બીજા સમર્થ સંરક્ષક ગો. મા. ત્રિ.ના આધિપત્યનો કાળ ગણીને તેને સંરક્ષકયુગ કહો તો 'પૂજ્ય' થાય છે કે એ બંને પણ શું આપણા આરંભ પંડિતો નહોતાં? ને જો હતા તો શું તમે એવાં નામો પાડવા નીકળશો કે જે સંરક્ષક-યુગ કહેવાય તે જ પંડિતયુગ પણ કહેવાય? ને પછી ખાજા ૧૯૦૧ પછીના સમયને પણ શું પંડિતયુગ જ કહેવાના? વળી, આ છેલ્લા નામવાળાને ૧૯૧૫ કે ૧૯૨૦માં પડ્યો ગણતા હો તો એ વર્ષોથી આપણે ત્યાં અવનવો અનેકવિધ સંસારસુધારો પણ-અપૂર્વ સ્ત્રી-જાગૃતિ ને એવી જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણપ્રવૃત્તિવાળો-શો ઓછો થયો છે કે તમારા 'પ્રવર્તમાન યુગ'ને અમે 'સુધારક યુગ' ઠેરવવા આગ્રહ ન કરીએ? કે પછી, આપણી પ્રિય ને પ્રસ્તાવતી દીર્ઘસૂત્રતાને અવલંબી એમ રહિયો દેવો ધાર્યો છે કે આને તો કહેવો છે 'અભિનવ-સુધારક-યુગ'? પણ મને તો એટલું દીર્ઘત્વ હરવ પડે છે એટલે 'નવનવો-મેપશાલી. સુધારક-યુગ' નામે જ હું તો તમારા પ્રવર્તમાન યુગને ઓળખવા ચહું; કારણ, આ યુગમાં સંસારસુધારાપ્રકરણમાં પણ લક્ષના તો દૈ' ગણે કેટલાય ને કેવા કેવા ય નવા ને નવા ને નવા ઉન્મેષ ગણે કે દિ' જીએ થયા જ કરતા હોય છે કે લાખેક-શબ્દાળી કહેવાય

છે તે ગુજરાતી ભાષામાં પણ આ યુગનું મથાધોગ્ય એવું બીજું કોઈ-કોઈ જ-નામ મળી શકે તેમ છે જ નહિબાકી તો મને તમારા નામમાંના 'પ્રવર્તમાન'ની બારે દયા બિપજે છે. એ બિચારાનું ભાવિ કેટલું કાળુંસિદ્ધા દીપ્તે છે ? એનાથી આવરાયતાં ૧૯૨૦-૧૯૪૧નાં વર્ષોને ૧૯૫૧, ૬૧ ઇત્યાદિક વર્ષોમાં સાહિત્યના યુગો વિવેચિતો વિવેચક પણ 'પ્રવર્તમાનયુગ' જ કહેવાનો ? એમ કરવા જશે તો ઈવું ખરાબ ગોથું ખાવાનો એ ?

એ દત્તભાગી જે વર્ષમાં જીવતો હશે (સને ૧૯૫૦) ને જે વર્ષમાં મરી જશે (સને ૧૯૭૦) તે એની વચ્ચેની વીસીમાં, પારો કે, ગુજરાતી વાહ્યગપ્રદેશમાં બધે પાંડિત્ય જ પાંડિત્ય ભર-ચક ભરાઈ ગયું; ને એમ થતાં, સને ૧૯૭૦-૮૦-૯૦માં લખતા વિવેચકો ૧૯૫૦-૭૦ના કાલાવધિને પાંડિત્યયુગ કહેવા કાં નહિ લખ્યાય ? ને તેઓ જે એ લાલચને વશ થશે તેવું જ શું ધખખ લઇને અથડાશે નહિ તેમનું ગાથું ૧૮૮૭-૧૯૦૧-૧૯૧૫ (૩૨૦) વચ્ચે લહેરાયા કરતા પાંડિત્યયુગ સાથે ? એનો રસ્તો જેને કઠંગાઈથી દાઢવો હોય તે બહે કાઢે એમ કહીને કે પહેલો તે પ્રથમ પાંડિત્યયુગ ને બીજો તે દ્વિતીય પાંડિત્યયુગ. હું તો મારો ઢંગ ને ધડો બંને સાખૂતમલામત રાખવા હોંસીલો છું તેથી તેમાં નહિ બળું.

હું જે કરીશ તે આટલું: ૧૮૫૦-૧૮૮૭ને નર્ગદયુગ તથા ૧૮૮૭-૧૯૧૪ને ગોવર્ધનયુગ કહીશ; અને ૧૯૧૪થી આરંભાયેલા નવયુગને કહીશ, ગોંધીજીનું વિશેષ નામ વાપરી, ગોદનયુગ. આ નવું નામકરણ હું સરખા મુનશી-સંપ્રદાયના મનાયલા સર્વ સાંપ્રદાયિકોને પણ ગમતું જોઈએ એટલા માટે કે દૈન્યે પણ નામાન્તરે ગોદન જ છે; અને તેથી, અમારા આચાર્યશ્રી મુનશીજી જેમ ગોંધીજીના રાજકારણમાં સમાઈ ગયા હોવા છતાં સમાગ દેખાતા નથી તેમ તેઓ 'ગોદનયુગ' રૂપી સાહિત્યકારણમાં પણ સમાયા છે

ને સમાયા દેખાતા નથી. આ રીતે એ નામાભિધાન પેલા-કાણુ ?
-અવર્તમાનયુગને બંધબેસતું એટલા માટે આવે છે કે તે જેમ ૧૯૧૪
પછીના આપણા સમરત જીવનને, જેમ સર્વસામાન્ય રૂપે સંસ્કૃતિ,
સંસ્કારિતા તથા સાહિત્યને, તેમ વિશિષ્ટપણે સર્જનશીલ એવા
સાહિત્યક્ષેત્રને-ક્ષેત્રપાત્ર જેના કનૈયાલાલ મુનશી છે અને રહેવાના
તેને-પણુ ઔચિત્યથી ને રસિકતાપૂર્વક અનુલક્ષે છે નર્મદાશંકર,
ગોવર્ધનરામ, મોહનદાસ : એ વ્યક્તિનામનો ગોઠ ઉપલી ચર્ચામાં
કોષને દેખાય તો દોષ દેવો ચોસરથી ટેનિસન સુધીની સંમાન્ય
યુગયોજનાના વિધાયકોને. બીજી રીતે કહેતાં, હવેર દિદીનો
દાખલો ટાંક્યો તેવી સમયક ન હોય ત્યારે યુગનામ માટે વ્યક્તિ-
નામ વિના તમારો છૂટકો જ નહિ થવાનો, જે સુશુદ્ધિમાન મનુષ્ય
તરીકે જગતમાં તમારે વિચરવું હોય તો.

‘પ્રાધ્યાપક’નો દ્વિગ્વિજય થશે ? (જૂ. ન. શબ્દો : ૫)

તા. ૫મી નવે. થશે, એવી દહેશત તેના દુરમનોએ રાખવી
જ રહી; કારણ, હવે તો એ બીજાં કોઈ નહિ ને મુંબાઈગરાં દૈનિક-
માંના એકમાં પણ દેખા દેવા લાગ્યો છે. એ રૂડા પ્રતાપ સાહિત્ય-
સંમેલનના કેમ કે તેના એક વિભાગી અધ્યક્ષના વ્યાખ્યાનઅંગે.
તેની પત્રિકાના પૂઠા પરથી જાણીતા કલમક્રિતાબી પાને સરકી
આવ્યો છે; એવી જ ‘ભાષાશાસ્ત્ર’ પત્રિકા પર પણ ‘પ્રા.’ વંચાય છે;
વિશેષમાં, સ્વાગતપ્રમુખના વ્યાખ્યાનમાં પણ એ શબ્દ વંચાય છે.
(તેમણે ‘અધ્યાપક’ પણ વાપર્યો છે ને તેમાં કેં ખોટું નથી.) ...
આ બધી અસર કોઈ એક જ વ્યક્તિની ન હોય ને નથી કેમ કે
કોંકણુરય મુંબાઈ ‘પ્રાધ્યાપક’ના જન્મસ્થાન તથા પ્રચારક્ષેત્ર મહા-
રાષ્ટ્રની વધુ નજીક છે, સૂરત ને બાવનગર જાનેના કરતાં; ને ત્યાં
આ બાબતમાં જન્મે બાવનગરી પણ કંઈ સૂરતી એવી વ્યક્તિનો
જે મોટામાં મોટો સંતોષ છે તે એ જ કે થવા માંડેલો
દ્વિગ્વિજય કાંઈ વ્યક્તિનો નહિ પણ અકલનો છે, સમજદારી

કે સાદી સમજ એટલે 'કોમન સેન્સ' નો છે. એ સમજદારી આવી કે અસારના ગુજરાતી પ્રેક્ષકોમાં પ્રથમ પંક્તિની વિદ્વાતાવાળા બલે બહુ થોડા હોય, ચારિત્રની માનનીય વિશિષ્ટતાવાળા પણ બલે ગણુતર જ હોય, છતાં પ્રેક્ષકોમાં એક એવી સંમાન્ય વસ્તુ છે કે તેનો ગુણુવિશેષ દર્શાવવા આપણી ભાષામાં વિશેષતાવાળો શબ્દ હોવો જ જોઈએ અને તે છે (એ ન્હાનાલાલી સમાસ થઈ જવા દઈએ તો). મહારાષ્ટ્ર-શીખો ને ગુજરાત-અપનાઓ પ્રાધ્યાપક. એ શબ્દના પ્રચારમાં તેમ સાથેસાથે એ વસ્તુની સિદ્ધિમાં પણ આપણે સતત પ્રયાસે મંજા રહીશું તો એ પ્રયાસ આખરે સર્વથા સર્વ માટે શુભ-પરિણામી જ નીવડશે.

‘કોમનસી’ના નવા જ અર્થો (જૂ. ન. શબ્દો : ૬)

તા. ૭મી નવે. એ હું હમણું જ શીખ્યો; મધ્યા આક-
દસ દિવસમાં; શીખવાનું નિમિત્ત, પ્રે. રજવેસ્ટના એક ભાષણમાંની
કંડિકાનું ભાષાન્તર; શીખવનાર મારા ઇન્ટરમીડિયેટના વિદ્યાર્થીઓ,
આર્ટિસ્ટિક તેમજ સાયન્ટિફિક એમ બંને મારકાની બનાવટના.
એવળુ-સર્જ્યા એ અર્થોમાંનાં કલાતત્ત્વ ને શાસ્ત્રીયતા એટલાં સ્વયં-
પ્રકાશ છે કે વિનાવિષેયને જ એ અર્થોવલ્લિ અહીં ગૂંથવી ઉચિત છે:

૧. સરમુખત્યારી

૨. હુકમતપણું

૩. સંતાપીશો

૪. આપખુદ સત્તા

૫. સાદીવાદ

૬. સાવધાન સત્તા

૭. સ્વતંત્રતા, આઝાદી

૮. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય

૯. દ્વિશબ્દતંત્ર

૧૦. સર્વોદ્ધાર જનસમાજવાદ

(એમ નહિ કે બધા વિદ્યાર્થીઓએ આ જ વાપરી હતા;
પણાએ ‘લોકશાહી’ ને ‘લોકશાસન’થી ભાષાન્તર કરેલું. આ છેલ્લો
ને સંદર્ભીતુસાર ‘લોકશાસનતંત્ર’ કે ‘લોકશાસનવાદ ’ ઉત્તમ છે.)

‘સાહિત્ય’ના અર્થો (જૂ. ન. શબ્દો: ૭)

૧લી ડિસે. આ માસના ધી ઇન્ડિયન પી. ઇ. એન.માં (પૃ. ૨૧૫) એક બંગાળી વિદ્વાન પ્રા. વિમલચન્દ્ર સિંહે આપેલ આ ‘ધ પ્રાઇમરી મીનિંગ ઓફ લિટરેચર (સાહિત્ય)’ વાંચ્યો:

...Which [meaning of literature] may unfold the spiritual relationship between word and meaning or may contribute to the welfare of...society or establish the deep sympathy and understanding between the reader and the writer, so that the writer does not lose hold of the ideals, aspirations and social demands of the reader, nor does the reader fall apart from the creative urge of the artist.

આ વાંચી ‘સાહિત્ય’ શબ્દ વિશેની આપણી એક પ્રમાણભૂત ચર્ચા યાદ આવ્યા વિના રહે તેમ નહોતું એટલે એ વાંચી :

સાહિત્ય માત્ર: સાહિત્યમ્ । એ વ્યુત્પત્તિ સૂચવી તેઓ [વા. ગો. આપે] કહે છે કે અનેક વ્યક્તિના વિચારતું સંમેલન ભાષા દ્વારા ન્યાં પ્રગટ થયું હોય તે સાહિત્ય. હિતેન સદ્ સાહિતં તસ્ય માત્ર: સાહિત્યમ્ એવી પણ વ્યુત્પત્તિ કેટલાક કરે છે, તેમને મતે હિતકારક ઉક્તિઓનો સંગ્રહ તે સાહિત્ય છે. (કવિતા અને સાહિત્ય; વો. ૩, પૃ. ૫૭).

૨ા. આપને એ જોમાંની પહેલી વ્યુત્પત્તિ વધારે પસંદ કરે છે એટલું ઉમેરી રમણભાઈ એ વ્યુત્પત્તિઓ સંબંધી પોતાની તરફથી કહે છે:

“સાહિત્ય” શબ્દ વડે ને સમુદાય કહેવો ધારેલો છે તે લેખકોના વિચારો કે ઉક્તિઓનો સમુદાય નહિ, પણ લેખમાં [કૃતિમાં] ગુણસંપત્તિ આણનાર કલામય સામગ્રીઓનો સમુદાય છે.

આમ છતાં સાહિત્ય એ શબ્દમાં કૃતિ તથા કૃતોનો સમુદાય અમુક દષ્ટિ રીતે વિવક્ષિત રહે છે એ બતાવ્યા પછી ચર્ચાના

ઉપાન્ય બામમાં, ચર્ચાયેલી વ્યાખ્યાઓથી રપટ થતી વાત આમ રંગૂ કરે છે:

વિચાર દર્શાવવાની પદ્ધતિમાં ન્યાં ઉત્તતતા અને ઉત્તમતા રહેલી હોય ત્યાં “સાહિત્ય” શબ્દ ઉપપન્ન [યોગ્ય કે સુસંગત] થાય.

આ સર્વ સંસ્કૃતના આધારવાળી ચર્ચાનો સારાંશ ઉપલી અંગ્રેજી કંડિકામાં પણ મળી રહે છે ને તેનો મુખ્ય ઝોક પણ પહેલી વ્યાખ્યા બણી જ છે; નવું એમાં એટલું છે કે લેખકવાચકનું મુદ્દમભાવે સાથે-હોવાપણું (=સાહિત્ય) પણ પ્રા. સિંહને ઇષ્ટ ને આવશ્યક લાગે છે.

શબ્દચર્ચા કેમ કરવી ?

તા. રજી (ડરો). એ પ્રશ્ન વિશે આજે એક સ્થળે નીચેનું વાંચવામાં આવ્યું:

મતભેદો તો દગલાખંધ ચલા કરવાના જ એવો એ વિષય છે. મારે સિક્કો ચલણી બને એવો અંગત આમકડ કાઢીએ ન રાખવો. પોતાનાં કારણ બનતી રપટતાથી જણાવીને શાન્તિ રાખવી; જે ચલણી થાય તે મૂજ પોતાનો તથાપિ તે ઉપરનો આત્મીય ભાવ યાદો વાળી લેવો.

આ સલાહ આપણા એક સંભાન વિચારકની હોઈ સ્વીકારવા જેવી છે-મારા પંડથી માંડી બધા જ શબ્દચર્ચાએ. પણ આમ કહું છું એ તો એક ગરવા ને ગંભીર વિદ્વાન તરીકે; બાકી ૨૧-૨૧ વર્ગોથી પત્રો ઉગાથ્યા ને ઝુલાવ્યા કરનાર પત્રકાર તરીકે તો મારા જેવાની ફરજ એ જ રહેવાની કે જે મત સાહિત્યપ્રીત્યર્થ અને જે શબ્દ વાપાદિતાર્થ પોતે સ્વીકાર્યો તે પ્રચારપાત્ર પણ હોઈ એનાં ચર્ચાપ્રચારાદિના મળે તેટલા પ્રસંગ મડપવા જ. એમ ક્યોતું પરિણામ હમેશ મારા લાભમાં ન આવે પણ ફરજ બળવ્યાનો ઊંડો સંતોષ મને એવે વખતે થાય ને એ સિદ્ધિ આવી બાજતોમાં નાની નથી.

‘રાસો’ એટલે ? (જૂ. ન. સપ્તો : ૮)

પ્રમી ડિસે. હિંદીના બહુપ્રિય વિદ્વાન રા. રામચન્દ્ર શુક્લે હિંદી શાબ્દસાગરની ભૂમિકારૂપે એ સાહિત્યનો જે ઇતિહાસ લખેલો તેની અન્યરૂપ આવૃત્તિના પૃ. ૨૦મે કાલે આ વાંચ્યું :

કુલ લોગ ઈસ [‘રાસો’] શબ્દકા સમજાવ્યું “રસ” સે બતલાતે હૈં । પર “બીસલદેવ રાસો ” મેં કાવ્ય કે અર્થ મેં ‘રસાયણ’ શબ્દ બાર બાર આયા હૈં । અતઃ દમારી સમજ મેં હસી ‘રસાયણ’ શબ્દ સે દોતે હોતે ‘રાસો’ હો ગયા હૈં ।

એ સમજ સાચી ? કે, રાસ રમતાં ગવાતું ગીત જ રાસ કહેવાવા લાગ્યું તથા, કાળગળે એ સાહિત્યપ્રકાર ઇતિહાસ, દન્ત-કથા ને ધર્મબોધવાળો બનતાં ‘રાસ,’ ‘રાસો’ કે ‘રાસા’ કહેવાવા લાગ્યા એવા ભાવાર્થની ચુજરાતી વિદ્વાનોની સમજ સાચી ? મને તો પહેલીને મુકાબલે આ બીજી સમજ જ યોગ્ય ને સ્વીકારપાત્ર લાગે છે.

કોમ્પ્રે-એક્સ્પાન. વિવાદ (જૂ. ન. સપ્તો : ૯)

તા. પ્રમી ડિસે. બપોરે કોમ્પ્રે-એક્સ્પાનિશન બીજી વરસનું દક્ષતર (‘દક્ષત’) કામપ્રસંગે ઉચ્ચવાતો હતો ત્યાં એમાંનો ગૌતિક-શાસ્ત્રીય (‘સાયન્ટિફિક’) પરિબાષાસંગ્રહ નજરે પડ્યો-પડ્યો, ને તુર્ત સૂઝ્યું કે લાવને આમાં ય જોઈ લઉં કે પેલાં ચવાવા લાગેલ ‘કોમ્પ્રે-સિગલ’ તથા ‘એક્સ્પાન્સિવ’નું ચુજરાતી શું શું આપ્યું છે. બેયું તો એમાંના પહેલા માટે છે ‘સંકુચ’ ને બીજા એ રૂપે તો નથી પણ ‘એક્સ્પાન્શન’ માટે ‘પ્રસરણ’ સૂચવાયો છે. આ જોઈ સંતોષ થયો કેમ કે જાને સૂચનનું વલણ મેં આપ્ટેને આધારે સૂચવેલા (બેયું આ માસનું ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય,’ પૃ. ૧૧૬મું.) શબ્દો ‘સંકોચનીય’ તથા ‘પ્રસરણીય’ને ગાન્ય રાખ્યા બહી છે. એમ જ હોય; અને એમ ન હોય કે આવે વખતે ખુદ ગામડિયાને પણ નકામા (આ અભિપ્રાય માટે એક સુવાન કવિમિત્રનો આભારી છું.) એવા

ગામઠી શબ્દો 'હળનીય' ને 'કુલનીય' સૂચવીને ગણાવું જગતના પહેલા તંબરના XXXXમાં.

સત્યાગ્રહીનું રખલન

તા. ૧૬મી ડિસે. આ માસના 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'— માંનું પહેલું અવલોકન ત્રણચાર જણ ચર્ચાતા હતા. એ નનામે અવલોકનકાર 'કુસુમાકર'પક્ષી હોવો જોઈએ એમ એક જણે કહ્યું; એ વાતની ખીજએ ના કહી ત્યારે ત્રીજે કહે કે લખનાર તેનો નહિ તો કોઈકનો પણ 'પક્ષી' નો લાગે જ છે; "અને પણ પણ" એમ પહેલા ચર્ચકે ઉમેર્યું ...એ છેલ્લો અભિપ્રાય વાસ્તવિક છે એવો મારો અનુભવ ને અધીન મત છે. ન કેમ હોય? જે કોઈ સંસ્કારી વાચક એ લખાણ વાંચશે તેને સમજશે કે મરણોત્તર લૌકિકની પરિભાષા, ત્યાં વપરાઈ છે તેમ, શિષ્ટ માસિકમાં વિવેચનની પરિભાષા લેએ વપરાય ત્યારે વાપરનારને "મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્વરન્તિ" એ વર્ગમાંનો જ, બલે એ બાબતપૂરતો ને તેણે એ લખ્યું તેટલી ક્ષણપૂરતો, ઠરાવવો પડે. ...વારુ; લખનાર તો લખે પણ છાપનારનું શું? છાપનાર એટલે તંત્રી સત્યાગ્રહવિદ્યામાં પારંગત બનેલ ને એ વિશેષણવાળા પદવી પણ સત્યાગ્રહમીમાંસા વિદ્યતાપૂર્વક કયાં બદલ વિધિપુરઃસર પામેલ સદ્ગૃહસ્થ છે. ઉપર્યુક્ત વાંધામયો પારિભાષિક શબ્દમાં જે ધૂણાજનક પશુબળ છે, વાચકે હિંસા રહેલી છે, તે માટે એ ગૃહસ્થલિખિત 'સત્યાગ્રહની મીમાંસા'માં ટેકો મળતો નથી એટલે એ શબ્દ તખ્તલુસી લેખકને વાપરવા દેનાર એ તંત્રીની આ બાબતની મનોવૃત્તિને એક સારા સત્યાગ્રહીનું નકારું રખાવન કહેવાય. એ શુદ્ધરાત વિદ્યાપીઠના મુખ્યત્ર દ્વારા જ થયું હોવાથી સર્વોંશે અક્ષન્તબ્ય છે એટલું વિશેષમાં.

પાણિનિવિજય (જૂ. ન. શબ્દો : ૧૦)

તા. ૧૨મી ડિસે. આને સાંજે છ વાગ્યે જાણ્યું; આપણા આદિકોશકારના સરસ્વતીમન્દિરના - સાન્નિધ્યમાં જ જાણ્યું;

આપણા એક યુવાન સાહિત્યકાર તેના આધે કે પાસેના સગા થાય તેમની કનેથી જાણ્યું કે 'સાહિત્યિક' શબ્દ 'લિટરરી'ના અર્થમાં વાપરવાની રજા હું બહેને ન આપતો, પાણિનિ તો આપે છે; એટલે એ હવે આપણે વિશેષણ તરીકે તો વાપરી જ શકીશું, પણ કેટલાંક વિશેષણ નામ પણ બનાવી લેવાય છે તેમ, કેટલાંક લેખકો એ શબ્દ 'સાહિત્યકાર'ના અર્થમાં વાપરવાની છૂટ લે તો પણ ખડુ વાંધો લેવા જેવું રહેશે નહિ-એ કે મને પોતાને તો આ બીજી બાબતમાં છૂટ લેવી કબૂલ નથી.... મારી બૂલ થતી તે એવી હતી કે 'સાહિત્ય'માંનો છેલ્લો 'અ' કાઢી નાંખીને પછી છક લગાડી શકાય-શબ્દમાં કિંવાપદરય ધાતુ ન હોય તો પણ, નિમિત્ત ને દિન પરથી નિમિત્તિક ને દૈનિક બને છે તેમ-એ નિયમ ધ્યાન ખડાર હતો. 'સાહિત્યિક' આમ શાસ્ત્રસંમત તો બન્યો; હવે તેની કૃષ્ણકૃતા કોઈ મટાડી આપશે અને? અને બિચારો 'સાહિત્યિક' તો નાતમદારિયો જ રહેવાનોને, આખી ય સંમાન્ય ગ્રંથોની નાતમાંથી? હશે; આપણે શું કરીએ? જેવાં એનાં સંચિત.

ચલો ઐતિહાસિક સંક્ષેપ

તા. ૩૨મી હિસે. મુંબાઈ: આજે એક યુવાન (ને નવા જ) મિત્રના ટેબલ પર પહેલી જ વાર રા. ખજારદારનાં હસ્તર-વ્યાખ્યાનો જોયાં; જોયાં, ને મુર્ત જરૂરી પાનાં ફેરવી જાણી લીધું કે તેમાં તેમણે 'માનસી'માંના એ વ્યાખ્યાનોના સંક્ષેપનો કે પોતાના એ વિષયના રા. સંજ્ઞના સાથેના વિવાદનો હિલેખ કયો લાભતો નથી. એ કવિરાજ અંવિસદ ગદ્યના પણ સ્વામી હોનાથી, એ સ્વામી-પણ એ અંવિસદતા જેટલું જ તેમને પ્રિય પણ હોવાથી, એમનાં ગદ્યલખાણો તેઓ જે પૂર્વમાં સંઘરશે ત્યારે એ વિવાદી લેખમાળા કોઈ તખત આપણને મળશે-ક્યારે, એ તો કાણ જાણે; એટલે સંક્ષેપની કથાનો એક અધ્યાય જીએળાને એ અત્રે વાંચવાની તક આજે લેવામાં ખોટું નથી.

૧૯૩૯ના ઉત્તરાર્ધમાં તૈયારી ચાલતી હતી, એક છોટા પ્ર-
કાશકર્તા આશ્રયે મારા એક સાહિત્યસેવી મિત્રના તંત્રીપણા નીચે
'ભારતી' નામે માસિક કાઢવાની. એ છોટા સાથે એક મોટા પ્ર-
કાશક બળતાં, મોટાની મોટાછના મારને લીધે 'ભારતી'નાવ
સાહિત્યસાગરને કાઠે જ કાઢવપગથારમાં ખૂંચી ગયું—સદાનું. એ
મહાવિપત્તિની જાણ મને થતાં, હોનહાર 'ભારતી' ધરને મેં
સફળતાથી વિનવ્યા કે રા. ખજરદારની જ હાથગ્રતને આધારે
કરાયલો તમારા માસિક માટેનો સંક્ષેપ આપણા ત્રૈમાસિકને આપો
તો વાંચનારને લાભ થાય. આ રીતે 'માનસી'માં એ લખાણ
ખાનવાનું છે એની જાણ પેલા તંત્રીસાહેબે વ્યાખ્યાનકારને કરી
કે નહિ તે તો એ જાણે; આપણે અહીં નિરખત એ બાબત સાથે
એટલી જ છે કે, ઉપલી હકીકતોના પ્રકાશમાં, 'માનસી'એ
વ્યાખ્યાનો સાંભળવા કાંઈ પ્રતિનિધિ મોકલેલો ને પછી એણે
તૈયાર કરેલ સંક્ષેપનું છપાયા પહેલાં માનસીમંદિરમાં કાતરશુંદરની
મહદયી પૂજનઅર્ચન થયું એવા ભાવાર્થનો વ્યાખ્યાનકારનો મારી
પર જાહેરમાં થએલ આક્ષેપ છે જુલુજુલો ને સાવ જુલો એમ
કહી દેવું. એવું જ જણાતાન તેમણે રા. સંજના પાસે, જાણે રા.
ખજરદારને અપમાનવા જ, લેખ લખાવ્યાનું 'માનસી' પર મૂક્યું
છે તેનો પણ આ પ્રસંગે ઈનકાર કરું છું; ને આ બાબતમાં
જો તકાવપૂરતો ખુલાસો એ વિવાદ 'યુજરાતી'માં ચાલતો હતો
તે દરમ્યાન જ એ સાપ્તાહિકમાં છપાયો હોવા છતાં,
ત્યાર પછીના પોતાના હપતામાં વ્યાખ્યાનકારે મારે વિશે
'એકફેલ' કહેવા જેવું લખાણ કયું ન હોત તો આજે એ કડવી
વાત અહીં સંભારતી ન પડત. ... એર, વ્યાખ્યાનો હવે ગ્રંથાકાર
ધરે છે એટલે આપણે ધમ્મીએ કે એના કર્તાની એમાંની વિચારણા
અધિકારી વિવેચકોના નિકળે સત્વર ચઢે,—ચઢે ને એના નસીબ-
માં હોય તો એ સોન્ટયનું સોનું પણ બલે પુરવાર થાય.

અનોખાં રહસ્ય^૧

ટૂંકી વાર્તાની કલાત્મક ક્ષેત્ર એકીસાથે અસંત મર્યાદિત છે, અત્યંત નિશાલ છે. લાંબો વિસ્તરેલો જીવનપટ, સામાજિક કે રાજકીય ક્રાંતિએ ફેરવી નાંખેલાં દષ્ટિબિંદુઓને અંગે ફરી ગયેલો જીવનપ્રવાહ, એક જ વ્યક્તિનાં, ગુદાં ગુદાં જીવોના આધાત-પ્રત્યાધાતોને અંગે થયેલાં કદપી પણ ન શકાય એવાં પરિવર્તનો, અનેક પાત્રો, આખો સમાજ જાણે નગર સામે રમતો હોય એવી મનોરમ કદપનાસૃષ્ટિ, - સર્જક કદપનાત્મક સાહિત્યના આ બધાં અમૂલ્ય ઉપાદાનો ટૂંકી વાર્તાના કલાકાર માટે જાણે નિષિદ્ધ ન હોય તેવાં જાતી જાય છે. એ કલાકાર પણ ધણી યે વખત આ બધાં ઉપાદાનોનો સ્પર્શ કરે છે, કોઇ કોઇ વાર અત્યંત રહસ્ય-સૂચક મનોહર કૃતિ પણ ઉપજાવી ઠાકે છે, પણ તે માત્ર સૂચ્ય પૂરતું જ કરવું શક્ય જાને છે, સમગ્રતામાં નહિ. એ તો જ્યારે કોઇ શક્તિશાળી નવલકથાકાર જાણે કે નવી જ સૃષ્ટિને રમાડતો, ઘડતો જતો અને તોડતો જતો, પોતાની પ્રતિભાથી પાત્રને કે પ્રસંગને અસંકૃત કરતો જતો સર્જન કરવા બેસે છે ત્યારે જ આ બધાં ઉપાદાનો સાથે જાને છે, ધન્ય જાને છે.

૧. શ્રી કિશનસિંહ ચાવડાના નવલકાસ'મઢ 'કમકમ'નો પ્રવેશક.

આખા જીવનને કે જીવનના અમુક અત્યંત મહત્વના વિસ્તીર્ણ વિભાગને એકમ તરીકે સ્વીકારી અનેકાનેક પ્રસંગોથી, અનેકાનેક પાત્રોથી, કલ્પનાની અનેકાનેક રંગસૃષ્ટિથી એ જીવનને કે એ વિભાગને સ્ફુટ કરવા એ નવલકથાકારનું કામ છે, એ એની જ કલા છે અને એ ન કરી શકવામાં દૂંડી વાર્તાની કલાની મર્યાદા સમાયેલી છે,

છતાં જીવનના આ આવડા મોટા એકમમાં પણ કેં જીવનની પર્ચાંતિ નથી, સમાપ્તિ નથી. એકાદ વ્યક્તિના કે અમુક વ્યક્તિઓના જીવનસમયને કે જીવનના મહત્વપૂર્ણ વિસ્તીર્ણ વિભાગને યાદ કરીએ તો એ અનેકાનેક નાનીમોટી વસ્તુઓ જીવનમાં હરહંમેશ અને છે જેમાં કેં ને કેં જીવનનું રહસ્ય છુપાયેલું હોય છે. જોટી એઆની જેવી અહ્ય દેખાતી કે મુકુંદરાય જેવી મહત્વની દેખાતી વાત જીવનનો કેં ને કેં મર્મ સાચવી પડી રહી હોય છે. એવી મર્મ-પૂર્ણ ઘટનાઓ કે એવાં પાત્રો કે પ્રસંગો જ દૂંડી વાર્તાના એકમ બની રહે છે. અને આવાં નાનાં એકમો તો અસંખ્ય હોય છે, જ્યાં ને ત્યાં વેરાયેલાં પંખાં હોય છે; તેમને પકડી કલાસ્વરૂપે વણી લેનાર સારગ્રાહી દષ્ટિ અને સમર્થ કલમની જ વાટ જોતાં હોય છે. નવલકથાનું જે મોટું એકમ આપણે જોયું તે નહિ પણ આવાં નાનાં એકમોની દુનિયા દૂંડી વાર્તાનું ઉપાદાનક્ષેત્ર છે અને ધણી ધણી એવી નાની વાતો જે જીવનના અનેક અને વિધવિધ પ્રદેશો ઉપર મર્મગ્રાહી પ્રકાશ નાખે છે એમને દૂંડી વાર્તાની કલા સિવાય બીજી કલામાં ભાગ્યે જ સ્થાન મળી શકે. તે અધી દૂંડી વાર્તાના કલાક્ષેત્રને અત્યંત વિસ્તૃત બનાવી દે છે, સર્ગક પ્રતિભા પાસે આ નાનાં નાનાં એકમો જીવનના રહસ્યને જુદી જુદી રીતે સ્ફુટ કરવા માટે અત્યંત જલદાયક તરવો બની જાય છે. દૂંડી વાર્તાની કલાનું ક્ષેત્ર વિશાલ છે તે આ અર્થમાં.

જીવનનો સાગર અનંત અવિરત વહે જાય છે. તેમાંથી એકાદ બુદ્ધિ કે એકાદ લહરી કે એકાદ વોચિ પકડી, એના ઉપર

વધુમાં વધુ વેધક દષ્ટિકાણથી પ્રસંગોનો પાત્રોનો કે બનાવોનો વિદ્યુતપ્રકાશ એવી રીતે નાખવો કે નેથી એ છુદ્ધ છુદ્ધ કે લહરી કે વીચિ અનંત અવિરત વહેતા એ સાગરમાં 'પણુ પોતાતું' અમુક રહસ્ય લખને વહેતું હવું, એ રહસ્ય જાણવા જેવું હવું, કશુંક ચમત્કારિક તત્ત્વ તેમાં હવું, તે ન જાણ્યું હોત તો એ હંમેશ માટે હુમ થઇ જત એમ વાંચનારને લાગે; એમાં ટૂંકી વાર્તાના કલાકારનો વિજય છે, એ જ એની સિદ્ધિ છે. જીવનના કોઇ ને કોઇ રહસ્યને સ્ફુટ કરવું, એ કલામાત્રનો ધર્મ છે, શબ્દની કક્ષાનો તો ખરો જ. ટૂંકી વાર્તાનો લેખક આવા નાના એકમમાં રહેલા રહસ્યને ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં, ઓછામાં ઓછા પાત્રોથી અને પ્રસંગોથી સ્ફુટ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેમાં તે જેટલે અંશે સફળ થાય છે તેટલે અંશે તેની કલા જિંદગી પ્રકારની હોય છે; તે જો તે સ્ફુટ કરી શકતો નથી તો તે કલાપ્રદેશ આસપાસ ફાંફાં મારે છે પણ તેમાં તેને હજી પ્રવેશ મળ્યો નથી.

જે જે લોકો, પછી તે એએવ હોય કે મોપાસાં, સ્ટીવન-સન હોય કે સાર્ત્રેયાન, આ કરી શક્યા છે તેમને આપણે કલાસ્વામી-ઓ કહીએ છીએ, તેમને આપણે કલાજગતમાં જીએ સ્થાને બેસાડીએ છીએ.

શ્રી. કિશનસિંહ ચાવડાએ પણ આ પુસ્તકની વાર્તાઓમાં પોતાની આગવી, મૌલિક રીતે જીવનનાં આવાં નાનાં એકમોનાં અનેક રહસ્યો સ્ફુટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમ કરવા માટે દરેક વાર્તાકાર અજમાવે છે તેમ તેમણે પણ ભાષા ભંગી અલંકાર શૈલી બધાંનો જરૂર પ્રમાણે આશ્રય લઇ પોતાને જે કે દેખાયું છે તે વાચકમાં સંક્રાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમાં તે જેટલે અંશે સફળ થયા હોય તેટલે અંશે એમની વાર્તાઓ ચિરંજીવ બને.

શ્રી. કિશનસિંહ ચાવડા આ વાર્તાઓમાં વાર્તાકાર તરીકે, કલા-

હાર તરીકે, કેટલા સદ્ગુણ કે નિષ્ફળ થયા છે એ કહેવાનું કામ મારું નથી, એ કહેવા માટે આ સ્થળ પણ નથી. એ કામ તો વિવેચકોનું અને સૌથી મોટા વિવેચક વાચકવર્ગનું છે. મારે તો અહીં એમણે શાં શાં રહસ્યો જોયાં, તે રહસ્યો રકુટ કરવા માટે કેવી કેવી કલાયુક્તિઓ વાપરી, તેમનું અવલોકન કયા કયા પ્રદેશોમાં વિસ્તર્યું, કેવાં કેવાં પાત્રો એમણે એ માટે સર્જ્યાં એ બધું જે જે રીતે ગેં જોયું તે રીતે બતાવવાનો માત્ર પ્રયત્ન કરવો છે.

શ્રી. કિશનસિંહ આજે વર્ગો યમાં ગુજરાતને પરિચિત છે. એટલે એમનો પરિચય આપવાપણું મારે રહેતું નથી એ સદ્ભાગ્ય મળ્યું છે; છતાં એટલું કહેવાનું તો રહે જ છે કે એમને નામે ચડેલ અનેક અનુવાદપ્રયોગોમાંના આ એક નથી. આ ગ્રંથ તો તેમની મૌલિક વાર્તાઓનો જ બનેલો છે. અને મૌલિક વાર્તાઓનું આ નેમનું પડેલું જ પુસ્તક છે. તેથીરતો ભગવતી સરસ્વતીની પૂજનો પ્રારંભ 'કુમકુમ'થી પોતે કરે છે તેમ તે અને લખતા હતા એ સાર્થ બને છે.

આ સંગ્રહમાં કુદ્યે સોળ વાર્તાઓ છે. પહેલી નજરે પુસ્તક જોનારને માત્ર પાના ફેરવી જતાં જ એમ લાગ્યા વિના રહે નહિ કે લેખકે સ્થળવિવિધ્ય તો વાર્તાઓમાં પુષ્કળ બધું છે. પહેલી જ વાર્તા 'અવનાશ' મદુરામાં મુકાયેલી છે તો છટ્ટી 'સપનાનું સત્ય' છેક કંચનગંધારી અને એથી પણ દૂરદૂર ગંધર્વદેશને સ્પર્શ કરે છે. અમુક વાર્તાઓ જંગલની જ્વલિને સ્પર્શે છે તો અમુક વડોદરા અને તમિલનાડુના આશ્રય લે છે. છેક નેપાળને પણ પોતામાં સમાવી લેવાનું એમની વાર્તા ચૂકી નથી.

શ્રી કિશનસિંહ હિંદુસ્તાનમાં અને હિંદુસ્તાનની બહાર ખૂબ ભગ્યા છે. એમનાં એ ભ્રમણેક દરમિયાન તેમણે અનુભવેલો ઘોરકડો પોતા ખાને જમે કયો છે અને એમાંથી જે નિષ્કોડ નીકળ્યો તે વિવિધ વાર્તાઓ દ્વારા વિવિધ રહસ્યરૂપે આપણી પાસે મૂકવાનો

તેમણે યતન કર્યો છે. તથાસ્તો નેમ રચણ પરત્વે તેમ વસ્તુ પરત્વે પણ તેમના આ પુસ્તકની સોળ વાર્તાઓમાં વૈવિધ્ય પુષ્કળ દેખાય છે. પાત્રો પરત્વે પણ એ જ વૈવિધ્ય આપણી નજરે પડે છે. તેમની એક વાર્તા હરિહર ટપાલીમાં તેમનું એક પાત્ર કહે છે,

“અરે નાના, શું, અહીં તો સૌ જાણે છે From Poet to Postman” પૃ. ૨૨૬.

તેમ તેમની વાર્તાની પાત્રસૃષ્ટિ છેક કવિથી માંડીને ટપાલી સુધી લાંબાછતે આપણી નજરને એની વિવિધતાથી આકર્ષતી પડી છે. તેમાં દેવદાસીઓ છે અને શિષ્યોઓ છે, પ્રાદેસરો છે અને પ્રસવધેત્રી સ્ત્રીઓ છે, વિદ્યાર્થીઓ છે અને વેસ્થાઓ છે, સાદાસીધા માણસો છે અને સ્વર્ગનાં દેવદેવીઓ છે, કલાકારો છે, ક્રાંતિકારો છે અને કલા કરનાર મોર પણ છે. હિંદુ છે, મુસ્લિમ છે, ચમ્પાર છે, ચિત્રકાર છે. હજી સુધી આપણા સાહિત્યે જેતું નામ સુદ્ધા નથી સાંભળ્યું તે વ્યંડળો પણ એમાં ખૂબ જ સમભાવપૂર્વક આલેખાયા છે.

એ રીતે પાત્ર, રચણ અને પ્રસંગોનું વૈવિધ્ય તો પહેલી નજરે પુસ્તક જોનારની આંખે વળગે એમ છે. આપણા સાહિત્યમાં કદાચ શ્રી. ધૂમકેતુના અપવાદ સિવાય આ ત્રણે વસ્તુઓનું આટલું વૈવિધ્ય બીજા કોઈ પણ વાર્તાકારના એક પુસ્તકમાં ન મળે. એનો અર્થ એ નથી કે દરેક વાર્તાકારમાં એવું વૈવિધ્ય હોવું જોઈએ, પણ આ વૈવિધ્ય શ્રી. કિશનસિંહની ત્રિશિષ્ટતા છે એ તો ચોક્કસ.

વાંચનારનું તરત જ લક્ષ દોરાય તેથી બીજી વસ્તુ તે શ્રી. કિશનસિંહની બાપા અને શૈલી છે. વસ્તુ, પાત્ર કે રચણોમાં દેખાતું વૈવિધ્ય એમની બાપા અને શૈલીમાં દેખાતું નથી પણ સરળ, એક-સરખા વેગે વહી જતી, આકર્ષક અને રંગદર્શી બાપાશૈલી મનોહર તો લાગે છે જ. કરુણ અને ગંભીર, હાર્ય અને ગાંભીર

બધામાં એકસરખા વહને વહી જતી તેમની ભાષા ત્યારેજ્યારે કેંક વર્ણવવામાં પડી જાય છે ત્યારે અચૂક સુંદર બની જાય છે. વાર્તા-કાર કિશનસિંહમાં કવિહૃદય છુપાયેલું છે તેની સાબિતી તેમની જુદી જુદી વાર્તાઓમાં અનેક વાર આવતાં વર્ણનો પરી પાડે છે. અલંકારો પણ એ વર્ણનમાં આપોઆપ ગૂંથાઈ જાય છે. એવાં સુંદર વર્ણનોના દાખલા તો જોઈએ તેટલા જડે એમ છે; આપણે તથ્યાર જોઈએ—

સંધ્યા આજે માનવીરૂપ ધરીને આવે તો એ પણ પ્રસ્તુ થઈ જાય એવું આજનું પ્રકૃષ્ઠ અને રંજતર્સી વાતાવરણ હતું. (પૃ. ૯)

ધરમાં સંકેતચાઈસંકેતચાઈને શબ્દ બોલતી એ છોકરી અત્યારે વહેતા ઝરણાના કલરવ જેવી મુક્ત અને મસ્તીભરી લાગતી હતી. (પૃ. ૧૨૭)

શાલવૃક્ષોની હાર આખી બહે સંગ કરીને હારથ વેરતી દોમ તેમ પાંદડાં વેરી નાખે. (પૃ. ૨૩૨)

એમણું છેલ્લું કિરણ પૃથ્વીને યુગ્મન કરી ગયું અને એના આનંદમાં એમણે અનંતમાં ભિતરતાં પહેલાં છેલ્લું રિમત કરી લીધું. (પૃ. ૨૬૪)

બે કદર ટકરીઓની વચ્ચેની ફાટમાંથી પોતાની સુકુમારતાનો જન્મ-સિદ્ધ દક્ષ પોઝારતું ઝાડ પવનની લહરીઓથી ડોલીને પોતાતું શુભાન વ્યક્ત કરતું હતું. (પૃ. ૧૪)

પાત્રસૃષ્ટિનું વૈવિધ્ય જોતાં જરૂર લાગશે કે વાર્તાઓમાં રહસ્ય-ભૂત વસ્તુ પણ વિધવિધ પ્રકારની હશે. અને એમ જ છે. બે બે વાર્તા એક જ વિષયની—જો કે તેમાં પણ જુદુંજુદું રહસ્ય જુદી-જુદી રીતે નિષ્પન્ન થયેલું જોવામાં આવે છતાં—મળી આવે, ત્રીજી તો નહિ જ. દાખલા તરીકે ‘જીવનકલા’ અને ‘પ્રીતમ’ કલાકારોની, તેમના વિચિત્ર સ્વભાવની અને જગતથી જુદી જ રીતે સૌંદર્ય પારખવાની કે સૌંદર્યોદ્બોધ કરવાની તેમની રીતની વાર્તાઓ છે.

શ્રી. ધૂમકેતુનાં કલાકારો માફક શ્રી. કિશનસિંહનાં કલાકારો પણ કોઈ જુદી જ આસગાની (‘રોમેન્ટિક’) દુનિયામાં જીવતાં પ્રાણીઓ

છે. જગત અને લેખક પણ જોને કદરૂપી કહે છે, જેનું શરીર ત્રાંસું છે એવી મદ્ધિદા સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર સર્વપક્ષીને સૌન્દર્યની રેખાઓથી અન્વિત લાગે છે તેનું કદરૂપી રીતે જ ત્રાંસું રહેલું શરીર સર્વપક્ષીને સુંદરમાં સુંદર ત્રિભંગના નમૂના જેવું લાગે છે. અને છેવટે તે બંને એક બીજાનાં 'જીવનની કલા' અને 'કલાનું જીવન' બની રહે છે.

આ પ્રકારનો વાક્યવિન્યાસ લેખકને અગીય હોય તેવું લાગે છે. વારેવારે એવાં જોડકાં આપણને દેખાય છે.

'જો પ્રેમની લાગણી હોય તે લાગણીનો પ્રેમ સમજી શકે છે.'
(પૃ. ૧૮૭)

'હું તો પ્રેમનું સૌન્દર્ય છું અને સૌન્દર્યનો પ્રેમ છું.' (પૃ. ૧૯૮)

અને એમની સરસ વાર્તા 'પ્રીતમ'માંની નાયિકા પ્રીતમ પણ એટલી જ વિચિત્ર છે, ધૂની છે. હિંદની સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર પ્રીતમ પેરિસના પ્રદર્શનમાં ચિત્રકલામાં સૌથી પહેલું ઈનામ છતી આવી છે. તેને એક જાતની ધૂન છે કે એનાં અધૂરાં ચિત્રો કાઢતે પણ ન દેખાડવાં. પદ્મનાભ તેનો પ્રેમી અને જોને તે પરણવાની હતી તે સરસ યુવક તેની આ ધૂન નથી જાણતો. તે એવું એક અધૂરું ચિત્ર જોવા મળે છે, પ્રીતમની ના છતાં જોવા આગ્રહ રાખે છે, ત્યારે પ્રીતમ તેને સુંદર રીતે સમજાવે છે,

"પદ્મનાભ, તમે લોકો આટલું બધું લખ્યા, જગત ભર્યા પણ કોઈની નાનુક રહ્યું લાગણીને સમજતાં કેમ ન શીખ્યા?" (પૃષ્ઠ ૧૮૭)

છતાં એ નથી જ સમજતો, તે તો પરદો બંધો કરી એ ચિત્ર જુએ જ છે.

અને પછી પ્રીતમ-નાનુક, કામળ, મનોહર વિચિત્ર પ્રીતમ-તેને તો શું, કાઢતે કદિ પણ ન પરણવાનો નિશ્ચય કરી નાખે છે.

અને મને લાગે છે કે એ હીક જ થાય છે. આવા સૂક્ષ્મ લાગણીતંત્રવાળી એ પ્રીતમ કોઈને પણ પરણી સુખી ન થાત.

વાર્તા અખી સરસ છે. સખીઓની વાતચિત દ્વારા જે રીતે લેખકે નાયિકાને વાચકો સમક્ષ રજૂ કરી છે એ રીત પણ સરસ છે. પણ કલાકારો કે ને કે વિચિત્રતાવાળા હોય એ એમની માન્યતા આ બન્ને વાતોમાં, સર્વપક્ષીના ઉદ્દગારોમાં અને પ્રીતમના ધૂની નિર્ણયમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. સામાન્ય રીતે જ્યારે એ પ્રેરણાનિત ન બન્યો હોય ત્યારે કલાકાર સામાન્ય મનુષ્યોથી જુદો નથી પડતો એવું માનનારા જગતના મોટા ભાગના કલાકારોથી આ રીતે એમની માન્યતા જુદી પડે છે.

કલાકાર સિવાયનાં પાત્રો આપણી આસપાસના જગતનાં અન્ય પાત્રો જેવાં જ છે. તેમનામાં ભરતી છે, સંરસતા છે પણ આવી જગતસમગ્રથી તેમને જુદાં પાડી નાખતી વિશ્લેષણતા નથી. આવું એક સુંદર પાત્ર સરસ વાર્તામાં ગોઠવાયલું, મને 'ભિખારણીની દુવા' વાર્તાની નાયિકા વેસ્થા નાજુકબાન જે પાછળથી ખદીજ બની જાય છે તે લાગ્યું છે.

એક વેસ્થાની અંદર સુખ યુક્ત પડી રહેલું માતૃત્વ ઠાંઈ ભિખારણીની દુવાથી ટેલું ઉઠાળા ભારી બદાર ધરી આવે છે અને અંતે વિચલ પામે છે તેવું આ વાર્તામાં સરળ, સુરેખ આરોપન છે. અને આમાં શ્રી. કિશનસિંહનું દિંદુસ્તાની બાપા ઉપરતું માતૃત્વ પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એ વેસ્થા, એ વાર્તાનો નાયક, અંડેલાનું રોચન, વડોદરાનો એનો આવાસ બધું નજર સામે જાયે તો રહે છે અને એવો ગંગળા અંત નાંચી આત્મા પ્રસન્ન થાય છે.

એવા વિશિષ્ટ મનુષ્યોને પોતામાં વળી લેતી એ વાતો 'મોનનો અવાજ' અને 'વંધ્યા' છે. મોનના અવાજમાં તો વ્યંજનોના જીવનની કરુણતા ગતાવધાનો પ્રવલ્ન છે. તે લોકો કેવું જીવતા નરક

જેવું જીવન જીવી જાય છે, મરણ એ તો એમને માટે પરગામ જવાના આનંદ જેવું છે, એક ઉદ્ધાસનો પ્રસંગ માત્ર છે, એ બધું જતાવવાનું એ વાર્તાનું પ્રયોજન છે.

જેન શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે નપુંસકોના હૃદયમાં પડેલા કામ નગરદાહ જેટલો જલ્દી જાય છે. આ વાર્તામાં એ કામ વિશે કશું કહેવાયું નથી. પણ તેમનાં જીવનનું કારણ તો ચર્ચાનું છે નહીં.

‘વંધ્યા’ વાંઝિયામેણું ટાળવા મથતી માતા પુત્રને બહુચરાજીને ધરી દેવાની માનતા લઈને માતા બને છે, અને પછી જે આલ્ખ્ય દુઃખ અનુભવે છે તેની કરુણ કથા છે. લેખક એમાં કહે છે :

‘વૈધવ્ય એ સ્ત્રીઓનું મોઢામાં મોઢું દુઃખ હશે પણ વંધ્યત્વ એ એમનું મોઢું દુર્ભાગ્ય છે.’ (પૃ. ૧૩૮.)

એ વાત સાચી છે અને એ દુર્ભાગ્ય ટાળવા માટે સ્ત્રીઓ ઠેકઠા ઠેકા ત્રાસ આનંદપૂર્વક સહન કરે છે એ સર્વવિદિત છે. પણ આ વાર્તામાં આવે છે એ ત્રાસ નવીન છે, અસહ્ય છે, બચાવ કરે છે.

આપણે ત્યાં કિઠકિઠક(અપરપતા)વાળી વાતો બહુ ઓછો લખાઈ છે. આ લેખકે એવી પણ એ વાતો લખી છે ‘સપનાનું સત્ય’ અને ‘આત્માનો વધ.’ સપનાના સત્યમાં ગંધર્વો યુગ્મનને સર્વશ્રેષ્ઠ સુંદર તત્ત્વ તરીકે સાબિત કરે છે, શું એ જ સત્ય હશે ? કોણ જાણે ?

‘વંધ્યા’માં વંધ્યાની કરુણતા રમ્ય છે, ‘ઠૂટેલાં કરમ’માં આપણા સામાજિક સ્થૂંચારસૂંચના નિયમોની કરુણતા સચોટતાથી આલેખાઈ છે.

બધી વાર્તાઓને છૂટક છૂટક જોઈ જવાનો કરી અર્થ નથી. ‘હરિહર ટપાલી’ની વાર્તા વિશે કહેવાનું રહે છે. તે વાર્તાની રમ્યતાત એટલી નવીન રીતે ચર્ચા છે કે તે વિશે કેં કહેવું ચોગ્ય લાગે છે. લેખક જાણે કે રેખાચિત્રો રમ્ય કરતા હોય તેમ એક પછી

એક ચિત્ર રજૂ કરતા જાય છે અને એમાં વચ્ચે જ હરિદર ટપાલી-
ને રજૂ કરી દે છે. આ રીત નવીન છે અને સરસ પણ છે.
છેલ્લે જતાં વાતો ફિક્કો પડી જતી કોઈને લાગે પણ અયોજનની
આ નવીન પદ્ધતિ એ વિષયમાં રસ લેતા લોકોને જરૂર આકર્ષશે.

પણ એમાં બચવાન એ કે વાર્તા કદાચ રેખાચિત્ર કે
પ્રસંગચિત્ર જની જાય. 'પ્રતિધ્વનિ'માં કેંક એવું જ થાય છે. તથા
ચિત્રો આવે છે તે અંતરંગ રીતે એકબીજા સાથે જોડાયેલાં હોવા
છતાં તેમાંથી વાર્તા તો નથી જનતી. આપણા યુવાન કવિ શ્રી.
પ્રદુલાદ પારેખ પ્રત્યે શેષકની પ્રીતિ રપટ દેખાઈ આવે છે. અને
ભાઈશ્રી પ્રદુલાદ સાથે જરા પણ પરિચયમાં આવેલ વ્યક્તિએ
એમને માટે એ પ્રીતિ અનુભવેલ હોય છે તેથી ફરી એવું દર્શન
થતાં આનંદ થાય છે.

પુરતકને પોતાનું નામ આપનારી 'કુમકુમ' તો રહી જ ગઈ.
મુરંગા નામની આધુનિક છોકરી માતૃત્વને સ્ત્રીઓની નિર્બળતા
મણતી હોવા છતાં માતૃત્વ કંઈ છે. છેલ્લા વિભાગમાં જ્યોત્સ્ના
રાત્રિએ અગાસીમાં ફરતા ફરતા પોતે જ પ્રિયતમને કહે છે-

“મારે માતા વડું છે.” (પૃ. ૩૫૧)

એવું આ પરિવર્તન તેની સખીની પુત્રી નાની એવી કુમ-
કુમ શક્ય જનાવે છે. મંગળાન્ત આ વાર્તાસંગ્રહ આપણા હાથમાંથી
આપણે મૂકી દઈએ ત્યારે મંગળતાનું વાતાવરણ જમાવી જાય છે.

આ રીતે આપણી પાસે શ્રી. દિયનસિંહ આવડા વિધવિધ
સામગ્રી લઈને હાજર થાય છે. તેમની સાગરીમાં કારણ છે અને
હારમ પણ છે. હારમનો જ એક નમૂનો જોઈએ. પૃ. ૨૩૮માં
હિપર નાવક અને નાવિકા વાતચિત્ત કરે છે. નાવિકા કહે છે:

“તપ સાધીને મું કર્યો?”

“વરદાન માગીશ”

“કોની પાસે?”

“રમશાનના સ્વામી શિવ પાસે.”

“શું માગશો?”

“કે સ્ત્રીઓને અક્કલ તો આપો.”

આ રીતે હાસ્ય અને કરુણ, ગંભીર અને નાળુક અનેકાનેક ભાવ અને ભાવનાઓનો યાજ્ઞ લઈને સરસ્વતીદેવીની પૂજનો પ્રારંભ શ્રી આવડા કુમકુમથી કરે છે. તેમની વાર્તાઓમાં જોમ છે અને નિર્જાળતા પણ છે, કલાની ખૂબીઓ છે અને ખામીઓ પણ છે. ઘણી જગ્યાએ વાર્તા અત્યંત સખળ બની જાય છે, ક્યાંક ક્યાંક નિર્જાળ પણ બને છે, કોઈક જગ્યાએ માત્ર પ્રસંગ-ચિત્ર કે રેખાચિત્ર જેવી લાગે એવી પણ બની જાય છે. છતાં ચિત્તરંજક તો તે હમેશાં રહે છે જ. કોઈકોઈને તેમનામાં રહેલું વર્ણનનું, રંગદર્શન (‘રેખા-સં’)નું તરવ વધારે ગમે, કોઈકોઈને વિશેષ સચોટ વૈતર્કિકતાની અપેક્ષા રહે એવું બને છતાં તેમાં રહેલું રંજક તરવ સર્વને આકર્ષી શકે એટલું જળવાત જરૂર છે.

દૂકી વાતો વિગે ઠહેતાં મેં આગળ કહ્યું તેમ જીવનના વહી જતા સાગરમાંથી શુદ્ધશુદ્ધ કે લહરી કે વીચિ પકડીને પોતાને અનુકૂળ દૃષ્ટિકોણથી વેધક વિભૂતપ્રકાશ નાખવાનો, એ શુદ્ધશુદ્ધ કે લહરી કે વીચિનું રહસ્ય બહાર આણવાનો શ્રી. કિશનસિંહે પોતાની આગવી મૌલિક રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગુજરાતનો સાહિત્યરસિક વાચકવર્ગ અને વિવેચકવર્ગ શ્રી કિશનસિંહે આવડાના આ સંગ્રહને સમભાવપૂર્વક સતકારશે એવી આશા રાખું છું.

ગુજરાતનો અદ્યતન સંશોધનપૂર્વક રચેલો ઇતિહાસ^૧

૨

વાઘેલા વંશના ઇતિહાસ માટે કોઈ પ્રબન્ધ કે કાવ્યતું સાધન મળતું નથી, તેથી કરીને તેનો મુખ્ય આધાર ઉત્કૃષ્ટ લેખો ઉપર છે, આથી એ વંશના આલેખાએલા ઇતિહાસમાં મહત્વની ખામતો વિશે મતભેદને અવકાશ બહુ ઓછો છે. આથી કેટલીક ગૌણ ખામતો વિશે મતભેદ નોંધવો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧) પ્રકરણ ૧૮માં સોલંકી વંશના છેલ્લા રાજા ત્રિભુવન-પાલનો સમય સં. ૧૨૬૮થી ૧૩૦૦ આપવામાં આવ્યો છે, અને તે પછીના પ્રકરણમાં વિસલદેવના રાજ્યારંભનો સમય સં. ૧૩૦૨થી ૧૩૧૮ આપવામાં આવ્યો છે; પણ વચલાં બે વર્ષમાં કોતું રાજ્ય હતું તેનો ખુલાસો કરવામાં આવ્યો નથી. અત્યારમુધી વિસલદેવ સં. ૧૩૦૦માં ગાદીએ આવ્યાતું મનાતું હતું, તો તેનો સમય બે વર્ષ પાછો હટાવવાને શો પુરાવો મળ્યો છે? આચારંગસૂત્રની પ્રત તેના રાજ્યકાળમાં સં. ૧૩૦૩માં લખાઈ હતી એ વાત ખરી પણ તે પ્રત લખાવાના આગલા વર્ષે જ તેને પાટણની ગાદી મળી હતી, એમ ચોક્કસ કેમ કહી શકાય?

૧. આ સીપકથી પ્રગટલી, રા. હુર્મીશંકર સાક્ષીકૃત ગુજરાતના ઇતિહાસની 'માનસી'માંની (વર્ષ ૧, અ. ૧;—માર્ચ ૧૯૪૧) સમાવેશવાનો બીજો ભાગ.

(૨) વિસલદેવના સં. ૧૩૧૭ના લેખમાં તેણે કર્ણાટકના રાજા ઉપર વિજય મેળવ્યાનું જણાવ્યું છે. આ કર્ણાટકનો રાજા તે કાં તો દારસમુદ્રનો હોઈસલા બલ્લાલ વીર સામેશ્વર, તેનો પુત્ર નર-સિંહદેવ કે ઉત્તર કાંકણનો શીલાહાર રાજા સામેશ્વર એટલામાંથી કાણુ હશે તે વિશે દુર્ગાશંકરભાઈ શંકાશીલ છે, પરંતુ હું તેને કાંકણનો શીલાહાર ધારું છું કેમ કે તેની અને ગુજરાતના રાજાની સરહદો જોડાએલી હતી અને કુમારપાલના સમયથી એ રાજાઓ વચ્ચે વૈર ચાલ્યું આવતું નથી. દારસમુદ્ર કર્ણાટકની હદમાં ગણાય પણ નહિ.

(૩) વિસલદેવના સમયમાં ચએલો નાનાક પંડિત અત્યાર સુધી વિસનગરો નામર ખાજણ મનાતો હતો, કેમ કે પ્રવચ્ચકોશના અમરચન્દ્રસરિત્રખન્ધમાં તેને 'વિસલનગરીય' કહી છે. જો હું ભૂલતો ન હોઉં તો સ્વ. તનસુખરામ ત્રિપાડી, સ્વ. કેશવલાલ ધ્રુવ અને સ્વ. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીનું પણ તેવું મંતવ્ય હતું, પરંતુ નાનાકના સરસ્વતીસદનની પ્રશસ્તિમાં તેનું ગોત્ર 'જૈનવાપ' જણાવેલું હોવાથી, રા. દુર્ગાશંકરભાઈ તેને વડનગરો નાગર ગણે છે, કેમ કે તેમના માનવા પ્રમાણે જૈનવાપ ગોત્ર વડનગરા નાગરોમાં છે અને વિસનગરા નાગરોમાં નથી. પરંતુ આમ ગોત્રના નામ ઉપરથી જ્ઞાતિનો નિર્ણય થઈ શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. 'જ્યોતિર્ધર' પાક્ષિકના તા. ૧૯-૪-૪૧ના અંકમાં 'સગોત્રજનન' નામનો એક લેખ છે. તેમાં લખ્યું છે કે "કાપિષ્ઠ કે જૈનવાપસ ગોત્ર નાગરોમાં, ખાજણોમાં, બ્રહ્મક્ષત્રિયોમાં તેમ જ રજપૂતોમાં પણ જોવામાં આવે છે." વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવાથી માત્ર જૈનવાપ ગોત્રના કારણે જ નાનાકને વડનગરો નાગર કેમ કહી શકાય! વિસનગરા નાગરોમાં એ ગોત્ર હોય છે કે નહિ તે સંબંધી તે જ્ઞાતિના કેઈ માણસ પ્રકાશ પાડશે તો આ બાબત નિશ્ચિત થઈ શકશે.

(૪) વિસલદેવના સમયમાં ત્રણ વર્ષનો પનરોતરો દુમાળ પડ્યો હતો. આ ત્રણ વર્ષ સં. ૧૩૧૨થી ૧૩૧૫ સુધી ગણાય છે;

રા. દુર્ગાશંકરભાઈ તે સં. ૧૩૧૫થી ૧૩૧૮ સુધી ગણે છે; પરંતુ પોતાના મંતવ્યના સમર્થનમાં કોઈ કારણ તેમણે આપ્યું નથી. જમદગ્નિરિતમાં એ સમય સં. ૧૩૧૨થી ૧૩૧૫ જણાવેલો છે. જુઓ શ્લોક ૬૮:

૧૨૧૩
ચન્દ્રદિન્દિમિ વર્ષેષુ વ્યર્તાતેષ્વથ વિક્રમાત્।
દુર્મિર્ષ સર્વં દેશેષુ માધિ વર્ષત્રયાવધિ॥

અર્થાત્ વિક્રમની ૧૩૧૨ની સાલ વીત્યા પછી બધા દેશોમાં ત્રણ વર્ષ સુધી દુકાળ પડશે. આથી આ સમય સં. ૧૩૧૨થી ૧૩૧૫ સુધી ગણવો યોગ્ય છે.

(૫) વિસલદેવના મંત્રીઓમાં પદ્મનું નામ ઉમેરવાની જરૂર છે. પદ્માનંદકાશ્યની પ્રશસ્તિમાં તેનો ઉલ્લેખ છે. તેને પ્ર. કો. ના અમરચન્દ્રસુરિપ્રગ્ન-ધમાં કાષ્ઠાગારિક કહ્યો છે તેથી તે તેનો કાષ્ઠાગારિક મંત્રી હતો.

(૬) પૃ. ૪૦૮ ઉપર કુવલયાશ્વરિત્રનો ઠર્તા રત્ન કહ્યો છે, પણ તેનું નામ કૃષ્ણ હતું અને રત્ન તો તેનો પુત્ર હતો. આ સુદૃઢ-દોષ છે, કારણ કે પૃ. ૪૧૫ ઉપર મથારિયત લખ્યું છે. નવી આવૃત્તિમાં આ દોષ રહી ન જાય તે માટે અહીં નોંધ કરી છે.

(૭) સારંગદેવના સં. ૧૩૩૩ના આમરણના લેખમાં તે પોતાને 'સમ્મતચક્રવર્તી' કહે છે. આ સંજ્ઞાથી શ્રી. ડિરેક્ટરનો મત ટાંકીને થી. શાસ્ત્રીજીએ ચર્ચા કરી છે. એમાં સિદ્ધરાજથી સારંગદેવ સંબંધીના યુગ્મરાતના રાજ ગણુર્તા આઠ ધાય અને તે સંજ્ઞાથી ખુબારો શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈને સ્પષ્ટ થો નથી. પણ હું મારું છું કે તેમાં યુગ્મરાતના સોલંકી નરસીની ગણના નથી, પણ ભારતવર્ષના ચક્રવર્તીઓની ગણના છે. ભારતના ચક્રવર્તીઓ ૭ ગણાય છે:— માંધાતા, મુલુખાર, દરિયન્દ્ર, પુરુષ, ભરત અને દાર્તવીર્ષ (દયાપ્ર ૧,૪૬ ઉપરની ટીકા). આથી આ ૭ ઉપરાંત પોતે

સાંતભો ચક્રવર્તી છે એમ સારંગદેવ ગર્વ લે છે એમ હું સમજું છું.

(૮) યાદવ રામચંદ્રના (દેવગિરિના રાજાના) સં. ૧૩૨૬ના લેખમાં ગુજરાત ઉપર તેણે ચઢાઈ કર્યાનું કહ્યું છે. અને ત્રિપુરા-ન્તકેશ્વરની પ્રશસ્તિમાં સારંગદેવે યાદવ રાજા ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો એમ જણાવ્યું છે. આ ઊલટાસૂઝટી હકીકતથી રા. દુર્ગાચંકર-ભાઈ જરા મુંઝાયા છે. તેઓ લખે છે કે સં. ૧૩૨૬માં તો ગુજરાતનો રાજા અણ્ણનદેવ હતો, પરંતુ રામચંદ્રના લેખમાં સારંગદેવને દરાવ્યાનું ક્યાં લખ્યું છે? તેણે અણ્ણનદેવને કેમ ન દરાવ્યો હોય? અને એ વેરનો બદલો સારંગદેવે લીધો હોય એમ કેમ ન બને?

(૯) સારંગદેવના લેખોમાં તેણે ખાસવાના રાજા ઉપર વિજય મેળવ્યાનું જણાવ્યું છે. એ સંજોગથી વિવિધતીર્થકલ્પના સમ્યકર (સાયેર) કદપમાં પણ નોંધ. છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે પહેલાં તો ખાસવાના રાજાએ ગુજરાતનો કબજો લીધો હતો:

અન્નયા बहुमिकाले बोलंगे मालविच्च नरिंदो गुज्जरधरं मंजिकुण सच्च-
उरसीमाप पडुत्तो ।

(ત્યાર પછી ઘણો સમય વ્યતીત થયા કેડે માળવાનો રાજા ગુજરાતની ભૂમિને ભગીને સાયેરની સીમાએ પહોંચ્યો.)

આમાં ગુજરાતના રાજાનું નામ નથી પણ તે સારંગદેવના સમયમાં બન્યું હોય તેમ લાગે છે.

(૧૦) સારંગદેવના સમયમાં ગુજરાત ઉપર મુસલમાનોએ પણ હુમલો કર્યો હતો, પરંતુ એ હુમલો 'સારંગદેવે પાછો વાળ્યો' હતો એમ એ જ કદપ ઉપરથી જણાય છે:

अह अन्नया तैरहसय-अड्याले (१३४८) विक्रमसेवच्छरे पवलेणं कप्फर-
इलेणं देसुमि भज्वंते नयरगामेसु पलाणेसु विणभवणदुवारेसु ढकिपसु, जोअणचउक्क-
मज्जे वेमसंति माहप्पेणं अणाहयमहिरसरत्तं वक्कचकं वज्जंतं सोऊण सिरिसारंगदेव-
महारायसेणा आगमणं संकिऊण भग्गं मुअलवलं । सच्चउरसीमापि च न
चंपिमा ।

આ ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાની લશ્કર સં. ૧૩૪૮માં સાચોરની સીમા સુધી આગ્રુ હતું, પણ સારંગદેવ સામે આવે છે એમ સાંભળીને નારી ગયું હતું. આમાં મુસલમાની લશ્કરના સરદારનું નામ કાકુર (કાકુર) લખ્યું છે, તે શુદ્ધામ કાકુર ન હોય, કારણ કે કાકુરને તો સં. ૧૩૫૬ પછી ખંભાતમાંથી અલાઉદ્દીનના મરદારે મેળવ્યો હતો.

(૧૧) સં. ૧૩૪૩ની ત્રિપુરા-તકેશ્વર-પ્રશસ્તિમાં એ મંદિરના દૈનિક વપરાશમાં બે માણાં ચોખા અને એક માણું મગની સાથે માત્ર ચાર તોલા ઘી આપ્યું છે, તે આશ્ચર્યજનક લાગે છે. એક માણું જરાજર દસ શેર થાય, તો પોણોમણ અનાજની સાથે પાંચેર ઘી પણ ન હોય ? આની તપાસ કરતાં શ્રી શાસ્ત્રીશ્રીએ જણાવ્યું છે કે મૂળ લેખમાં જણાવ્યું હતું કે તોલાને બદલે ઠપ્ યજ્ઞ છે અને ઠપ્નો અર્થ આયુર્વેદની બાપામાં તોલો જરાજર થાય છે. સોનું-૩૫૦ જેખવાના કામમાં વપરાતો ઠપ્ એક તોલો જરાજર થાય છે. (દયાશય કાવ્યના ટીકાકાર પ્રમાણે ઠપ્=૧૬૬ ગદીઆણા) એ ખરું, પરંતુ અનાજ જે ખાદ્ય પદાર્થ જેખવાના ઠપ્નું માપ જુદું થતું હોવું જોઈએ.

(૧૨) સં. ૧૩૪૮માં પાલણપુરના મુદ્રાધિકારીનું નામ 'મદંત' વેધક લખ્યું છે, પરંતુ મદંતનો અર્થ જાવો થાય. મૂળમાં 'મદ' યજ્ઞ છે, તે 'મદત્તમંતું' દૂકું ૩૫ છે. દાલનો 'મદેતા' યજ્ઞ એનું રૂપાંતર છે.

(૧૩) પૃ. ૪૨૪માં ઉપરના પહેલા પરિચ્છેદમાં સં. ૧૩૫૦ના વિમલવસદિકાના લેખ ઉપરથી ચન્દ્રાવતીના મદારાવ વિસલદેવનું નામ આપ્યું છે, પણ ત્યાર પછીના જ પરિચ્છેદમાં અર્જુનદેવનું નામ આપ્યું છે, તેમાં સરતચૂક યજ્ઞ છે; તે સુધારવાની જરૂર છે.

(૧૪) પૃ. ૪૨૬માં ઉપર શુદ્ધગત ઉપર દુમલો કરવાને મુસલમાનોને તેડી લાવનાર નામર બ્રાહ્મણ માધવ મહેતા હતા એ સંજ્ઞાથી

હિસે. '૪૧ ગુ.નો અધતન સંશોધન પૂર્વક રચેલો ઇતિહાસ

જે પુરાવા આપવામાં આવ્યા છે, તે ઇ. સ. ૧૯૩૩ના 'ગુજરાતી'ના હિપોસિસી અંકના 'શું કહ્યું દેવ દુષ્ટચરિત હતો ?' એ લેખમાંથી લેવામાં આવ્યા છે, છતાં : પણ ઝલ્લુરવીકારનું સૂચન નથી. તેમ જ એ લેખમાં 'મેં જણાવ્યું હતું કે તીર્થંકલ્પ ઉપરથી જણાય છે કે મુસલમાની લરકર મેવાડ,^૧ વાગડ અને મોડાસા થઈ આશાપલ્લી આવ્યું હતું અને ત્યાંથી કહ્યું ખંભાત તરફ નાડો હતો, કેમ કે જો મુસલમાનનું લરકર આશાપલ્લી તરફથી પાટણ આવતું હોય તો કહ્યું ખંભાત તરફ નાશી શકે નહિ પણ કમ્બ તરફ જ નાશી શકે, કારણ કે ખંભાતના માર્ગમાં જ આશાપલ્લી આવે. આનો ખુલાસો શ્રી દુર્ગાશંકરભાઈએ કયો નથી. કહ્યુંને નાશી ગયા પછી મુસલમાની લરકર પાટણ જએલું હોવું જોઈએ, એમ હું માનું છું. આશાપલ્લીથી પાટણ આવતું લરકર સાંભળીને કહ્યું ખંભાત તરફ નાડો હોય તે માર્ગમાં મુસલમાની લરકર સાથે તેનો ભેટો થયા વિના રહે નહિ.

ગ્રંથના આરંભે મૂકેલા 'દંતકથા અને ઇતિહાસ' નામક હિપોસિસ પાત્રમાં ઇતિહાસના ગ્રંથમાં લેવાની વિમતો સંબંધી જે સાત સિદ્ધાન્તો જણાવ્યા છે, તે સિદ્ધાન્ત તરીકે તો યોગ્ય છે, પરંતુ તે સિદ્ધાન્તોને વ્યવહારમાં કેવી રીતે યોજવા તે સંબંધી મતભેદને અવકાશ રહેવાનો. છઠ્ઠા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તેમણે 'પ્રત્યન્ધર્મિતામણી' ની કેટલીક હકીકત 'દ્વાપત્રય' કરતાં વધારે વિશ્વસનીય માની છે, તેનો આધાર લેમના વિચારમંતવ્ય ઉપર છે. એને કોઈ પ્રમાણનો ટેકો નથી. હજી સુધી 'દ્વાપત્રય'ની કોઈ હકીકત અસત્ય સાબિત થઈ નથી. સાતમા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દંતકથાઓને તેઓ સ્વલ્લેખનાનુસાર અગ્રાણ ગણવા તરફ ઝેરાયા છે, પરંતુ થઈ દંતકથાઓ પાછળથી ખરી પડતી આવે છે. આથી જ્યાં સુધી તે

૧. તમો હમ્મીરજયરાઓ વાગડદ્રેશ મુહલસવખં નયરાણિય મંજિઅ આવહિપ પત્તો । વળ્લદેવ રાઓ અ નહો ।

સુપ્રમાણ્યુસ્થાપિત ઐતિહાસિક વિગતોથી વિરુદ્ધ ન હોય ત્યાં સુધી તેમને અગ્રાહ્ય ન ગણવી જોઈએ એમ મારું માનવું છે. ગાયા ટેડની કથા ઐતિહાસિક હકીકતથી વિપરીત છે તેથી અગ્રાહ્ય છે, પણ જસમા ઓડણની કથા માટે તેમ કહી શકાય નહિ.

રામલાલ યુનીલાલ મોદી

શુદ્ધિ-સ્વીકાર

મારા ડ્ર. મ. રા. ઇ. ના વિભાગ ખીજના અવલોકનના ઉપર છપાયેલા ખીજ ને હેલ્લા હપતામાં જે મુદ્રણદોષો ઉપર શ્રી. રા. યુ. મોદીએ ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે, જે એ પુસ્તકની ખીજ આવૃત્તિ 'ત્રગટ થવાનું' રુદ્ધભાગ્ય એને સાંપડશે તો સુધરશે, અને એમણે કેટલાક ભત્તેરો નોંધ્યા છે એ આપણી ઐતિહાસિક સાધનસામગ્રીની વર્તમાન સ્થિતિમાં સ્વાભાવિક છે પણ નીચેની ત્રણ બાબતોમાં તો મારી શરતચૂક થઈ છે એમ હું સ્વીકારું છું.

(૧) ડ્ર. મ. રા. ઇ. વિ. રના પૃ. ૩૯૮માં વીશલદેવે વિ. સં. ૧૩૦૨થી ૧૩૧૮ સુધી મહારાજાધિરાજ તરીકે રાજ્ય કર્યું, એમ છપાયું છે. પણ એ જ ગ્રન્થમાં પૃ. ૩૯૬ ઉપર ત્રિભુવનપાલનો રાજ્યકાળ મેં ત્યાં નોંધેલા પુરાવાને આધારે સં. ૧૨૯૮ થી સં. ૧૩૦૦ માન્યો છે. એટલે તેના અનુગામી વીશલદેવનો રાજ્યકાળ સં. ૧૩૦૦થી ૧૩૧૮ માનવો એ જ શ્રી. રામલાલભાઈ કહે છે તેમ યોગ્ય છે. પૃ. ૩૯૮માં ૧૩૦૨ અને પૃ. ૩૯૯ (ઉપરથી પં. ૪)-માં ૧૩૦૩ છે ત્યાં ૧૩૦૦ જોઈએ.

(૨) પૃ. ૪૦૯માં સં. ૧૩૧૫થી ૧૩૧૮ સુધી ત્રણ વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો એવું પૃ. ૪૧૦ ટિ. ૪માં આપેલા પુરાવાને આધારે 'જોખે ગેઝેટિયર'ની (પૃ. ૨૦૩ ટિ. ૫) પેઠે મેં પણ નોંધ્યું છે; જગદ્દસરિત્રમાં સં. ૧૩૧૨ થી ૧૩૧૫ સુધી દુકાળ પડ્યો

હોવાનું કહેલું છે, એ ઉપર પહેલાં મારું ધ્યાન કેમ ખેંચાયું નહિ એ તો નથી કહી શકતો પણ જગદુચરિત્રવાળી તારીખ સાચી હોવાનો સંભવ સ્વીકારું છું.

(૩) પૃ. ૪૨૯માં માધવ મુસલમાનેને ગુજરાત ઉપર હુમલો કરવા તેડી લાવ્યો એમ સાબિત કરવા અર્થે જે પુરાવા આપ્યા છે તે માટે શ્રી રા. ચુ. મોદીના ગુજરાતીના ૧૯૩૩ના દીપોત્સવી અંકમાં પ્રગટ થયેલા, એમણે ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખનો ઋણુસ્વીકાર મેં નથી કર્યો એમ તેઓ કહે છે. વાત સાચી છે. કાંઈક પ્રમાદથી ઋણુસ્વીકાર નોંધાવો રહી ગયો છે. એ જ પૃષ્ઠ ઉપર ટી. ૧માં એ લેખનો હવાશો આપ્યો જ છે એની નીચે ટીપ જોઈએ. વળી હું ઋણુસ્વીકાર માટે આગ્રહી છું અને શ્રી. રામલાલભાઈનું તો બહુ ઋણુ એ ગ્રન્થ ઉપર છે.

ડુ. કે. શાસ્ત્રી

કનુનાં છાયાચિત્રો

કુતુહેસાધનાં છાયાચિત્રો : ૧૦ છાયાચિત્રોનો ચિત્રસંપુટ : કિં. ૧-૪-૦

આ ચિત્રસંપુટના આમુખમાં શ્રી. જયુભાઇ રાવત લખે છે કે "પ્રાચીન ભારતીય ચિત્રકલામાં આલેખનનું એ સ્વરૂપ ખાસ પ્રચલિત હોવાનું જણાવું નથી." આ મત એકદમ સ્વીકારી શકતો નથી કારણ કે અસલ માસર અને એથી પણ પ્રાચીન પ્રગ્નઓના અવશેષોનાં વર્ણન વાંચતાં અને એમનાં ચિત્રો જોતાં એટલી ખાતરી થાય છે કે એટલા જૂના કાળમાં માણસોને તડકામાં ભીંત પાસે જિલાં રાખી એમની છાયા પડે તે ભીંત ઉપર કેાતરી રાખવામાં આવતી. એટલે એમ માની શકાય કે આ પ્રકારનાં છાયાચિત્રો દરેક પ્રાચીન પ્રગ્નમાં-હિંદુસ્તાનમાં પણ-દશે ખરાં. આવી રીતે છાયા-ચિત્ર દોરીને મહાજનન અથવા પ્રિયજનની સ્મૃતિ ચિરંજીવ રાખવા.

ની કલાને એક સુંદર તૈલચિત્રમાં એક રોયલ એકેડેમિશિયને (ધર્મ) કરીને ચિત્રકારનું નામ ઈ. બ્લેર લેખટન આર. એ. હર્ડ) મૂર્તિ સ્વરૂપ આપેલું છે. એક 'નાષ્ટ' ધર્મયુદ્ધ ગાદે, સંપૂર્ણ ખખ્તર સહને પોતાની પ્રિયતમાની વિદાય લેવા, પોતાના કિલ્લાના ખૂરજ ઉપર બેઠેલો છે. સૂર્યપ્રકાશમાં હળાહ છાયા દિવાલ ઉપર પડેલી છે. તેની પ્રિયતમા તે છાયાને દિવાલ ઉપર એમ ને એમ રેખાથી ઉતારી લેતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. છાયાચિત્રનું આ મૂળ સ્વરૂપ.

તે પછી જેને મૂળ ફ્રેંચમાં 'સિલહૂત' કહેવામાં આવે છે તે તો એક ફ્રેંચ ચિત્રકારે શરૂ કરેલ. તે કાળા કાગળો કાતરથી કાપીને તેમાંથી અદ્ભુત કારીગરી અને ઝીંજીવટભર્યાં ચિત્રો બનાવતો. અને તે ઉપરથી નામાકિત વ્યક્તિઓની એકચરમી તસ્વીરો બનાવીને રાખવાની ચોજના પ્રચારમાં આવી. અહીં એ જ રીતે કાતરથી કાપીને શ્રી. જગમોહન મીસ્ત્રી હિંદનાં નામાકિત નરનારીઓની તસ્વીરો કોઈ કોઈ વેળા તૈયાર કરે છે અને તેમાંની ઘણીખરી દિવાળીના અંકમાં આવી પણ ગઈ છે.

પણ શ્રી. કનુ દેસાઈનાં ચિત્રો આવા પ્રકારનાં નથી એટલું જ નહિ પણ તેમાં કાળા અને સફેદ જગ્યાની વહેંચણી નથી, એનાં અનેક ચિત્રોમાં અન્ય રંગો પણ હોય છે, એટલે આ કલાને 'સિલહૂત' પણ ન કહી શકાય. જો કે અપવાદરૂપે આ આદ્યમમાં પૂઠા ઉપર આપેલ અને આમુખ ઉપર આપેલ નાનું ચિત્ર એ જે માત્ર કાળા અને સફેદ રંગની સહાયતાથી જ દોરાયેલ ચિત્રો છે.

આ બધું તો અમુક રીતે 'છાયાચિત્ર'ની કલાનું સાત્ત્વોપ નિરૂપણ જેવું થયું. આપણને ચિત્રકાર કે કલાકાર ગમે તે વિધાન પડે પોતાની કલા વ્યક્ત કરતો હોય તેની સાથે બહુ કામ નથી. એનું પરિણામ કલાયુક્ત છે કે નહિ અને છે તો કદલે દરજ્જો છે તે જોવાનું છે.

શ્રી. કનુ દેસાઈનાં સત્તર છાયાચિત્રોનું પહેલું આલ્બમ ૧૯૨૯માં પ્રસિદ્ધ થયેલું. આ દસ છાયાચિત્રોનું બીજું આલ્બમ આજે પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ મશહૂર ચિત્રકારે પોતાના કલાકાર તરીકેના જીવનના આરંભકાલમાં અનેક જુદી જુદી દિશામાં જુદાં જુદાં વિધાનો દ્વારા પોતાની કલાશક્તિના પ્રયોગ કરેલા. વાસ્તવિકતાથી માંડીને જાંડી ભાવનાઓની પ્રતીકત્વ સુધી એમણે પોતાની પોંછીનો ઉપયોગ કર્યો છે. સમય જતાં એની પોંછી-એની કલા વાસ્તવિક કરતાં પ્રતીકરૂપ અને સુશોભનના ક્ષેત્રમાં વધુ દીપ્તી નીકળી છે અને એ ક્ષેત્રમાં જ સ્થિર થઈ છે એમ લાગે છે. એમનાં ઉપરજીવા-ચિત્રોથી ('કવર-ઝેડેટ' ઉપરનાં ચિત્રોથી) એ કલાનો આરંભ થયો અને આજે ફિલ્મોના વિશાળ સન્નિવેશમાં ('સેટિંગ્ઝ' માં) એ પૂર્ણ સ્વરૂપે ખીલી નીકળી છે. એમનાં 'એચિંગ્ઝ' નેવી ઝીણી સુંદર રેખાઓથી અલંકૃત મનોહર અને શુભરાતને અતિપરિચિત જલચિત્રો પણ આ જ વર્ગનાં છે.

એમનાં આ દસ છાયાચિત્રોમાંથી એક વાસ્તવિક કલાના વર્ગનું નથી-બધાં જ ભાવનામય કલાના નમૂના છે, બધાં ચિત્રોની દક્ષા એકસરખી નથી. છાયાચિત્રના સુંદર નમૂનારૂપ એમનું દસમું ચિત્ર "શકુંતલાની વિદાય" જણાય છે. ચાર યુવતી, ત્રણ પુરુષો અને એ દરજ્જાં શકુંતલાના પાલક અગ્નિપિતાના તપોવનની વૃક્ષ-ગાળામાં ગૂંથાયેલાં દષ્ટિગોચર થાય છે. માત્ર કાળાં ધાળાંની આકૃતિઓમાં ચિત્રકારે પ્રસંગની કારુણી તાદશતાથી જતાવી દીધી છે એ એની કલાનું સાક્ષ્ય છે.

"સુદ-ગૃદાગમન"માં પશ્ચાદ્ભૂ અને આગળ તરી આવતા સ્થંભોની વિશાળતામાં એક પ્રકારની અદ્ભુત ભવ્યતા ખડી થઈ શકી છે, હતાં એ વિશાળતાને સહજે સુદનું નાયકત્વ ગોણું નથી લાગતું એ ચિત્રકારની પોંછીની તાકાત જતાવી આપે છે. "પાંચાલી"

અને “ ગૌરીનું તપ ” એ બે ચિત્રામાં પશ્ચાદ્ભૂતી ગેખી વિશાળતા દોરતાં, પાંચાલી અને ગૌરી પોતાનું નાચિકાપણ સાચવી શકતાં નથી અને ચિત્રો મુખ્યત્વે હૃદયંગમ સાગરચિત્ર (‘ સી-સ્કેચ ’) છે, તેમાં આ બે પાત્રો માત્ર આકર્ષિત છે એમ લાગે છે અને એટલા પ્રમાણમાં એ ચિત્રો કલાની દૃષ્ટિએ સફળ નથી થયાં.

“ રૌદ્રનૃત્ય ” માં સંહારતાંડવનું વાતાવરણ સારું જમાવાયું છે, જ્યારે “ મીરાંબાઈ ” માં શાંતભક્તિ નીતરતી દેખાય છે. “ સુભદ્રા અને અર્જુન ” માં અર્જુનની સજીવ ચેતનભરી આકૃતિની તુલનામાં સુભદ્રાની પ્રતિમા ઝાંખી પડે છે. “ કર્ણુ અને કુન્તી ” માં બંને આકૃતિઓ પ્રસંગને યોગ્ય ભાવો પતાવી શકી છે. “ મુરલી ” ના શુજરાતી હૈયાને સતત અને સનાતન સ્પર્શતા પ્રસંગમાં ઉભય આકૃતિઓ ઉચ્ચ પ્રેમના સર્જનજૂતા પ્રસંગો મૂર્ત કરે છે જ્યારે “ વિશ્વામિત્ર અને દશરથ ” ના ચિત્રમાં પશ્ચાદ્ભૂતી ભવ્યતા એ બેઠેલી આકૃતિઓને વધુ ભવ્ય અને પ્રસંગને અનુસરતી તાકાત આપે છે.

માત્ર બે બે આને પડતાં આ દસ છાયાચિત્રો લેવામાં શુજરાતીઓ ખંચાશે નહિ એવી માન્યતા સદૃઢ રીતે રાખી શકાય. શ્રી. કનુ દેસાઈ પોતાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં આ કાંઈક નિરાણું પણ સામાન્ય વર્ગમાં સરળતાથી સમજી શકાય તેવું કલાવિધાન વિસારી નહિ દે પણ વારંવાર આવી-આવી પણ સુંદર-કૃતિઓ શુજરાતની જનતા સમક્ષ ધર્મ કરશે એવી આશા આપણે સહેજે રાખીએ.

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

મિતાક્ષરી મતદર્શન

હૃદયવિભૂતિ: રમણલાલ વ. દેસાઈ. ૧૯૪૧: આર. આર. રોડની કં. મુંબાઈ; ૩૧. ૨૫).—કર્તાની જ પ્રારંભિકાલીન નવલ કેમ બાદ કરીએ તો, શુજરાતીમાં આ કલાત્મક પહેલી જ શુભેચ્છાભરિત વિરોની સ્વતઃ—

કલ્પિત નવલ ગણાય. એ ભતિના ઠીકઠીક નિકટ પરિચયના જ પરિ-
ણામરૂપ હોઈ શકે તેવું તેવું તાદરશ ને સમશાવપૂર્ણ જીવનચિત્ર પહેલા
એ ખંડમાં છે ને ત્રીજામાં એના ભતિ તરીકેના જીવનનું નહિ પણ
નાયક-નાયિકા માનસિંગ ને તેજલ તથા હપનાયક-નાયિકા હરિસિંગ ને
મંગીનાં કેટલેક અંશે મધ્યમવર્ગીય સ્વરૂપનાં બની જતાં પ્રેમસાહસોનું
આલેખન છે. (એ વર્ગના કે એવા ગણાય તેવા ધરમારોડ ને ચિમન
નવાબનું ચિત્રણ એ એકંદરે સંતોષકર છે તો એ વર્ગના હાથા યર-
માંના જમકુબ્જાસને નવલમાં અધવચાળ આણીને ત્યાં જ સકુટુંબ
લટકતા રાખ્યા છે એ ખટકે છે.) મુખ્ય પાત્રોમાં તેજલ છે એથી ઉઠા-
વદાર હોત તો સાચું એમ લાગ્યા કરે છે પણ માનસિંગ ને મંગી તો
માનવતોયી ભયાં-પૂયાં, હૃદયવિભૂતિમન્ત ને સ્મરણીય બન્યાં છે;
મિમરમુખી પણ વર્ગનમૂના તરીકે સરસ છે. તેમણે કૃષ્ણીદેવે જીજ્ઞાસા
ઢીકરી-જમ્માઈને પીંધવા તીરે હાજ્યાં ત્યાર પછી તુર્ત ત્યાં જ વાર્તા પૂરી
યતી નહોતી ભેઈતી? એની પછીનું છેલ્લું પ્રકરણ મેળામાંની ગાયના
પાંચમા પગ જેવું છે. પરિશિષ્ટલેખ 'આપણા શુનેગારો'ની ખામી
એ છે કે તેમાં લગ્ન, મિલકત વગેરે વિશેના અત્યારે વારંવાર હવામાં
તરતા વિચારો લાગણીપ્રધાન (ને તેથી અતલસ્પર્શી, એકપક્ષી તેમ જ
સાન્નિવક નહિ પણ રમેશ્વરનાં મ મધ્યમ કે કનિષ્ઠ પાસાંને અકચકિત
બનાવતા) રૂપે વર્તમાનપત્રી રૈલીમાં રત્ન થયા છે; ને મુખ્ય ખૂખી
એ છે કે શુનેગારભતિ ને તેનાં રીતરિવાજ વગેરે વિશે થોડીધણી
બહુવાલાયક માદિતી પહેલી જ વાર અન્યથા રૂપમાં આપણી ભાષા
પાગે છે.

રૂપમતી: ધુનીલાલ વ. ગાદ (૧૯૪૧: પ્રબળન્ધુ કાર્યા. અગદા-
વાદ; રા. ૨).—સને ૧૯૧૦-૧૧ અને ૧૯૪૦-૪૧ વચ્ચેનાં ફેરતે આ
વિષયની (મધ્યકાલીન બારતના એક અજળ પ્રેમકિરસાની) પહેલી ને

૧. ગયે લનામે આ મોંઘ લખાયા પછી, પુસ્તકનું (એ વખતે
છપાતા) જીન-અંકમાં છપામહું પરિચયાત્મક અવલોકન મળેલું ને
એ તુર્ત જ છાપું; એ તેમ જ આ વાંચનાર ભેઈ શકશે કે દરેક માટે,
જુદી જુદી દૃષ્ટિએ, અવકાશ હતો ને છે જ.--સં. માનસી

પરાવલંબી સામાન્ય વાર્તા તથા આ સ્વતંત્ર, રુચિર તથા સ્વરૂપ શૈલીની નવલકથા વચ્ચેનો ફેર. અનેમાં અધિયાત્મિક આ કૃતિ જ છે કેમ કે આમાં સંગીતવિશારદ અને સાહિત્યિક પ્રણયિની રૂપમતી તથા એના અસ્વીકૃત ઇસલામી પ્રીતમ, અંતઃકર્મજે પ્રેયસીની કબર પકડેની જ કબરમાં સૂવા આવનાર નિરુપદ્રવ સાથા પ્રીતમ, બાજબહાદુરનો સુપ્રચરિત લોકકથાનું રૂપ યામેલો ફિરસો એક એવી સુગ્રથિત કલાત્મક રચના બને છે કે તેમાં એ યુગનાં નાનાંમોટાં જીવનચિત્રો મળે, મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક યાત્રાવાળાં, આલેખાઈને તેને એક મનોગમ સર્જન બનાવે છે. ઉત્તમ પાત્રાલેખન રૂપમતી તથા વિરલસ્વામીનિધિ, બાજ-સેવક, ફિરસો તવારીખનવેશને કહેનાર સુલેમાનનું યથું છે. સમાપનની ત્રણ-અસૂસ કરી છેલ્લી-કડિકા ન હોત તો એ ભાગની રસ-નિષ્પત્તિ વધારે સંતર્પક થાત.

વિનંદ્યવનની કન્યકા કિંવા પ્રિયદર્શના, આ. ૪થી (૧૯૩૬ : ૨૫, કેરાવલાલ હ. ધ્રુવ; વિ. કે. ધ્રુવ, અમદાવાદ, રા. જે.)-ઇસવી સાતમા શતકના ભારત ચક્રવર્તી તથા સુકવિ શ્રી હર્ષદેવચરિત, સંસ્કૃત ભાષાના આ નાટિકારતને રત્નશોભન રીતે આપણી ભાષામાં આણનાર સદ્ગત ભાષાન્તરકર્તાની રસજ્ઞતા તથા માનજનક પાંડિત્યનો લાભ અઢારે વર્ષે થયેલી આ નવી આવૃત્તિને અમુક રૂપમાં જ મળી શકે. એ એવો વિષય છે પણ હવે શક્ય એવે રૂપે ને એટલે અંશે એ લાભ વાચકવર્ગને આપીને કર્તવ્યનિધિ સંપાદકે તેમ જ એમના વિદ્વાન સહકારી રા. રસિકલાલ છે. પરીજે પ્રસ્તુત સાહિત્યપ્રકારના પ્રેમીઓને જાણી કર્યા છે. એ રીતે શ્રી હર્ષવિષયક નિબંધની તથા ભાષાન્તરની વાચનામાં ભાષાન્તરકર્તાએ કરેલા કે કરવા ધારેલા ઉમેરા ફેરફાર વગેરે અહીં પ્રગટ મળ્યા હોવાથી અભ્યાસીઓ નૂતનીનવી આવૃત્તિ સાથે વાંચતાં ભેઈ શકે છે કે ક્યાંક (પૃ. ૭૨) સાલ સુધારી લેવા જેવી પ્રમાણમાં નાની બાબતથી માંડીને, વિષયને લગતી અધ્યાવત્ માહિતી (પૃ. ૨૯ પર યથું છે તેમ) ઉપયોગમાં લેવા સુધી, નાટકભાગનો વિશેષ રસપરિપોષ એકાદ અભ્યય (‘માટિ’ પૃ. ૧૫૨)

૧. ૨૫. શેઠ પુરુષોત્તમ વિ. માવજીએ મરાઠી પરથી લખેલી; એ સમાલોચક ત્રેગાસિકનાં પુ. ૧૫ તથા ૧૬માં ચાર હપતે છપાયેલી ને અધૂરી રહી હતી.

દૂર કરીને તેમ જ નાની લાગતી રમજનિદેશ કે અર્ધની ભૂલો (અ. ૧લાનો આરંભ ને અન્ત) સુધારવાની પૂરેપૂરી કાળજી રાખવા સુધી: આમ સર્વ પ્રકારે નહું સંસ્કરણ નિરવધતા પ્રતિ જ ગૌરવપૂર્વક રિચર મતિ કર્યું જણું હતું. આ જ ધોરણે પરાક્રમની અસાદીતયા સાપાંતરકર્તાની સમુજ્જવલ યરો:કાપારૂપ સુકૃતિ અને રસસિદ્ધિ, ૧૦૩૧તગોવિન્દનું નહું સાપાંતર પણ પ્રાદરો એમ સંપાદકના નિવેદનમાં જાહેર થયું છે એ નળી સર્વ સાહિત્યપ્રેમીઓ ખરા મનગી રાચરો; એ પ્રકાશનો જોટલાં પહેલા પ્રાપ્ત યરો તેટલું એ રાચલું વધારે લમળકાશુ" યરો એ કહેવાની જરૂર લાગ્યે જ હોય.

વેંધ્યુવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ: એના બિન્નભિન્ન મતોના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો તથા ગુજરાતમા પ્રચારના નિરૂપણ સાથે, આ, ૨૯. (૧૯૩૯): દુર્ભાસકર કે. રાઓ (ફોર્સ ગુજ. સભા, મુંબાઈ, ડા. ૨). -૧૯૧૭માં જે મોટા બીબાંમાં છાપેલા ૧૯૩ પાનાંનો વિરલૂત નિબન્ધ હતો તે ૧૯૩૯મા નાનાં બીબામા ૪૩૨ પાનાંનો અન્ય બન્યો છે. આ દષ્ટીકવ દરાંવી આપે છે કે આ નવી એટલે માત્ર પુનર્મુદ્રિત આવૃત્તિ નથી પણ મુખ્ય આધારૂપ, ૧૯૧૩વાળા ડો. વાંદારકરના નિબન્ધથી સારી રીતે આમળ વધેલું નહું સંસ્કરણ જ છે. પરિણામે અન્યના પ્રવેશક તથા પહેલા પ્રકરણ ('ભક્તિવૃત્તિનો વેદમાં અકલ્પોદય') જેવા કેટલાક જાગો વટે જૂના નિબન્ધની સરદિયઈ છે તથા આપણી સાધાને પ્રકૃત વિષયનો એક માત્ર ઇતિહાસઅન્ય ને તે સાપ્રદાયિક દોષગુણોના નિદિ, ઐતિહાસિક દાદિબિન્દુથી નિરૂપાયલો, મળ્યો છે. નોંધવા જેણે એ છે કે કતારે આટલો પરિશ્રમ લઈ, રાકય તેટલી જીણવટ ને કાળજીથી અન્ય લેખાર કયાં હોવા છતા, તેમાં મોતે એ વિષયના સર્વસંબંધનો દાવો કરતા તૃપ્તિ એ સપિનય પઅલા મયાંદરથીકારને જણે ખરો ઠરાવવા, અન્યની ગુજરાતવિષયક પ્રતિરૂપ ગણવા જેવો લેખ એના પ્રકાશન પછી થોડા સમયમા 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકમા છપાયો હતો. મતલબ, અન્યવિષયને

૧. એનું વિક્રમી સોળમા શતકનું ગુજરાતી ગદ્યસાપાંતર પણ છે એ દષ્ટીકવ (જુલો આની પછીની નોંધમા પરિચાલિત વેંધ્યુવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પ. ૩૬૫) અમારી જેમ બીબા કેટલાક વિદ્વાનોને પણ નવા સમાચાર તીવડશે.

હજી પણ સંવર્ધમાન દશામાં ગણવામાં આવ્યું નથી અને ઇશ્વરકૃપાએ સારાં દ્રવ્યસાધનવાળી સંસ્થા દ્વારા જ સતોષજનક પારિ-
તોષિકથી આણું કાપું આપ્યું પણ યુગ હોવાથી, રાસ્ટ્રીય વાચનના પ્રેમીઓ આ સરતા સંસ્કરણની (પહેલી આવૃત્તિ કરતાં ઉપર ગુજળ વધારે થયો યયો ને ચિત્રો પણ આપ્યા હોવા છતાં કિંમતમાં એક રૂપિયો ઓછો યયો છે) પાંચસો પ્રતો ખપાવતાં બીબાં ૨૨ વર્ષ નહિ લગાડે ને ત્રીજી સંપૂર્ણ કે સંપૂર્ણવત્ આવૃત્તિ એ સંસ્થાને જ હરતક ટૂંકા સમય-
માં પ્રકાશાવી શકશે એવી આશા રાખીએ. વર્ણાનુમણી આવશ્યક, તે
ય નથી આપી કે શું એમ પહેલી નજરે લાગેલું પણ પછી એની શોધ થઈ-ગ્રન્થારભે । સવિધ્યમા એ ચચારવાન મુકાય એમ હમ્મીશું.

કાવ્યકળા : મોહનલાલ પા. દવે (૧૯૩૬ : યુગાન્તર કાર્યા. સૂરત; શ. ૧૧).—કાવ્ય તથા કલા વિશેના છ વિરતૃત લેખો; ગ્રન્થ-
નામવાળો પહેલો ૧૯૨૪નો, બાકીના ૧૯૧૧-૧૭ના ગાળાના. વિષય તેમ જ વર્ષો પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી એટલા માટે લખ્યું છે કે જે જગાનામાં સાહિત્ય તથા કલાનો વિશુદ્ધ આનન્દ તેવા આનન્દ તરીકે જ વિવેચક લઈ-લેવાની શકતો, તે એમ પ્રામા-
ણિકતાથી કરી શકે તેટલો રસતન્ત્ર રહેવું તેને માટે સદજ હવું, તે જમાનાના એક આજન્મ સાહિત્યપુરાગીનું પોતાના પ્રિય વિષયનું સદશાન્ત, રસાળરૌલીમન્ત સિદ્ધાન્તનિરૂપણ આ નિષ્પદોમાં છે. ગ્રન્થગત વિષયોની ખરી સમજ સરળતાપૂર્વક અહીં અપાઈ છે તેવી, શાષ્ટ સામાન્ય વાચકો માટે, બીબાં કોઈ પણ ગુજરાતી ગ્રન્થમાં નથી.

પરાગ : ૨૧. ઓમોરાયન્દ્ર જ. પાઠકજી (૧૯૪૦ : યુગાન્તર કાર્યા. સૂરત; ર. ૧).—કર્તા જેવા સમર્થ વાર્તાકારી હતા (એમાં અનુભવેલા સામ્રાટ ગુજરાતમાં, ૨૧ ચન્દ્રશેખર પંડ્યા પછીના સૌથી સમર્થમાંના એક) તેવા વિશિષ્ટગુણસંપન્ન. વિચારક પણ હતા. તેમની એ હુતિમાન, એ 'તોમ, સૌમ્ય કે માદક' વિચારપ્રભા જેમાં લેખક તરીકે પણ વધારે વિલસતી તે એમના ટૂંકા આયુષ્યના ઉત્તરકાળના લેખોમાંથી તર્મદ, વિવેચક ન્હાનાલાલ, સાહિત્યરિપદ ઈત્યાદિ તેર વિષયો પરનો આ સંગ્રહ મોટામોટો પણ થઈ શક્યો એ દરેક સાહિત્યપ્રેમીને લાગે. સંતોષ આપે તેવું છે, લગભગ દરેક લેખમાં તેમનું પોતાનું જ એવું મનોહર વ્યક્તિત્વ રિપરતાથી વધુઓછું ચમકે છે. દ્વિતીયી ઉભયની

બાળતમાં જન્મું નિબન્ધિતારૂપ કેટલાકમાં હોઈ તે ફરીફરી વાંચતાં પણ તેનું આકર્ષણ ઓછું થતું નથી. પોતે ઓછું ને ખરી રકૂરણા થતાં જ લખતા એ આ સંસ્થિતિનું કારણ ગણાય; એવા તેમના વધારે લેખો સામયિકોમાંથી શોધી પ્રસિદ્ધ થાય એમ હૃદયે ધીએ.

પાનગોષ્ઠી : મૂમકેતુ (૧૯૪૦: ગુર્જર ગ્રન્થરત્ન કાર્યા. અમદાવાદ રા. ૧૧).—કઠાક્ષપ્રધાન રક્ત નિબન્ધિકાપ્રયોગો, પ્રયોગો એટલા માટે કે કઠાક્ષકચનની સૂક્ષ્મ સુન્દરતાયુક્ત નિબંધિત માટે આવશ્યક એવી મર્મ-ગામિતા ને ધૈર્ય કતામાં ઓછાં હોઈ આ રચનાઓમાં પકવતા થોડી છે ને પરિપકવતા એથી પણ થોડી. પરિણામે પૂ. ૧૫૦માં ૫૨ છે તેવી બાલિયતા કેટલેક ઠેકાણે છે ને કૃતિકર નીવડે છે. ગ્રન્થનું શુભાસુ એ છે કે કતાએ પોતાના સદૃશવી શુભરાતી સમાજને—સૌથી વધુ તો તેનાં શિક્ષિતો તથા સાહિત્યસેવકોને—અપરતાંત્ર દૃષ્ટિએ વિલોકવાનો ને તેમની કેટલીક સાચી ત્રુટીઓને કઠાક્ષધુરીથી કાપવાનો જે પ્રયાસ કર્યો છે તેના મૂળમાંની એ દૃષ્ટિ ને એ ધર્મ્ય ક્રોધ આવકારાઈ છે. એ પ્રયાસ જ્યાં સંયમી એરસે કલ્પાયિત સમતોલતાવાળો પડી શક્યો છે ત્યાં (પૂ. ૬૭, ૮૨ વગેરે) સામાની મૂખાઈને બરાબર વધે છે કે તેની પામરતાને ઉધારી પાડે છે ને તેથી પ્રયોગ સફળ બને છે. પ્રા. નવલરામ ત્રિવેદીનો શુભરાતના હારથ પરનો પ્રવેશક ટૂંકો તો છે પણ મધ્યકાલીન હાસ્યના દાખલા એ તેનું ગણાવવાએ અંગ છે.

તેજછાયા : શ્રી જયમંજીરી પાઠકજી (૧૯૪૦: યુગાન્તર કાર્યા. સૂરત, રા. ૧૧).—“તેજછાયા”નો પ્રધાન સૂર છે કમનીય ઠરણમધુર.” આ શબ્દોમાં યોગ્ય રીતે રસપરિચય કરાવતા પ્રવેશક-લેખક રા. કેશવ દ. શેઠે સિતેરેક છન્દકાવ્યો ગીતો ને રાસોના આ સંબંધનું હાઈ સૂચવ્યું છે. માધુર્ય છે પણ કાઠણ્યનો રણકો વધારે થેરો છે, ને એ પહેલા વિભાગમાં સવિશેષ સંલગ્ન છે—“વનમાળીને” જેવાં સુન્દર કાવ્યોમાં, વિદ્યમાન ગણતર સ્ત્રીકવિઓમાં, (“જ્યોત્સ્ના શુક્લ” પહેલાં માટે) અતૂટીય રચના રોજાવતાં સંસ્કારી હૃદયનાં કલાની એવી નાની નાની રચનાઓ સમજાવીએને સોન્ત આનન્દ આપે તેવી છે.

કેલકીનાં પુષ્પો : નવલરામ જ. ત્રિવેદી (૧૯૪૬: ગુર્જર ગ્રં. ૨. કાર્યા. અમદાવાદ, રા. ૧૧).—“જનના વિવિધ પ્રશ્નો ઉપર” સીધો નહિ

પણ ઉત્તમ એવા ડાબી પાસનો 'ફટાછવાયો પ્રકાર' નાખતા પાંત્રીશથી ય વધુ મુખ્યત્વે સાહિત્યવિષયક વિનોદપ્રયાસી આ લેખોમાં મર્મ પૂરતો તલ-સ્પર્શી નથી અને કઠાક્ષ નેધએ તેટલો તીક્ષ્ણ કે સફાઈદાર નથી; વળી, લખાણ ધણી વાર સુસ્મિલ રહેતું નથી પણ ઠચાચવાળું તથા ટાંચણસાઇ બન્યું છે. એવા દોષોથી ઠીક અંશે મુક્ત લેખોમાં આ ચાર ગણાવી શકાય: 'મારા મિત્રો' 'ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યનો પ્રભ' 'લેખનવ્યાપાર અને લેખનકલા' 'એકલેખી ઈતિહાસદર્શન.'

યોગશાસ્ત્ર, હેમચન્દ્રાચાર્યકૃત : ગોપાલદાસ છ. પટેલ (૧૯૩૮: નવજીવન કાર્યા. અમદાવાદ, રૂ. ૧).—આ ગ્રંથની પહેલી વિશિષ્ટતા એ છે કે તે 'એક સમર્થ ગુજરાતી યોગી'ની (સંસ્કૃતમાંથી બાપાન્તરાત્મક સારદોહનરૂપ) કૃતિ છે અને ખીજ એ કે તે "શૃદ્ધસ્થ ધર્મના ખામા ઉપર જ યોગસાધનાનો ક્રમ સ્થાપિત કરે છે." શૃદ્ધસ્થાપત્રથી મહા-શમ્ભુમાર્યાળની વિનંતિથી ગૃંથામલા આ ગ્રંથમાં લૌકિક બ્યાખ્યાનુ-સારી (ચમત્કારપ્રધાન કે ચિત્તવૃત્તિનિરોધલક્ષી) યોગનિરૂપણ નથી પણ નૈતિક ઉચ્ચગ્રાહીના સમગ્રપણે યએલા નિત્યસેવન દ્વારા પામવાની ચિત્ત-શુદ્ધિ તથા સમતા સિદ્ધ કરવાની (ને એ માર્ગે પણ, અલબત્ત, વ્યક્તિએ આત્મજ્ઞાનરૂપ શેક્ષા મેળવવાની) જીવનપ્રણાલી અસામાન્ય બીજીવટ તથા બ્યવહારક્ષમતાથી નિરૂપાઈ છે. એ પ્રણાલીનો સ્વજીવનમાં વિનિ-યોગ ચાલતા જમાનામાં યોડાંજ મનુષ્યે કરી શકવાનાં; ખીજે પક્ષે, એ યોડાનાં ધણાં બને માટે જ આવું વાક્યમય આપણું મુખ્ય વાચન બનવું નેધએ. ઈતિહાસત્ર-હેમચન્દ્રવિષયક ઉપોદ્દ્યાત તથા 'સમાજ-નો આપક યોગ' એ પ્રવેશક રૂણાને જે ધપ પાતાનો પ્રારંભિક ઉપ-ગ્રંથ છે તે જુદો જુદો દષ્ટિએ ગ્રંથ સમજવામાં તેમ જ એનો વિષય વધારે શોધવામાં વિચરજ્યોત પ્રદીપરૂપ નીવડે તેવો છે.

અજવાળી રાત : વિવિધ લેખકો (૧૯૩૮: કુમાર કાર્યા. અમદા-વાદ; રૂ. ૨).—સાત લેખકોની આ પંદર 'પુરાણોથી થે પુરાણી' અદ્ભુત-રસિક ને કલ્પનોત્તેજક બાલવાર્તાઓ અજવાળી રાતે સાંભળવા કે વાંચવાની મન તો ઓર જ હોય પણ આ અબાલ, હુનિયાદાઝ્યા, 'સૂમડા જેવા' નોધનવેશનો અનુભવ છે કે પોતે એ ઊતરતા શાદરવાના ધોમ ધખતા બપોરે વાંચી ત્યારે પણ એના મનમાં અજવાળાં ને શીતળ-

તા, સંખ્યાબંધ સાદાં ને રંગીન સુંદર ચિત્રે કરીને સવિશેષ, પ્રસારી શકી હતી. અન્ય રસમર હોવાની એ જમ એક કસોટી તેમ બીજી આઃ બાળકો માટે તો આવી પદ્ય માનસિક મીઠાઈ ગુજરાતીમાં બીજી હશે તો પણ થોડી એ પણ અમારો અનુભવ છે; એ બીજા સૈનો પણ બનશે એવી ખાતરી છે.

The Student's English-Pāṇya Dictionary: (Hiralal R. Kapadia. 1941: Karsandas Narandas & sons, Surat: Re. 1) — 'પાણ્ય' એટલે પ્રાકૃત; ને પ્રાકૃત એટલે આ સંદર્ભમાં અર્ધમાગધી. એ ભાષા બહુનાર વિદ્યાર્થીઓનો સુયોગ્ય સહાય થાય તેવા સાદાચાર હબરથી પણ વધારે અંગ્રેજી શબ્દોના વીસેક હબર પ્રાકૃત પદ્યો આપતો, ત્રણ વિશેષ સહાયરૂપ પરિશિષ્ટોવાળો, નાનાં પોણાબસો પાનાનો લઘુકેશ આ છે. તે વિદ્વાન સંપ્રદાયકર્તા પોતાના વિષયનું સ્પષ્ટ ને ચોક્કસ જ્ઞાન તેમ એમની વિદ્યાર્થીપ્રીતિ પણ ખતાવે છે કેમ કે એ વર્ગ માટે આવું આ પહેલું જ જ્ઞાનસાધન છે. એવાં સાધન પૂરાં પાડવાં એ શોગ્યતાવાળા પ્રાધ્યાપકોનાં કર્તવ્યોમાંનું એક બનવળા બદલ પ્રો. કાપડિયાને અમારાં અભિનંદન.

પ્રાપ્તિસ્વીકાર : શ્રી સયાજી બાળજ્ઞાનમાળા

પંચતંત્રની વાર્તાઓ : (ભા. ૧ ને ૨ ચ. મ. બદ્ધ (દરેકનો રૂ. ૦૧). — લઘુકેશ : શ્રીમતીબાલા મજુદાર (રૂ. ૦૧)

પ્રંકીર્ણ : શ્રી સદુપદેશ શેખી, નં. ૮૬ : શ્રી શ્રેય : સાધક અધિકારી વર્ગ, વડોદરા (રૂ. ૦૧). — ગુજ. સાહિત્યપ્રવેશ. પુ. ૩ : ચન્દ્ર-વદન ચૂ. શાહ (કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, સુરત; નવ આના) વડોદરા રાજ્યની બાલયમૂ મરુત્તિવિષયક પત્રિકા. — અભિજ્ઞા : રા. મો. દોલતરાય (નવચેતન સં. મંદિર, અમદાવાદ; રૂ. ૩). વિવેચન, વીરપૂન, ઠગી કાર્યવહી, ઇન્દુ અને રમતી, સ્વર્ગોત્ત દોહન, Neem tree.

દેવ નિ

નાટક અને રંગભૂમિ

એ નિશિષ્ટ પ્રયોગો

તા. ૪-૧૧-૧૯૪૧ને દિન કેપિટોલ થીએટરમાં, શાંતિનિકેતન આશ્રમિક સંઘ તરફથી યોજાયેલ નૃત્ય-સંગીત-નાટિકા 'ચંડાલિકા' નો પ્રયોગ જોયો અને તા. ૯-૧૧-૧૯૪૧ને દિને, એકેસેલસિયર થીએટરમાં, શ્રી કુમારિકા અને સ્ત્રી-મંડળ, વિદ્યેપારક્ષે તરફથી યોજાયેલ સંગીત-નૃત્ય-નાટિકા 'પ્રેમરંગ' નો પ્રયોગ જોયો.

આ બંને પ્રયોગ ઉપલક્ષિયા દૃષ્ટિથી જોતાં લગભગ સરખા હતા એમ જણાય: 'ચંડાલિકા'માં નૃત્ય પ્રધાન અને સંગીત ગૌણ હતું; 'પ્રેમરંગ'માં સંગીત પ્રધાન અને નૃત્ય ગૌણ હતું. પણ કાંઈક જિંડી દૃષ્ટિ કરીને વિચાર કરનારાંને તુરત જણાઈ આવ્યું હશે કે એ ઉભયનાં સંભાષણનાં દૃષ્ટિબિન્દુ તફાવત જુદાં હતાં, ભાવનાઓ જુદી હતી, સ્વરૂપ જુદાં હતાં.

કાર્ક પશુ કલાને સમજવાને, એની સાચી કદર કરીને એના ગુણદોષ નિશે અભિપ્રાય આપવાને તે કલાને વિવિધ અંગોને અભ્યાસ અમુક પ્રમાણમાં આવશ્યક છે. આપણે ત્યાં આવી કલા જોનાર-સાંભળનાર વર્ગનો મોટો ભાગ આવા પ્રકારના અભ્યાસ પગર જ પોતાના અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યા જાય છે એટલું જ નહિ પણ આમાં અભ્યાસની અગત્ય પણ તેઓ સ્વીકારવાને તૈયાર નથી!

આને પરિણામે ગુજરાતની આવી કલાઓના વિકાસમાં મોટી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે.

હિપર કહેવામાં આવ્યું તેમ આ બંને પ્રયોગનાં દષ્ટિગ્નિદુ બુદ્ધાંજ હતાં એટલે એ બેની તુલના કરવાનો અહીં યત્ન કર્યો નથી. એ બે પ્રયોગને પોતપોતાના નિરાળા વર્ગના પ્રતિનિધિરૂપ ગણીને તેમના ગુણદોષ અને આપણા જીવનમાં તેમનું સ્થાન બતાવવાનો યત્ન અહીં થયો છે.

ઈતિહાસનાં ખાનાં સાક્ષર પૂરશે કે એક વ્યક્તિના કે એક સમાજના કે એક પ્રજાના જીવનમાં સંયોગને લઈને કે સમયને લઈને એવા પ્રસંગો કાઠ કાઠ વાર હિપરિચિત થાય છે જ્યારે તેના જીવનની અનેક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ ચંબી જાય છે એટલું જ નહિ પણ એમના માનસમાં પણ એક પ્રકારની શૂન્યતા આવી જાય છે, તેઓ દૈન્યમયી માનસવાળાં બની જાય છે; અને તેવે સમયે તે શૂન્યતા ટાળવાને કહો કે પછી ગમે તે કારણને લઈને કહો પ્રથુ પરપ્રાંતીય અને પરદેશી આક્રમણો તે પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રમાં થાય છે. આપણામાંનાં જ અમુક મનુષ્યો તેવાં આક્રમણો લાવે છે અને તેમાં અમુક પ્રમાણમાં તેમનો આશય શુભ છે, આપણી મંદ પડતી જતી, લમળમ મૃતવત્ત ધઈ ગયેલ પ્રવૃત્તિઓમાં પુનઃ ચેતન આણવાનો છે એમ આપણે માનીએ તો સર્વથા અસત્ય નથી.

આવા જ કાંઈ સંયોગોમાં, અંગાળી સૂરસીલી, રવીન્દ્રનાથનાં નાટકો અને ગીતો આપણી આગળ વારંવાર રજૂ કરવામાં બચુ-ભાઈ શુક્લ, પિનાકિન ત્રિવેદી, બીમરાવ શાસ્ત્રી, પ્રલિન દત્ત વગેરે એ બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે, અને એને માટે ગુજરાત એમનું જરૂર કાણી રહેશે. એમના વિવિધ પ્રયાસોથી ગુજરાતી-ઓએ આ પ્રકારની લલિતકલાઓમાં ઘણી પ્રેરણા મેળવી છે. પણ એ છતાં એટલું યાદ રાખવું ઘટે છે કે એ બધું ગુજરાતી નથી-પરાયું છે. એમાંથી પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી ગુજરાત પોતાનાં સ્વતંત્ર

ગુજરાતી સર્જનો કરે એ ગુજરાતીઓની ભાવના હોવી જોઈએ, એ એજનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

પરંતુ અનેક શુભાશયથી આરંભેલી પ્રવૃત્તિઓ લાંબા કાળે લાભને બદલે વધારે હાનિકર નીવડે છે તેમ આ પ્રકારનાં પરપ્રાંતીય રૂપાંતરોની પરંપરાથી સમાજના મોટા ભાગને એવી ખાસિયત પડી ગય છે કે આવાં રૂપાંતરો જ ગ્રેષ્ઠ છે અને એટલા માટે ગુજરાતી સ્વતંત્ર સર્જનો નિર્માણ જ હંશે એવું માનવાને તેઓ સદા તત્પર રહે છે. આવી ક્ષણોએ આપણામાં સહજ એવું મૂર્તિપૂર્ણ માનસ પણ આ માન્યતા ટકાવી રાખવામાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સહાયરૂપ બને છે. આ પ્રસંગે મેં ઘણાં મનુષ્યોને, જેમણે આ બંને પ્રયોગોમાંથી એક પણ જોયો ન હતો અથવા તો જેમણે માત્ર ‘ચંડાલિકા’ જ જોયેલ, તેમને કહેતાં સાંભળેલ કે ચંડાલિકા બહુ સુંદર, પ્રેમરંગ તો હવે જાણે સમજ્યાં !

આવા પ્રયોગો જોનાર શિક્ષિત વર્ગમાંથી મોટા ભાગ-ગુજરાતીઓ માટે જ કહું છું-એવું માનસ ધરાવે છે એ વિષે એક દષ્ટાંત યાદ આવે છે : ઉદયશંકર પહેલવહેલો મુંબઈ આવ્યો; આવીને તેણે મુંબઈને દિવાની બનાવી દીધી. એક સાક્ષરે તે પ્રયોગ જોયો. તેમના મુખમાંથી ‘ઑક,’ ‘અહ્ભુત,’ ‘ડિવાઇન,’ ‘આપણા ગુજરાતીઓ હજાર વર્ષે આવું નહિ કરી શકે’ વગેરે ઉદ્ગારો સરી પડ્યા. સંગીત અને નૃત્યના એક નિષ્ણાત ગુજરાતીએ આ સાક્ષરની મુઠ્ઠાકાત લીધી અને કહ્યું કે ‘માઈ, હું પણ એ જોવા માગું છું તો તમે મને જરા કહો તો ખરા કે આટલાં વિશેષજ્ઞ તમે શા માટે એના પ્રયોગને લગાડો છો ?’

સાક્ષર ક્યવાય પણ જોડ્યા:— ‘કેમ વળી ? એ બધાં ય વિશેષજ્ઞોને એ યોગ્ય છે માટે.’

નિષ્ણાતે પૂછવા માંડ્યું કે એનું સંગીત કયા પ્રકારનું હતું, એનું નૃત્ય કેવા વિધાનનું હતું, એમાં એ કયા કયા તાલનો ઉપયોગ

કરે છે, અંગતી જંગીઓનો ચચાર્થ ઉપયોગ થાય છે કે નહિ. આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં એ સાક્ષરે જણાવી દીધું કે પોતાને સંગીતનું કે નૃત્યનું એ પ્રકારનું જ્ઞાન નથી પણ એ હતું ઘણું સુંદર !

આ પ્રકારનું જ્ઞાનસંપન્ન આપણે ત્યાં ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષોનું યર્ષ મળ્યું છે અને એ પ્રકારની મનોદશા આપણાં સ્વતંત્ર સર્જનોના માર્ગમાં કેવા અંતરાયરૂપ છે તે વિશે આથી હું શુભરાતની અસ્મિતાની ભાવના સેવનાર સ્ત્રી પુરુષોને બચસૂચક અંગુલિનિર્દેશ કરું છું.

x

x

x

'ચંડાલિકા' આ પ્રમાણે સર્વોચ્ચ પરપ્રાંતીય સંગીત અને નાટ્યવિધાનના પ્રતિનિધિરૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આવાં જંગાળાનાં નાટકો અહીં રજૂ થાય છે તે વેળા એમની એક ખાસ વિશિષ્ટતા આપણને જણાઈ આવે છે અને તે એમની લાંબા કાળની તાલીમ અને 'રીફર્સ'ની પરંપરા. આપણાં અવેતન રંગભૂમિ ઉપર કામ કરનારાંઓને જોષરૂપ નીવડે એવું એમનું આ વિશિષ્ટ તત્ત્વ સામાન્ય પ્રકારનાં નાટકોને પણ તે ઉચ્ચ કોટિનાં હોય એવાં પ્રેક્ષક-શ્રોતા સમક્ષ રજૂ કરવાની તાકાત ધરાવે છે. બચુભાઈ શુક્લ, પિનાકિન ત્રિવેદી, પુલિન દત્ત વગેરે દિગ્દર્શકો તાલીમ અને પૂર્વ-પ્રયોગ ('રીફર્સ') માટે ખૂબ જ કાળજી રાખે છે અને એમની આ કાળજી અને મમત્વ માટે એમને જરૂર અભિનંદન ધરે છે.

'ચંડાલિકા'નાં ગીતોમાં પાંચેક ગીતો સારાં હતાં અને એમાં કાવ્યત્વ પણ હતું. દાખલા તરીકે " સેજે સેજે હો ફૂલડાં રૂપાળાં " " એક જ જોળસો પાણી " " મને સાદ ન દેજો કાઈ " પણ બાકીનાં તો જોડકણાં જેવાં લાગતાં હતાં. સંગીતની દૃષ્ટિએ જેતાં પણ અમુક ગીતો સુંદર અને કર્ણપ્રિય હતાં પણ બાકીનાં તો શુદ્ધ જણાતાં હતાં. મીતનાં ગાયકોમાં સુશીલા આશર અને વીણા મહેતા આગળ તરી આવતાં હતાં. વાદ્યમંડળમાં વાજંતોની ઓછપ

સંગીત-નૃત્ય-નાટિકા 'ત્રેમરંગ' શરૂ થતાં આરંભમાં જ ખુલા રંગનો ગુલાબી પડદો અને તે ઉપડતાં ત્રેમાનંદ-માણુભટ્ટની ભૂમિકા ભજવતા કરસનદાસ માણેકને જોયા એટલે જ હૈયું પુકાર કરી ઊઠ્યું કે વર્ષોથી અવેતન રંગભૂમિ ઉપર જે જોવાની ઇચ્છા હૃદયના ખૂણામાં છતાં નિત્ય જાગ્રત રહેલ તે આ પ્રયોગથી પૂરી થશે. ગુજરાતનો તંદ્રામાં ડૂબેલ આત્મા આખરે જાગ્રત થતો જણાય છે. અનેક જુદા જુદા દેશોની અને પ્રાંતોની લલિતકલાઓમાંથી પ્રેરણા લઈને, ગુજરાતના કલાકારો પોતાની પ્રાચીન કાલની સમૃદ્ધિના ભંડાર શોધીને તેમાંથી કાલના પડ નીચે દબાયેલ રત્નો કાઢી કાઢી તેની માલા ગૂંથી ગુજરાતની જનતા સમક્ષ મૂકવા કટિબદ્ધ થયા છે. અવેતન રંગભૂમિ ઉપર આ અવસર આવવાનો હતો જ એ નહીં વાત હતી, ગુજરાતનો આત્મા સદાયને માટે મૃત્યુ પામ્યો ન હતો, માત્ર અમુક સમય માટે તંદ્રામાં ડૂબી ગયો હતો. પણ એ તંદ્રા પૂરી થતી હતી તેનાં ચિહ્નો અન્ય દિશાઓમાંથી જણાઈ ચૂક્યાં હતાં. ગુજરાતનો પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર કનુ દેસાઈ દ્વિધ્મના જગતમાં ગુજરાતી કલાની ભાવના જગાડ્યે જતો હતો. દિનપ્રતિદિન એ ભાવના વધારે ને વધારે વ્યાપક થતી જતી હતી. એટલે આખરે જ્યારે અવેતન રંગભૂમિ ઉપર સોએ સો ટકા ગુજરાતીપણું પ્રકટેલું જોયું ત્યારે હૈયું આનંદથી નાચી ઊઠ્યું.

દિલીપ કોઠારી વર્ષો પહેલાં 'આગગાડી'ના પ્રયોગમાં અમારી સાથે હતા. તે સમયથી તે યુવાન કલાકારના હૈયામાં યતાં મંથન, કલાની હૃદય ભાવનાઓનું સેવન અને તે ભાવનાઓ મૂર્ત કરવાની જંગલી પિપાસાનું કંઈક જાન મને થયેલું. તે પછી તે 'મણે યુરોપ જઈને ઘણું જોયું; ઘણું વિચાર્યું; આખરે તક જા, વર્ષોથી સેવેલ કલા વિશેની ભાવના મૂર્ત કરવામાં જોષિતા દ્રવ્યની સહાયતા સાંપડી; કરસનદાસ માણેક, વસંત ભટ્ટ વગેરે કલાના ઉપાસકોનો સહકાર મળ્યો; ગાર્હ શકે તેવી યુવતી-

ઓ નોંધતી સંખ્યામાં તૈયાર થઈ. દિલીપ કાઠારીએ તે તક જવા ન દીધી. એમણે એનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લીધો. આ જુવાન, ભાવનાશાળી દિગ્દર્શકે મુજરાતીઓને જણાવી દીધું કે “આ તો આ દિશામાં હજી માત્ર પ્રથમ પ્રયોગ છે એટલે એમાં ક્ષતિઓ પણ હશે, ત્રુટીઓ પણ હશે પણ એનાથી આપણે સર્વાંગે મુજરાતી એવાં સ્વતંત્ર સર્જનો સરજવાના માર્ગમાં પગલાં માંડ્યાં છે, અને એટલા માટે જ હું તમારાં અભિનંદનોનો અધિકારી છું.”

‘ત્રેમરંગ’માં પ્રધાન સ્થાન ભોગવતું સંગીત સરળ, સાદું છતાં સાસ્ત્રીય હતું. નાટકના વસ્તુના વાતાવરણને યોગ્ય રાગો ગોઠવવામાં સારી જોડી શકિતનો વ્યય કરવામાં આવ્યો હોય એમ જણાતું હતું. પણ બધા પ્રસંગોમાં યોગ્ય રાગની પ્રસંગીક યથા નહોતી. દૃષ્ટાંત તરીકે નરસિંહ કુંવરજીએ મામેરું કરતી વેળા ભગવાનનું સ્મરણ કરીને “ત્રેમરસ પાને તું”નું ભજન ગાય છે તેનો રામ વાતાવરણ જાંભાવવા અસમર્થ નીવડ્યો હતો. સંગીતમાં ઊર્મિલા દલાલ, હેમવ્રતા મહેતા, દેવયાની દેસાઈ, વીણા મહેતા વગેરે યુવતીઓ સહેજે આગળ તરી આવતી હતી. ગાયકગણને વાદ્યમંડળનો સહકાર સારો હતો.

ઊર્મિલા દલાલે નરસિંહનું પાત્ર ભજવેલું. સંગીતને એ સારો ન્યાય આપી શકતી હતી પણ એના અંગનો ઉકાચ નાણુક અને અવાજ પણ કામળ એટલે નરસિંહની ભૂમિકા માટે એ નાની પડી હતી. એને કુંવરજીની ભૂમિકા આપી નરસિંહ પાત્રનું દેવયાની દેસાઈ કે હેમવ્રતા મહેતાને આપ્યું હોત તો એક ક્ષતિ-જરા પ્રમાણમાં મોટી-દૂર કરી શકાઈ હોત. તે ઉપરાંત યોગ્ય મુખ-સજવટથી અમુક પ્રમાણમાં એને નરસિંહની ભૂમિકા માટે વધારે લાયક બનાવી શકાઈ હોત પણ તેમ કરવાનો ચત્ત કરવામાં આવ્યો નહોતો લાંગતો.

આનાં નાટકોમાં-જેમાં સંગીત અને નૃત્ય જ હોય છે અને મંવાદની ગેરહાજરી હોય છે એમાં-પણ અભિનયનું કેટલું અગત્યનું

('જાતીયતા') પ્રત્યે વધુ ઢબેલી લાગે છે. 'આશય એ હોવો જોઈએ કે કદાચ કોણ વધારે સારી રીતે બહેલાવી શકે છે; એ જોઈને એને એ ભૂમિકા ભજવવા દેવી.

અત્યારે એ જાણત સહેજ ઊંડા ઊતરીને જોઈએ તો જણાશે કે આરંભમાં અહીં તેમ જ યુરોપમાં રંગભૂમિ ઉપર સ્ત્રીઓ ઊતરતી જ ન હતી. પણ ધીમે ધીમે સ્ત્રીઓએ બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાની ઉત્સુકતા ખતાવવા માંડી એટલે રંગભૂમિ ઉપર પણ એમણે ભાગ લેવો માંજો. સ્ત્રીઓની ભૂમિકા એઓ વધુ સરળતાથી ભજવી શકે એ કુદરતી છે એટલે એ જ પ્રથા પ્રચારમાં આવી. અને પછી પશ્ચિમમાંથી આવેલ એ પ્રથાને અહીં આપણા કાર્યકર્તાઓએ સ્વીકારી લેતાં તે પ્રથાને ધર્મના કાનૂન તરીકે ગણી લીધી. વસ્તુતઃ જો યોગ્ય સામર્થ્યવાળાં કલાકારો હોય છે તો તેઓને કોઈ પણ મુશ્કેલી નડતી નથી. આપણે ત્યાં પુરુષ હોવા છતાં સ્ત્રીની ભૂમિકા અતિ સફળતાથી ભજવનાર નટોમાં એ નામ જણીતાં છે : જયશંકર અને જાલગાંધર્વ. તે જ પ્રમાણે યુરોપમાં સારાદ બર્નાર્ડ્સ હેમ્લેટની ભૂમિકા બહુ કુશળતાથી ભજવતી હતી. હજી પણ યુરોપમાં નાતાલમાં ભજવાતી અમુક પ્રકારની નાટિકામાં નાયકની ભૂમિકા સ્ત્રીઓ જ ભજવે છે. અહીં મુદ્દો એટલો જ છે કે નરસિંહ મહેતા જેવા પાત્રને કોઈ સ્ત્રી ન્યાય આપી શકે તેના કરતાં કોઈ પુરુષ વધારે સહેલાઈથી ન્યાય આપી શકત અને એવા પુરુષો મળી પણ રહેત એમ આપણને લાગે છે. એટલા માટે જ બધાં પાત્રો સ્ત્રીઓ જ ભજવે એવો આગ્રહ એ પ્રયોગનાં સંચાલકોએ ન રાખ્યો હોત તો કલાની દૃષ્ટિએ એ પ્રયોગ ઘણી વધારે સફળતા પામ્યો હોત.

x

x

x

અંતમાં એક બીજી વાત : સંગીત-નાટક, નૃત્ય-નાટક, સંગીત-નૃત્ય-નાટક, નૃત્ય-સંગીત-નાટક વગેરે પ્રયોગો હમણાં

હમણું સારા પ્રમાણમાં બજવાય છે અને એમની લોકપ્રિયતા
જોતાં બજવાયા કરવાનાં. પણ તો પછી રંગભૂમિના ક્ષેત્રમાં, જેનું
પ્રધાન સ્થાન હોવું જોઈએ તે માત્ર નિર્ભેળ ગઘનાટકોનું શું?
અસારની શ્રેક્ષ્ણ-શ્રાતાઓની સ્થિતિ જોતાં, પ્રયોગો ચોજનારાના
પક્ષપાત જોતાં, ગઘનાટકો ગાટનું લવિષ્ય આશરપદ તો નથી જ
લાગતું. ગઘનાટકોના ક્ષેપકો, ગઘનાટકોનાં બજવનારાંઓ વગેરેને
ચેતવણી આપવાની જરૂર છે કે જો આમ ને આમ અન્ય પ્રયોગો
રંગભૂમિ ઉપર ચલાવશે તો ગઘનાટકો-જેનો વિકાસ થવાની
ધણી જરૂર છે તે-રંગભૂમિ ઉપરથી લગભગ અદસ્ય થઈ જશે.
આ વિષમ સ્થિતિ આવતી અટકાવવી હોય તો ગઘનાટકોનાં
ઉપાસક નંદ-નંદીઓએ 'ચંડાલિકા' અને 'પ્રેમરંગ'ના સંચાલકો-
એ જેવી મમતા, ખંત અને હિતસાહથી તાલીમ અને પૂર્વપ્રયોગો
લેવાવેલ તેવી મમતા, ખંત અને હિતસાહથી તાલીમ અને પૂર્વ-
પ્રયોગો લઈ સુંદર ગઘનાટકો અવારનવાર રંગભૂમિ ઉપર રજૂ
કરવાં પડશે.

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

ઋણમુક્ત 'માનસી'

૧.

આ રાખ્દો વાપરી શકાય છે તેનો સકળ યશ સુરતની એમ.
ટી. ખી. દોશજીના યુજરાતી સાહિત્યમંડળને જાય છે. એ મંડળ
સોમવાર તા. ૧૨મી જાન્યુઆરી ૧૯૪૨ની રાત્રે ખાસ 'માનસી'ના
લાભારે 'રસદર્શન' નામથી નાટ્યપ્રયોગો, નૃત્ય, ગરબા ઇત્યાદિનો
જે વિવિધ, રસમુક્ત કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો તેની શોખી આવકના
રૂ. ૪૨૮-૧-૬ 'માનસી'ને મળતાં તેની ગયા અંક સુધીની બધી
ખોટ ઉપરાંત આ અંકનું જિલ્લ પછુ ભરાઈ જાય છે એમ કહેતાં
આનંદ થાય છે.

એ મંડળના વાર્ષિક રેકર્ડસ મેલનને અંગે મુખ્યત્વે એ જ કાર્યક્રમ આગળે મળિને (ડિસેમ્બરમાં) પહેલી વાર બજવાયો અને વખણાયો હતો. તેની સફળતા જોઈને-કદાચ, એના પૂર્વ-પ્રયોગો (‘ રીકર્ડ્સ ’) દરમ્યાન જ-રીનિયર બી. એ.ના ગુજરાતી ઓનર્સના બે વિદ્યાર્થીઓ રા. બીમબાઈ દેસાઈ તથા રા. નૌશીરવાન કેકેગાદને પહેલી સ્ટુડન્ટ્સ થર્ષ કે એ જ કાર્યક્રમ બીજી વાર સૂરતના શિષ્ટબનો પાસે રબૂ કરી, નિરન્તર ખોટમાં રહેતા ‘માનસી’ને સંગીત રાહત આપી શકાય તો કેવું સારું. તેમણે એ વાત ગોતાના માર્ગદર્શક પ્રા. હીરાલાલ ગોદીવાળા તથા મંડળના પ્રમુખ પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી તેમ જ સહકારી વિદ્યાર્થીબાઈઓ પાસે મૂકી ને એ તુર્ત સ્વીકારાઈ-વિદ્યાર્થીની બહેનોના બાવબમાં સહકાર સાથે.

એ સહભાવનાપૂર્ણ નિર્ણય થવા સાથે જ બાકીની યોજના, કોલેજના માનવન્ત સંચાલકોના સાથ સહિત, અમલમાં મુકાઈ ને ઉપર કહી તારીખે તેનો અમલ થયો.

‘ માનસી ’ની આજની ઋણમુક્તતા જેમ એ સર્વ ઉમંગી ‘ માનસી ’ પ્રેમીઓને આભારી છે તેમ પ્રસંગોપાત્ત એ દિવસે સૂરતમાં હતા બન્ને ‘ રસદર્શન ’ માટે રોકાયેલા હતા તે, અમારા સૌથી જૂના સહયોગીઓમાંના એક રા. બાઈ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એ પ્રસંગે સુલભ કરેલા સહયોગને તથા જે જે સૂરતનિવાસી સંસ્કારી સ્ત્રીપુરુષોએ ટિકિટો ખરીદી પોપ માસની રાત્રે આકથી દોઢ વાગ્યા પર્વન્ત દૂર સુધી આવી, શાંતિપૂર્વક બેસીને પ્રયોગો નિહાળ્યા, તેમને પણ તેટલી જ આભારી છે. સર્વના એ દિલખરી-બધાં સક્રિય સહકાર માટે ‘ માનસી ’ સર્વનું ઋણી છે.

૨

૧. ૧૯૪૧ના પહેલા અઠમાં બહેર થયાં પ્રમાણેનાં ચારસો પાનાં ને ઋગ્વેદવિષયક પુસ્તક બેટ તરીકે, એ રીતે આપી શકાયું

ને ઉપર મુજબ એ વર્ષ સ્વયંપચાલિત પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ થયું એટલે ૧૯૪૨માં 'માનસી' ચાલુ રાખવાનો તેમ જ તેને નિયમિત કરવાનો નિષ્કર્ષ થઈ શક્યો છે.

૨. એ છેલ્લી બાબત વિશે એટલું જ કે આની પછીનો (માર્ચ ૧૯૪૨નો) અંક, છપાવે શરૂ થયો છે ને એ માસની આખર સુધીમાં સર્વ આદેશોને સાદા પ્રકરોપરત્યાં કે હાથોહાથ મળશે. (વી. પી. જીનઅંકનાં યશે.)

૩. આ વર્ષના અંકોમાં પાનાં જોઈતાં દેખાશે પણ હીટીઓ લગાવી તથા સંખ્યામાં વધારી હોવાથી વાચન જોઈતું નહિ હોય.

૪. ગયા વર્ષે અંકોની જેમ ફરી એક વાર વિનંતિ કરીએ છીએ કે (૧૯૪૨માં પણ 'માનસી'ને મદદગાર થશે તે) મીઠી નજરે, નાજુક સવારી તથા ઋણવેદકાલનાં જીવન અને સંસ્કૃતિનું વેચાણ વધારવામાં આપણે 'ચિદ્વર્ગ' હજી એ સવિશેષ સહાય બનવાનું.

૫. ગતાંક પછીની વિશેષ મદદ : 'ખીજા સહાનુભાવક' રૂ. ૫૦); શેઠ પ્રાણસાલ દેવકરજી નાનજી, રૂ. ૨૫); શેઠ જેઠા રાજા કલ્યાણવાળા, રૂ. ૨૦).

સરકાર : ૧૭-૨-૪૨.

વિ. કે. વૈદ્ય (સં. માનસી)

પ્રા. સ્ત્રી. પૂર્તિ: કુવારા; સ્વાતિ ('ઝાલક'); A history of the Canonical Literature of the Jains: Prof. H. R. Kapadia (Rs. 5-4-0); શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય: 'ધુમરેશ્વ' (રૂ. ૧૧).